

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

133. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2020. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János, PhD, történész, tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum – ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont); *Baráth Dóra*, PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet); *Barkóczy Péter*, PhD, anyagtudományi mérnök, egyetemi docens (Miskolci Egyetem Műszaki Anyagtudományi Kar, Fémteni, Képlékenyalakítási és Nanotechnológiai Intézet); *Bárany Attila*, az MTA doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet); *Csiky Gergely*, PhD, régész, tudományos főmunkatárs (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet); *Kemény Krisztián*, főlevéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kovács Szilvia*, PhD, történész, tudományos munkatárs (MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport), egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar); *Lázár Balázs*, PhD, történész, osztályvezető (Hadtörténelmi Intézet); *Ligeti Dávid*, PhD, történész, tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár); *Miklós Tamás*, történész; *Ress Zoltán*, gyűjteménykezelő, főelőadó (Hadtörténelmi Múzeum); *Timár Péter*, egyetemi hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem, BTK); *Tóth Csaba*, PhD, régész-numizmatikus, főmuzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum); *Uhrin Dorottya*, PhD, történész, tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Középkori Történelmi Tanszék); *Veszprémy László*, az MTA doktora, igazgató (Hadtörténelmi Intézet), egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet); *Véber Zoltán*, PhD-hallgató (Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar); *Wolf Mária*, PhD, régész, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék)

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket *Kántás Balázs* fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Somogyi Gréta*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czígyány István, Csikány Tamás, [Dombbrády Lóránd], Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szabó Péter, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, M. Szabó Miklós, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2020

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.

Telefon: 325-16-00, e-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A TATÁRJÁRÁS: MAGYARORSZÁG ISMÉT BEKERÜL A NYUGAT-EURÓPAI VILÁGKÉPBE

Az elbeszélő források tanúsága*

Magyarország és a magyarság a keresztény térítéssel és a latin egyházszervezet kialakításával megkérdőjelezhetetlenül belépett a nyugati népek közösségébe. A nyugati krónikások és évkönyvek azonban csak fokozatosan és igen lassan építették be híradásaikba a Kárpát-medence eseményeit, leszámítva a szomszédos bajor, cseh vagy lengyel krónikásokat, akik közül többen személyesen is megfordultak az országban. Az első nagy nyugati élmény is az ország határhelyzetéhez kapcsolódott: Szent István az 1020-as évektől biztosította a nyugati zarándokok áthaladását az országban, amint azt Rudolphus Glaber lelkendezve rögzítette krónikájában. Ugyanez a helyzet magyarázza az első kereszties hadak átvonulásának részletes, a XV. századig újra és újra másolt leírását, melyhez kapcsolódóan Bouillon Gottfried apropóján Könyves Kálmán királyt is féltucatször ábrázolták a középkori francia krónikák kézírataiban.¹

A három évszázaddal későbbi Matthew Paris krónikái kapcsán Reed Papp Zuzsanna hasonló jelenségre lett figyelmes: az ország politikai és egyházi határhelyzete a tatárjárás idején válik ismét közismertté Európában. A tatároknak kellett porrá zúzniuk az ország haderejét és határvédelmét, hogy rádöbbenjenek: az ország határai egyúttal a nyugati kereszténység határait is jelentik, s onnan szabad az út a császárság német és itáliai területei felé.² Az 1241–1242-es eseményekre azért is felfigyeltek, mert egy keresztény királyságot szinte teljes egészében, két – igaz csak töredék – éven át alávetettségben tartottak, a főpapoknak majdnem felét legyilkolták, a királyt pedig elűzték, s emiatt a Szentföld helyett Európa közepén kellett kereszties hadjáratot hirdetni a latin egyház megmentésére. Egy olyan királyság felszabadítására, melynek feje jó húsz évvel korábban maga vezetett kereszties hadjáratot a Szentföldre, intenzíven bekapcsolódott a balkáni latin térítésbe, s az ország befolyása egyre gyarapodott.

* A tanulmány az OTKA/Nemzeti Kutatási Fejlesztési Hivatal Muhi csata projektje (K 128 880) keretében készült.

¹ Összefoglalóan lásd *Veszprémy László*: Kálmán király és az első kereszties hadjárat. Egy lehetséges Kálmán-saga háttere. Előadás, Székesfehérvár, 2015. október 17. Kivétel, amikor a magyar történelem szereplői léptek ki a nagyvilágba, mint II. András kereszties hadjárata, vagy Szent Erzsébet szentté avatása esetében történt. Ezekről a nyugati krónikák szinte kivétel nélkül hírt adtak, kisebb-nagyobb terjedelemben, Paulino da Venezia például hosszasan tárgyalja Erzsébet legendáját.

² Papp 2009.

A nyugati szerzők látókörében a tatárok az ötödik keresztes hadjárat idején jelentek meg. Előőrseikkel a hazatérő magyar keresztes sereg, élükön II. Andrással találkozhatott volna, ha nem 1218 elején, hanem három évvel később indulnak hazafelé.³ Legközelebb az 1238-ig vezetett *Annales Marbacenses* utal vissza 1222-re.⁴ Tudni véli, a tatárok Köln felé tartanak, hogy a Háromkirályok ereklyéit visszaszereznék, miközben a zsidóknak is elhozzák várt szabadulásukat.⁵ Hasonló kontextusban a mongolok az 1220-tól II. Frigyes kancelláriájában tevékenykedő Riccardo di San Germano első krónikaszerkesztésében fordulnak elő, a kunok Kalka menti vereségének évében, 1223-ban, a magyar király híradására hivatkozva. A második szerkesztésben 1241-nél II. Frigyes 1240. június 20-i levelének felhasználásával az olvasható, hogy a magyarok vereségét követően IV. Béla elismerte a Német-római Birodalom főségét, megfelelő támogatás fejében.⁶

Persze, joggal állapította meg legutóbb Csukovits Enikő, hogy „...a mai gondolkodás szerint a magyar királyságot ért súlyos mongol támadásnak, az úgynevezett tatárjárásnak feltétlen kiemelt hely járt az egykorú krónikákban, a források azonban nem erről tanúskodnak... a niederaltaichi monostor évkönyvének... lakonikus kijelentése... szemléletesen jelzi a magyarországi – mégoly tragikus – események iránti érdeklődés csekély voltát.”⁷ Értelemszerűen a legtöbb információval a magyarországi krónikások rendelkeztek, de Rogerius és Spalatói Tamás munkái csak kevesekhez jutottak el.⁸ Almási Tiborral egyetértve úgy tűnik, hogy Rogerius műve nem hagyta el az országot, vagy ha igen, nem tudunk a hatásáról.⁹ Spalatói Tamás műve szélesebb körben vált ismertté, de éppen a tatárjárás vonatkozásában alig hivatkoznak rá, amit eddig csak az itáliai Andrea Dandolo és a lengyel Jan Długosz esetében igazolt a kutatás. (Długosz egyébként rendelkezett Paolino da Venezia kéziratával is, de ebben a vonatkozásban nem hasznosította.)¹⁰ Sajnos a magyar krónikák jószerével néhány sorban elintézték a tatárjárást, s elsőként Bonfini az, aki nagyobb terjedelemben foglalkozik az eseményekkel.¹¹ Külön forráscsoportot alkotnak a hagiografikus források, köztük a domonkos hagyomány, amely például megőrizte Buzád bán mártíromságát a pesti kolostorban.¹²

³ Hautala 2015.

⁴ Bloch 1907. 89. o. További korai említésekre lásd: Fried 1986.; Körmendi 2019. 125–126. o.

⁵ Brincken 1975. 121–122. o.

⁶ Garufi 1937–1938. 209–210. o.; Pertz 1864. 146–147. o.; Vehse 1929. 215–216. o. Erről lásd még Bárány Attila írását e számban.

⁷ Csukovits 2015. 105–106. o.

⁸ Spalatói Tamás pontosságára jellemző, hogy a művében olvasható napfogyatkozások napra pontosak (1241. október 6-án, 1239. június 3-án). 1240-ben csak két részleges napfogyatkozás volt, de egyik sem volt látható Közép-Európából, vö. *Oppolzer* 1887.

⁹ Almási 2009. 11–19. o.; Almási 2016. Meglehet, hogy egyházi felettesei révén információi eljutottak a lyoni zsinatra, azonban hasznosításukra nincsen adat. Erre lásd még Bárány Attila írását a jelen számban (230. jegyz.).

¹⁰ Kraków, Bibliotheca Jagellonica, ms. 445. saec. XV/2.

¹¹ Bonfini Rogerius híradását Thuróczi János művének augsburgi kiadásából használta, s Rogerius nevét meg is említi. Rogerius így Bonfini közvetítésével vált széles körben ismertté, vö. *Kulcsár* 1973. 80–81. o. Annak van nagyobb valószínűsége, bár Mályusz Elemér másként gondolta, hogy maga Thuróczi nem tudott korábban Rogerius művéről, s az Filipecz János, a korábbi váradi püspök révén kerülhetett be a brünni nyomtatványba. Lásd *Mályusz* 1967. 157. o.; *Szovák* 2014. 137. o. Bonfini latinul csak 1543-ban jelent meg nyomtatásban, előtte Rogerius 1488-ban, Spalatói Tamás azonban csak 1666-ban. Igaz, Rogeriust a Tarihi Üngürüz szerzője is használja, első átdolgozásának is ez tekinthető, ám úgy tűnik, semmiféle hatással nem volt az utókorra, vö. *Hazai* 1996. 126–135. o. (143a–155a fejezetek.)

¹² *Konrád* 2017. 311–315. o.; *Györkös* 2007. 39–48. o.

Az 1241–1242. évi tatárjárás számunkra legfontosabb külföldi forráscsoportját a középkori osztrák évkönyvek jelentik, melyről legutóbb Bradács Gábor tett közzé áttekintő tanulmányt.¹³ Az 1240–1270 közötti években készült feljegyzések különböző évkönyvekben találhatóak.¹⁴ A tatárjárás magyarországi eseményeiről legfontosabb forrásunk, az ügynevezett *Friesachi Évkönyv*, egész pontosan az évkönyvhöz valószínűleg alaptanul beillesztett echternachi jegyzet.¹⁵ A kézirat egy echternachi eredetű egyházi tartalmú, egybekötött kéziratgyűjtemény, utolsó oldalán (101^v) vendégbejegyzésként maradt fenn, amelyet ma a párizsi Nemzeti Könyvtárban őriznek.¹⁶ A kéziratban előtte a XI. századi lejegyzésű Agobardus Lugdunensis *De antiphonario* című művének fennmaradt része olvasható.

A feljegyzés részletesen felsorolja azokat az erdélyi városokat, amelyek a mongolok dúlásának estek áldozatul: Radna (Rodana), Beszterce (Nosa), Köhalomvár, Küköllővár (Kuomelburch), Nagyszében (villa Hermanni), Kolozsvár (Klusa), Várad (Waradino), Tamáshida („villa quod dicitur fratrum Thome”), Gyulaféhevár (Alba civitate Transsilvana) és Szalacs (Zaliz), de a Barcaságot (Burza) mint tartománynevet sem hagyja említés nélkül. A leírás részletessége csak a szemtanú Rogerius művében olvasottakhoz mérhető, de jól láthatóan nem arra támaszkodik, hiszen Rogerius nem említi a Barcaságot, Kolozsvárt, Nagyszebent és Szalacsot.¹⁷

Az a tény, hogy egy feltételezett friesachi (vagy echternachi) másolónak ennyire pontos értesülései legyenek az eseményekről és a tatárok felvonulásáról, arra enged következtetni, hogy rendelkezésére állhatott egy magyarországi, minden bizonnyal erdélyi híradás. Ez nyilvánvalóan a muhi csata után keletkezett, hiszen tud arról, hogy három főpap és két érsek életét veszítette, s az említett 10 ezres veszteség is távol áll az elbeszélő forrásokban olvasható magas számoktól.¹⁸ Tekintettel arra, hogy a Dunántúlról nincsen a szövegnek mondanivalója, szinte bizonyos, hogy még 1241-ből származik, s jól kivehetően csakis az erdélyi események érdeklik. Jellemző, hogy a nyugati forrásokban többször említett Kálmán herceg haláláról nem tud, de nem említi a kun vezér, Kötöny nevét sem. Nagy valószínűséggel egy Erdélyből, az ottani németiség soraiból származó levélíró vagy menekült lehet az információ forrása. Az események helyszíneinek hasonlósága Rogerius szövegével felveti a lehetőséget, hogy egy ilyen híradást hasznosított maga Rogerius is. Műve megírásához neki is össze kellett gyűjtenie az információkat, hiszen értelemszerűen szemtanúként csak töredékes információkkal rendelkezhetett. A nyugati források a magyarországi helyszínekről általában hallgatnak, Radna elpusztításáról és a Pest melletti csatáról azonban tud még a heiligenkreuzi évkönyvíró is, igaz, azt a kunoknak tulajdonítja. Ezeket a híreket a ciszterci kolostorok magyarországi rendi kapcsolatai révén

¹³ Bradács 2011.

¹⁴ Ezek a Friesachi Évkönyvek (*Annales Frisacenses*), az Admonti Évkönyvek (*Annales Admontenses*), a Garsteni Évkönyvek (*Annales Garstenses*), a Heiligenkreuzi Évkönyvek (*Annales Sancrucenses*), valamint a Lambachi Évkönyvek (*Annales Lambacenses*), s egy töredék Melkből. Bradács 2011. 3–22. o. Újabbán lásd Matthew Coulter disszertációját, amelyet témavezetője, Berend Nóra és a szerző szívességéből olvashattam. Coulter 2019.

¹⁵ Katona 1981. 199–200. o.; Nagy 2003. 40–41. o.; Armbruster 1990. 72., 74. o.

¹⁶ Jelzete: 8917, korábban Suppl. lat. 1675. A kéziratról lásd Bradács 2011. 5. o.

¹⁷ Adolf Armbruster egyenesen páratlannak, a legelső részletes Erdély leírásnak tekinti a forrást, vö. Armbruster 1990. 72. o. Magyarországon elsőként Mika Sándor adott róla hírt és tette közzé, lásd Mika 1882. 431. o.

¹⁸ Bradács 2011. 16–17. o.

a korabeli szerkesztő könnyen megszerezte,¹⁹ bár Heiligenkreuzot földrajzi fekvésének köszönhetően útbá is ejthették a menekülők.²⁰ A Radna eleste elbeszélésben megmutatókozó hasonlóság Rogerus szövegével arra utal, hogy mindkettejük hasonló írásbeli, méginkább szóbeli történet alapján dolgozhattak. A Sajó folyó a külföldi nyugati forrásokban a XV. századi Thomas Ebendorfernél jelenik meg, ám ő ismerte és használta a magyar krónikát.²¹

Itt kell megemlíteni az ottobeureni levélgűjteményt, amely Stams ciszterci kolostorból került vissza az Inn folyó menti bencés apátságba, és ma Innsbruckban őrzik.²² 1241 nyara előtt itt másoltak le tíz, a mongolok támadására vonatkozó, Európa szerte számos másolatban fennmaradt levelet, köztük a IV. Bélától Konrád német királynak címzettet,²³ egy valószínűleg Magyarországon keletkezett jóslatot (*Cedrus alti Libani*) és nem utolsósorban Julianus barát beszámolóját, amelynek ez a legrégebbi másolata.²⁴ A XIII. századi, ausztriai ciszterci baumgartenbergeri levélgűjtemény csak egy mongol-tárgyú levelet, IV. Béla emelkedett retorikájú segélykérő levelét tartalmazza.²⁵ Ezenkívül Pier della Vigna (Petrus de Vinea) több mint 250 darab XIII–XV. század közötti kézirat levélgűjteményében Frigyes császár vonatkozó levelei maradtak fenn.²⁶ Pier della Vigna levélgűjteménye Angliában is ismert volt, míg Richard of Cornwall német királlyá választása után maga is hozhatott leveleket magával a kontinensre.²⁷ Rycardus krónikájából egyébként is tudjuk, hogy Frigyes leveleket küldött az európai uralkodóknak.²⁸

Sajátos helyet foglalnak el a lengyelöldi források, melyek között a XIV. század végi *Szentkeresztű Évkönyvek* – szinte egyedülként a nem hazai források között – megőrizte a király, Béla nevét, ugyanakkor a részletek ismerete nélkül tud a tengerhez való meneküléséről is.²⁹ Béla nevét egyébként ismerik a lengyel források, valamint a halicsi-lodomériai évkönyv, utóbbi a Sajó folyó nevével együtt említi.³⁰

Az elbeszélő forrásokhoz sorolhatók – az ismert magyarországi eredetűek mellett – a külföldi levéllírodalom alkotásai is, így II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg levele IV. Konrád választott német királyhoz, 1241. június 13-i keltezéssel.³¹ Levelében az osztrák herceg tanácsokat ad a tatárok elleni hadviselés lehetőségeiről, a birodalmi csapa-

¹⁹ Almási 2009. 17–18. o.

²⁰ Ilyen menekülőről lehet olvasni a kölni St. Pantaleon monostor évkönyvében, ami szerint magyarországi és lengyországi menekült papok is részt vettek a mongolok elleni keresztes hadjárat kihirdetésében. Katona 1981. 200–201. o.

²¹ Bradács 2011. 17. o.

²² Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, Cod. 187. Neuhauser 1991. 174–175. o.

²³ Regesta 1881–1901. no. 11357. A magyarországi levelekre összefoglalóan lásd Rudolf 1977. 84–89. o.

²⁴ Részletesen lásd: Coulter 2019.; Lerner 1983. 11. o.; Jackson 2006. 6–7. o. Minden bizonnyal ez a Hornmayr által használt és elveszettek gondolt, 1241 körül lejegyzett kézirat, amit így Dörrie sem használt a kritikai kiadásában, vö. Veszprémy 1999. II. k. 797–798. o.

²⁵ Baerwald 1866. 347–349. o., Nr. 2., vö. Szovák 1990. 1–13. o.

²⁶ Frigyes császár levele IV. Bélához és a római szenátushoz. D'Angelo 2014. 221–224. o. (no. I.29), 227–230. o. (no. I.30), és Huillard-Bréholles 1859. V/2. k. 1139–1143., 1143–1146. o.

²⁷ Kantorowicz 1965. 213–246 o.; Richard of Cornwallra lásd Hilpert 1981. 125–127. o.

²⁸ Frigyes propagandájára lásd Vehse 1929. Frigyes leveleire összefoglalóan lásd még Bezzola 1974. 77–81. o.

²⁹ Adam Lubocki: Średniowieczne źródła polskie o najeździe Mongołów na Węgry w 1241. Kézirat, amit Nagy Balázs szívességéből használhattam. Rocznik Świątokrzyski kiadására lásd Rutkowska-Plachcińska 1996. 36–37. o.

³⁰ Katona 1981. 85–89. o.; Nagy 2003. 35–37. o.

³¹ Bradács 2011. 8. o.

tok mozgósításának szükségességéről. Hasonló tartalmú, ám sokkal rövidebb terjedelmű levélben foglalkozik Frigyes herceg a tatárjárás fejleményeivel, a levelet a konstanzi püspöknek, Heinrich von Tannenak és a püspökség káptalanjának címezte 1241. június 22-én: a betörő tatár sereg harcosai közül hetvenet vagy még annál is többet megöltek a herceg katonái.³² Bradács Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy az osztrák évkönyvek nem bizonyultak részrehajlónak az osztrák herceg harci teljesítményét illetően, még ha Frigyes leveleiben igyekezett is így beállítani magát.

Legutóbb ugyanerre a következtetésre jutott Johannes Gießauf is, aki szerint az osztrák források feltűnően visszafogottak Frigyes herceg vitézkedését illetően.³³ Tanulmányában kitér arra is, hogy Yvo von Narbonne-nak a bordeaux-i püspökhöz írott levelének tartalmi hitelessége régóta foglalkoztatta a kutatókat. Hilpert véleményével ért egyet, aki a levelet nem Matthew Paris hamisítványának tartja, hanem úgy véli, hogy egy hasonló levél valóban íródhatott az osztrák térségben.³⁴ Maga Gießauf a Bécsújhelyi eseményeket 1241 nyarán egy kun seregnek tulajdonítja, hiszen a tatárok még nem keltek át ekkor a Dunán.³⁵

Meglepő módon sokáig hiányzott a magyar fordításgyűjteményekből II. Frigyes császárnak az angol királyhoz írott levele 1241. július 3-i keltezéssel Faenzából, ami azonban bekerült Matthew Paris krónikájába, és két osztrák kézirat mellett egyedülként ott maradt fenn, igaz Matthew a szövegbe több helyen is belenyúlt.³⁶ Ebben ír a magyar király Tengermellékre való meneküléséről, de a muhi vereséget magyarázva a magyarokat tehetlenségük és lustaságuk miatt hibáztatja.³⁷ E levélből aztán hosszasan idéz később Baronius, pontosabban folytatója Rainaldus a kézikönyvében. Hasonlóképpen idéz a pápapa Bélához írott leveleiből, Guillaume de Nangis Szt. Lajos életírásából, Thomas de Cantimpré *Bonum Universale de apibus* című művéből, s nem utolsósorban Spalatói Tamás krónikájából. Utóbbiból – Długoszhoz hasonlóan – jellemző módon a bűn és bűnhődés motívumot veszi át, miszerint a magyarok bűneikkel szolgáltak rá a tatár támadásra.³⁸ Érdekes, hogy Baronius protestáns mintája, a *Magdeburgi századok* (*Centuriae Magdeburgenses*, Cent. XIII., cap. XVI.) is hosszasan foglalkozik a magyarországi tatárjárással, de csak egy forrás, a Rogeriust is hasznosító Bonfini alapján.³⁹ Meglehet, Rogerius beszámolójának ez az első feldolgozása egy reprezentatív, nem magyarországi történeti műben, mielőtt megjelent volna Jacques Bongars nyomtatott forrásgyűjteményében.⁴⁰ Végül váratlanul felbukkan a magyarországi tatárjárás emlékezete Philippe de Mézières 1389-ben íródott *A Vén zarándok álmában*, ahol azt már az oszmán előrenyo-

³² Wenzel 1861. II. k. 138. o. (81. sz.); Bradács 2011. 9. o.

³³ Gießauf 1997. 173–199. o.

³⁴ Katona 1981. 297–302. o.; Nagy 2003. 168–171. o.; Luard 1877. IV. k. 270–277. o. A levél 1241-re vonatkozhat, vö. Hilpert 1981. 153–164. o.

³⁵ Gießauf 1997. 22–23. o.; Rudolf 1977. 100–103. o.

³⁶ Vö. Bónis 1958.; Stipišić 1961. 405–421. o. A leveleskönyv kézírataira lásd Schaller 2002.

³⁷ Fejér 1829–1844. IV/1. k. 221. o., elsőként Nagy 2003. 50–52. o. olvasható magyarul. Lásd még Palacky 1842. 376–377. o.; Matthaei Parisensis Chronica majora; Luard 1877. IV. k. 113. o. „Sed hostium contemptores elati vel nescii, dum inimico vicinante segnes dormitarent”. A motívumra lásd: Richard 1979. 108., 116. o.; Hilpert 1981. 128–131., 154. o., illetve Bárány Attila írását e számban.

³⁸ „...non ignaviam Belae regis, sed potius Ungarici populi scelera accusabit...” *Odoricus* 1692. XIII. k. 501–506. o., az idézet: 503. o. Lásd még *Odoricus* 1736. 495. o.

³⁹ *Centuriae* 1624. III. k. 676–677. hasáb.

⁴⁰ *Bongars* 1600. 177–198. o.

mulással összefüggésben említi meg. A hagyomány forrása minden bizonnyal Avignonban, a pápai környezetben kereshető.⁴¹

A magyar határoktól távol legalaposabban az angliai St. Albans kolostorban vezetett *Chronica Maiora* foglalkozott a Kelet-Európát ért tatár támadással. A szerző, Matthew Paris tájékozottságát egykorú levelekből szerezte, amelyeket be is illesztett krónikájába. A nyugati források között az érdeklődés mélységében Matthew Parisé az elsőség. A *Chronica maiora* művében bemásolt négy, de még inkább az *Additamentum*ban (*Liber Additamentorum*) közölt hat (hét) korabeli, a tatárokkal foglalkozó levél közlése példátlan teljesítmény.⁴² A források részben egykorúak, részben az 1245-ös lyoni zsinathoz kapcsolódhatnak, melyen részt vett Lincoln püspöke. Annál érdekesebb, hogy a mű későbbi átdolgozása, a *Flores Historiarum*, amely valóban szélesebb körben terjedt el, a Kelet-Európára vonatkozó híradásokat már szisztematikusan elhagyta, a magyarországi tatárjárásról egy sematikus, a pusztítást leíró rövid bekezdés maradt meg.⁴³ A Surrey-beli ciszterci kolostorban keletkezett *Waverley Évkönyv*ben már csak a Párizsba küldött magyarországi levelet találjuk, ami egyébként Matthew Parisnél is szerepel. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy Matthew Paris krónikájában arról is olvashatunk, hogy a magyar király a tengerhez menekült, amiről IV. Béla és II. Frigyes levelein kívül Rogeriusnál, Spalatói Tamásnál, C. de Bridiánál, Rasid ad Dinnél és egy lengyel évkönyvben történik említés. A magyaroknak már 1239-ben a tatárok felett aratott győzelméről szóló rövid hír azonban egy Albericus de Troisfontaines-nél is feltűnő téves híradásra mehet vissza.⁴⁴

Érdekes – amint arra Felicitas Schmider is felhívta a figyelmet –, hogy a nemzetközi visszhang tekintetében Lengyelország még rosszabbul járt Magyarországnál, az még messzibbnek tűnt, s a tatárjárás kapcsán csak a magyar események leírásánál említik meg. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy a tatárjárással közel egyidőben íródott Bartholomaeus Anglicus híres enciklopédiájában Magyarország már alaposabb tárgyalást nyer, persze leginkább Jordanesnak a hunokra, a *Pantheon*ban olvasható információk alapján. Az enciklopédia kontinentális ismertségének érdekes bizonyítéka, hogy a magyarországi fragmentum kutatás keretében is felbukkant egy XIII. századi észak-itáliai esztergomi kézírattöredéke.⁴⁵

Rendkívüli jelentőségű, hogy a kor nagy enciklopédistáinak műveiben a magyarországi tatárjárás valamilyen formában megjelenik. Vincentius Bellovacensis közel 300 másolatban fennmaradt *Speculum historialéj*ának első szerkesztését 1244-re teszik, amit a szerző még sokat bővített 1253-ig.⁴⁶ A Magyarországra vonatkozó rész a mű végén olvasható (XXXI, 149), s jórészt Plano Carpiniból való átvétel. Ez persze nem igazán hízelgő ránk nézve, mert Carpini az itt idézett helyen éppen azt írta (5. fejezet), hogy „ha a magyarok el nem menekülnek, hanem vitézül helyt állnak, a tatárok kitakarodtak volna föld-

⁴¹ Sághy 2013. 241–249. o.

⁴² Hilpert 1981. 158–159 o.; Papp 2018. 273–279. o. Ez utóbbit nem tudtuk elérni, vö. még Körmendi 2019. 158. o.

⁴³ Luard 1890. 311. o.

⁴⁴ Hilpert 1981. 157–158. o.; Csákó 2015. 104–106. o.

⁴⁵ Vizkelety 1993. Nr. 57.

⁴⁶ Vö. Brincken 1975. 117–140. o.; Kappler 1990. 219–240. o.; Guzman 1974. 287–307. o. Sem Gombosnál, sem a fordítás kötetekben nem történt eddig utalás Vincentius művére, vö. Gombos 1937–1938. III. k. 2285. o. (No. 4895). Összefoglalóan Csákó 2015. 393–394. o. (Nr. 167, 169) utal arra, hogy a *Speculum naturalé*ban is megismétli a mongolokra vonatkozókat.

jükről”.⁴⁷ Rádásul ezt a mondatot (ut iam super dictum est) a következő könyvben megismétli (XXXII, 15). Ezt Vincentius tetézi annak felemlegetésével, hogy – a magyarokkal ellentétben – bátor ciszter és minorita szerzetesek sikerrel védelmezték kolostorukat a tatárokkal szemben.⁴⁸ Sajnos Carpini e megjegyzésének hosszú utóélete volt: Vincentius krónikája nyomán még a szintén domonkos, később szentté avatott Antoninus Florentinus (†1459) is szó szerint megismétli világkrónikájában (Titulus XIX., cap. VIII.).⁴⁹

Martinus Polonus szintén népszerű, 400-at meghaladó számban másolt és több nyelvre lefordított pápa–császár történetében konkrétumok ismerete nélkül, csak általánosságban említi meg a magyarországi pusztítást.⁵⁰ A krónikások egy része (Ptolomaeus/Tolomeo da Lucca, Paulino da Venezia,⁵¹ Sanudo, Jean le Long d’Ypres) még azt is hozzáteszi, hogy kivonulásuk után a székelyek és vlachok lezárták a hágókat, hogy a tatárok ne tudjanak visszatérni.⁵² Meglehet, ennek Paulino da Venezia krónikájának közvetítésével Kézai Simon krónikája a forrása, aki többször is emlegeti a székelyeket és vlachokat.

Hayton krónikájának tanúsága

Meglepő módon az osztrák herceg meghatározó szerepe a tatárjárás idején leghatározottabban az örmény történetíró, Hayton művében érhető tetten, aki egyébként a magyarok harcairól egyáltalán nem tesz említést, Magyarországot csak hadszíntérként említi.⁵³ Ugyanakkor Hayton krónikájának miniatűrái közül jól ismert az egyik, amely a nyugati tatárjárás ikonikus epizódját ábrázolja, amint egy hídon összecsapnak a nyugati fegyverzetű keresztények és a nomád viseletben ábrázolt tatárok. A miniatűrök Hayton, örmény hercegnek a tatárokról írott összefoglaló művének francia változatából származnak (*La Fleur des Histoires de la terre d’Orient*, latin változatban *Flos Historiarum*). Még ebben sincsen semmi meglepő, hiszen a keleti történelmet bemutató rövid írásmű rendkívül népszerű lett a korabeli Európában, még ha el is maradt Mandeville művének hozzávetőleg 275 másolatától.⁵⁴ Legújabbban regisztrált 58 kéziratából 24 francia, 32 latin nyelvű maradt fenn, s a kora újkorig 12 nyomtatott kiadást ért meg.⁵⁵ Aragónra a Johannita nagymester, Juan Fernandez de Heredia (†1396) számára fordították le a szá-

⁴⁷ Párhuzamos kiadására lásd *Carpini* 1825. 154. o. (reprint: 2013). „Porro fratres ordinis Cisterciensis, fratres Praedicatores, fratresque minores, eisdem restiterunt viriliter plus quam per sex menses, nullamque impugnationem eorum metuentes. In Tartaris quippe vigor et fortitudo deficit cum eis aliquis viriliter resistit”.

⁴⁸ Vö. *Schiel* 2011. 108. o. Richard szerint az információ Simon de Saint Quentintól származhat. *Richard* 1965. 77. o. Persze az is Carpininek köszönhető, hogy a későbbi művek tőle vették át a Magyarországon járt tatár vezérek neveit, vö. 5. fejezet, *Katona* 1981. 233. o., igaz, Rogerius is ismert közülük négyet.

⁴⁹ *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX.* I–III. k., *Antoninus* 1484. Használt példány: OSzK, Inc. 4. 3. k. 52ⁿ.

⁵⁰ *Katona* 1981. 207. o.; *Nagy* 2003. 47–48. o. Rasid ad-Din fordításában perzsául is olvasható, vö. *Jahn* 1977. 90. o.

⁵¹ Paulino da Venezia is többször visszatér művében a tatárjárás témájához, vö. *Holtzmann* 1927. 19., 29. o.

⁵² *Spinei* 2002–2003. 1–47. o.; *Csákó* 2015. 331–332. o.; *Körmendi* 2019. 152., 163–164., 168., 174–175. o.

⁵³ Itt köszönöm meg Vásáry István professzor segítségét Hayton műve kiadásainak azonosításában. *Hayton* 1877. 175–176. o., illetve *Hayton* 1906. A fejezetek számozása eltér, ezt a függelékben lévő táblázat tekinti át. *Hayton* 2006.

⁵⁴ *Tzanaki* 2003.

⁵⁵ Irene Bueno 58 kéziratot vett fel a listájába, a fordításokkal együtt. Lásd *Bueno* 2018. 53–71. o. Az első latin kiadások: 1529, 1532 (kétszer), 1537, 1555, 1585. A Hayton név, illetve neve alatt fennmaradt további művekre lásd *Mutafian* 1996. 157–176. o.

zad végén,⁵⁶ a keresztes hadjárattal kacérkodó VIII. Henrik számára pedig Richard Pynson készített angol fordítást 1521-ben.⁵⁷ Sokszor nem is magában másolták, hanem szöveggyűjtményszerű kolligátumok részeként használták, melyben helyet kaptak Nagy Sándor történetétől kezdve az aktuális útleírások és történeti összefoglalók, mint Marco Polo, Jacques de Vitry, Martinus Polonus, Guido de Columna munkája, a *Historia Troiana*, az *Alexandri Magni historia*, Mandeville szintézise (aki maga is merít Hayton művéből). Egyetlen magyarországi, de nem hazai eredetű kézírata is Vegetius művével van egybekötve.⁵⁸ A téma, a mongol történelem áttekintése a kezdetektől a szerző koráig már önmagában is csábított az illusztrálásra, s ezzel a francia nyelvű kéziratok készítői éltek is. Egyelőre a hídon lezajlott csatának két, ikonográfiailag egymással összefüggő képe ismert: egy, az interneten ismertté vált bécsi kéziratból, a másik pedig egy párizsiból,⁵⁹ de nem zárható ki, hogy a további félszáz nyomtatvány és kézirat közül egy-kettőben még előfordulhat. A londoni, Cotton Otho D II jelzetű, mára súlyosan sérült, szintén francia nyelvű kéziratban nem olvashatunk a fegyveres összecsapásról, csak a hídnál vízbe fúló tatárokat említi. Ez utóbbi kéziratot az úgynevezett Boucicaud mester illuminálta, s elképzelhető, hogy talán maga Boucicaud rendelte meg Félelemnélküli János számára, hogy azzal szentföldi terveire emlékeztesse.⁶⁰

A szerző, Hayton, Korikos (Corycus, ma Kiz Kalesi, Törökország) urának életpályája viszonylag jól ismert, amit itt nem szükséges még egyszer összefoglalni.⁶¹ Szoros rokonságban állt Kis-Örményország uralkodó dinasztiájával, s a hatalmi harcok kényszerítik emigrációba. Cipruson belép a premontrei rendbe, majd ebben a minőségében utazik a pápához, s Poitiers-ben kifejezetten V. Kelemen pápa kérésére diktálja le művét 1307 augusztusában.

A négy könyvre tagolódó munka első könyvében az ázsiai földrajzról és történelemről ad rövid összefoglalást, a második a muszlimok hódításait, a harmadik pedig a tatárok történetét és hódításait, így a magyarországit adja elő. A negyediket szentelte a keresztes és tatárok lehetséges szövetségének, egy újabb közös keresztes hadjárat előkészítésének. A tatárokat illetően Dzsingiz kántól Möngkéig azt írta le, amit a tatároktól hallott, Möngkétől Hülegüig azt, amiről nagybátyjától, I. Haytontól értesült. Abagától kezdve pedig a saját tapasztalait mondta el.⁶² Részben maga az örmény király a tatár-információk egyik forrása, mivel személyesen is járt a káni udvarban, így a köztudomá-

⁵⁶ Bravo 2016. 11–41. o. Egyes feldolgozások XVI. századi német, holland, olasz fordításáról is tudnak, *Kosta-Théfaïne* 2005. 191–204. o.

⁵⁷ Hayton 1988. x–xxiii., 35. o.

⁵⁸ *Szentiványi* 1958. Nr. 354., 202–203. o. (jelzete: III. 42.). Több információ a legújabb katalógusból sem tudható meg a kézitratról. Lásd *Papahagi – Dincă* 2019. 100. o. (nr. 243), a kézirat a Migazzi gyűjteményből való, ami biztosan Magyarországon kívüli vétel.

⁵⁹ *Strakosch-Grassmann* 1893. 207. o., ahol a képet is leírja. A bécsi kézirat: Wien, ÖNB Cod. 2623, dél-nyugat franciaországi munka, 1350–1374. A digitális kiadásban félrevezető a felirata: „Reiterkampf auf der Donaubrücke in Österreich; Baihth stürzt in die Donau und ertrinkt.” A francia kézirat: BNF Nouvelle acquisition française 886, fol. 19., katalán munka, 1300–1325. A *Századokban* Áldásy Antal ismertette Strakosch-Grassmann művét, s éppen Hayton szövegét emelte ki. *Áldásy* 1893. 723–724. o.

⁶⁰ Willard 1891. 288–289. o.

⁶¹ Vö Jackson 2016. <http://www.iranicaonline.org/articles/hayton-of-gorigho> (A letöltés időpontja: 2018. április 10.) Részletesen kifejtve lásd Hayton 1998. bevezető fejezet, 3–24. o.

⁶² A forrásairól így ír a művében: „hec narrabat flis suis et nepotibus, et faciebat poni in scriptis, ut melius memorie teneretur”, „scivit ipse tanquam ille qui personaliter interfuit”, vö. Hayton 1906. II. k. 269., 272. o.

súan szoros örmény–tatár kapcsolatok a szerzőt szavahihetővé tették Európába érkezése után. Feltételezik, hogy a káni beiktatásokon a szerző maga is egyszer-kétszer személyesen megfordult, s a korszak nagy csatáiban nem is egyben, így 1299-ben, 1303-ban maga is részt vett.⁶³ Művének kétségtelen jelentősége, hogy a nyugati szerzők közül ő ad közre először egy összefoglaló, rendszeres tatár történelmet a kezdetektől a saját koráig.

Művének legfőbb üzenete a mongolok, a nyugatiak és az örmények szövetsége, közös harca a szaracénok, azaz az egyiptomi mamelukok ellen. A tatárok Haytonnál bátrak és lovagiasak: Ógödej (1229–1241) „strenuus atque prudens”, Möngke (1251–1259) „valentissimus et prudens”, Kubiláj (1260–1294) pedig keresztény lett, s Kataiban egy Rómánál is nagyobb várost alapított. Az ellenséges katonákat a harcban ugyan megölték, de a civileket megkímélték. A fegyvert és állatokat elvitték, de aranyhoz és értékhez nem nyúltak, ami egyébként egybevág számos utazó feljegyzésével. Ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a siker reményében a mongol és keresztény hadsoroknak külön kell vonulniuk, egymás közelsége veszélyes lehet.⁶⁴ Ebben a szövetségben az örmény királyok meghatározó szerepet játszottak, s minden tekintetben kiérdemlik Róma támogatását.⁶⁵

A közép-európai tatárjárást tárgyalva a keleti beszámolókra Gustav Strakosch-Grassmann már 1893-ban felhívta a figyelmet arra, hogy Wenzel Gusztáv a szerző nevének közlése nélkül már közreadta Hayton műve latin változatának a vonatkozó részletét.⁶⁶ Strakosch-Grassmann helyesen látja, hogy a mű közép-európai vonatkozásaiban nem rendelkezik különösebb tudományos értékkel, sőt, inkább zavarosnak tekinthető. Amint írja: „Er wusste anderweitig – das konnte er in Frankreich erfahren –, dass die Tataren bis nach Oesterreich vorgedrungen sind... Die ganze Geschichte ist also ein Product von Unwissenheit, Missverständnis und eigener Combination.”⁶⁷ Művének mai megítélését is az jellemzi, hogy a történészek nem tekintik megbízható forrásnak, sokkal inkább csak örmény propagandaként értékelik.⁶⁸ Ezen nincs is mit csodálkozni, a műre nem is történeti hitelessége miatt szokás hivatkozni, hanem hallatlan népszerűsége, nagyszámú kézírata miatt. A magyarországi tatárjárás forrásai közül leginkább az osztrák herceg leveleivel rokonítható, és az teszi egyedülállóvá, hogy a tatárok megtorpanását az osztrákoknak, egészen pontosan a neve említése nélkül megjelenő bátor osztrák hercegnek, II. Frigyesnek tulajdonítja. A hídat ábrázoló miniatura szövege sem a muhi csatára, hanem a magyar–osztrák határra és annak a latin szövegben nem megnevezett határfolyóóra utal. Mindez nem áll a lehetséges korabeli mongol értelmezéstől távol, hiszen a mongol előrenyomulás megtorpanását csak nem tulajdoníthatták a magyar királynak, akit legyőztek és megaláztak? Ezzel szemben az osztrák herceg megfelelt egy ilyen szerepnek.

A szöveg szerint Batu az alemánn tartományok felé lovagolt, amíg egy folyóhoz ért az osztrák hercegség határánál. Batu megparancsolta övéinek, hogy úsztassanak át,

⁶³ *Sinor* 1993. 277. o.

⁶⁴ Ez utóbbira felhívta a figyelmet *Schmieder* 2005. 177. o. „...inter Christianos et Tartaros concors amicitia per utrumque distantiam servaretur...” *Hayton* 1906. II. k. 361. o.

⁶⁵ Vö. *Pavlot* 2000. 308. o.

⁶⁶ *Strakosch-Grassmann* 1893. 206–207. o.; *Wenzel* 1869. VII. k. 546–549. o.

⁶⁷ *Strakosch-Grassmann* 1893. 208. o. Kiegészítő értékelése: *Sinor* 1993. 276–80. o.; *Jackson* 2017. 44. o.

⁶⁸ Nálunk legutóbb: *Csukovits* 2010. 282. o. és recenziója: *Csukovits* 1999. 633–635. o. A kötetben kiadták Hayton művének teljes francia fordítását: 803–880. o. Valamivel kedvezőbben értékeli a művet *Boyle* 1968. 404. o. és *Dashdondog* 2011. 21–25. o.

s ő maga elsőként ment be a vízbe. A tatárok közül sokan, s maga Batu is, az alemán folyóba fulladt.⁶⁹ Ugyanakkor a szerzőtől a jól informáltság sem tagadható meg, hiszen tud arról, hogy a tatárok a kunokat üldözve jutnak el Magyarorszáig, s azt is megemlíti, hogy a kunok közül sokan mind a mai napig abban az országban laknak.⁷⁰ Megjegyzendő, hogy a latin szöveg nem nevezte meg a folyót, azonban Jean le Long francia fordításában már a Duna szerepel, „jusques au fleuve de la Dunaulbe” (Jean le Long, II.11, II.15 és II.24). A Magyar Királyság neve még előfordul a II.7-ben, jelezve, hogy a mongol hódítás nyugati határa itt húzódtott.

E leíráshoz legközelebb a sokáig vitatott hitelességű C. de Bridia útjelentés áll, ahol Béla, Kálmán és Batu nevének említésével szintén egy hídnál lefolyt heves csatáról olvassunk, ahol Batut, a tatárok fővezérét (principalis dux) a szöveg szerint Kálmán saját kezűleg lökte a halálba lovával és fegyverével.⁷¹ Amennyiben C. de Bridia szövege valóban 1247-ben kelt, akkor ez egy igen korai, vélhetően keleti hagyomány meglétére utal. Ezt erősíti *Az egyiptomi egyház pátriárkáinak történetében* olvasható, 1243-hoz kapcsolt rövid bejegyzés, miszerint a mongolok „...egy csapata a németföldi sváb császár földjei felé kanyarodott. Nem értek el semmit, a tatárok és a frankok közül sokan életüket veszítették. A tatárok vereséget szenvedtek, és közülök csak egy kis részük menekült el, mivel átkelt a folyón”.⁷² A fordító a folyót az Euphratesszel azonosítja, de itt sokkal inkább a többi forrásban szereplő, név nélküli német–magyar határfolyóra lehetne gondolni, melynek emléke már torzult formában jutott el ebbe a krónikába.

Már a következő száz éven belül is nagyon sokan olvasták és másolták Hayton művét, így Giovanni Villani, aki 1345 körül azonosítja a folyót a Dunával (6. könyv, 28. fejezet).⁷³ Ugyanakkor érdekes, hogy vegyíti a valós információkkal, így Kálmán herceg megölését (duca di Colomano) a Haytonnál olvasott történettel: a tatárok Ausztriáig jutottak, de a Dunán nem tudtak átkelni. Nemkülönbén név szerint Hayton könyvét ajánlja a téma iránt érdeklődőknek (8. könyv, 35. fejezet).⁷⁴

A Haytonnál olvasható fejezet szinte szó szerint olvasható Paolino da Venezia (1270 k. –1344) közel tucatnyi kéziratban hagyományozódott, a maga korában híres, máig kiadatlan világkrónikájában, a *Satyrice historiában* is, melynek vatikáni kéz-

⁶⁹ A fejezet teljes fordítása Baráth Dóra munkájaként a Forrásközlemények rovatban olvasható.

⁷⁰ Hayton nem nevezi meg a folyót, egyes modern szerzők szerint az a Morva folyó lehet, míg a középkori szerzők azt inkább a Dunával azonosították. Lásd Krause 1920. 253. o., aki furcsa módon Liegnitz és Budapest (!) ostromára gondol a híd kapcsán. A német fordításban, talán Krause nyomán, szintén Liegnitzre gondolnak, Hayton 2006. 57. o. A muhi és liegnitz csatát később még Hitler is összekeverte, vö. Werner 1980. 367. o. Idézi Mindler-Steiner 2017. 206. o. Az osztrák szemlélet szerint határfolyónak már ebben az időben is a Lajta volt tekinthető, vö. *Continuatio Sancrucensis* II, Wattenbach 1851. 641. o., összefoglalóan lásd Pethes 2004. 1–18. o.

⁷¹ C. de Bridia: *Hystoria Tartarorum. Önnerrfors* 1967. 20. o.; Györffy 1986. 194–195. o. A XV–XVI. századi orosz krónikák híradása Batu magyarországi haláláról már sokkal inkább a hazai Szt. László hagyományhoz köthető, lásd legutóbbi összefoglalását Trunte 2006. 315–356. o. Meglehet, Strakosch-Grassmannnak van igaza, aki szerint egyszerűen a Szübetej életrajzban szereplő és a csatában életét veszítő Bakatu/Bahatu neve torzult Batuvá az emlékezetben. Lásd Strakosch-Grassmann 1893. 207. o. Bakatura lásd: Nagy 2003. 33. o.; Katona 1981. 83. o.

⁷² Jackson 2005. 86–87. o.; History 1974. 293–294. o.

⁷³ „...volendo passare il grande fiume del Danubio in Osterrich...” In: Muratori 1728. 173–174. o., idézi Strakosch-Grassmann 1893. 204. o.

⁷⁴ Használja Martinus Polonus krónikáját is. Haytonra lásd Dragomanni 1845. 38. o. „...ma chi più ne vorrà sapere legga il trattato di frate Aiton d’Erminia...”, vö. Gombos 1937–1938. II. k. 1059–1060. o. (Nr. 2541.)

irata digitálisan elérhető (a 229. fejezet 20–24. szakaszai).⁷⁵ Paolino érdeklődése természetesen, hiszen tagja volt annak a pápai bizottságnak, amelyet Dandolo keresztes tervének minősítésére hívtak össze. Paolino nem kommentálta a folyót, egyszerűen csak átemelte Hayton szövegét, miként Boccaccióról sem tudjuk, hogy az általa készített másolatban megjegyzést fűzött volna hozzá.⁷⁶ Hosszan idéz a műből Marino Sanudo il Vecchio (1270 k.–1343 k.) *Liber secretorum fidelium Crucis* című művében (III. könyv, pars XIII., cap. V–VIII).⁷⁷ Mindketten az 1320-as évek elején a pápai udvarban találkozhattak Hayton művével.

Paolino da Venezia magyar történeti szempontból is érdekes, hiszen Eckhardt Sándor óta tudjuk, hogy a magyar krónikák, köztük Kézai Simon krónikája eljutott hozzá minden bizonnyal a nápolyi udvaron keresztül, s abból hosszasan idézett.⁷⁸ Nem véletlenül Boccaccio is Nápolyban jutott hozzá Paulino művéhez és másolta azt le. Érdekes, hogy amíg a nagy krónikában Paulino Haytont követi,⁷⁹ addig a rövidebb, 1334 és 1339 között készült kronológiájában, a *Compendiumban* szó szerint kivonatolja Kézai Simon krónikájának a tatárjárásra vonatkozó mondatait,⁸⁰ ahol az osztrák herceg és Béla összecsapásáról, illetve Frigyes haláláról is lehet olvasni.

Riccardo da Montecroce (1243 k.–1320) *Liber Peregrinationis* című művében is Haytont követi, ő azonban már a Dunát említi a tatárokat megállító folyóként.⁸¹ A domonkos szerzetes, Riccardo 1288-ban utazott Palesztínába zarándokútra. A következő tíz évet Bagdadban töltötte, miközben arabul tanult és a *Koránt* tanulmányozta. Haytonéhoz hasonlóan (1351)⁸² az ő munkáját is a bencés Jean d’Ypres, azaz Jean le Long, St. Bertin apátja fordítja vissza latinból franciára. Jean d’Ypres az örmény történetírónál olvasottakat egyébként a 30 kéziratos másolatban fennmaradt bertini évkönyvben is hasznosítja, egyetlen korabeli szerzőként, aki az osztrák herceget tatárverőként ábrázolja.⁸³

Az sem érdektelen számunkra, hogy öt franciaországi kéziratban Hayton írását együtt találjuk a *De partibus mundi* (ismertebb nevén *Descriptio Europae orientalis*) című művel, hiszen a *Descriptio* szerzője maga is utal Haytonra, ahol azt írja, hogy az ő általa megem-

⁷⁵ BAV Vat. Lat. 1960, 223.^f Azonos kéziratban vannak, a Paolino-félet lásd http://www.mss.vatlib.it/guii/console?service=present&term=@5Vat.lat.1960_ms&item=1&add=0&search=1&filter=&relation=3&operator=&attribute=3040 (A letöltés időpontja: 2020. június 11.); *Buono* 2016. 153–182. o. Paolinóra és kézírataira lásd *Heullant-Donat* 1993. 381–442. o. Krónikája occitán fordításának kéziratába valószínűleg maga Paolino pótolta a magyar királyok hiányzó neveit, amikor Avignonban volt 1322 és 1324 között, vö.: *Botana* 2017. 31. o.; *Léglu* 2017. 198–202. o.

⁷⁶ *Petoletti* 2018. 234. o. (Kézirata a Biblioteca Nazionale Centralében, Firenze, Banchi rari 50.); *De Robertis* 2013. 326. o. (Nr. 57, 76.)

⁷⁷ *Meserve* 2008. 164., 315. o., említi Villani mellett még Fazo degli Uberti költőt is használói között. Sanudóra lásd *Gombos* 1937–1938. II. k. 1558. o. (Nr. 3619.)

⁷⁸ *Eckhardt* 1928. 467–477. o.; *Kertész* 2016.

⁷⁹ BAV Vat. Lat. 1960, 223.^f Azonos kéziratban vannak, Paolino-félet lásd: http://www.mss.vatlib.it/guii/console?service=present&term=@5Vat.lat.1960_ms&item=1&add=0&search=1&filter=&relation=3&operator=&attribute=3040 (A letöltés időpontja: 2020. június 11.)

⁸⁰ BAV Vat. Lat. 1960, 12.^f Vö. *Szentpétery* 1937–1938. I. k. 184. o. (72. fej.)

⁸¹ *Hayton* 1877. 293–294. o., angol fordítása: *George-Tvrtkovic* 2012. 175–227. o.

⁸² Hayton művének csak az első három könyvét fordította le franciára.

⁸³ *Gombos* 1937–1938. II. k. 1331–1332. o. (No. 3185); *Csákó* 2015. 331–332. o. (Nr. 126). „Batho submersus finem belli fecit”. Kiadása: *Chronicon Sancti Bertini. Martène – Durand* 1717. 716–717. o.

lített nyugati országok mind hiányoznak Hayton művéből.⁸⁴ Ez utóbbi, a *Descriptio* pedig köztudomásúan az első részletes Magyarország-leírás, akár személyes élmények, akár teljesen vagy részben olvasmányélmények alapján készült is.⁸⁵

Voltak persze szerzők, akik csak részben követték Hayton leírását. Ilyen Andrea Dandolo, aki először tőle idéz, de a tatárookra vonatkozó bekezdésében a Magyarországra vonatkozó eseményeknél már saját információit használja, Zágráb, Klissza, Trau, Zára, Buda, Esztergom nevének és a kapcsolódó események említésekor.⁸⁶ A liège-i krónikás, a Mandeville szövegét is átdolgozó Jean d'Outremeuse (†1400) az 1380-as években vallon dialektusban írott világhíradójában is szó szerint idézi Haytonnak az osztrák–magyar határnál történekről adott leírását.⁸⁷

A Zsigmond magyar királyhoz és császárhoz fűződő kapcsolatai miatt figyelemre méltó Andrea Biglia milánói humanista (†1435), aki *Commentarii de defectu fidei in oriente* című munkáját 1433-ban fejezte be. Ebből kiderül, hogy egy keleti történet megírására maga Zsigmond hívta fel Andrea figyelmét, amikor az uralkodó 1432–1433-ban hosszasan Sienában tartózkodott.⁸⁸ Először csak két, keletről érkezett görög levelet fordítat le vele a király, majd megbízta egy régi kézikönyv naprakésszé tételével, ami valószínűleg Hayton munkája volt. Ezzel Biglia rohammunkában még a császár távozása előtt elkészülhetett, még ha a munkát nem is Zsigmondnak ajánlotta, de ugyanakkor név szerint egy újabb keresztes hadjáratra biztatta (95^r, Nikápolyról 115^v).⁸⁹ A munka kiadatlan, kézírata azonban elérhető digitálisan.⁹⁰

Nemcsak Zsigmond király tekintette értékes kézikönyvnek Hayton művét. 1403-ban Merész Fülöp Párizsban egyenesen három példányt vásárolt, magának, testvérének, Jean de Berrynek (sokáig úgy gondolták, hogy ez lehetne a BNF Ms Fr 12 201 jelzetű kézirat) és fiának. Pár évvel később, 1413-ban Félelem nélküli János is rendelt négy példányt a műből, az egyik példány azonos lehet a BNF Ms Fr 2810-el.⁹¹ Németül a XV. század végi német világhíradó típusú *Köln története* is idézi.⁹² Hayton hosszú utóéletére jellemző, hogy a bázeli tudós, Simon Grynaeus *Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum* című művében (Parisiis, Hervagius, 1532) még egyszer közreadja Hayton

⁸⁴ „De Asia autem maiori dominus de Kurco [Het'um] satis plene tractavit. De Asia autem minori et de aliquibus partibus europe superficialiter de moribus et condicionibus hominum et prouinciarum contentarum in dictis partibus Europe est hic pertractandum”. Anonymi *Descriptio Europae Orientalis*. *Górka* 1916. i–xlix., 2. o. Idézi *Bueno* 2018. Függelék. Az említett kéziratok jelzetei: Leiden, UB, BPL 66; Paris, BNF, lat. 5515; Paris, BNF, lat. 5515A; Paris, BNF, lat. 14 693; Poitiers, BM 263.

⁸⁵ *Csukovits* 2015. 131–137. o. Utoljára *Csáky* 2019.

⁸⁶ Dandolo: *Chronica. Muratori* 1942. 299. o.

⁸⁷ *Myreur* 1864–1880. Vol. 5. (1867): 292. o. A műről lásd *Bozóky* 2014.

⁸⁸ *Proske* 2019. 56. o.

⁸⁹ *Meserve* 2008. 158., 169–175. o. Biglia másik művére, a *Laudatio Benedicti coram Sigismundo regere* lásd *Schnaubelt* 1977. 147. o. Részletes értékelésére *Webb* 1976. 205–210. o.

⁹⁰ Bav. Vat. Lat. 1960. Azonos kéziratban vannak, a Paolino-féle: http://www.mss.vatlib.it/gui/console?service=present&term=@5Vat.lat.1960_ms&item=1&add=0&search=1&filter=&relation=3&operator=&attribute=3040 (A letöltés időpontja: 2020. június 11.); BAV Vat. lat. 5298. fol. 83^v–118^v. 83^r: „Hortatusque est, si quid otii haberem, haec alio quodam scribendi genere facerem, nostris ut essent notiora”, idézi *Meserve* 2008. 317. o. A szintén ehhez az időszakhoz és a keleti kapcsolatokhoz tartozó Mignanelli tevékenységére, akinek műveiből átemelt Biglia is a saját munkájába, lásd *Piomontese* 1995. Mignanelli sienai követként üdvözli Zsigmondot itáliai királlyá váló koronázása alkalmával, melyre lásd *Helmy* 2013.

⁹¹ *Vaughan* 2005. 194–195. o.; *Guenée* 1980. 290. o. A vásárlás éveként itt 1401 és 1408 szerepel. *Willard* 1981. 285–286. o.

⁹² Koelhoffische Chronik. 526. o.; *Gombos* 1937–1938. I. k. 487. o.

szövegét.⁹³ A lemergi katolikusok pedig 1578-ban a város örmény polgárait Hayton alapján vádolják meg azzal, hogy elődeik az 1250-es években a tatárokkal együtt támadtak lengyel földre.⁹⁴

A keleti források tanúsága

Tekintettel arra, hogy a Sajó hídjánál történt összecsapásról megemlékeztek a keleti, perzsa és kínai (Szübetej életrajz) források,⁹⁵ nem alaptalan arra gondolni, hogy ezeknek egy távoli, eltorzított emléke csillanhat meg Hayton írásában, és ez ösztönözte kéziratának kiadóit a csata ábrázolására, ami egyúttal a magyarországi hadjárat egyetlen kortárs – s amint kiderült, fiktív és alaposan félreértett – képi megjelenítése. A magyarországi harcoknak kétségkívül volt egy saját keleti hagyománya, ami több szerzőnél is felbukkan, függetlenül attól, hogy az 1254 utáni gyakori nyugati–keleti követküldések során mindkét fél juthatott kiegészítő információkhoz, akár írott forrásokhoz. A Hayton által leírt jeleketben talán szimbolikusan is egyesült a magyarországi Sajó menti hídi csata és az oszt-rák/német területek elfoglalására indított tatár akciók kudarca. A híd, amelyen nem tudtak a tatárok áttörni, látványosan zárta le és magyarázta meg a látszólag megmagyarázhatatlant: a legyőzhetetlennek hitt tatárok nyugati előrenyomulásának kudarcát.

A keleti forrásokat olvasva kétségbevonhatatlan, hogy a tatárok maguk is élénken emlékeztek a magyarországi hadjárat eseményeire, s arról még évtizedek múltával is beszélhettek. Ezt megerősítik a nyugati utazók leírásai, akik magyarországi foglyokkal találkoztak, vagy olyan tárgyi emlékeket pillantottak meg, mint a magyar király zsákmányként elhurcolt sátra. Az eseményekhez legközelebb Ata-Malik Dzsuvajni (†1283) élt, aki közel egyidejűleg, 1252/1253-tól jegyezte le az 1260-ban befejezett perzsa nyelvű *A világhódító története* című nagy krónikáját.⁹⁶ Jól informáltságához nem fér kétség, a szóbeli hagyományokat messzemenőig hasznosította, maga is kétszer járt a tatár udvarban. Művében ír a Batu vezetésével a folyónál vívott csatáról, ahol a magyarok keményen ellenálltak (I. könyv, 40. fejezet).⁹⁷ A hídnál történt összeütközésről a nyugati források közül egyébként csak Spalatói Tamás és C. de Bridia tudósít, míg a dalmát krónikást használó Jan Długosz nem említi ezt meg, aki egyébként is a Tisza folyóhoz lokalizálja a muhi csatát. Dzsuvajninál ezenkívül már csak egy rövid utalás olvasható a magyarok meghódításának szükségességéről (I. könyv, 31. fejezet). Figyelemre méltó, hogy egy további momentum is csak Spalatói Tamás krónikájában és a keleti, mongol hagyományban olvasható: Batunak a csata előtt egy hegyre való feljutása. Ez ismét arra irányítja a figyelmet, hogy Spalatói Tamásnak a csatáról pontos információi voltak, akár még keleti eredetű hírek is eljutottak hozzá.⁹⁸

⁹³ Meurer 2014. 367–422. o.

⁹⁴ Osipian 2011. 243–280. o. Továbbá a XIV. századi Lübecki krónika szerzője is merít belőle, vö. *Abgarjan* 1997.

⁹⁵ A kínai hagyományra lásd P. Szabó 2018.

⁹⁶ Morgan 2013. 120–125. o.

⁹⁷ Katona 1981. 63. o.; Nagy 2003. 31–32. o. Dzsuvajnit és Rasid-al-Din vonatkozó helyeit fordítja és értelmezi Ligeti 1964. 395–396. o. Személyére lásd Lane 2016. A szerző műve megírása előtt sokat utazott a birodalomban, amit már atyja is megtett, így a családi hagyományból is sokat tanulhatott. Boyle 1958. I. k. bevezető, xxxvii–xli. o.

⁹⁸ Pow – Laszlovszky 2019. 268–269. o.

A Dzsuvajnit használó zsidó konvertita Rasid al-Din (†1318) a Haytonéval szinte egy időben, az 1300-as évek elején íródott, négy korabeli, töredékes arab és három perzsa nyelvű másolatban ránk maradt nagy világhíradójában szintén tud a magyarországi harcokról, ráadásul azokról két helyen, eltérő szövegezésben tudósít. Elsőként az általa jól ismert Dzsuvajnit követi, ahol tévesen az 1236-os eseményekhez szövi be a muhi csata leírását.⁹⁹ Itt tesz említést a kemény harcról, a két sereg közötti folyóról, amelyen a tatárok éjszaka keltek át, a király sátra felé törtek, elvágták annak köteleit, mire az ellenfelük elmenekült. Másodszor a kipcak sztyeppét leíró fejezetben tért vissza az eseményekre, említve a vlachokat, szászokot, valamint a királynak a tengerig való menekülését, ahol az csónakba szállva jutott el egy, a szövegben megnevezett, de a perzsa másolók számára eltorzított városig. Ugyanakkor a másolók a Tisza és Duna folyót azonosítható alakban írták át.¹⁰⁰

„A hercegek bejárták az említett öt utat, megszerezve a baskírok, magyarok és szászok egész földjét, harcra kényszerítve uralkodójukat, a *kilart*. Azon a nyáron a Tisza és Duna folyóknál állapodtak meg. Kadan megindult egy sereggel és elfoglalta a Makut, Oyrak és Saran területet. A *kiralt*, ezeknek a földeknek az urát egészen a tenger partjáig elűzték és amikor az hajóra szállt egy... nevű városnál és kihajózott a tengerre, akkor Kadan visszafordult és elfoglalta nagy harc árán a vlachok két városát, Kuarkint és Kaslát.”¹⁰¹ Ibn al-Szaid al-Maghribi XIII. századi andalúz történetíró (1213–1286) Sebenico alatti tatár vereségről őrzött meg tudósítást, ami azután átkerült al-Fida művébe is.¹⁰² Személye annál is érdekesebb, mivel utazásai közben megfordult Örményországban is, 1256 és 1265 között Hülegü tatár nagykán udvarában időzött, ahol alkalmá nyílt a nyugati hadjárat tatár hagyományának a megismerésére.¹⁰³

Egyáltalán nem meglepő, hogy a perzsa és a kínai forrásnak, a *Yüan-shih*nek a Muhi-csata leírásai közel állnak egymáshoz, hiszen a perzsa történetírók hírforrásaikat a kínai tatár udvar felől szerezték. Maga Dzsuvajni inkább szóbeli forrásokra támaszkodhatott, Rashid már sokkal több írott forrásra, melynek alapján segítők csapata segítette munkáját. Fő segítójének neve is ismert, Bolad Chingsang (†1313), aki Kínából az 1280-as években került át Perzsiába. A szakirodalomban felbukkan annak valószínűsítése, hogy egy elveszett tatár krónikát, az úgynevezett *Arany könyvet* (*Alton debter*) használta volna. A három forrás alapján biztosra vehető, hogy volt egy meglehetősen részletes és hitelesnek tekinthető tatár narratívája a Muhi csatának, ami néhány magyarországi földrajzi nevet, hely- és folyónevet is megőrzött.¹⁰⁴

⁹⁹ Thackston 1998–1999. I. könyv, 2. fejt., 4. rész, 325–326. o. Másik, közel megegyező fordítása Boyle 1971. 56–57., 70–71. o. A szerzőre legújabbban lásd Kamola 2013. 102–128. o.

¹⁰⁰ Decei 1973. 103–104. o.; Thackston 1998–1999. I. könyv, 2. fejt., 4. rész, 331–332. o. A tengerparti helynév azonosítási kísérleteit áttekinti: Zimonyi 2012. 186. o.; Zimonyi 2014. 344. o. A második szakasz magyar fordítása a legutóbbi szövegűteményekből kimaradt, bár Márki Sándor már felhívta rá a figyelmet: Márki 1926. 9–10. o.

¹⁰¹ Thackston fordítása alapján. Lásd Thackston 1998–1999. 332. o. Megjegyezzük, hogy Rasid 1300 körül még mindig a tatárokkal szemben lázadó királyságként említi meg Magyarországot. Thackston 1998–1999. III. k. 326. o.

¹⁰² Sophoulis 2015. 268. o. A vonatkozó rész (Abu-l-Fida) magyar fordítását lásd: Kmosko 2007. 146. o.; König 2015. 272. o.; Jackson 2005. 86–87. o.

¹⁰³ Itt minden bizonnyal *Geográfia* című művéről lehet szó, melynek modern fordítása még nem készült el.

¹⁰⁴ A problémára lásd még P. Szabó 2018.

Talán túlzás azt a következtetést levonni, hogy a magyarok a Muhi csatát még egyszer elveszítették, ezúttal azonban a történetírás területén, a levelekben és krónikákban bizonyosan nem vitéztek hatékonyan: a hősiség ellenállásból, a tatárok megállításáról a Dunántúlon a Nyugat alig szerzett tudomást, erre leginkább a keleti krónikások emlékeztették olvasóikat. A pápához küldött legfontosabb magyar levelek 1242 januárjából és februárjából, a dunántúli és felvidéki ellenállásról¹⁰⁵ nem kerültek be a gyűjteményekbe, Rogerius szövegének nem találjuk hatását, Spalatói Tamás nagy művében pedig a magyarországi hadjáratról szóló rész csak egy terjedelmes betétnek tekinthető. A Nyugat 1241 nyara után gyakorlatilag Magyarországról származó információk nélkül maradt, s így rögzülhetett a teljesen elpusztított ország és az elmenekült király sematikus képe. Minden bizonnyal a magyar udvar nem ismerte fel, vagy nem maradt rá energiája, hogy levelek sorával lássa el a nyugati udvarokat, ahonnan azok bekerülhettek volna a különféle levélgyűjteményekbe. A levelek és levélgyűjtemények nagy szerepet játszottak az investitúra harcok óta a közvélemény befolyásolásában és manipulálásában.¹⁰⁶ Talán mindennek szerepe van abban, hogy a tatárok Közép-Európából való váratlan kivonulásának okai között alig szokták megemlíteni a tatárok itt elszenvedett veszteségeit és katonai kudarcaikat, amelyek közül a legtöbb Magyarországon érte őket.¹⁰⁷ A mongolok váratlan visszafordulására nemcsak manapság születnek különféle, egymásnak is ellentmondó magyarázatok. Az egyik legjobban informált kortárs, Matthew Paris is – persze császárpárti szimpátiájától is vezetve – komolyan gondolhatta, hogy a mongolokat a császár erélyes fellépése kényszerítette visszafordulására, s ennek bizonyítására egy fikatív segítségnyújtást és további csatákat is beemelt művébe.¹⁰⁸ Persze, ebben szerepe van annak is, hogy a nyugatiak leginkább 1241 nyaráig innen jutottak hírekhez, éppen az ígretesebb 1242-es esztendőről már nem kerültek be újabb tételek a levélgyűjteményekbe. Tény, hogy mivel az Európában *best seller* Hayton mű a tatárok megállítását az osztrák hercegnek vindikálta,¹⁰⁹ Carpini és Vincentius gyávának írta le a magyarokat, a magyarok hősieg ellenállásáról elfeledkeztek. Szerencsére ezt többen, így Dandolo nem hitték el. Mindenesetre František Palacky, aki Vencel cseh királynak tulajdonítja a tatárok megállítását és Európa megvédését, a magyarokról mégis elismerően ír 1842-ben: „nicht am Mangel an Tapferkeit” veszítettek Muhinál.¹¹⁰

¹⁰⁵ Katona 1981. 311–313. o. A Magyarországról küldött levelekről a lyoni zsinaton másolatot készítettek, egy további sorozatukat Clunyben helyezték el. Vö. Rudolf 1977. 84. o.

¹⁰⁶ A levélgyűjtemények XI. századi kezdeteire lásd *Veszprém* 2008.

¹⁰⁷ Legutóbb Stephen Pow és James Corbyn rendszerezte meggyőzően a tatárok katonai kudarcaikat, *Pow* 2012.; *Pow* 2020.; *Corbyn* 2015., vö. még *Obrusánszky* 2017.

¹⁰⁸ Rudolf 1977. 96. és Matthaei Parisensis Chronica majora, *Luard* 1877. IV. k. 131., 298. o.

¹⁰⁹ A legtöbb kéziratban a fejezet címében Batu és a kunok neve szerepel, de például az angol fordításban már az osztrák herceg jelenik meg (How Bacho and a great parte of his men wer drowned in ye ryuer of Austrich).

¹¹⁰ Palacky 1842. 408. o., vö. *Somer* 2018. Eszerint Palackyt a köninginhofi (Dvůr Králové nad Labem) kéziratnak a morvák tatárok elleni hősieg harcára vonatkozó töredéke tévesztette meg, amiről csak később, a század végére derült ki, hogy hamisítvány. Legutóbb összefoglalta *Gyucha – Wayne – Rózsa* 2019.

BIBLIOGRÁFIA

- Abgarjan* 1997. *Geworg Abgarjan*: Chronologische Angaben über Ungarn und Kilikisch-Armenien in der lübeckischen Chronik (14. Jahrhundert). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 50. (1997) 1–3. sz. 1–10. o.
- Áldásy* 1893. *Áldásy Antal*: Gustav Strakosch-Grassmann: Der Einfall Der Mongolen in Mitteleuropa. (Könyvismertetés.) *Századok*, 27. (1893) 723–724. o.
- Almási* 2009. *Almási Tibor*: Egy rogeriusi motívumegyezés értelmezési lehetőségei. In: *Auxilium historiae: Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. *Körmendi Tamás, Thoroczky Gábor*. Budapest, 2009. 11–19. o.
- Almási* 2016. *Almási Tibor*: Forrásadatok és feltevések Rogerius életrajzi vázlatához. In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. (Tanulmányok Biharország történetéből 3.) Szerk. *zsoldos Attila*. Nagyvárad, 2016. 55–82. o.
- Antoninus* 1484. *Antoninus Florentinus*: *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX*. Tom. I–III. Nürnberg, 1484.
- Armbruster* 1990. *Adolf Armbruster*: *Donau-Karpatenraum in den Mittel- und Westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts*. Köln–Weimar–Wien, 1990.
- Baerwald* 1866. *Das Baumgartenberger Formelbuch: eine Quelle zur Geschichte des XIII. Jahrhunderts, vornehmlich der Zeiten Rudolfs von Habsburg*. Hg. *Hermann Baerwald*. Wien, 1866.
- Bezzola* 1974. *Gian Andri Bezzola*: *Die Mongolen in Abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*. Bern–München, 1974.
- Bloch* 1907. *Annales Marbacenses qui dicuntur*. Ed. *Hermann Bloch*. (MGH SgR vol. 9.) Hannover, 1907.
- Bongars* 1600. *Jacques Bongars*: *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Frankfurt, 1600.
- Bónis* 1958. *Bónis György*: *Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon*. 1–2. rész. *Filológiai Közöny*, 4. (1958) 1–26., 173–193. o.
- Botana* 2017. *Federico Botana*: *The Making of L'Abreujamen de las estorias* (Egerton MS. 1500). London, 2017.
- Boyle* 1958. *Juvaini*: *Genghis Khan. The History of the World-Conqueror*. Ford. *John Andrew Boyle*. Vols. 1–2. Manchester, 1958. (Utánnomása: Seattle, 1997.)
- Boyle* 1968. *John Andrew Boyle*: *Dynastic and Political History of the Il-Khans*. (Cambridge History of Iran, Vol. 5.) Cambridge, 1968.

- Boyle* 1971. *Rashid al-Din: The Successors of Genghis Khan.* Ford. *John Andrew Boyle.* New York, 1971.
- Bozóky* 2014. *Bozóky Edina: Attila és a hunok Jean d’Outremeuse krónikájában.* *Aetas*, 29. (2014) 3. sz. 166–178. o.
- Bradács* 2011. *Bradács Gábor: A tatárjárás osztrák elbeszélő forrásainak kritikája.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2011) 4. sz. 3–22. o.
- Bravo* 2016. *Mercedes Alonso Bravo: Translatio et compilatio en la Flor de las ystorias de orient de Juan Fernández de Heredia.* In: *Translatio et compilatio en la Baja Edad Media.* Szerk. *Julián Acebrón, Mercedes Alonso.* Lleida, 2016. 11–41. o.
- Brincken* 1975. *Anna-Dorothee Brincken: Die Mongolen im Weltbild der Lateiner um die Mitte des 13. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung des „Speculum Historiale” des Vincenz von Beauvais OP.* *Archiv für Kulturgeschichte*, 57. (1975) 117–140. o.
- Bueno* 2016. *Irene Bueno: Le storie dei Mongoli al centro della cristianità. Het’um da Korykos e i suoi primi lettori avignonesi, Marino Sanudo e Paolino da Venezia.* *Reti Medievali Rivista*, 17. (2016) 2. sz. 153–182. o.
- Bueno* 2018. *Irene Bueno: Dalla guerra alle meraviglie orientali: le letture della Flor des estoires de la terre d’Orient nel Medioevo.* *Mélanges de l’École française de Rome – Moyen Âge*, 130–131. (2018) 53–71. o.
- Carpini* 1825. *Д. П. Карпини: Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам, в XIII, XIV и XV. вв.* Ed. *D. Yazikov.* Sanktpeterburg, 1825. (Reprint: 2013.)
- Centurae* 1624. *(Centuriae Magdeburgenses seu) Ecclesiastica Historia.* Ed. *Matthias Flacius, Johann Wigand, Mattheus Judix, Martin Köppe.* Basel, 1559–1574. Hivatkozott kiadás: Basel, 1624. Vol. 3.
- Corbyn* 2015. *James Corbyn: The Shortcomings of the Mongol Art of War as Seen in China, Korea and Eastern Europe.* (MA Thesis.) London, 2015.
- Coulter* 2019. *Matthew Coulter: The Mongol Invasion of Europe (1241) through the Lens of Austrian Sources.* (MA Thesis.) University of Cambridge, 2019.
- Csákó* 2015. *Csákó Judit: Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében.* (PhD-értekezés.) Budapest, 2015.
- Csákó* 2019. *Judit Csákó: La Descriptio Europae Orientalis et ses rapports avec la tradition historique hongroise.* In: *Byzanz und das Abendland Byzance et l’Occident VII.* Konferencia. Budapest, Eötvös Kollégium, 2019. november 25. (Megjelenés alatt.)

- Csukovits* 1999. *Csukovits Enikő*: Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en terre sainte XII–XVI siècle. Szerk. *Danielle Régnier-Bohler*. Paris, 1997. (Könyvismertetés.) *Századok*, 133. (1999) 3. sz. 633–635. o.
- Csukovits* 2010. *Csukovits Enikő*: A földrajzi megismerés útjai Európában (Az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig). *Századok*, 144. (2010) 255–299. o.
- Csukovits* 2015. *Csukovits Enikő*: Magyarországról és a magyarokról – Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Budapest, 2015.
- D'Angelo* 2014. *L'epistolario di Pier della Vigna*. Ed. *Edoardo D'Angelo*. Soveria Mannelli, 2014.
- Dashdondog* 2011. *Bayarsaikhan Dashdondog: The Mongols and the Armenians (1220–1335)*. Leiden–Boston, 2011.
- De Robertis* 2013. Boccaccio autore e copista. Szerk. *Teresa De Robertis et al.* Firenze, 2013.
- Decei* 1973. *Aurel Decei*: L'invasion des tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fäzl ol-Lah Räsüd od-Din. *Revue Roumaine d'Histoire*, 12. (1973) 1. sz. 101–121. o.
- Dragomanni* 1845. *Cronica di Giovanni Villani*. Collezione scelta di storici Italiani, vol. 2. Ed. *Francesco Gherardi Dragomanni*. Firenze, 1845.
- Eckhardt* 1928. *Eckhardt Sándor*: A pannóniai hún történet keletkezése. *Századok*, 62. (1928) 467–477. o.
- Fejér* 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Kiad. *Fejér György*. 1–11. k. Budae, 1829–1844.
- Fried* 1986. *Johannes Fried*: Auf der Suche nach der Wirklichkeit. Die Mongolen und die europäische Erfahrungswissenschaft im 13. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift*, 243. (1986) 287–333. o.
- Garufi* 1937–1938. *Ryccardi de Sancto Germano notarii Chronica*. Ed. *Carlo Alberto Garufi*. Bologna, 1937–1938. (Új kiadása: *Rerum Italicarum scriptores*. Ed. *Ludovico Antonio Muratori*. Nuova Edizione, 7/2. Neudruck, 1968.)
- George-Tvrtkovic* 2012. *Rita George-Tvrtkovic*: A Christian Pilgrim in Medieval Iraq. Riccoldo da Montecroce's Encounter with Islam. Turnhout, 2012.
- Gießauf* 1997. *Johannes Gießauf*: Herzog Friedrich II. von Österreich und die Mongolenfahrt 1241/42. In: *Forschungen zur Geschichte des Alpen-Adria-Raumes* (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte 9). Graz, 1997. 173–199. o.

- Gombos* 1937–1938. *Gombos Albin*: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Az Árpád-kori magyar történet külföldi elbeszélő forrásai. I–IV. k. 1937–1938., 1943. (Reprint sorozat: Budapest, 2005–2011.) A IV. kötetben a mutatókat összeállította *Csapodi Csaba*, *Érszegi Géza*, az utószó és a kiegészítő bibliográfia *Bácsatyai Dániel* munkája. I. k. 1937. (A–C) 2005.; II. k. 1937. (D–N) 2011.; III. k. 1938. (O–Z) 2011.; IV. k. 1943., Index, 2011.
- Górka* 1916. Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. *Olgierd Górka*. Cracovie, 1916. (Új kiadása: Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. *Dragana Kunčer*. Belgrade, 2013.)
- Guenée* 1980. *Bernard Guenée*: Histoire et culture historique dans Occident médiéval. Paris, 1980.
- Guzman* 1974. *Gregory G. Guzman*: The encyclopedist Vincent of Beauvais and his Mongol extracts from John of Plano Carpini and Simon of Saint-Quentin. *Speculum*, 49. (1974) 2. sz. 287–307. o.
- Györffy* 1986. Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Szerk. *Györffy György*. Budapest, 1986.
- Györkös* 2007. *Györkös Attila*: A „Méhek könyve” példázatainak magyar vonatkozásai. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series, Tom. 34. Sectio Historiae. Eger, 2007. 39–48. o.
- Gyucha – Wayne – Rózsa* 2019. *Attila Gyucha*, *Wayne E. Lee*, *Zoltán Rózsa*: The Mongol Campaign in Hungary, 1241–1242. The Archaeology and History of Nomadic Conquest and Massacre. *The Journal of Military History*, 83. (2019) 4. sz. 1001–1021. o.
- Hautala* 2015. *Roman Hautala*: Early Latin Reports about the Mongols (1221). Reasons for Distortion of Reality. *Zolotoordynskoe obozrenie. Golden Horde Review*, 3. (2015) 1. sz. 50–67. o.
- Hayton* 1877. *Hayton*: La flor des estoires de la terre d’Orient. In: L’Extrême-Orient au moyen-âge d’après les manuscrits d’un Flamand de Belgique, moine de Saint-Bertin à Saint-Omer et d’un prince d’Arménie moine de Prémontré à Poitiers. Ed. *Louis De Backer*. Paris, 1877. 256–334. o.
- Hayton* 1906. *Hayton*: La flor des estoires de la terre d’Orient. In: Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens. Tome second. Publ. par les soins de l’Académie royale des inscriptions et des belles-lettres. Ed. *Charles Kohler*. Paris, 1906. 111–253. o. (francia változat) és 255–363. o. (latin változat).
- Hayton* 1988. *Hetoum*: A Lytell Cronycle. Richard Pynson’s Translation (c 1520) of La Fleur des histoires de la terre d’Orient (c. 1307). Ed. *Glenn Burger*. Toronto, 1988.

- Hayton* 1998. *Hethum von Korykos (Hayton): La flor des estoires de la terre d'Orient. Die Geschichte der Mongolen des Hethum von Korykos (1307) in der Rückübersetzung durch Jean le Long, Traitiez des estas et des conditions de quatorze royaumes de Aise (1351). Ed. Sven Dörper. Kritische Edition, mit parallelem Abdruck des lateinischen Manuskripts* Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, R 262. Frankfurt am Main, 1998.
- Hayton* 2006. *Hayton: Geschichte der Mongolen. Ford. Raimund Senoner. Klagenfurt–Wien, 2006.*
- Hazai* 1996. *Hazai György: Nagy Szulejmán udvari emberének Magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Budapest, 1996.*
- Helmy* 2013. *Nelly Mahmoud Helmy: Tra Siena, L'Oriente e la Curia. Beltramo di Leonardo Mignanelli e le sue opere. (Nuovi Studi Storici 91.) Rome, 2013.*
- Heullant-Donat* 1993. *Isabelle Heullant-Donat: Entrer dans l'histoire. Paolino da Venezia et les prologues de ses chroniques universelles. Mélanges de l'École Française de Rome Moyen Âge, 105. (1993) 381–442. o.*
- Hilpert* 1981. *Hans Eberhard Hilpert: Kaiser- und Papstbriefe in den Chronica Majora des Matthaeus Paris (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 9). Stuttgart, 1981.*
- History* 1974. *Sāwīrus ibn al-Muqaffa': History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church. Ed. Oswald Hugh Ewart Khs-Burmester, Antoine Khater. Le Caire, 1943–1976. • 4,2. Cyril III, Ibn Laḳlaḳ, 1216–1243. A.D. Le Caire, 1974.*
- Holtzmann* 1927. *Walther Holtzmann: Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig (I. Recension). Heft 1–2. Roma, 1927.*
- Huillard-Bréholles* 1859. *Historia diplomatica Friderici Secundi, 6 vols. Ed. Alphonse Huillard-Bréholles. Paris, 1859.*
- Jackson* 2005. *Peter Jackson: The Mongols and the West, 1221–1410. (The Medieval World.) Harlow, Eng. 2005.*
- Jackson* 2006. *Peter Jackson: World-conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment in Mongol Diplomacy. In: History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods. Ed. Judith Pfeiffer, Sholeh A. Quinn. Wiesbaden, 2006. 3–22. o. (Reprint in Peter Jackson: Studies on the Mongol Empire and Early Muslim India, Variorum Collected Studies Series (Farnham and Burlington, VT, 2009, no. V.)*
- Jackson* 2016. *Peter Jackson: Hayton. In: Encyclopædia Iranica. Online edition, 2016. <http://www.iranicaonline.org/articles/hayton-of-gorigho> (A letöltés időpontja: 2018. április 10.)*

- Jackson* 2017. *Peter Jackson: The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion.* New Haven, 2017.
- Jahn* 1977. Die Frankengeschichte des Rasid ad-Din. Übers. *Karl Jahn.* (Denkschriften-Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-Historische Klasse.) Wien, 1977.
- Kamola* 2013. *Stefan T. Kamola: Rashīd al-Dīn and the Making of History in Mongol Iran.* (PhD Thesis.) University of Washington, 2013. 102–128. o.
- Kantorowicz* 1965. *Ernst Hartwig Kantorowicz: Petrus de Vinea in England.* In: *Uő: Selected Studies.* Locust Valley, N.Y., 1965. 213–246. o. (Első megjelenése: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 51. (1937) 43–88. o.)
- Kappler* 1990. *Claire Kappler: L'image des Mongols dans le Speculum historiale de Vincent de Beauvais.* In: *Vincent de Beauvais: intentions et réceptions d'une oeuvre encyclopédique au Moyen Âge.* Actes du XIVe Colloque de l'Institut d'études médiévales, organisé conjointement par l'Atelier Vincent de Beauvais et l'Institut d'études médiévales. 27–30 avril 1988. Éd. *Monique Paulmier-Foucart, Serge Lusignan, Alain Nadeau* et al. Paris, 1990. 219–240. o.
- Katona* 1981. A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona Tamás.* Budapest, 1981.
- Kertész* 2016. *Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban.* *Századok*, 150. (2016) 473–499. o.
- Kmoskó* 2007. *Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről.* Földrajzi irodalom I/3. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 23.) Szerk. *Zimonyi István.* Budapest, 2007.
- Koelhoffsche Chronik Koelhoffsche Chronik (1499). In: *Die Chroniken der niederrheinischen Städte.* Bd. II. (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 13.) Köln, 1876. 253–638. o.
- Konrád* 2017. *Eszter Konrád: The Representation of the Saints of the Mendicant Orders in Late Medieval Hungary.* (PhD Thesis, CEU.) Budapest, 2017.
- Kosta-Théfaine* 2005. *Jean-François Kosta-Théfaine: L'illustration de La Fleur des histoires d'Orient de Hayton dans le manuscrit New York, Pierpont Morgan Library, M.723*.* Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes. *Journal of Medieval and Humanistic Studies*, 12. (2005) 191–204. o.
- König* 2015. *Daniel G. König: Arabic–Islamic Views of the Latin West: Tracing the Emergence of Medieval Europe.* Oxford, 2015.
- Körmendi* 2019. *Körmendi Tamás: Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája.* Budapest, 2019.

- Krause* 1920. *Friedrich Ernst August Krause: Das Mongolenreich nach der Darstellung des Armeniers Haithon. Osiatische Zeitschrift*, 8. (1920) (Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag) 238–267. o.
- Kulcsár* 1973. *Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Budapest, 1973.*
- Lane* 2016. *George Lane: Jovayni, ‘alā’-Al-Din. In: Encyclopædia Iranica, XV/1. k. 63–68. o. <http://www.iranicaonline.org/articles/jovayni-ala-al-din>. (A letöltés időpontja: 2019. február 1.)*
- Léglu* 2017. *Catherine Léglu: Ambivalent Visual Representations of Robert ‘the Wise’ in Occitan Illustrated Texts. Italian Studies*, 72. (2017) 2. sz. 192–204. o.
- Lerner* 1983. *Robert E. Lerner: The Powers of Prophecy: the Cedar of Lebanon Vision from the Mongol Onslaught to the Dawn of the Enlightenment. Berkeley, 1983.*
- Ligeti* 1964. *Ligeti Lajos: A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király). Magyar Nyelv*, 60. (1964) 385–404. o.
- Luard* 1877. *Matthæi Parisensis Chronica majora. Vol. 7. Rolls series. Ed. Henry Richards Luard. London, 1872–1883.*
- Luard* 1890. *Flores Historiarum. Vol. 2. 1067–1264. Rolls Series. Ed. Henry Richards Luard. London, 1890.*
- Mályusz* 1967. *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967.*
- Márki* 2014. *Márki Sándor: A mongolok Magyarországon. Turán*, 9. (1926) 1–11. o. Újra közölve: *Turáni tanulmányok. Máriabesnyő, 2014.*
- Martène – Durand* 1717. *Chronicon Sancti Bertini. Ed. Edmond Martène, Ursini Durand. In: Thesaurus novus anecdotorum, vol. 3. Paris, 1717. 445–477. o.*
- Meserve* 2008. *Margaret Meserve: Empires of Islam in Renaissance Historical Thought. Cambridge (Mass.), 2008.*
- Meurer* 2014. *Peter H. Meurer: Die Basler Weltkarte Typus cosmographicus universalis von Sebastian Münster, 1532. Cartographica Helvetica: Fachzeitschrift für Kartengeschichte*, 2014. Heft 50. 41–50. o.
- Mika* 1882. *Mika Sándor: A tatárjárás történetéhez. Századok*, 16. (1882) 5. sz. 431. o.
- Mindler-Steiner* 2017. *Johannes Mindler-Steiner: Tschinggis Khan im europäischen Blickfeld. Eine Annäherung. Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien (2015/16). Hg. Richard Lein. Budapest, 2017. 203–221. o.*
- Myreur* 1864–1880. *Le Myreur des historis, chronique de Jean des Preis dit d’Outremerse. Ed. Adolphe Borgnet, Stanislas Bormans. Vols. 1–7. Bruxelles, 1864–1880.*

- Morgan* 2013. *David Morgan*: Persian and Non-Persian Historical Writing in the Mongol Empire. In: Ferdowsi: the Mongols and the History of Iran. Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia. Studies in Honour of Charles Melville. Ed. *Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva*. London, 2013. 120–25. o.
- Muratori* 1732. *Rerum Italicarum scriptores*. Ed. *Ludovico Antonio Muratori*. Vol. 13. Milano, 1728.
- Muratori* 1942. *Rerum Italicarum scriptores*. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Ed. *Ludovico Antonio Muratori*. Vol. 12/1. Roma, 1942.
- Mutafian* 1996. *Claude Mutafian*: Héthoum de Korykos historien arménien. Un prince cosmopolite à l'aube du XIVe siècle. Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes. *Journal of Medieval and Humanistic Studies*, 1. (1996) 157–176. o.
- Nagy* 2003. Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 2003
- Neuhauser* 1991. *Walter Neuhauser*: Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck. Teil 2: Cod. 101–200 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 214. (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters II,4,2.) Wien, 1991.
- Obrusánszky* 2017. *Obrusánszky Borbála*: A tatárok kivonulásának okai. *Székelyföld*, 21. (2017) 9. sz. 113–129. o.
- Odoricus* 1692. *Odoricus Raynaldus*: Continuatio Annalium Baronii. Tom. XIII. Róma, 1646. Felhasznált kiadása: Köln, 1692.
- Odoricus* 1736. *Odoricus Raynaldus*: Compendium Annalium ecclesiasticorum. Praga, 1736.
- Oppolzer* 1887. *Theodor von Oppolzer*: Canon von Finsternisse. Wien, 1887. (Reprint: Dover Books, 1962.)
- Osipian* 2011. *Alexandr Osipian*: The Lasting Echo of the Battle of Grunwald: the Uses of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578–1631. *Russian History*, 38. (2011) 243–280. o.
- Önnerfors* 1967. *C. de Bridia*: Hystoria Tartarorum. Kiad. *Alf Önnerfors*. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen Bd. 186). Berlin, 1967.
- P. Szabó* 2018. *P. Szabó Sándor*: A muhi csata és a tatárjárás középkori kínai nyelvű források fényében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 2. sz. 259–286. o.
- Papahagi – Dincă* 2019. Manuscrisele medievale occidentale din România. Census. Ed. *Adrian Papahagi, Adinel – Ciprian Dincă*. Iași, 2019.

- Papp* 2009. *Zuzsanna Reed Papp*: Perceptions of Eastern Europe: Peoples, Kingdoms and Region in Thirteenth- and Fourteenth-Century English Sources. (PhD Thesis.) The University of Leeds, Institute for Medieval Studies, September 2009.
- Papp* 2018. *Zsuzsanna Reed Papp*: Sitting on the Fence: Matthew Paris’s “Mongol Letters” at the Intersection of History and Literature. In: IV Ciclo di Studi Medievali. Atti del Convegno, Firenze 4–5 Giugno 2018, Arcore (MB) 2018. 273–279. o.
- Paviot* 2000. *Jacques Paviot*: England and the Mongols (c. 1260–1330). *Journal of the Royal Asian Society (3rd series)*, 10. (2000) 305–318. o.
- Pertz* 1864. *Ryccardi de Sancto Germano notarii Chronica*, Hg. *G. H. Pertz*. (MGH Script. rer. Germ., Bd. 53.) Hannover, 1864. 146–147. o.
- Pethes* 2004. *Nicolas Pethes*: Diesseits der Leitha, jenseits der Lethe: zehn Thesen zum Raumkonzept der kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung. In: *Leitha und Lethe: Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*. Hg. *Amália Kerekes, Alexandra Millner et al.* Tübingen, 2004. 1–18. o.
- Petoletti* 2018. *Marco Petoletti*: Boccaccio, the Classics and the Latin Middle Ages. In: *Petrarch and Boccaccio. The Unity of Knowledge in the Pre-modern World*. Ed. *Igor Candido*. Berlin, 2018. 226–243. o.
- Piemontese* 1995. *Angelo Michele Piemontese*: La lingua araba comparata da Beltramo Mignanelli (Siena 1443). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 48. (1995) 1–2. sz. 155–170. o.
- Pow* 2012. *Stephen Pow*: Deep Ditches and Well-built Walls. A Reappraisal of the Mongol Withdrawal from Europe in 1242. (MA Thesis., University of Calgary.) Alberta, 2012.
- Pow* 2020. *Stephen Pow*: Conquest, Withdrawal, and Diplomatic Overture: Understanding the Mongol Invasions of Europe in the Thirteenth Century. (PhD Thesis, CEU.) Budapest, 2020.
- Pow – Laszlovszky* 2019. *Stephen Pow – József Laszlovszky*: Finding Batu’s Hill at Muhi: Liminality between Rebellious Territory and Submissive Territory, Earth and Heaven for a Mongol Prince on the Eve of Battle. *Hungarian Historical Review*, 8. (2019) 2. sz. 268–269. o.
- Proske* 2019. *Veronika Proske*: Der Romzug Kaiser Sigismunds (1431–1433). Politische Kommunikation, Herrschaftsrepräsentation und -rezeption. (Regesta Imperii, Beihefte: Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Bd. 44.) Wien–Köln–Weimar, 2018.
- Regesta* 1881–1901. *Regesta Imperii V: Jüngere Staufer 1198–1272*. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. Ed. *J. F. Böhmer, J. Ficker, E. Winkelmann*. Bd. 1–3. Innsbruck, 1881–1901.

- Richard* 1965. *Histoire des Tartares: [Historia Tartarorum]*. Ed. *Jean Richard*. Paris, 1965.
- Richard* 1979. *Jean Richard: Les causes des victoires mongoles d'après les historiens occidentaux du XIIIe siècle. Central Asiatic Journal*, 22. (1979) 104–117. o. (Reprint in *Uő: Croisés, missionnaires et voyageurs*. London, 1983. XI. tanulmány.)
- Rudolf* 1977. *Karl Rudolf: Die Tartaren 1241/1242. Nachrichten und Wiedergabe: Korrespondenz und Historiographie. Römische Historische Mitteilungen*, 19. (1977) 79–107. o.
- Rutkowska-Plachcińska* 1996. *Rocznik Świętokrzyski*. Ed. *A. Rutkowska-Plachcińska*. (Monumenta Poloniae Historica, series nova, XII.) Kraków, 1996.
- Sághy* 2013. *Sághy Marianne: Mézières Magyarországról. A késő-Anjou kori kormány és külpolitika kritikája*. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*. Debrecen, 2013. 241–249. o.
- Schaller* 2002. *Handschriftenverzeichnis zur Briefsammlung des Petrus de Vinea*. Hg. *Hans Martin Schaller*. (Monumenta Germaniae historica. Hilfsmittel, Bd. 18.) Hannover, 2002.
- Schiel* 2011. *Juliane Schiel: Mongolensturm und Fall Konstantinopels: dominikanische Erzählungen im diachronen Vergleich*. Berlin, 2011.
- Schmieder* 2005. *Felicitas Schmieder: Menschenfresser und andere Stereotypen gewalttätiger Fremder – Normannen, Ungarn und Mongolen (9.–13. Jahrhundert)*. In: *Gewalt im Mittelalter. Realitäten – Imaginationen*. Hg. *Manuel Braun, Cornelia Herberichs*. München, 2005. 159–180 o.
- Schnaubelt* 1977. *J. C. Schnaubelt: Prolegomena to the Edition of the Extant works of Andrea Biglia O.S.A. (f. 1435). Analecta Augustiniana*, 40. (1977) 141–184. o.
- Sinor* 1993. *Denis Sinor: Le réel et l'imaginaire dans la description des Mongols dans La Flor des Estoires de la Terre d'Orient de Hayton*. In: *Actes du Colloque „Les Lusignanans et l'Outre Mer”*. Poitiers, 1993. 276–80. o.
- Somer* 2018. *Tomáš Somer: Forging the Past: Facts and Myths behind The Mongol Invasion of Moravia In 1241. Zolotoordynskoe obozrenie. Golden Horde Review*, 6. (2018) 2. sz. 238–251. o.
- Sophoulis* 2015. *Panos Sophoulis: The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242. Fragmenta Hellenoslavica*, 2. (2015) 251–278. o.
- Spinei* 2002–2003. *Victor Spinei: Les répercussions de la grande invasion mongole de 1241–1242 sur l'espace carpatodanubien reflétées surtout dans les oeuvres des chroniqueurs italiens. Südost Forschungen*, 61–62. (2002–2003) 1–47. o.

- Stipišić* 1961. *Jakov Stipišić: Zagrebački rukopis epistolara Petra de Vineis. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 4. (1961) 405–421. o.
- Strakosch-Grassmann* 1893. *Gustav Strakosch-Grassmann: Der Einfall Der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck, 1893. (Reprint: München, Beck, 2016.)*
- Szentiványi* 1958. *Robertus Szentiványi: Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae. Szeged, 1958.*
- Szentpétery* 1937–1938. *Scriptores rerum Hungaricarum. Vols. 1–2. Ed. Szentpétery Imre. Budapest, 1937–1938. (Új, bővített kiadása Veszprémy László és Szovák Kornél utószavával: Budapest, 1999.)*
- Szovák* 1990. *Szovák Kornél: Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez. Magyar Könyvszemle, 106. (1990) 1–2. sz. 1–13. o.*
- Szovák* 2014. *Szovák Kornél: A váradi írásbeliség hagyománya. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. (Tanulmányok Biharország történetéről, 1. k.) Nagyvárad, 2014. 129–146. o.*
- Thackston* 1998-1999. *Wheeler Thackston: Rashiduddin Fazlullah's Jami' u'tawarikh: Compendium of Chronicles. Cambridge–Boston, 1998–1999.²*
- Trunte* 2006. *Nikolaos Trunte: Wie König Ladislaus Chan Batu Erschlug. Ursprung und Verbreitung eines Legendenzyklus. Die Welt der Slaven, 51. (2006) 315–356. o.*
- Tzanaki* 2003. *Rosemary Tzanaki: Mandeville's Medieval Audiences. A Study on the Reception of the Book of Sir John Mandeville (1371–1550). Aldershot, 2003.*
- Vaughan* 2005. *Richard Vaughan: Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State. Woodbridge, 2005. (1962.¹)*
- Vehse* 1929. *Otto Vehse: Die amtliche Propaganda in der Staatskunst Kaiser Friedrichs II. (Forschungen zur mittelalterlichen und neueren Geschichte, 1.) München, 1929.*
- Veszprémy* 1999. *Veszprémy László: Relatio fratris Iuliani. In: Scriptores rerum Hungaricarum. Vols. 1–2. Ed. Szentpétery Imre. Budapest, 1937–1938. Új, bővített kiadása Veszprémy László és Szovák Kornél utószavával. Budapest, 1999. II. k. 797–798. o.*
- Veszprémy* 2008. *Veszprémy László: Az investitúra harcok királyképe német földön és Magyarországon (László és Salamon propagandája és annak utóélete). Arrabona, 46. (2008) 1. sz. 37–52. o.*
- Vizkelety* 1993. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Szerk. András Vizkelety. Budapest–Wiesbaden, 1993. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 2)*

- Wattenbach* 1851. *Continuatio Sancrucensis* II. Ed. *Wilhelm Wattenbach*. (MGH SS, 9.) Hannover, 1851. 637–646. o.
- Webb* 1976. *Diana M. Webb: The Decline and Fall of Eastern Christianity. A Fifteenth-Century View. Bulletin of the Institute of Historical Research*, 49. (1976) 198–216. o.
- Wenzel* 1861. *Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Vol. 2.)* Pest, 1861.
- Werner* 1980. *Jochmann Werner: Adolf Hitler, Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim.* Berlin, 1980.
- Willard* 1981. *Charity Cannon Willard: The Duke of Berry’s Multiple Copies of the Fleur des histoires d’Orient. In: From Linguistics to Literature: Romance Studies Offered to Francis M. Rogers. Ed. Bernard H. Bichakjian.* Amsterdam, 1981. 281–292. o.
- Zimonyi* 2012. *Zimonyi István: Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Östörténeti Könyvtár 27.)* Budapest, 2012.
- Zimonyi* 2014 *Zimonyi, István: The Mongol Campaigns against Eastern Europe. In: Uő: Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies. Ed. Victor Spinei. (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi. XVI.)* București–Brăila, 2014. 325–352. o.

László Veszprémy

THE MONGOL INVASION IN HUNGARY: HUNGARY’S PLACE IN THE
CONTEMPORARY MEDIEVAL HISTORIOGRAPHY

(Abstract)

The Mongol attack at Europe shocked Europe, especially after their bloody victories against the Poles and the Hungarians in April 1241. A large part of the chroniclers channelled the vision of the total destruction, so the German annals, Hungarian chroniclers, and the most widespread handbooks, like the *Speculum historiale*, and world chronicle of Martin of Troppau. A unique and controversial source is the work of the Armenian prince, Hayton, the “*Flos historiarum*” giving a description of a Mongol defeat by the duke of Austria, where according to him – in contradiction to the historical records – also the Mongol captain, Prince Batu died. For a long time Hayton has been labelled as a liar, or at least a restless storyteller. Anyway, I argue that there existed an independent Mongol – partly oral – tradition of the war events in Hungary which survived in oriental sources. These oriental, Arab, Persian, Chinese sources (Ibn al-Said al-Maghribi- al-Fida, Jovayni, Rashīd al-Dīn /Rashiduddin, History of the patriarchs of the Egyptian Church), may be recognised behind the fancy battle scene of Hayton, and the Mongol defeat at a certain bridge may be also mentioned by Hayton identified as the famous fight for the bridge at the battle of Muhi, in April 1241 described by Thomas of Spalato.

A TATÁRJÁRÁS HÍRE NYUGAT-EURÓPÁBAN*

A tanulmány a magyarországi és részben a lengyelországi tatárjárásról Nyugatra eljutott híreket, híradásokat, tudósításokat, levelezést, diplomáciai iratokat, jelentéseket tárgyalja. Azt is vizsgálja, hogyan reagáltak a nyugat fejedelmei a megszaporodó felhívásokra a Magyarországot, Lengyelországot fenyegető tatár veszély ellenében. Azt tekintem át, milyen információk jutottak el Nyugat-Európába – döntően Németországba, Angliába és Franciaországba –, és milyen módon, milyen csatornákon át. Hogyan értesültek a nyugat udvarai a gyakorta személyesen is érintett fejedelmek, Braunschweigi Ottó vagy I. Vencel cseh király révén? Hogyan jutottak el a hírek Párizsba vagy Londonba az egyház széleskörű hálózatán keresztül, a koldulórendek vagy a szintén személyesen érintett prelátusok: a magdeburgi érsek vagy Meráni Bertold aquileiai pátriárka útján? Mit tudott 1241-ben Nyugat-Európa a tatárokról, milyen információk jutottak el a magyarországi és sziléziai pusztításról? Kik vették, kik vehették komolyan a mongol veszedelmet – ha már IX. Gergely pápa halála után nem tudtak új egyházfőt választani, s II. Frigyes császár lelkesen üldözte guelf ellenségeit Itáliában? Miért veszik át az uralkodók szerepét a koldulórendek, Bordeaux püspöke vagy a párizsi egyetem; s miért áldoznak többet a tatárok elleni harc oltárán egyes „lánglelkű” fejedelmek: Brabant hercege vagy Raspe Henrik tartománygróf? S ha a fél Európa által várva várt Szent Lajos nem a mongol veszedelem ellen ölti fel a keresztet, akkor miért értékelődik fel egyszerre, főként a Krisztus szent földjére a lábát be nem tévő francia uralkodó helyett Anglia, Plantagenet király, III. Henrik vagy majd fia, a Szentföldön a kardját valóban megmérető Edward herceg? – E tekintetben van a tanulmánynak egy markáns angol vetülete: a Nyugat fejedelme, akitől a közvélemény majd a segítséget várja, az 1250-es és 1260-as években éppen Anglia, s utóbb I. Edward király lesz. A Kúria egyik legfőbb támasza és potenciálisan szóba jöhető jelöltje a tatárok elleni keresztes hadjárat megindítására az angol király lesz. A pápaság is egyre inkább egyedül az ifjú Edward hercegben bízott, hogy fegyverbe száll a kereszténység keleti határvidékén a tatárok ellenében.

Korábbi tanulmányaimban azt vizsgáltam, hogyan lesz – már a tatárok elleni keresztes hadjáraton túllépve – a keresztény–mongol szövetség „apostola” az angol uralkodó.¹ Most azt vizsgálom, hogy mivel a tatárjárás legfontosabb nyugati „tudósítója” az angliai Matthew Paris, hogyan vált a Plantagenetek országa, s azon belül St. Albans monostora egyfajta középkori hírcentrummá, s hogyan gyűlt össze Angliában a legtöbb információ a mongolokról. Hogyan, milyen csatornákon keresztül gyűjtötte be Anglia az információit a tatárokról, Magyarországról, Sziléziából, Ausztriából? Hogyan, mi módon jutottak el a hírek a cseh, sziléziai vagy az osztrák határvidékről előbb Londonba, mint

* A tanulmány a „Tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései” című NKFIH pályázat (K 128 880), illetve a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja (NKFIH-1150-6/2019) keretében készült.

¹ Lásd például *Bárány* 2009.

Rómába? Hogy lehet, hogy az angol király, vagy akár egy-egy németalföldi fejedelem, vagy a Rajna-vidéki gróf jobban értesült volt, mint az Itáliában udvart tartó német-római császár? Továbbá, miért reméltek, miért vártak a kortársak előbb segítséget Nyugatról, mint mondjuk II. Frigyesről vagy a pápát választani képtelen Szentszéktől? Mi több, Magyar- és Lengyelország számára nem múlt el a tatár fenyegetés, sőt, a határokon mongol vazallus uralkodókkal kellett farkasszemet nézni. A veszélyeztetett királyságok nem várhattak arra, hogy majd egyszer Frigyes legyőzi az utolsó esküdt ellenségét is Itáliában, a pápa pedig visszatérhet Lyonból. Ezért is volt fontos az információk eljuttatása szerte Európába, hogy mindenkit bevonhassanak a tatárok elleni védekezésbe Bordeaux-tól Lausitzig, Mainztól Flandriáig.

A történeti irodalomban a tatárjárásról Nyugatra érkező híradások vizsgálatának alapvető kiindulópontját a Matthew Paris *Chronica Majorá*jának értesülései, illetve a illesztett *Liber Additamentorum*ában közölt levelek képezik.² Matthew Paris hitelességéről, különösen a közölt levelek némelyikének autentikusságáról a szakirodalom hosszas, szinte a mai napig nyugópontra nem jutó vitát folytatott, amelyről azonban ezen írás kerete nem teszi lehetővé, hogy részletesen beszámoljak.³ A hazai szakirodalomban megtette ezt Papp Reed Zsuzsanna, több munkájában is,⁴ továbbá Veszprémy László is kitér rá jelen számban olvasható írásában. A kutatás valójában nem azzal vádolja Matthew Parist, hogy hamis leveleket kreált volna, hanem lefőképpen azzal, hogy a saját szája íze szerint írt hozzájuk, vagy „nyúlt bele” azok tartalmába. Teljességgel légből kapott információkat nem „gyártott”, s nem lehet – ha 2020-ban lehet ilyen kifejezéssel élni – egy középkori *fake news*-szerzőként aposztrofálni. A krónikás tájékozottságához kétség sem fér, ahogy ahhoz sem, hogy a westminsteri udvarhoz közeli, a Plantagenet királyi hatalomhoz ezer szállal politikailag is kötődő, „házi” monostor falai között a kor diplomáciai levelezéséhez hozzáférhetett, s tudatosan is „gyűjtötte” a „nemzetközileg” is fontosnak tartott híradásokat.⁵ A krónikás folyamatosan gyűjtötte és rendszerezte a krónikájába illesztendő piszkozatokat, híradásokat, különböző füzetlen feljegyzéseket és eredeti dokumentumokat.⁶ Hans Eberhard Hilpert rámutatott, hogy közvetlen hozzáférése volt a Számvevőszék „Vörös Könyvéhez” (*Red Book of the Exchequer*), amely többek között a diplomáciai levelek másolatait, közöttük például IX. Gergely és II. Frigyes leveleit is őrizte.⁷ Hozzáférhetett a széles európai kapcsolatrendszerrel rendelkező Cornwalli Richárd, a király, III. Henrik öccse levelezéséhez.⁸ Más kutatók úgy fogalmazznak, Paris meggyőző bizonyítékokkal szolgál, hiszen bár néha belenyúlt a forrásokba, mégis, a királyhoz közel álló St. Albans kolostorában minden Angliába eljutott, illetve általa ott fellelt híradást és levelet összegyűjtött, s így rengeteg autentikus forrás került a kezébe, sokkal több, mint bármely más korabeli történetírónak.⁹

² Matthew Paris, CM.

³ Lásd például: Lewis 1987.; Vaughn 1958. 111., 126. o.

⁴ Papp Reed 2018. 273–279. o.

⁵ Weiler 2009. 265. o.

⁶ Papp Reed 2008–2011. 237. o.

⁷ Hilpert 1981. 53–61., 120–152. o.

⁸ Hilpert 1981. 90–119. o.

⁹ Schmieder 1991/2003. 338–347. o.; Papp Reed 2008–2011. 248. o.

Anglia ebből a szempontból – ahogy írásunkban Laszlovszky Józseffel és Papp Reed Zsuzsannával megfogalmaztuk¹⁰ – nem egy távoli, elszigetelt „sziget” volt a XIII. századi európai politika színpadán, hanem a korabeli diplomácia alkotó részese. Erről tanúskodik az is – amit korábbi írásomban részletesen kifejtettem –, hogy I. Edward, még walesi herceg korában (1272 előtt), majd trónra lépve a mongolokkal való frank–keresztény szövetség oszlopaként minden releváns, akár a magyarországi tatárjárást érintő információknak a birtokában volt, sok esetben éppen feltehetően a korábbi évtizedek St. Albans-i hírforrásainak köszönhetően. Anglia a mongolokat érintő kérdésekben nemcsak „képben” volt, hanem – ha lehet megint egy XXI. századi kifejezéssel élni – információs „hub”-nak számított.¹¹ Értesülései már az 1250-es években messze megelőzték a pápai udvaréit, vagy akár a Capetingekhez eljutott információkat. A későbbiekben „tudósítói” voltak a lyoni zsinaton is.¹² Éppen ezért még azoknak a Paris-féle híradásoknak is van relevanciájuk, amelyeket a kutatás kételkedve fogad. Bennünket az érdekel, hogyan jutottak el a mongolokról érkező hírek Nyugatra, s itt Matthew testvér megkerülhetetlen. Úgy vélem, az, hogy egyes, térben esetleg közelebbi, osztrák vagy cseh krónikák nem számoltak be olyan részletesen a tatárjárásról, mint St. Albans kórníkása, nem jelenti azt, hogy egész Európában a magyarországi események iránt csekély lett volna az érdeklődés.¹³ Voltak udvarok, ahol korán felismerték: a mongolok jelentős szerepet fognak játszani Európa – és a Szentföld – politikájában, és a rájuk vonatkozó információknak nagy politikai értéke van. Ebben a vonatkozásban Matthew Paris műve mellett a Veszprémy László és Csukovits Enikő által bemutatott Korykos-i Het(h)um/Hayton örmény herceg krónikája érdemel figyelmet.¹⁴

A híradásoknak fontos szerepet tulajdonító fejedelmi udvarok sorában Anglia mellett megemlítendő a brabanti hercege, vagy az éppen személyesen, területi közelség okán is érdekelt türingiai tartománygrófé. Más udvarok sokkal később jutottak el annak a felismeréséig, hogy a mongolokkal foglalkozni kell: mind a francia királyság, mind a Szentszék évtizedekig „csak” megtéríteni akarta a szerintük a kereszténységgel szimpatizáló mongol kánokat, s nem vette figyelembe, hogy az új politikai világrend részeseiként kell számolni velük. S ehhez, Angliában is, minden információra szükség volt. St. Albans kolostora ebből a szempontból egyáltalán nem unikális, legfeljebb a Plantagenetek egyfajta professzionális módon működő hírszerző gépezete állt mögötte. Paris tisztában volt a magyarországi helyzettel. (Hasonlóképpen, Hetum hercegnek is voltak információi a muhi csatáról, igaz, nem pontos, szóbeli híradások jutottak el hozzá a magyarországi, és az osztrák hadjáratról.) Paris műve fontos közvetítője volt a mongolokkal kapcsolatos információknak. Mindazonáltal nem célja jelen munkának, hogy St. Albans krónikásának hitelességéről teljes képet adjon. Veszprémy László is kifejti, hogy Matthew Paris – talán azért, mert a Hohenstaufenek pártján állott –, komolyan gondolhatta, hogy a mongolokat II. Frigyes császár erélyes fellépése kényszerítette visszafordulására, s ennek bizonyítására fiktív segítségnyújtást és csatákat is beemelt művébe.¹⁵

¹⁰ Bárány – Laszlovszky – Papp Reed 2008–2011. I. k. 5–7. o.

¹¹ Papp Reed 2018. 275. o.

¹² Saunders 1969. 131. o.

¹³ Csukovits 2015. 105–106. o.

¹⁴ Csukovits 2015. 46. o.

¹⁵ Rudolf 1977. 96. o.; Matthew Paris, CM IV. 131., 298. o.

Mindezen vonatkozásokat azonban itt nem vizsgáljuk. A krónikás első látásra is nyilvánvalóan megkérdőjelezhető közléseit – például azt, hogy a tatárok Frízföldet is pusztítják, s ez az oka annak, hogy az angliai kikötőkben, Yarmouth-ban akadoznak a heringszállítványok¹⁶ – e helyütt nem is vesszük górcső alá, hiszen megtette azt a szakirodalom több évtizeden keresztül. Kétségtelen, a fenti példák elrugaszkodtak a valóságtól: a mongolok ekkor nem értek el a Balti-tenger partjára, s csak néhány poroszországi vagy Hansa-városra lehetett hatással a lengyelországi dúlásuk. Nem feladatunk tehát, hogy elsődlegesen az autenticitás kérdését vizsgáljuk, csupán az érdekel bennünket, Paris milyen csatornákon át jutott információkhoz, s ő milyen értesüléseket továbbított a nyugati fejedelmi udvarokhoz. Mindemellett csak úgy lehet kellő kritikával megközelíteni Matthew Parist, hogy az általa közölt leveleket mindig is a korszak diplomáciai levelezésének keretei közé illesztve vizsgáljuk.

E helyütt alapvetően az elbeszélő forrásokat nem tárgyalom, legfeljebb abban a vonatkozásban, ha olyan információt közölnek, amelyek a tatárokról nyugatra, a fejedelmi udvarokba eljutott hírekhez szorosan kapcsolódnak. Néhány helyen ugyanis szükséges kitekintnünk: nem csupán Matthew Paris volt jól értesült. Egy sor angliai évkönyv és krónika feljegyezte, hogy egy idegen barbár nép tör Európára és közeledik a Szentföld felé. A távoli Észak ciszterci monostorának, a skóciai melrose-i Szűz Mária apátságának 1270 előtt alkotó krónikaírója is feljegyezte már az 1238-as év alatt, hogy a tatárok népe a kereszténység elleni invázióra készül.¹⁷ Ugyancsak a ciszterciek csatornáin, rendtársain keresztül értesült igen korán, első kézből az eseményekről Trois-Fontaines-i Albericus (Albéric/Aubry).¹⁸ Albericus a Châlons-sur-Marne-i egyházmegyében fekvő monostorban, Champagne-ban nem messze volt a Birodalom határától, Lotaringiától. Viszonylag közel lévén a Rajna-vidékhez, a középkori kommunikációs szisztéma champagne-i centrumában élve részesévé válhatott sok információnak. Akár magyar – példának okáért cikádori – ciszterektől is szerezhetett híreket, vagy akár a jól értesült heiligenkreuzi monostorból is, sőt, továbbíthatta értesüléseit a rend csatornáin például Waverley felé. Jelen tanulmányban értelemszerűen a francia elbeszélő forrásokat sem vizsgálom. A francia krónikáknak és évkönyveknek a tatárjárást is érintő magyar vonatkozásait részletesen áttekintette Csákó Judit.¹⁹

Pápa és császár

Már 1241 tavaszán felmerült a pápai udvarban, hogy a legjelentősebb keresztény hatalmakat bevonják egy mongolok elleni kereszties hadjáratba. Magyarország összeomlása megdöbbentette a pápát, Frigyes császárt és a Nyugat hatalmasságait is, de arra nem álltak készen, hogy segítséget nyújtsanak a tatárok további előrenyomulásának megállításában.²⁰ A tatárok inváziójának híre nagy valószínűséggel elérte Rómát már az év elején

¹⁶ *Matthew Paris*, CM III. 488–489. o. és IV. 109. o.

¹⁷ *Chronica de Mailros*, 149. o.

¹⁸ *Csákó* 2012. 445., 457. o.

¹⁹ *Csákó* 2015. 103., 137. o.

²⁰ Nem tárgyalom itt részletesen a Julianus által hozott „ultimátum” kérdését, amelyet állítólag Meráni Bertold aquileiai pátriárka juttatott el a pápának. Erről lásd *Sinor* 1952. 600–601. o. Arról, hogy II. Frigyes is kapott ilyet, lásd *Jackson* 2005. 63. o. (Igaz, ő gyanakvással fogadja.) *Bezzola* 1974. 77. o., 76. jegyz.

(kora tavaszán), s a konkrét, lengyelországi és magyarországi eseményekről is tudnia kellett a Szentszéknek már április derekán. Még a legnicai és a muhi ütközetet megelőzően, de a mongolok betörését követően Albert Beheim/von Beham pápai legátus, lorschí, utóbb passauai főesperes a bajorországi Landshutból azt kérte a pápától, hogy a tatárok magyarokra, lengyelekre, németekre és csehekre leselkedő veszélye miatt küldjön ki legátust.²¹ Néhány héttel később a vereségek híre eljutott Bajorországba: egy sor itáliai egyházfőhöz és városhoz – Filippo Fontana ferrarai püspökhöz, Jacopo Tiepolo velencei dogéhoz, Gregorio di Montelongo lombardiai legátushoz, Bolognához, Milánóhoz és Bresciához – írott levelében a legátus figyelmeztetett a veszedelemre.²² Itáliában 1241 júniusában már azt is tudták, hogy a tatárok Lengyelországot és Magyarország nagy részét meghódították.²³ IV. Béla 1241. május 18-i IX. Gergely pápához Zágrábból írott levele június derekára a Városba érkeztetett.²⁴ (A pápa már egy június 14-i levelében említést tett arról, hogy a keresztény egyházat megtámadta a tatárok „rettenetes népe”.²⁵) A király a pápához küldte Báncsa nembéli István váci püspököt, volt kancellárt (1238–40).²⁶ A püspök beszámolt a Szentatának a tatár pusztításról,²⁷ aki június 16-án kereszties hadjárat szervezésével bízta meg.²⁸ IX. Gergely ugyanaznap írt IV. Bélának, és közölte, ugyanazt a bűnbocsánatot adja mindenkinek, aki a kereszt jelét felöltve a tatárok ellen indul, mint a Szentföldre menőknek.²⁹

Ütközben a váci püspök segítséget kért II. Frigyes császártól is.³⁰ Az uralkodó immár hónapok óta a rebellis guelf Faenza megvívásával foglalatoskodott, de júniusban kitérőt tett Fano, majd Spoleto felé.³¹ Frigyes vagy még Faenzában, vagy már Spoletoiban, esetleg ütközben fogadta Béla követét.³² A püspök látogatása után – már Spoletoiban, június 20-án – a császár követet küldött a Kúriába,³³ írt a római szenátusnak,³⁴ és válaszolt a magyar

²¹ 1241. április 10.: RI V,2,4. nr. 11 323.; *Strakosch-Grassmann* 1893. 54. o.

²² 1241. május 6.: Albert von Beham, 28., 30. o.; RI V,2,4. nr. 11330.; 1241 május-júniusára datálja: *Schmieder* 1991/2003. 345. o. 22. és 23. jegyz.

²³ Bartholomeus trienti domonkos Egnon von Eppan (Egnone di Appiano) brixeni püspöknek. HDFS V/2. 1146. o.; RI V,1,1. nr. 3209.

²⁴ RA nr.706.; RI V,2,4. nr. 11334.; *Theiner*, nr. 335.; Tatárjárás, 164–165. o.

²⁵ „per incursum gentis horride”: RI V,2,3. nr. 7366.; HDFS V/2. 1136. o.; MGH Epp. I. nr. 820. o.; Reg. Boh. I. nr. 1042.

²⁶ *Kiss* 2015. 19–20. o.; *Almási – Koszta* 1991. 9. o.

²⁷ *Kiss* 2015. 22. o.; *Almási – Koszta* 1991. 10. o.

²⁸ *Pothast* nr. 11033.; *Theiner*, nr. 338.; *Kiss* 2015. 30. o.

²⁹ RGIX III. nr. 6057.; *Pothast*, nr. 11 034.; *Theiner*, nr. 337.; RI V,2,3. nr. 7367.; MGH Epp. nr. 821. Június 17-re keltezi: Tatárjárás, 173. o.

³⁰ „audito verumtamen per venerabilem episcopum Wacziensem legatum ad nos regis Ungarie”: II. Frigyes a római szenátushoz: Spoleto, 1241. június 20.: HDFS V/2. 1141. o. Itt is szólt arról, hogy a tatárok előrenyomulásáról kapott hírt a váci püspök útján. II. Frigyes leveleit érinti Veszprémy László jelen számban közölt tanulmányában.

³¹ Frigyes hónapok óta a város előtt állt táborban, de 1241 júniusában Fanóban és Spoletoiban járt, majd július elejére tért vissza Faenza falaihoz. RI V 1,1, nr. 3136–3202., 3210–3215. RI V,3. xxx. o.; Rycardi de Sancto Germano Chronica. 146–147. o.; RI V,2,3. nr. 7364a.

³² Spoleto: *Pauler* 1893. II. 227. o. Faenza: *Kiss* 2015. 23. o. Igaz, a bizonyíték – II. Frigyes III. Henrik angol királyhoz intézett július 3-i, Faenzában írott levele – nem közli pontosan, hogy a váci püspök hol járult a császár színe elé. HDFS V/2. 1150. o.; *Matthew Paris*, CM VI. 116. o.

³³ 1241. július 3-án szólt róla III. Henriknek írott levelében: „ad sedem apostolicam nuncios misimus speciale supplicaturos summo pontifici”: HDFS V/2. 1145. o.

³⁴ HDFS V/2, 1139–1143. o.

királynak.³⁵ Mivel azonban Báncsának már legkorábban június 16-án Rómában kellett lennie, így jónéhány nappal korábban érhetett a császár udvarába, s nem kevés idő telhetett el, amíg Frigyes reagált a hírekre. Nem úgy tűnik, hogy túlságosan aggódott volna a tatárok miatt. A császár mindazonáltal ekkorra már számos csatornán keresztül értesülhetett a mongolok támadásáról, mivel azok már április első napjaiban a sziléziai–morva határon, a Birodalom határán álltak. Július 3-i, III. Henrik angol királyhoz írott levelében (lásd alább) maga is tanúsítja, hogy érkeztek hozzá hírek a fiától, Konrádtól, a cseh királytól, Ausztria hercegetől, II. Ottó bajor hercegtől és követeiktől.³⁶ Igaz, június végi leveleinek frazeológiája alapján azt kellene látnunk, Frigyes valóban elkötelezte magát a tatárok elleni fellépés mellett. Arról szólt, hogy mivel már a „legközelebbi védfal ég” (*proximo ardente pariete*), Magyarországot is leigázták, s mivel a császári méltóság a keresztény vallás védelmére kötelezi, neki is és ellenségeinek is le kell tenniük a fegyvert.³⁷ Június végén úgy hírlett Észak-Itáliában, hogy a császár ahelyett, hogy Bologna ostromához fogna, a veszedelem miatt Róma felé tart, hogy a szentatyával tárgyaljon.³⁸ Addig azonban, amíg a pápával békét nem köt, mindössze annyit tudott javasolni IV. Bélának, hogy igyekezzen erejét összegyűjtve fiához, Konrádhoz csatlakozni.³⁹

Ismert a történetírásban, hogy IV. Béla a tatárok elleni segítségnyújtás fejében hajlandó volt vállalni a birodalmi hűbért. A felajánlás vélhetően István váci püspök útján érkezhett a császárhoz. A IV. Béla II. Frigyes császárnak küldött levelében foglalta az egykorú kútfők közül – a jól értesült császári kancelláriai nótárius, majd birodalmi kamarás – San Germanói Richárd (Ryccardus de Sancto Germano), illetve a kölni Szent Pantaleon-kozostor évkönyvei őrizték meg.⁴⁰ A hűbér kérdése megjelenik ugyan Matthew Parisnél is, igaz, ő úgy tudósít, hogy a király segélykérése után a császár nagy sereggel legyőzi a mongolokat, felszabadítják a tatárok alól, aminek fejében az uralkodó a Birodalom vazallusává lesz, és 300 lovaggal tartozik kiállni.⁴¹ Még érdekesebb a *Heiligenkreuzi Évkönyvek* folytatásának okfejtése, mely szerint a császár azért nem adott segítséget IV. Bélának, mert a király „a hívó szót, hogy hozzá utazzék, és vele beszéljen, megvetően visszautasította”.⁴² Mindazonáltal a császár egyetlen későbbi megnyilatkozása sem érinti a hűbér kérdését. A Báncsával történt találkozás után IV. Bélához írott levele sem utal a hűbér kérdésre.⁴³ A július 3-án Faenzából III. Henrikhez írt levelében sem szól IV. Béla „ajánlatáról”, pedig ebben igen hosszan értekezik a tatárok inváziójáról, illetve

³⁵ HDFS V/2. 1143–1146. o.

³⁶ HDFS V/2. 1150. o.

³⁷ Tatárjárás, 174–175. o.; RI V,1,1. nr. 3211.; *Pálffy* 1928. 37. o.

³⁸ HDFS V/2. 1146. o.; RI V,1,1. nr. 3209.

³⁹ Tatárjárás, 174–175. o.

⁴⁰ „rex Ungarie significavit eidem imperatori per Guaciensem episcopum legatum suum, et per litteras suas, per quas se ipsum et regnum Ungarie sue promittit subicere dicioni, dummodo per ipsum imperatorem ab ipsis Tartaris protectionis sue munimine defendatur”: Ricchardus de S. Germano Chronicon, 380. o.; Ryccardi di Sancto Germano Notarii Chronicon, 209. o.; „ab imperatore auxilium postulavit, sponsa illi perpetua subiectione, si per operam suam contingeret ipsum regnum suum recuperare”: Annales S. Pantaleonis Coloniensis, 535. o. A hűbér ügyére utal II. Frigyes Encyclica contra Tartaros-ában is, amelyben Spoleto előtt, június 20-án hadba szólította Svábföld nemességét: MGH Constit. II. nr. 235. Bekerült Petrus de Vinea leveleskönyvébe. *Petrus de Vinea*, I. 197. o. Szerepel Huillard-Bréholles okmánytárában. HDFS V/2. 1141. o.

⁴¹ 1244 alatt: *Matthew Paris*, CM IV. 298. o.; *Jackson* 1991/2003. 353. o.

⁴² Tatárjárás, 44.; *Continuatio Sancrucensis Secunda*, 640–641. o.

⁴³ HDFS V/2. 1139–1143. o.

beszámol a váci püspök látogatásáról is.⁴⁴ Azt sem említi, hogy a magyar király követe levelet is hozott számára. Kérdés, ha az uralkodó ilyen részletesen beszámolt a Báncsától kapott hírekről, miért nem említette az ország hűbérének kérdését.

Az angol uralkodónak írott, július 3-i császári levél két osztrák kézirat mellett egyedülként Matthew Parisnél maradt fenn.⁴⁵ Ahogyan Veszprémy László is rámutat jelen számban olvasható tanulmányában, az angol krónikás a levél szövegébe több helyen is belenyúlt.⁴⁶ (Maga a *Tatárjárás*-kötet is Matthew Paris „szerzőségét” vélelmezve az elbeszélő források között listázza.) A levelet hiteltelennek tartják más kutatók is.⁴⁷ A kreáció bizonyítéka lehet az is, hogy a levél élénk képekkel vádolja IV. Bélát, s a muhi vereségért a „tunya és gondtalan” király hanyagságát okolja. Sinor Dénes is úgy látta, Paris valószínűleg különböző korábbi levelekből tákolta össze egy „császári levelet”.⁴⁸ Mindenesetre a levél „alkotójának” pontos ismeretekkel kellett rendelkeznie a muhi csatáról, hiszen tud arról, hogy a király bízott a Sajó-menti sík „természetes védelmében”, s így a magyarokat „minden irányból körbevették”, illetve arról is, hogy a magyarok a „táborukkal” akartak ellenük szegülni. Arról is pontos információi vannak a szerzőnek, hogy a király „testvéréhez, az illír királyságba futott” – Kálmán herceg pedig valóban Segesdre, majd Szlavóniába tartott sebesülését követően. Ezek a részek – mint a váci püspöknek a császárnál tett követségéről szólók – egy eredeti forrásra mehetnek vissza, hiszen azokról a császár más, nem Matthew Parisnél fennmaradt megnyilatkozásaiban is beszámol. Létezhetett egy eredeti magva a levélnek, amelyben II. Frigyes valóban jelezni kívánta, hogy konkrét lépéseket tett, s fiát, Konrádot és a Birodalom más fejedelmeit megbízta azzal, hogy állítsanak fel egy sereget a tatárok ellen. A szerző figyelmeztette a keresztény fejedelmeket, hogy a tatárok veszedelme nem csak a Birodalmat érinti, hanem „az egész kereszténységet általános pusztulással fenyegeti”, mivel már „Ausztria határainak szomszédságába kerültek”. Ausztria határán kell felkészülni a védelemre, hiszen immár azt tervezik, hogy Németországba is betörnek, ami „a kereszténység kapuja” (*velut Christianorum januam*).⁴⁹ Jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb, hogy a tatárok további terveket szönek. Valóban, már az év késő tavaszán, kora nyarán felmerülhetett, hogy a tatárok – mivel nem tudtak átkelni a Dunán, s a Dunántúlt egyelőre csak „fenyegették előzőnléssel” – inkább a cseh és az ausztriai határra helyeznek nagyobb nyomást, és inváziójuk új iránya a Birodalom lesz.

Több udvarba is érkezhettek a faenzaihoz hasonló tartalmú császári levél, de az angol királyhoz írott másolatán kívül csak egy, a francia uralkodóhoz írott ismert.⁵⁰ A Szent Lajoshoz írott témája azonban alapvetően nem a mongolok elleni kereszties háború, jóllehet csak általánosságban szól a keresztény hit védelméről, hanem még mindig a IX. Gergely

⁴⁴ HDFS V/2. 1148–1154. o.

⁴⁵ III. Henrikhez: 1241. július 3.: *Matthew Paris*, CM IV. 112–119. o.; *Tatárjárás*, 50–52. o. Ford. *Mezei Mónika*. RI V 1,1. nr. 3216.; HDFS V/2. 1148–1154. o.

⁴⁶ *Hilpert* 1981. 154. o.

⁴⁷ *Papp Reed* 2008–2011. 236. o.; *Lewis* 1987. 179. o.

⁴⁸ „rex deses et nimis securus”: *Matthew Paris*, CM VI. 113.; *Papp Reed* 2008–2011. 248. o. A „király csak tétlenkedett... szerfelett biztonságban érezte magát, elbizakodva és tudatlanul lenézte az ellenséget”. Ford. *Mezei Mónika*. *Tatárjárás*, 50. o.; „tétlen és könnyelmű király”. *Sinor* 2003. 320. o., 50. jegyz. Ford. *Majorossy Judit*.

⁴⁹ *Tatárjárás*, 50–51. o.

⁵⁰ Ricchardus de S. Germano Chronicon, 381. o.

elleni „áskálódás” köti le az uralkodót,⁵¹ mi több, a francia uralkodó válaszevele sem tükrözi, hogy a központi kérdés a tatár veszedelem lenne.⁵² Egyedül Matthew Paris közléséből ismerjük, hogyan reagált Lajos király a mongol veszedelemre. A krónikás színpadias beállítása – szinte dramatizálva ad vissza egy dialógust – szerint amikor anyja, Kasztíliai Blanka hírét vette a tatárok pusztításának, „könnyek között kérdezte fiát”, van-e remény, hogy megmeneküljenek, vagy pedig „mindnyájan a tatárok kardja általi halálra ítéltetek”. A király „szomorú hangon” azt válaszolta, „reménykedjünk, hogy Isten kegyelme megtart mindnyájunkat”.⁵³ Nem tudunk azonban arról, hogy Lajos ez idő tájt bármit is tett volna a mongolok ellen szerveződő kereszties háború ügyében, jóllehet nem kerülhették el a királyságába is érkező hírek Magyarországról és a Birodalomban induló kereszties hadról, amely Franciaország határaihoz közel is éreztette hatását (Brabantban, Pfalzban és a Rajna-vidéken, Lotaringiában).⁵⁴

Rómában IX. Gergely pápa nem késlekedett István váci püspök látogatását követően: még ugyanaznap, június 16-án írt a zágrábi és csázmái domonkosoknak, hangsúlyozva, hogy az egész keresztényiség veszélyben van;⁵⁵ törvénykezési szünetet engedélyezett Benedek fehérvári prépostnak, kancellárnak;⁵⁶ illetve a magyar főpapoknak is kifejezte fájalmát amiatt, hogy a tatárok az egész keresztény világ elpusztítására készülnek.⁵⁷ A Szentatya június 19-én levelet írt a németföldi premontrei, ferences és domonkos provinciálishoz, a heiligenkreuzi ciszterci és a bécsi domonkos perjelhez, hogy hirdessék a keresztet, mivel az a veszély fenyeget, hogy a tatárok Csehországot és Németországot is megtámadják.⁵⁸ Ugyanakkor – az osztrák és karintiai herceg értesítését, híradásait kézhez véve – újfent engedélyezte a szentföldi harcra tett fogadalmak *commutatio*ját.⁵⁹ Június végére a sziléziai és morvaországi pusztítás hírei elértek Rómába, ez ügyben írt is a pápa Tamás boroszlói püspöknek.⁶⁰ IX. Gergely július 1-jén egy újabb levelet írt IV. Bélának, és azon kívül, hogy segítséget ígért, tájékoztatta arról, hogy a békekötés érdekében követeket küld a császárhoz.⁶¹ A pápa tehát még halála előtt késznek mutatkozott, hogy kereszties erőket csoportosítson át a Magyarországot dúló mongolok elleni háborúhoz. A pogány veszély ellenében felhívta az összes keresztény fejedelmet, s különösen számított a császárra, III. Henrikre és IX. Szent Lajosra.⁶²

II. Frigyes császár a továbbiakban sem tett eleget a pápa 1241 nyarán tett felszólításának. Béla könyörgése sem hatotta meg különösebben, annak ellenére, hogy San Germanói Richárd is úgy vélte, a tatárok „Németország kapujában” állnak.⁶³ Az igazság-

⁵¹ *Matthew Paris*, CM IV. 119.; HDFS V/2. 1154.; RI V/1,1. nr. 3217.

⁵² Frigyes 1241. szeptemberi válaszából lehet Lajos reakciójára következtetni: RI V,1,1. nr. 3218.; HDFS VI. 2–3. o.

⁵³ *Matthew Paris*, CM IV. 111–112. o.; *Bezzola* 1974. 81. o.

⁵⁴ *Reitz* 2005. 70. o.

⁵⁵ *Pothast*, nr. 11032.; *Theiner*, nr. 340.; RGIX III. nr. 6062.; ÁUO II. nr. 77.; RI V,2,4. nr. 11 377.

⁵⁶ RGIX III. nr. 6055.; *Pothast*, nr. 1036.; *Theiner*, nr. 341.; ÁUO II. nr. 78.

⁵⁷ *Pothast*, nr. 11035.; *Theiner*, nr. 339.; ÁUO II. nr. 76.; Tatárjárás, 174. o.

⁵⁸ *Pothast*, nr. 11038.; RGIX III. nr. 6072.; 6073. 6074., 6075.; RI V,2,3. nr. 7368.

⁵⁹ MGH Epp. I. nr. 822.; *Jackson* 1991/2003. 351. o.

⁶⁰ *Pothast*, nr. 11042. Lásd *Bachfeld* 1889.

⁶¹ *Pothast*, nr. 11043.; RGIX III. nr. 6094.; *Theiner*, nr. 342.; MGH Epp. I. n. 826.; RI V,2,3. nr. 7372.; Lásd *Kiss* 2015. 30. o.

⁶² *Theiner*, nr. 339.; ÁUO II. nr. 76.; *Soranzo* 1930. 69. o.

⁶³ „quod iam devicto rege Ungarie essent in foribus Alamannie”: MGH SS XIX. 380. o.

hoz hozzátartozik azonban, hogy június 20-án, Spoleto falai előtt Frigyes hadba szólította Svábföld és más hercegségek nemességét a mongolok ellen.⁶⁴ A tatárok harcmódoráról és a Magyarországról érkező híreknek azonban volt némi foganatja, mivel Frigyes – lehetséges, hogy még a váci püspök híreinek érkezése előtt, májusban – rendelkezéseket adott ki a felállítandó birodalmi seregeknek: a nyílt mezei ütközeteket kerüljék el, az erődtített helyeket lássák el utánpótlással – gabonával, és „nem sörrel” –, valamint előírta, milyen fegyverzetben álljanak fel. A birodalmi felkelést elrendelő németországi régens-kormányzat mandátuma értelmében számszerűjászokat és fizetett nehézpajzosokat kellett felfogadni.⁶⁵

Mindazonáltal még egy jelentősebb erő állott rendelkezésre 1241 nyarán Itáliában, s meg is lehetett az esélye, hogy Magyarországra induljon: Cornwalli Richárd angol herceg, III. Henrik öccse épp ekkor érkezett meg szentföldi keresztes hadjáratról és szállt partra Itáliában – július 1-jén Trapaniban.⁶⁶ Palesztinában nem termett az angol keresztesek számára sok babér, a kontingenst nem érték nagy veszteségek 1239–40-ben, így adott lett volna, hogy Richárd herceg Magyarországon tegyen eleget a pogány elleni harcra tett esküjének. Cornwall hercege az év nyarán valóban járt Frigyes császárnál, majd Rómába is elment, s közvetített a császár és a pápa közti békéért,⁶⁷ IX. Gergely azonban augusztus végén meghalt, a Hohenstaufenektől fenyegetett bíborosi kollégium pedig nem volt már képes Richard seregét a mongolok ellen irányítani.

IX. Gergely halála megtörte a keresztes készülődést. A császár augusztusban újra írt az angol uralkodónak és más fejedelmeknek. Itt szólt a tatár veszedelem közelségéről, ami a kereszténység közös ügye. Most, hogy nincs pápa Szent Péter trónján, sokkal inkább a fejedelmekre hárul, hogy együtt törjék le a támadást. Igaz azonban, hogy levelének döntő fontosságú részei a fejedelmeknek a pápa halála utáni új helyzetben követendő politikája után érdeklődnek.⁶⁸ A következő pápát csak október 25-én sikerült megválasztani, az időközben a Róma falainál táborot verő császári seregek árnyékában.⁶⁹ IV. Celesztin ráadásul november 10-én meghalt, így a császárpárti Orsinik és a velük szembenálló Colonnák vetélkedése új teret nyert. II. Frigyes úgy vélte, most, hogy végre megszabadult az „Antikrisztustól”, saját egyházfőjét ültetheti Szent Péter székére. A bíborosi kollégium azonban titokban elmenekült Anagniba, s újabb, most még hosszabb ideig – több, mint másfél évig – tartó huzavona vette kezdetét. Pápát csak 1243 júniusának végén választottak, addig a tatár veszedelem, talán kijelenthetjük, a legkevésbé sem izgatta a feleket. Az

⁶⁴ Encyclica contra Tartaros: MGH Const. II. nr. 235.; HDFS V/2. 1142. o.; RI V,1,1. nr. 3210.; *Bradács* 2014. 12. o.

⁶⁵ „Principes non ineant campstre bellum cum Tartaris, sed terminos suos defendant ne si contingeret eos succumbere, quod Deus avertat, non possint vires suas de cetero congregare. Habeant balistarios... Non fiat cervisia, sed frumentum reddetur... Non ducantur victualia ad Rhenum, sed tantum ad loca defensionis... Item habens tres marcas in redditibus habeat scutum.” Praecepta bellica: MGH. Const. II. nr. 335.; HDFS V/2. 1215. HDFS V/2. 1165–1167. o.; *Rudolf* 1977. 88. o.; *Bradács* 2014. 12. o.

⁶⁶ RI V,1,2. 389. o.; *Soranzo* 1930. 64. o. Hónapokon át Itáliában maradt, csak 1242 januárjában ért vissza Angliába.

⁶⁷ *Bezzola* 1974. 57. o.; *Matthew Paris*, CM IV. 147. o.

⁶⁸ HDFS V/2. 1165–1167. o.; RI V,1,1. nr. 3225.

⁶⁹ Frigyes seregei már júniusban bevették Spoleto-t és Ternit, majd Róma felé vonulva, augusztusig feldülták Fano, Assisi, Rieti, Narni és Tivoli környékét. RI V,1,1. nr. 3215a; 3219a; 3219b; 3222–3222a; 3223. RI V,2,3. nr. 7364a.; RI V,3,5. xxx. o. 1241 júliusában a Rietiben tartott tárgyalások kudarcot vallottak, és a birodalmi sereg egyenesen Róma felé tartott. RI V,1,1. nr. 3221.; HDFS V/2. 1158. o.

új pápa, IV. Ince pontifikátusának kezdeti szakaszában szinte minden energiájával a császárság és pápaság közötti ellentétek felszámolásán dolgozott. Frigyes évek óta fogságban tartott olyan kardinálisokat, akik még a IX. Gergely által összehívott zsinatra akartak eljutni. Úgy tűnt, kezd normalizálódni a helyzet, hiszen 1244 márciusában Amalfiban végre tárgyalóasztalhoz ült Frigyes és Ince, de az egyezményt a császár nem tartotta be, s a pápa kénytelen volt elmenekülni Lyonba. Talán már el is „felejtették”, hogy 1241-ben a tatárok dúlták Magyarországot, amikor végre IV. Ince 1243-ban felszólította Bertold aquileiai pátriárkát, hogy Németországban hirdesse meg a keresztet,⁷⁰ majd a lyoni zsinaton 1245 júniusában napirendre tűzte a mongol veszedelem ügyét.

Hírek Németföldről

A Német-római Császárság nyugati területeit – különösen a németalföldi és Rajna-vidéki tartományokat – igen gyorsan bejárták a mongol pusztítás hírei. A kölni és a worms-i évkönyvek már 1241 tavaszán részletesen beszámolnak a lengyel- és magyarországi helyzetről.⁷¹ A kölni kolostor évkönyve arról is tudósít, hogy a muhi csatában sok „német és francia” esett el, utóbbival vélhetően a szerzetes lovagrendekre utalva. Morvaország dűlő-sáról is a legriasztóbb eseményeket Kölnben jegyezték fel: az évkönyvek szerint a tatárok „egyetlen éjszaka alatt négy nap járóutat” tettek meg, s közben a meissen-i örgrófság területeit is érintették, s „rengeteg embert öltek meg ott is”. Az információáramlást szolgálta, hogy – ahogyan a kölni szerzetesek is kiemelték – Lengyelországból és Magyarországból „számos domonkos és minorita testvér menekült el”, akik aztán nagy részt vállaltak Németországban a kereszt hirdetésében. A Kölnbe érkező hírek „nagy riadalmat keltek még a távolabbi országokban is, a félelem nemcsak Galliát szállta meg, hanem Burgundiát és Hispániát is”.⁷² Több egyházmegyében, például a wormsiban is jelentősebb összegeket gyűjtöttek össze a keresztes háborúra.⁷³

IV. Béla az ifjú Konrádot is figyelmeztette, hogy a tatárok a „tél beálltával sietős menetben Németország felé fognak előnyomulni, s onnan... teljesen akadálytalanul elfoglalják az összes országokat és tartományokat”.⁷⁴ Feltehetően ez a levele is május 18-án vagy akörül kelt, Zágrábban. Nyilván a király sem volt naiv, s nem gondolta, hogy az Itáliában időző, s Németországot már 1237 óta fia kormányzatára, illetve helyette működő régensekre bízó Frigyes prioritásaiban Itália és a pápa elleni harc helyébe egyszeriben Magyarország védelme lép.⁷⁵ Ezért is fordult Béla közvetlenül Konrádhoz, illetve rajta keresztül a mögötte álló régenskormányzóhoz, (III.) Siegfried von Eppstein mainzi érsekhez. Maga II. Harcias Frigyes osztrák herceg is az ifjú Konrádhoz fordult.⁷⁶ Érdekes módon a történetírásban ritkán merül fel, hogy maga Konrád nem igazán nyújthatott volna segítséget, hiszen mindössze 13 éves volt, és helyette *Reichsgubernator* – 1242-ig a mainzi érsek

⁷⁰ Theiner, nr. 348.

⁷¹ Annales S. Pantaleonis Coloniensis, 535. o.; Annales Wormatiensis, 46–47. o.

⁷² Tatárjárás, 41–42. o.; Csukovits 2015. 106. o. A hír valóban elért a spanyol királyságokba: *Ruotsala* 2001. 33. o.

⁷³ Annales Wormatiensis, 47. o.

⁷⁴ RA II/1. nr. 707.; ÁUO II. 126.; RI V. 2. nr. 11 357.; Tatárjárás, 165–166. o.

⁷⁵ A császár már régóta beletemetkezett Faenza ostromába, 1240 szeptembere óta, s 1241 júliusáig semmi más nem érdekelte RI V,1,1. nr. 3136–3202., 3210–3215.; HDFS V/2. 1139. o.

⁷⁶ 1241. június 13.: ÁUO II. nr. 80.; Tatárjárás, 167–168. o.; Böhmer 1839. 114–116. o.; Bradács 2014. 8. o.

– igazgatta az országot.⁷⁷ Mint kiderült, sem Mainz főpapja, sem Konrád nem volt érzékeny. Az év elején mindenesetre az ifjú trónörökös is igen távol volt a keleti hadszíntértől – a márciust Hagenauban és Speyerben töltötte, majd áprilisban Frankfurtba távozott –, a nevében a régens által kiadott rendelkezések és levelek sem foglalkoztak a tatárokkal.⁷⁸ Az első lépésekre még a mainzi érsek is csak akkor szánta el magát, amikor egyre komolyabb híreket kapott arról, hogy a tatárok Szilézia felől a Birodalom határait fenyegetik: április 25-én Erfurtba hívott össze zsinatot és *Fürstentagot*,⁷⁹ és meghirdette a kereszt háborút.⁸⁰ A koldulórendiek ugyan felhatalmazást kaptak, hogy Krisztus minden hívét szólítsák fel a harcra, de a régenstanácsban meghatározó szerepet játszó prelátsók – például Wilbrand von Käfernburg magdeburgi érsek – igazából saját feltétlen hívekre támaszkodtak, és csak néhány püspök kapott arra közvetlen megbízást, hogy egyházmegyéjében hirdettesse Krisztus ügyét. A koldulórendiek sem kezdhették meg mindenhol a kereszt hirdetését, még a mainzi egyházmegye teljes részében sem, pedig Prága és Olmütz püspöksége is oda tartozott.⁸¹ Annak ellenére, hogy nem minden egyházfő lelkesedett teljes szívvel a kereszt hirdetése iránt, Heinrich von Tanne, Konstanz püspöke felhatalmazta a ferenceseket, hogy az egyházmegyéjében haladéktalanul kezdjék meg.⁸² (Mindazonáltal Némethonban még mindig előbb – már április végén, május folyamán – indult meg a mozgósítás, mint Itáliában. Láttuk, Gergely pápa csak június derekán szólított fel kereszt háborúra és hirdetett általános bűnbocsánatot – addig ő is a saját „antikrisztusával”, Friggyessel volt elfoglalva.) A németföldi hirdetés nem haladt tehát gördülékenyen. A konstanzi püspök május 25-én egy újabb, nyomatékosabb felszólítást küldött a ferenceseknek, hogy hirdessék a keresztet, mivel „a tatárok már a mainzi egyházmegye határait is megtámadták.”⁸³ A mainzi és a konstanzi egyházfők tevékenysége minden bizonnyal nagy hatással volt a Rajna-vidékre, a Svábföldre, s így a tatárjárás híre a nyugati udvarokba is eljutott.⁸⁴ Mivel Konstanz egyházmegyéjén fontos útvonalak haladtak keresztül, ezeken – például Strassburgon és Baselen át – a nyugati királyságok is értesülhettek a fenyegetésről.

Nem tudjuk, IV. Konrád német király ott volt-e Erfurtban. Azt azonban tudjuk, hogy – a mainzi érsek útján – április 25-e előtt egész Némethonra kiadott egy *Landfriedent* egészen Szent Márton napjáig.⁸⁵ Felszólította Németország fejedelmeit és nemeseit, hogy tartományaikban hirdettessék a kereszt hadjáratot.⁸⁶ Minden bizonnyal az ifjú király nem távozott a Birodalom keleti részeire, Szászországba, hanem a központi, illetve a nyugati területeken maradván kezdett a szervezésbe. 1241. május 15-ére egy *Hoftagot* hívtak össze a Neckar-parti, württembergi Esslingenbe.⁸⁷ Konrád jelenléte miatt is a korábbi gyűlések

⁷⁷ *Bezzola* 1974. 77–81. o.

⁷⁸ RI V,4. nr. 576., 577.

⁷⁹ HDFS V/2. 1188., 1189–1191., 1208., 1209. o.

⁸⁰ RI V,2,4. nr. 11326a.; 11327.; HDFS V/2. 1209. o.; *Annales Wormatienses*, 47. o.; *Regesta archiepiscoporum Maguntinensium* II. nr. 1667.; *Jackson* 1991–2003. 349. o.

⁸¹ *Regesta archiepiscoporum Maguntinensium* II. nr. 1669.

⁸² HDFS V/2. 1209. o.; RI V,1,2. nr. 4437.

⁸³ „fines Maguntinas invaserunt”: RI V,2,4. nr. 11 339., 11 340.; HDFS V/2. 1213–1214. o.

⁸⁴ *Jackson* 1991–2003. 356. o., 18. jegyz.; *Chronicon Rhenense*, 74. o.

⁸⁵ *Jackson* 2005. 66., 80. o., 69. jegyz.; *Maier* 1994. 59–60. o.; HDFS V/2. 1211. o.

⁸⁶ „in partibus inferioribus”: HDFS V/2. 1214–1215. o.

⁸⁷ Esslingen: 1241. máj.: *Mandatum regis contra Tartaros*: MGH Const. II. nr. 336., 445.; RI V,1,2. n. 4438.

színhelyétől távolabbi, nyugatabbra lévő területek nemessége, a Hohenstaufok hívei is aktivizálták magukat, s gyűltek össze itt Pfalz, a Rajna-vidék, Alsó-Lotaringia, Svábföld keresztesei. Konrád május 19-én, pünkösöd napján öltötte magára a keresztet, és erre buzdította a fejedelmeket is,⁸⁸ majd július 1-jére hadbaszállást hirdetett Nürnbergbe.⁸⁹

A Rajna-vidék és nemessége mozgósításához nagyban hozzájárult, hogy májusban a szervezkedés e régióbéli főszereplője, Konrad von Hochstade kölni érsek is felvette a keresztet.⁹⁰ A „rajnai fejedelmek” közül sokan álltak Krisztus zászlaja alá.⁹¹ Több gróf vette fel a keresztet a sváb hercegségben.⁹² Kölnön, Pfalzon át Németalföld, Flandria is értesült a hírekről. A kölni érsekkel Anglia igen szoros politikai kapcsolatot ápolt, aktívizálódása a westminsteri udvarba is eljutott. Matthew Paris is feljegyezte, hogy Konrád érsek maga is írt a tatár veszélyről III. Henriknek.⁹³ IV. Konrád, illetve kormányzata május végén valóban elkezdte szervezni a birodalmi sereget, s jöllehet az indulás később Szent Jakab napjára (július 25.) tolódott, bizakodásra adott okot, hogy a király ténylegesen már ennél is előbb hadba szállt, megindította csapatait, s július 16-án Weidenben volt, 90 kilométerre Nürnbergtől keletre, néhány mérföldnyire a cseh határtól.⁹⁴

Nagy hatással voltak Nyugat-Európára a Birodalom keleti területeit ért mongol betörések: Szászországból, Meissenből gyorsan elérték a hírek az északi kereskedelmi utakon keresztül Flandriába, s azon keresztül Párizsba és Londonba is.⁹⁵ A trienti domonkos, Bartholomeus 1241 júniusában arról tudósított, hogy a mongolok Cseh- és Szászország határait dúlják.⁹⁶ Való igaz, Bajdar egységei az Odera völgyében nyugat felé törtek, és Meissen, és egyes nézetek szerint már Lausitz területeit is támadták.⁹⁷ Tagadhatatlan, hogy igen közel kerültek a Birodalom határához, sok esetben csak az Odera választotta el őket a Császárságtól. Az utóbb szentté avatott Andechsi-Meráni Hedvig – a Legnicánál elesett Jámbor Henrik sziléziai-boroszlói herceg anyja – az ütközet után a trzebnicai kolotorba vonult vissza, majd a nyugat felé előrenyomuló tatár seregek elől Krosno Odrzańskiebe menekült, amit valójában csak az Odera választott el a Birodalomtól (Alsó-Lausitz pár mérföldnyire volt). A már életében szentéletűnek tartott Hedvig kiterjedt dinasztikus és egyházi kapcsolatrendszerével vélhetően első kézből juttathatott el híreket a fejedelmekhez és a klérushoz, az elsők között például fivéréhez, Bertold aquileiai pátriárkához. Ugyancsak közvetlenül értesülhetett Hedvigtől Vencel cseh király, hiszen az uralkodó húga, Anna – a Legnicánál elesett herceg hitvese – együtt tartott a hercegével.

⁸⁸ Gestorum Treverorum Continuatio IV. 404. o.

⁸⁹ RI V,1,2. nr. 4436a.; *Böhmer* 1839. 116. o.; HDFS V/2. 1215. o.; *Schmieder* 1991–2003. 341. o.

⁹⁰ *Annales S. Pantaleonis Coloniensis*, 535. o.

⁹¹ „Demandaverunt autem principes regionum illorum principibus circa Renum manentibus, ut auxilium ferrent rebus christianis, et accensus est ignis Dei in populo”: Gestorum Treverorum Continuatio, 404. o.; *Jackson* 1991–2003. 350. o.

⁹² *Jackson* 1991/2003. 357. o., 20. jegyz.

⁹³ *Matthew Paris*, CM IV. 111. o.

⁹⁴ RI V,1,2 nr. 4439.; 4439a., 4440.; *Soranzo* 1930. 64. o.

⁹⁵ *Jackson* 1991/2003. 348. o.; Meissen szerepel a kölni évkönyvekben és a trienti domonkosnál is: „fines Missinensis attigit”: *Annales S. Pantaleonis Coloniensis*, 535. o.; HDFS V/2. 1146. o.

⁹⁶ „fines Boemie et Saxonie aggrediuntur”. HDFS V/2. 1146–1148. o.; RI V,1,1. nr. 3209.; *Soranzo* 1930. 64. o.

⁹⁷ *Jackson* 2005. 63. o. A forrásokban azonban csak Meissen szerepel.

Más mongol csapatok észak felé törtek előre Orda főserégétől, és már Sandomierz dűlása után Łęczyca és Kujávia felé fordultak.⁹⁸ Egyes portyázók betörték Toruń-nál a Német Lovagrend területeire is, és már Poroszországot dúlták, ami a Hansa-városokra is közvetlen hatással volt.⁹⁹ Felmerült a szakirodalomban, hogy a teuton lovagok is részt vettek a legnicai csatában, Osternai Poppo, későbbi porosz landmeister vezetésével,¹⁰⁰ de a mai kutatás igazolta, hogy ez nem igaz.¹⁰¹ Jóllehet Konrád freisingi püspök konstanzi főpaptársának írott levelében arról ad hírt, hogy a cseh király 600 teuton lovaggal állt fel a tatárok ellen, ezt más forrás nem támasztja alá.¹⁰²

A szervezkedés másik központja Szászország, „motorja” pedig a magdeburgi érsek volt.¹⁰³ Merseburgba már április közepén egy gyülekezőt terveztek, majd 22-én egy Reichstagot tartottak,¹⁰⁴ és meghírdették a keresztet.¹⁰⁵ A veszély közeli volta miatt Szászföldön számos nemes vette fel a keresztet.¹⁰⁶ Raspe Henrik, Türingia tartománygrófja már korábban rendelkezett a kereszt hirdetéséről a fennhatósága alatti területeken, s ő maga is felöltötte Krisztus jelét.¹⁰⁷

Szászországban valóban komoly ellenlépésekre került sor. Az év májusában Vencel cseh király a Drezda melletti Königsteinbe utazott, hogy találkozzon I. Albert szász herceggel, Anhalt grófjával, birodalmi marsallal. Mikorra már úgy tűnt, hogy a Birodalomban elült a kereszt lelkesedés, Szászföldön még mindig komolyan vették a tatár veszélyt, hiszen Raspe Henrik, Türingia tartománygrófja október közepén is találkozott a cseh uralkodóval Hradec Královében. Mindkét találkozáson a térség közös védelméről egyeztettek.¹⁰⁸

Igen aktív szerepet játszott Ottó braunschweigi herceg és (II.) Konrad von Reifenberg hildesheimi püspök. A Welf-házi herceg már igen korán értesült a cseh királytól a tatárok előrenyomulásáról. Vencel király kora tavasszal tudósította arról, hogy a tatárok Magyarország jelentős részét uralmuk alá vonták.¹⁰⁹ Ottó a hildesheimi püspöktől vette fel Krisztus jelét, s esküt tett, karácsonyig hadban fog állni és már a készülődő hadjárat előtt hat héttel fegyverbe szólította harcosait.¹¹⁰ Közvetett információk van arra nézve is, hogy a magyar király Welf Ottó hercegtől is segítséget kért.¹¹¹

⁹⁸ *Długosz*, Tatárjárás, 215. o.

⁹⁹ „fines Theutonice attigerunt, potenter intrent Theutonium deinde declinantes”: *Matthew Paris*, CM VI. 82. o.

¹⁰⁰ Długosznál szerepel, s onnan terjedhetett el. Tatárjárás, 217–218. o.; *Chambers* 1979. 98. o.

¹⁰¹ *Jackson* 2005. 78. o., 43. jegyz.; *Jasiński* 1991. 122. o.; *Hunyadi* 2019. 115. o.

¹⁰² „Rex Boemie qui cum quadraginta millibus armatorum et sexcentis millibus Teutonicorum venerat obvius Tartarorum”: *Chronik von Hohenschwangau. Urkunden II. nr. 10.*; RI V,2,4. nr. 11 337.

¹⁰³ *Matthew Paris* kiadója tévesen Marburgot ír, CM VI. 82. o., 6. jegyz.

¹⁰⁴ RI V,2,4. nr. 11 339., 11340.; HDFS V/2. 1213–1214. o.; *Jackson* 1991/2003. 350. o.; *Schmieder* 1991/2003. 341. o.; *Soranzo* 1930. 68. o.

¹⁰⁵ Erfurtból Konstanz püspökének: *Regesta archiepiscoporum Maguntinensium II. nr. 1668.*; *Bezzola* 1974. 57. o.

¹⁰⁶ Május: *Annales breves Wormatienses*, 75. o. *Matthew Paris*-nél is szerepel, egy domonkos és egy ferences levele, CM VI. 81–83. o.; RI V,2,4. nr. 11 336.; *Sächsische Weltchronik*, 254. o.; *Tatárjárás*, 166. o.; *Jackson* 1991/2003. 356. o., 10. jegyz.

¹⁰⁷ *Jackson* 1991/2003. 350. o. Türingiai nemesek felveszik a keresztet (Breitungenben például Ludwig von Frankenstein): *Regesta diplomatica historiae Thuringiae*, I. nr. 1015.

¹⁰⁸ *Jackson* 1991/2003. 359. o., 65. jegyz.; *Reg. Boh. I. nr. 1030., 1053.*; *Codex diplomaticus Lusatiae superioris I. nr. 38.*

¹⁰⁹ CDM III. nr. 8.; RI V,2,4. nr. 11 314.

¹¹⁰ 1241 június (?): RI V,2,4. nr. 11 351.

¹¹¹ *Rudolf* 1977. 87. o.

A braunschweigi hercegen keresztül számos információ első kézből juthatott el Nyugatra. Brunswicki-Lüneburgi Ottónak kiváló angol kapcsolatai voltak, hiszen a Plantagenetek mindig is a Welfeket pártolták, s ő maga is rokonságban állott a dinasztiaiával. Apja, Winchesteri Vilmos és nagyanyja, Matilda révén örökölte Oroszlánszívű Richárd kereszties lelkületét: a Welf-dinasztia – legalábbis neveltetésében – mindig is igyekezett ápolni ezt a kapcsolatot. Nem véletlen, hogy azon kevesek egyike volt Németföldön, aki ténylegesen össze is mérte kardját a mongolokkal.¹¹² Így Északnyugat-Európa talán még előbb értesülhetett a tatárdúlásról, és értékesebb információkhoz juthatott, mint maga a pápa és a császár Itáliában.

Más német főpapok is komoly lépéseket tettek. Siboto von Seefeld, Augsburg püspöke ugyancsak felszólította a ferenceseket, hogy hirdessék a kereszties háborút az egyházmegyében.¹¹³ Konrad von Tölz und Hohenburg freisingi püspök a konstanzi egyházfőhöz írott levelében üdvözlí annak eltökélttségét a kereszties hadjárat szervezését illetően, mi több, sürgeti, hogy halmozzon fel utánpótlást, élelmet és takarmányt „a dunai” – a Duna folyása menti, alsó-ausztriai – térségben, tartva egy esetleges támadástól a Birodalom területén.¹¹⁴

Az augsburgi és freisingi egyházfők aktivizálódása is mutatja, hogy a veszélyeztetett térséghez közeli Bajorország is komolyan vette a fenyegetést. II. Frigyes tanúsította, hogy Ottó bajor hercegtől is kapott tudósításokat.¹¹⁵ II. Dicsőséges Ottó bajor herceg és rajnai palotagróf győzelmet is aratott egy fosztogató tatár csapat felett, melynek „hírértéke” volt Nyugaton is, hiszen például a Tewkesbury-i bencés kolostor évkönyveibe is beke-reült.¹¹⁶ Mindez valójában nem vonatkoztatható el attól, hogy a Wittelsbach-házi fejedelem egyben Pfalz ura is volt, és a Rajna-vidék, Lotaringia, Svábföld több csatornán tudósíthatta a Nyugatot arról, hogy egy fejedelem a Birodalomban is összemérte fegyvereit a pogányokkal szemben. Mi több, Ottó első kézből is nyerhetett információkat, hiszen kapcsolatban állott a Přemyslekkal (anyja, Ludmilla a cseh fejedelem, Frigyes leánya volt) és az Árpádokkal (nagyanyja Erzsébet, II. Géza leánya volt). Személyesen is érdekelt volt a harcban, birtokai közel feküdtek a veszélyzónához. A Hohenstaufokkal, a harcot szervező Konrád királlyal is jó kapcsolatot ápol: leánya az ifjú uralkodó jegyese lett. Wittelsbach Ottó maga is élénken érdeklődött a tatárok elleni harc iránt. Már igen korán egészen pontos információi voltak. 1241. április 11-én a cseh határtól nem messze, Straubingból arról írt Sibotónak, Augsburg főpapjának, hogy a tatárok három serege több irányból támadva legyőzte a krakkói és a sziléziai herceget, elpusztította tartományait, majd

¹¹² IV. (Gyermek) Ottó, Braunschweig-Lüneburg első hercege (1235–1252) IV. Ottó német király unoka-öccse volt. Apja „Hosszúkardú” Vilmos, Oroszlán Welf Henrik zász-bajor herceg és II. Henrik angol király leányának, Matildának a gyermeke, aki Oroszlánszívű Richárd udvarában nevelkedett. A gyermek Ottót csak fiatal kora akadályozta meg, hogy nagybátyja, IV. Welf Ottó oldalán I. János angol király szövetségében részt vegyen a bouvines-i csatában. *Norgate* 2004.

¹¹³ Júníus 30.: ÁUO II. nr. 83.; RI V,2,4. n 11354.

¹¹⁴ „in defensione nominis Christiane contra tartaros viriliter aspiratis... victualia hominibus et equis necessaria collocando in Danubio nondum certa veritate confirmata”: *Chronik von Hohenschwangau*. Urkunden, nr. 10.; *A Regesta Imperii* kiadásában „a folyótól északra eső” RI V,2,4. nr. 11 337.

¹¹⁵ HDFS V/2. 1150. o.

¹¹⁶ *Annales monasterii de Theokesberia*, 118. o. Ugyancsak említi a Philippe Mouskés-féle, Tournai-ban 1243 körül íródott flandriai francia dialektusú krónika: „li dus de Bawière / Il et sa route et sa banière / Les ot descomfis ausement”. *Mouskés* 1836–1838. vv. 30 960–30 965.; Nem tartja megalapozottnak *Strakosch-Grassmann* 1893. 135., 147. o.

elérték a cseh királyság határát, s április 7-én a Přemysl uralkodó báróival és hadinépével ki is vonult ellenük. Ha vereséget szenvednek, az egész Birodalom bukása elkerülhetetlen lesz.¹¹⁷ (Igaz, komoly összecsapásról Vencel király és a tatárok között nem tudunk.)

A magyarországi domonkos és ferences szerzetesek úgy fogalmaztak, „egész Németország készül a harcra, veszi fel a keresztet; a városokat várakkal igyekeznek megerősíteni”.¹¹⁸ Bár nem álltak sokan a keresztet zászló alá, számos gróf és nemes öltötte magára Krisztus jelét még azokon a területeken is, amelyek nem voltak közvetlen veszélyben. Ponce d'Aubon templomos mágiszter arról tudósított, hogy „Németország valamennyi bárója, a király maga, az egész klérus és minden egyházi ember felvette a keresztet”.¹¹⁹ Jobbára csak a végrendeletek őrizték meg annak a nyomát, ki állt Krisztus zászlaja alá, és közülük se tudjuk, ki tartott végül Konráddal legalább a keleti határig.¹²⁰ Egy-egy jeles nagyr hadbaszállásának mindazonáltal „hírértéke” lehetett: 1241 június és júliusában felöltötte a keresztet IV. Albert, Tirol grófja; Ulrik, Ulten grófja; Albert von Altbach és Lajos, Helfenstein grófja.¹²¹

1241 július dereka és szeptembere között semmit nem tudunk a Konrád felállította keresztet seregről. Igaz, a derék Matthew Paris tudni vélte, hogy a német-római császár IV. BélaesdeklésétmeghallgatvaegyetlenhuszárvágássalfelszabadítottaMagyarországot.¹²² Fia csapataihoz „hatalmas tömeg csatlakozott, köztük az osztrák, a szász és a bajor herceg, és számos prelátus”.¹²³ Arról is tudni St. Albans-ban, hogy Konrád és féltestvére, Enzio, Szardínia ura, apjuk utasítására egy „Delpheos” nevű, azonosítatlan, a Dunától nem messze fekvő – egyes értelmezések szerint „a Dnyeperhez közeli” – folyó partján, 4000 lovas és nagy gyalogos erővel legyőzte a mongol seregeket.¹²⁴ Enziót már csak azért is nehéz itt elképzelni, mert ismeretes, hogy Frigyes törvénytelen fia Lombardia császári vikáriusaként az egész évet Itáliában töltötte, sőt, 1241 májusában éppen a genovaiak ellen győzött egy tengeri ütközetben.¹²⁵ Egy friss értelmezés szerint az igen zavaros szöveg hely arra vonatkozhat, hogy 1242-ben a mongolok megütköztek a Latin Császárság erőivel Trákiában, a Szredecka folyó mellett, Develtos (Δεβελτός, Deultum, ma Debelt, Burgasz közelében) közelében. A latinok meg akarták akadályozni, hogy a mongolok betörjenek észak felől. Develtos ókori városa és középkori erődje a Bulgária és Bizánc közötti határvidék fölött örködött. II. Balduin latin császár itt húzhatta meg a védővonalat az észak felől a Birodalomra törő nomádokkal szemben. Matthew Paris félreérthette a

¹¹⁷ Böhmer 1839. 116. o.; RI V,2,4. nr. 11 325.; ÁÚO II. nr. 82.; Schlesisches Urkundenbuch II. nr. 206.; Schmieder 1991/2003. 345. o., 20. jegyz.

¹¹⁸ Matthew Paris, CM VI. 81–83. o.; RI V,2,4. nr. 11 336.; Tatárjárás, 166. o.

¹¹⁹ Continuatio Parisiensis, 604. o.; Schlesisches Urkundenbuch II. nr. 219.; RI V,2,4. nr. 11355. Tatárjárás, 172. o.; Wolfing 2010. 49–51. o.; Jackson 1991/2003. 357. o., 28. jegyz.

¹²⁰ CDM III. nr. 19.

¹²¹ ÁÚO II. 84. o.; RI V,2,4. nr. 11 344., 11 350., 11 352., 11 353., 11 359.; Jackson 1991/2003. 350. o.

¹²² Matthew Paris, CM IV. 298. o.

¹²³ „traxit exercitum in aestimabilem et innumerabilem ex tota Alemannia... ipso concomitantibus ducibus Austriae, Saxoniae, Baivarum, praelatis... cum populari multitudine cuius non erat numerus”: Matthew Paris, CM IV. 107. o.

¹²⁴ „juxta ripam fluvii Delpheos, non multum a Danubio distantis”: Matthew Paris, CM IV. 131.; Strakosch-Grassmann 1893. 142. o.; Papp Reed 2008–2011. 238–239. o.; Rudolf 1977. 100–105. o.; Jackson 1991/2003. 80. o. Legújabbán lásd Pow 2020. (Az értekezés szövegét Veszprémy László jóvoltából ismerhettem meg, hálásan köszönöm.)

¹²⁵ RI V,3. cxli. o.

híradást, és nem a latin császárhoz kötötte, hanem a német-római uralkodó fiaihoz.¹²⁶ Ily módon a Dunához közeli Paris-közlés is újabb értelmet nyerhet, jóllehet Develtos igen csak messze van Bulgária északi részétől és a Dunától.

A valóság azonban az volt, hogy a IV. Konrád által szervezett kereszties sereg hiába állt fel, a keleti határokig szinte el sem jutott. A birodalmi haderő egy része már az ősz elején feloszlott. Azt is figyelembe kell venni, hogy IV. Konrád sok helyen szerepel a katonai ellenállás aktív részeseként, de a tizenhárom éves uralkodó nem rendelkezett olyan tekintéllyel, hogy biztos kézzel vezessen egy birodalmi sereget. Siegfried mainzi érseknek, a régensnek meg voltak számláva a napjai, ahogyan egyre inkább szembe fordult a császárral. A két – néhány hónap múlva a helyébe kinevezendő – birodalmi gubernátor, Vencel cseh király és Raspe Henrik türingiai tartománygróf pedig ugrásra készen várta a kínálkozó alkalmat, hogy az érsek helyébe lépjen. Szeptemberben már fellépett Frigyes ellen az új főpapi ellenzék, és a hadsereg vezető nélkül maradt, hiszen Konrádnak vissza kellett térnie nyugatra.¹²⁷ Konrád távozásával, az ősz közeledtével pedig még a megmaradt erők is elszivárogtak, a csapatok egy másik részét pedig a Hohenstaufen-hívek a pápapárti erőkkel való összeapásra tartogatták. A kereszties háborúra összegyűjtött pénz elfolyt a prelátusok kézen-közén, egyedül Landolf von Hoheneck wormsi érsek szolgáltatta vissza azt az adományozóknak.¹²⁸ Az ország pedig egyre csak sodródott a belviszály felé, mivel a korábbi esküdt ellenségek, a mainzi és a kölni érsek immár egységfrontot alakítva léptek fel a császár ellen.¹²⁹ II. Frigyes is tisztában volt azonban azzal 1241 októberében, hogy a magyarországi veszély még egyáltalán nem múlt el, és a németföldi beviszály csak arra sarkallja a mongolokat, hogy újra a Birodalom ellen törjenek.¹³⁰ Miután Orda erői egyszer már végigvonultak a morva határon, egyes előőrsök már május-júniusban újra az ausztriai–morvaországi határig törtek előre. A magyarországi domonkos és ferences szerzetesek – R. és I. testvér – külföldi rendtársaiknak azt írták: a tatárok „elérték Németország határait... hat tatár sereg egyesült, hogy... nagy erővel hatoljanak be Németországba”.¹³¹

A magyarországi helyzet időközben egyre akutabbá vált: a király menekülésre kényszerült még tovább, a dalmát partok felé. IV. Béla szeptember elején még adott ki oklevelet,¹³² s 23-án kinevezte Geregye nembéli Pál fejéri ispánt országbíróvá,¹³³ de a Zágrábból való, Csázmáig tartó további útja közepette nem adott ki oklevelet 1242. január 19-ig.¹³⁴ Ekkor még Csázmáról tudatta a Szentszékkal – gondosan üresen hagyva a pápa nevét, hiszen IV. Celesztin halála után még reménysugár sem látszódott, hogy új egyházfőt válasszanak –, hogy Lukács győri prépostot és István főesperest küldte hozzá, utóbbiak

¹²⁶ Pow 2020. 214. o. A kérdéstről lásd Stephen Pow előadását: „The Mysterious Delpheos River: Mongol Defeats in Europe during the 1241–1242 Invasion?”. Elhangzott: Fourth medieval workshop in Rijeka, Filozofski Fakultet u Rijeckoi, Rijekai Egyetem, 2019. május 30–31.

¹²⁷ Szeptemberig nem tudunk hollétéről, de 11-én már újra Svábföldön találjuk, Schwäbisch Hallban, azaz legkésőbb augusztus végén el kellett indulnia a Birodalom keleti határaitól. HDFS VI. 817–818. o.; Jackson 1991/2003. 351. o.

¹²⁸ Annales Wormatiensis, 47. o.; Jackson 1991/2003. 354. o.

¹²⁹ RI V,2,4. nr. 11 367a.; 11367.

¹³⁰ RI V,1,1. nr. 3239; HDFS VI. 3. o.

¹³¹ Tatárjárás, 166. o.

¹³² 1241. szeptember 2.: DL 1462., 1486.; 1241. szeptember 5.: DL 102 730; 1241. szeptember 23. DL 66 477., 66 509., 66 515.

¹³³ Zsoldos 2011. 28. o.

¹³⁴ RA 1/2. nr. 709., 712.

azonban a tengerbe veszték, s immár újfent egy harmadik követséget is indít Rómába, s most domonkosokra bízva újabb levelét és segítséget kér a tatárok ellen.¹³⁵ A király legközelebb már csak márciusban, Trauból ad hírt magáról,¹³⁶ s valószínűleg nincs tudomása arról, hogy mi zajlik Európában, készül-e hadba szállni egy keresztes sereg Magyarország megvédésére. Időközben mindazonáltal a magyarországi egyháziak, valamint Uros panonnhalmi apát is a pápához fordult, és követet – Salamon fehérvári kanokot, a fehérvári Szt. Miklós egyház prépostját – küldött ferencesek kíséretében a Szentszékhez.¹³⁷

Ha a Konrád német király szervezte keresztesekre nem is lehetett komolyan számítani, a Birodalom keleti, veszélyeztetett területein nem lehetett elhinni, hogy elmúlt volna a veszély.

Hírek Csehországból

A Birodalomban 1241 márciusában és áprilisában leginkább a személyesen is érintett I. Vencel cseh király aktivizálódott.¹³⁸ Széles dinasztikus kapcsolatrendszerén keresztül kulcsszerepet játszott a térség védelmében, hiszen Magyarországhoz és a Birodalom keleti tartományaihoz is szoros szálakkal kötődött. Anyja, Konstancia Árpád-házi hercegnő volt; egyik nővére Bernhard von Sponheim karintiai herceg felesége lett, egy másik a Legnicánál elesett Henrik sziléziai herceg özvegye volt, aki 1241 áprilisában szintén a tatárok elől menekült. Vencel felesége, Sváb Kunigunda II. Frigyes császár unokatestvére volt; egyik leányuk III. Ottó brandenburgi örgróf, egy másik III. Henrik meissenai örgróf felesége lett. A fent említettek valamilyen módon mind érintettek voltak a mongol veszedelem ügyében. Konrád király is elősorban nála tudakozódott a hadi eseményekről.¹³⁹ A Matthew Paris által közölt, magyar koldulórendiek külföldi testvéreikhez küldött levele tanúsága szerint IV. Béla a cseh királynak is írt segélykérő levelet.¹⁴⁰

A tatárok a sziléziai dúlás után Magyarország felé tartva nem csupán Morvaországon át pusztítottak, hanem Csehország határain is bebetörték, mi több, a muhi csatát követően, amikor a Duna vonalától északra egészen a Morva folyóig kiterjesztették befolyási övezetüket, újfent áttörték a morva, sőt, cseh területekre is, még az 1241-es év őszén is. A *Heiligenkreuzi Évkönyvek* folytatása szerint a mongolok Ausztrián túl – feltehetően az alsó-ausztriai határon áttörve – Csehországba is betörték.¹⁴¹ Éppen ezért Vencelnek folyamatos veszéllyel kellett szembenéznie, a morva örgrófságban fia, a kiskorú Ulászló helyett ő szervezte meg a védelmet. II. Frigyes júliusban a hitben volt, hogy a tatárok Csehország határain „egy ellentámadás miatt megtorpantak”, mert „a király minden erejével megtámadta őket”.¹⁴² Eleinte a cseh király is reménykedett abban, hogy a Konrád német király szervezte keresztes sereg feláll – ő is, mint a Birodalom fejedelme,

¹³⁵ RA II/1. nr. 712.; HDFS VI/2. 902. o.; Tatárjárás, 176. o.

¹³⁶ 1242. március 10.: RA II/1. nr. 713; DL 33 177.; március 18.: RA II/1. nr. 715., 716.

¹³⁷ „Magyarország népe”: DF 290 696.; Uros: DF 290 697; Magyarországi bencés rendtartomány: DF 290 698.; Tatárjárás, 177–179. o.; Györffy 1991. nr. 1., 2., 3.; Veszprémy 1996. 475., 476. o.; Rudolf 1977. 83–84. o.

¹³⁸ Ír sógora, Sziléziai Henrik csatavesztéséről: lásd Böhmer 1839. 109–112. o.

¹³⁹ ÁUO II. nr. 79.; Böhmer 1839. 111–113.; RI V,2,4. nr. 11341.; Reg. Boh. II. nr. 1031.; Chronik von Hohenschwangau. Urkunden, II. nr. 3.; Tatárjárás, 166–167. o.; Schmieder 1991/2003. 340., 344. o., 16. jegyz.

¹⁴⁰ Tatárjárás, 166. o.

¹⁴¹ Tatárjárás, 44. o.

¹⁴² Matthew Paris, CM IV. 112–119. o. Tatárjárás, 50–52. o.; HDFS V/2. 1148–1154. o.

felvette a keresztet. Mivel a magyar királyról az év őszétől kezdve nem lehetett tudni, II. Frigyes pedig nem volt hajlandó kimozdulni Itáliából, s Konrád keresztesei sem indultak meg július derekéig, Vencelnek kellett vállalnia a Birodalom keleti végeinek védelmét. Segélykérései bejárták Európát.¹⁴³ Már tavasszal hadi segílyt kért II. Ottó bajor hercegtől és rajnai palotagróftól és irt Braunschweigi Ottó hercegnek is.¹⁴⁴ Áprilisban, a legnicai vereség hírére véve felhívta a keresztény fejedelmeket, hogy az egész kereszténység van veszélyben.¹⁴⁵ A „katonáinkat összevontuk a határainkon... már a mi országunkat is megtámadták, s attól tartunk, a keresztények és minden barátunk támogatása nélkül nem tudunk felülkerekedni... ha vereséget szenvedünk, életeteket a saját országotokban kell megvédenetek”.¹⁴⁶ Április végén beszámolt arról, hogy a tatárok milyen szörnyű pusztítást végeztek Morvaországban, s jelenleg is ott dúlják a vidéket.¹⁴⁷ Igaz, leveléből kiderül az is, hogy a legnicai csata idején mindössze egy nap járőföldre voltak seregei a csatamezőtől, de mivel az óvatosságot és hadereje megőrzését tartotta szem előtt, távol tartotta magát a küzdelemtől. Sőt, mivel tartott attól, hogy Szilézia felől újabb csapatok támadhatják hátra Csehországban, Morvaország prédálása idején is gyakorlatilag tétlenül figyelte az eseményeket.¹⁴⁸ Mindazonáltal állandóan sürgette a német kereszties had felállítását és mielőbbi megindítását. Tudatta Konrád királlyal, hogy húsvét (április 14.) óta hadban áll a lengyel, morva és ausztriai határon, s tervezte, hogy Magyarországra vonul a tatárok ellen, de látván morvaországi és ausztriai (!) öldökléseiket, amit a Magyarországon a Duna partján felállított táboraikból indított portyáik során hajtottak végre, úgy vélte, be kell várnai a birodalmi kereszties sereget: „sürgösen vonuljatok fel ellenük, s mi máris indulunk Magyarországra”.¹⁴⁹ Vencelnek feltehetően valóban szándékában állt harcba szállni, de mivel Konrád serege késett, s IV. Béla pedig menekülésre kényszerült, nem kísérelhette meg, hogy megtámadja a Felvidéken pusztító mongolokat, éppen elég energiát emésztett fel, hogy tartsa a morva határ vonalát.¹⁵⁰ Mi több, a freisingi püspök Konstanz egyházfőjéhez írott levelének tanúsága szerint Vencel, bár nagy sereget állított ki, magának a magyar királynak a tanácsára állt el a tatárokkal való nyílt összeütközéstől.¹⁵¹ A mai kutatás úgy látja, Vencel inkább visszavonult az északi cseh határ védelmére.¹⁵²

¹⁴³ *Schmieder* 1991/2003. 340. o.; Lásd például SS rer. Sil. 462. o.

¹⁴⁴ CDM III nr. 5.; *Rudolf* 1977. 87. o.

¹⁴⁵ *Böhmer* 1839. 110–111.; Reg. Boh. I. nr. 1027. és 1028.; Chronik von Hohenschwangau. Urkunden II. nr. 4.; RI V,2,4. nr. 11 328.

¹⁴⁶ *Schmieder* 1991/2003. 340. o.

¹⁴⁷ SS rer. Sil. II 462. o.; Reg. Boh. I. nr. 1028.; RI V,2,4. nr. 11 329.

¹⁴⁸ *Veszprémy* 1994. 28–35. o.

¹⁴⁹ ÁUO II. nr. 79.; *Böhmer* 1839. 111–113. o.; RI V,2,4. nr. 11 341.; CDM III. nr. 29.; Tatárjárás, 166–167. o.; *Schmieder* 1991/2003. 340., 344. o., 16. jegyz.

¹⁵⁰ „venerat obvius Tartarorum genti ex consilio Regis Hungarie secessit”: Chronik von Hohenschwangau. Urkunden II. nr. 10.; *Böhmer* 1839. 116. o.; RI V,2,4. nr. 11 337.; *Jackson* 1991/2003. 353. o.

¹⁵¹ „scilicet quod Rex Boemie qui cum quadraginta millibus armatorum ... venerat obvius Tartarorum genti ex consilio Regis Hungarie secessit”: Chronik von Hohenschwangau. Urkunden II. nr. 10.; RI V,2,4. nr. 11 337.

¹⁵² *Somer* 2018. 239. o.

Hírek Ausztriából

A Nyugatra nagy hatással volt az is, hogy a tatárok a muhi csata után nem álltak meg, továbbszáguldottak az alsó-ausztriai határra, s Ausztriát elfogta a riadalom, hogy nem lesznek képesek megállítani áradatukat. Siboto von Seefeld augsburgi püspök egyházmegyéje ferenceseihez írott, június 30-i levelében arra figyelmeztetett, hogy Ausztria veszélyben van.¹⁵³ Ahogy a worms-i évkönyvek szerzője fogalmaz, most, hogy Ausztriába is betörték, senki nem tud nekik ellenállni.¹⁵⁴

II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg 1241. június 13-án levelet intézett IV. Konrádhoz.¹⁵⁵ A herceg tanácsokat adott a tatárok elleni hadviselés lehetőségeit illetően – mint jól tudjuk Rogeriustól, a herceg Magyarországon már összemérte a kardját a mongolok egy előőrsével, s e levélben is beszámolt erről –, valamint sürgette a birodalmi csapatok mozgósítását.¹⁵⁶ Úgy szólt, a Birodalom már közvetlen veszélyben van, mivel „Magyarországot a Duna mentében Csehország felé haladva letarolták” és „teljes pusztulásba döntötték”. Csehország királyát is elérte a tatárok betörése. E „gonosz nép dühe” már országa, Ausztria határai mentén „galád tetteket” vitt véghez. Feltehetően a magyar király hainburgi „vendégeskedésére” utalt, s arra, hogy a tatárok IV. Bélát üldözve jutottak el addig. Való igaz, a királyt üldöző mongol egységekkel párhuzamosan a Morvaország felől április közepén, második felében Trencsén közelében betörő Bajdar és Orda seregei a Vág mentét, az ország északnyugati részét a Dunától Zólyomig a főbb várak kivételével elpusztították, de Ausztriának a Dunától délre eső területeit, legalábbis áprilistól júniusig komolyabban nem fenyegették. Nem tudtak átkelni a Duna ausztriai szakaszán sem. A hainburgi, feltehetően április végi „zsarolás” után Béla majdhogynem háborítatlanul jutott el a Dunántúl nyugati részén Zágrábig, s Kálmán herceg, bár súlyos sebesülése miatt lassan haladt, el tudott jutni Pesttől Segesdig, s esetleg a király zágrábi udvaráig, majd el tudták temetni a Körös megyei, Csázma melletti Ivanicson a domonkos apácák kolostorában valamikor május végén. Sőt, Frigyes herceg a Dunától délre el tudta foglalni a kierőszakolt három vármegyeen kívül Gyórt is. Úgy tűnik, a Dunától északra is csak júniusra jutottak el a mongol erők a folyóig, s vették birtokba az országnak a az attól keletre és északra eső részét. Noha az osztrák határon megjelenő csapatok nem lehettek a mongol főszereg, a herceg azzal is büszkélkedett már június elején, hogy a tatárok „pillanatnyilag megtorpannak, és a mi közellétünkől megrettentek”, s „csak száz közrendű személyt öltek meg”, míg „a mieink közülük háromszázat vagy annál is többet levágtak”.¹⁵⁷ Egy másik levelében a herceg Bécsből tudósította a tatárok elleni keresztes hadjárat egyik szervezőjeként jeleskedő konstanzi püspököt, Heinrich von Tannét, s itt már úgy szólt, hogy a határait pusztító tatárokból seregei 700-at levágtak.¹⁵⁸ Biztosítja a főpapot, hogy folytatni fogja az ellenál-

¹⁵³ Strakosch-Grassmann kimutatta, a Niunburch helynév nem Klosterneuburg, hanem Korneuburg a Duna bal partján. *Strakosch-Grassmann* 1839. 143. o.; *Jackson* 1991/2003. 356. o., 10. jegyz.

¹⁵⁴ „Et cum jam essent in introitu terre Austrie, nullus illis potuit resistere”: *Annales Wormatiensis*, 47. o.

¹⁵⁵ ÁUO II. nr. 80.; *Böhmer* 1839. 114–116. o.; HDFS V/2; RI V,2,4. nr. 11 349.; Tatárjárás, 167–168. o.; *Bradács* 2014. 8. o.

¹⁵⁶ *Bradács* 2014. 10. o.

¹⁵⁷ Tatárjárás, 167. o.

¹⁵⁸ *Chronik von Hohenschwangau. Urkunden* II. nr. 2.; *Böhmer* 1839. 116. o.; ÁUO II. nr. 81.; RI V,2,4. nr. 11 338.

lást.¹⁵⁹ Ha nem is tudhatjuk biztosan, hogy ez a mongol haderő a királyt üldözve jutott el Ausztriáig vagy esetleg más, Ausztriát a Dunától északra megközelítő egységről van szó, nem lehet túlságosan komolyan venni Frigyes hőstettét – Bradács Gábor például úgy látja, a veszélyt maga Frigyes sem ítélte súlyosnak.¹⁶⁰ Veszprémy László e helyütt közölt tanulmányában úgy véli, az osztrák források feltűnően visszafogottak Frigyes herceg vezékedését illetően.

Jelen munka szempontjából a levélnek az a részlete lehet fontos, amelyik Frigyes a császári sereg mielőbbi felállítását szorgalmazza, mi több, annak összetételére és fegyverzetére is tesz kézzelfogható javaslatokat: „megfelelő előkészület után”, utánpótlással és számszerűszakkal (*balistariis*) felfegyverezve, elsősorban a svábokat, a frankokat, a bajorokat és a rajnai katonaságot vegye maga mellé a császár; a többi erő – a magyarországi, a Duna vonalát védő erőkhöz hasonlóan – maradjon tartalékban, ne egy fronton álljon fel a teljes birodalmi haderő. Maradjon hátra – igaz, nem nevesíti, de kikövetkeztethető – például a lotaringiai katonaság, a brandenburgi örgróf, illetve a prelátusok ereje. Egy másik sereg álljon Csehország védelmére: a szászok, a meisseniek, a turingiaiak. E két sereg majd egyesüljön és álljon készenlétben. Mi több, szükség van a többi keresztény fejedelem hozzájárulására is, Anglia, Franciaország királyának és Hispánia uralkodóinak is küldjenek levelet, hiszen a tatárok kétnapi járóföldre állnak Bécsből, s újabb betörésekre készülnek. Ez utóbbi júniusban már mindenestre elképzelhető, sőt, a nyár folyamán és az ősszel is. A *Garste(i)ni Évkönyvek* tudósítása szerint október elejére a tatárok Bécsen túl, Korneuburgig törtek be Ausztriába, és a Duna partján felvonulva sok keresztényt kardélre hánytak.¹⁶¹

Az is lehet, már a Morvaország felől érkező mongol egységek áttörtek osztrák területekre. Harcias Frigyesről a magyar történetírás sok rosszat el tud mondani – itt sem látjuk igazán, ő maga hol s miként fog a tatárok ellen fellépni –, de az bölcs előrelátás, hogy a Birodalom határainak és Magyarország egy részének megvédésére felállott haderőt Ausztria nem tudja ellátni és a hercegségen való átvonulás során az utánpótlást biztosítani.

Túlságosan nagy katonai erő tehát mindaddig nem jutott el Ausztriába, amíg a tatárok Magyarország dunántúli részének elfoglalására összpontosítottak, és nem keltek át a Dunán. Még akkor sem Ausztria kötötte le őket, hanem például Esztergom ostromával voltak elfoglalva. Bármilyen dicső tetteket hajtott végre Frigyes herceg, ezek minden bizonnyal nem a tatár főeregek, hanem a Morva-menti és a Dunától északra fekvő területeken portyázó előőrsök lehettek. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy már maga a tatárok megjelenése a Birodalom területén nagy aggodalomra adott okot. Maga Frigyes herceg is tudósította a császárt a tatárok előrenyomulásáról, II. Frigyes utal is rá július 3-i levelében.

¹⁵⁹ A levél datálásában nincs konszenzus: a június 22-i, Strakosch-Grassmann és Bradács által elfogadott dátumot (*Strakosch-Grassmann* 1839. 143. o.; *Bradács* 2014. 9. o.) Jackson 23-ára módosítja. *Jackson* 1991/2003. 356. o., 10. jegyz. Igaz, Jackson az eredeti kézira hivatkozik: Universitätsbibliothek Innsbruck ms. 187. fo. 7r. *Jackson* 1991/2003. 78. o., 45. jegyz. A *Regesta Imperii* – még a mai, modern internetes kiadása is május 23-ára keltezi. RI V,2,4. nr. 11338. (http://www.regesta-imperii.de/id/1241-05-23_1_0_5_2_4_925_11338, a letöltés időpontja: 2020. február 7.) Az elesett tatárok számát Bradács 70-re teszi, pedig a levél egészen konkrétan fogalmaz, és kétségtelen a 700-as szám („ex ipsis per exercitia nostre milicie septingenti uel amplius ceciderunt”). *Bradács* 2014. 9. o.

¹⁶⁰ *Bradács* 2014. 8. o.

¹⁶¹ Tatárjárás, 43. o.; *Continuatio Garstensis*, 597. o.

Tudósítások Nyugatra

Már a kortársak között is felmerült a kérdés: ha a császár beletemetkezik az „Antikrisztus” elleni itáliai állóháborújába, s Szent Péter trónusán nem ül új szentatya, a Birodalomban beháború dúl, kire számíthatunk?

Nyugatra igen korán érkezhettek híradások a tatárokról, hiszen a párizsi püspöknek, Auvergne-i Vilmosnak, az egyetem neves skolasztikusának már egy magyarországi püspök 1240-ben beszámolt róluk.¹⁶² A főpap igen jó kapcsolatban állt IX. Gergely pápával. A párizsi egyetemen sok flandriai, németföldi, angol, vagy az angol korona franciaországi hűbértartóikról származó diák tanult ekkoriban is, így Nyugat-Európa széles térségei nagyon gyorsan első kézből értesülhettek a tatárok közeledtéről. A magyar püspök óvta a nyugatiakat, s félte, hogy „meg fogják látni... öt éven belül” a tatár veszedelmet. Azt, hogy a levél, vagy annak másolata, tartalmi kivonata Angliába is eljutott, igazolja a Waverley-kolostor évkönyveiben kiadott változata. A ciszterci kolostor annalesében egy olyan levélváltozat másolata maradt fenn, amelyet egy párizsi főesperesnek, hajdani iskolatársának küldött – feltehetően ugyanaz – a magyar püspök.¹⁶³ Első kézből értesülhetett az eseményekről maga Roger Bacon is, aki 1241-ig a párizsi egyetemen tanult, s maga is hallgatta Auvergne-i Vilmost.¹⁶⁴ Guillaume d’Auvergne más angliai filozófusokkal is jó kapcsolatban állt, s a kor legnevesebb angol tudósával, Robert Grosseteste lincolni püspökkel is, akivel 1245-ben a lyoni zsinaton együtt vettek részt.¹⁶⁵ A lincolni püspök levelezéséhez is hozzáfért Matthew Paris, s széleskörű európai kapcsolatrendszere révén gyűjtötte információit.¹⁶⁶

Ugyancsak korán értesülhetett a magyarországi tatárjárásról a Nyugat II. Henrik brabanti hercegtől is, aki már 1241 márciusában levelet kapott Raspe Henrik türingiai tartománygróftól.¹⁶⁷ A hazai szakirodalom hosszú évtizedeken át tévesen Hermann türingiai tartománygrófnak tulajdonította a levelet.¹⁶⁸ Mivel a levél datálásához – Nagyböjt 4. vasárnapja (Vigadozzál Jeruzsálem), azaz 1241. március 10. – kétség nem férhet, és annak időpontja logikailag illeszkedik a Szilézia ellen vonuló, s nem sokkal később, április 9-én Legnica mellett a II. Jámbor Henrik boroszlói-sziléziai herceggel megütköző Orda és Bajdár mongol seregének mozgásához. Ahogy Szilézia fegyverkezett a keleti lengyel területek felől érkező tatárok ellen – március 18-án legyőzték a lengyel seregeket

¹⁶² *Matthew Paris*, CM VI. 75–76.; V. 655., 661. o. A püspököt Sinor Báncsa nb. Istvánban próbálja meg azonosítani. *Sinor* 1952. 590. o.; RI V,2,4. nr. 11 310.; *Bezzola* 1974. 53. o.

¹⁶³ *Annales monasterii de Waverleia*, 324–325. o. Egy részletének magyar fordítását lásd *Tatárjárás*, 201. o., 2. jegyz.

¹⁶⁴ *Molland* 2004.

¹⁶⁵ *Marrone* 1983. A lyoni zsinatról és ott Lincoln püspökéről lásd Veszprémy László folyóiratunkban közölt tanulmányát.

¹⁶⁶ *Hilpert* 1981. 174–200. o.

¹⁶⁷ A Reginar vagy leuven-i házból. RI V,2,4. nr. 11 315., 11 318., *Matthew Paris*, CM IV. 109–111. o.

¹⁶⁸ A hazai szakirodalomban számosan II. Hermann türingiai tartománygróftól eredeztetik a levelet: magyar nyelvű kiadásai (Gy. Ruitz Izabella fordítása) mind *A tatárjárás emlékezete* első és második kiadásában, továbbá *A tatárjárás* kötetben sem kérdőjelezzik meg, hogy a Parisnél előforduló „H[...]” Hermannt takar, noha Paris kiadásai H[enricus]-ként aposztrofálják a szerzőt. Lásd *A tatárjárás emlékezete*, 1981. 290–291. o.; 1987.² 368–369. o.; *Tatárjárás*, 164., 201. o., 9. jegyz. Sőt, a levelet Paris-tól közlő Gombos Albin is H(enricus)-t ír, igaz, ő megtoldotta azt a Paris-nél nem szereplő „II.” sorszámmal, II. Henrikre vonatkoztatva a szerzőt. *Gombos* 1937–1938. I. k. 1581. o.

Chmielniknél, 28-án feldúlták Krakkót és a Kujáviából csatlakozó seregrészeikkel Ratibor és Boroszló felé indultak –, március elején már eljuthatott a veszedelem híre Tübingiába. II. Hermann tübingiai tartománygróf nem írhatta március 10-én a levelet, hiszen január 3-án elhalálozott. A H-monogram feloldása tehát helyesen *Henricus*, s a március 10-én már a tübingiai tartománygrófi tisztelet betöltő Raspe Henrikről van szó. A fordítót megtéveszthette azonban, hogy a levél írója a *socerének* címezte sorait, vagyis a „sógorá”-nak. Henrik brabanti herceg II. Hermannak valóban *sógora* volt, mert II. (IV.) Lajos tübingiai tartománygróf Szent Erzsébet leányát, Zsófiát vette feleségül. De a brabanti herceg már csak Raspe Henriktől kaphatott levelet márciusban, aki azonban lehetett *rokona*, a *socer* kifejezés bővebb értelmében: Brabant ura Raspe Henrik unokahúgát, fivérének, II. (IV.) Lajosnak a leányát vette feleségül.¹⁶⁹

Mindazonáltal Raspe Henrik más értelemben is lehet *socer*: 1241-ben feleségül vette II. Henriknek, Brabant hercegének a leányát, Beatrixet, így ő maga is szoros kapcsolatban állt a hercegi családdal. Éppen 1241. március 10. előtt, vagy talán aznap lépett frigyre a hercegnővel a tübingiai Creuzburgban – ugyanaznap, mint amikor a levél íródott.¹⁷⁰ Tehát apósának ír, mint *socerének*.¹⁷¹

A magyar fordítás azonban azt a hibát is elköveti, hogy a levélben szereplő tübingiai tartománygróft (Longrathungiae comes) egyáltalán nem említi, kihagyja a címzésből, pedig teljes szöveggőzslésről van szó; s „H”-t a „szászok őgróffjaként” aposztrofálják, noha ilyesmi nem szerepel Matthew Paris szövegében, ellenben az, hogy *palatinus Saxonum*, igen.¹⁷² A hazai tudományosságban Papp Reed Zsuzsanna már évekkel ezelőtt javította a tévedést,¹⁷³ ahogyan a modern német szakirodalomban sem merült fel soha „Hermann”.¹⁷⁴ Raspe Henrik maga is kormányozta Tübingiát unokaöccse, II. Hermann nevében, s 1234 óta használta is a tartománygrófi címet, mi több, valóban betöltötte a szász palotagrófi címet 1231-től, amit elődje, IV. Lajos tartománygróf is viselt (Pfalzgraf von Sachsen).¹⁷⁵

Nem csupán a magyar fordító tévedett. Bonyolítja a képet az is, hogy a Matthew Paris-kiadások hosszú időn keresztül a szerző kiadásában a levél írójaként megjelölt *Longrathungiae comes* mögött „lotharingiai gróft” vélték felfedezni,¹⁷⁶ annak ellenére, hogy Lotaringiát sosem jelölték „Longrathungia” névvel. Mi több, Matthew Paris modern angol kutatói is sokáig „Lotharingia herceget” vélték a levél címzettje mögött,¹⁷⁷ noha például a *Chronica Major* MGH-béli kiadása már tisztázta, hogy *Longrathungiae comes* a

¹⁶⁹ Raspe Henrikről van szó, aki azonban az első tartománygróf volt e néven. Ezért a Gombos Albin által közölt II. sorszám sem helyes.

¹⁷⁰ Schaller 1969.; RI V,1,2. nr. 4861.

¹⁷¹ Papp Reed 2008–2011. 236. o.

¹⁷² A Tatárjárás kötet ugyan újra közli Gy. Ruitz Izabella „szász őgróffját”, a jegyzetanyag viszont ettől eltérően – immár helyesen – szász palotagrófról szól, meghagyva viszont a tévedést, Hermann személyét. Tatárjárás, 201. o., 9. jegyz.

¹⁷³ Papp Reed 2008–2011. 238. o.

¹⁷⁴ A Matthew Paris krónika MGH-béli kiadása, majd Bezzola és Hilpert tisztázta, hogy a levélíró nem lehet más, mint Raspe Henrik. *Matthaei Parisiensis* MGH 206. g. jegyz.; Bezzola 1974. 67. o.; Hilpert 1981. 97. o.

¹⁷⁵ 1180 óta a Ludowingerek, a tübingiai tartománygróffok családjába töltötte be a címet, örökletesen az elsőszülöttekre szállt a tisztség.

¹⁷⁶ Az angol nyelvű margináliák a latin kiadásokban is Lorraine-ról szólnak: *Matthew Paris*, CM VI. 110. o.

¹⁷⁷ Saunders 1969. 124. o.

landgravius/lantgravius Thuringiaeből ered, annak egy összevont alakja.¹⁷⁸ A levél egy másik német regesztája is tisztázta, hogy a „Longrathungia” a *landgravius Thuringiaera* vonatkozik.¹⁷⁹

Mindezen túlmenően logikus is, hogy a „tatár” levelet Raspe Henrik írhatta, hiszen ő komolyan vette a mongolok fenyegetését, s 1241 során meg is ütközött a lengyel térségből Morvaországba betörő mongol csapatokkal.¹⁸⁰ Vélhetően már a legnicai csata előtt, a Sziléziából Morvaországra törő hadakkal is szembenézett, ahogyan az alább vizsgálandó másik, április 9. előtti „tatár” levelében is írja, fegyvert akar ragadni, hogy keresztként a mennybe kerülhessen, s „inkább a harctéren essen el”.¹⁸¹ Tübingiában már az év kora tavaszán a ferencesek és a domonkosok felszólítására körmeneteket tartottak, könyörgéseket kezdeményeztek és böjtöltek.¹⁸² Az is Raspe Henrikre utal, hogy ő valóban készült már ekkor a tatárok elleni harcra, s joggal fogalmazhat úgy a levelében, hogy a mongolok „a velünk szomszédos határokat” támadják meg, és „egészen a lengyelek földjéhez értek”. „Már a legközelebbi, mellettünk álló védfal kap lángra”, „egy szomszédos országot fenyeget a pusztítás”.¹⁸³

Sokkal tisztább a kép, ha csupán a Paris *Additamentájában* közölt, eredetileg 1242-re datált, „második tatár” levelet tekintjük. (Valójában 1241-es: már Dobenecker is márciusra és áprilusra tette,¹⁸⁴ Karl Rudolf pedig április 9. vagy 11. előttré datálta.¹⁸⁵ Az áprilisi keltezészt erősítheti meg az is, hogy Raspe Henrik még nem értesült a kunok Magyarországról való kivonulásáról – 1241. március 17. után –, és remélte, azok is szembeszállhatnak a keresztények szövetségében a mongolok ellen.¹⁸⁶) Itt már valóban – a szerkesztő margináliáiban is – Raspe Henrikről van szó szerzőként.¹⁸⁷ Logikailag ez a „tatár” levél is az 1241. márciusi levél „folytatásának” tűnik. Arról tudósít, hogy Magyarországnak a középső részét,¹⁸⁸ Lengyelországot egészen a cseh határig elpusztították. Mindez illeszkedik ahhoz, hogy a német prelátusok 1241 áprilisában keresztes felhívást adtak ki, illetve körmeneteket, közös imákat és böjtöt rendeltek el.¹⁸⁹

¹⁷⁸ *Matthaei Parisiensis* MGH 206. g. és j. jegyz. A VI. kötet már közli, hogy Raspe Henrik hasonló tárgyú, 1242-es levele írója címének – a kéziratban *langoñ* – olvasata *langravius*. S a kiadás is egyértelmű: *Langravius Turriginis*. Lásd *Matthew Paris*, CM VI. 76. o.

¹⁷⁹ *Regesta diplomatica Thuringiae*, III. nr. 954. Még inkább összezavarja az olvasót, hogy a Raspe Henriket „felfedező” Papp Reed Zsuzsanna róla, mint tübingiai őrgófról beszél, noha ő nem volt az, hanem *Landgraf*; továbbá „I.” Henrik brabanti hercegről ír, jóllehet a szóban forgó személy II. Henrik volt. *Papp Reed* 2008–2011. 238. o. Mi több, egy másik helyen, illetve egy másik művében ő is úgy véli, a krónika törzsszövegében Lotharingia „grófjáról”, „I. Henrikről” van szó. *Papp Reed* 2018. 275., 278. o., 11. jegyz.; Karl Rudolf is tévesen III. Henrik brabanti hercegről szól. *Rudolf* 1977. 99. o.

¹⁸⁰ *Bezzola* 1974. 68–69. o.; *Schaller* 1969. 334–336. o.

¹⁸¹ *Matthew Paris*, CM VI. 78. o.

¹⁸² *Matthew Paris*, CM VI. 78. o.

¹⁸³ *Matthew Paris*, CM IV. 110. o.

¹⁸⁴ *Regesta diplomatica Thuringiae*, III. nr. 969., 1. jegyz.

¹⁸⁵ *Rudolf* 1977. 97. o.

¹⁸⁶ *Matthew Paris*, CM VI. 77. o.

¹⁸⁷ Igaz, a IV. és a VI. kötet kiadása között eltelt öt év (1877-től 1882-ig), de Luard még a VI. kötet jegyzeteiben sem szól arról, hogy a korábbi kötetben lotaringiai hercegként aposztrofálta a logikailag ehhez a levélhez kapcsolható, a brabanti herceghez írott korábbi segélykérés szerzőjét. *Matthew Paris*, CM VI. 76–78. o.

¹⁸⁸ *Matthew Paris*, CM VI. 77. o.

¹⁸⁹ Schmierer viszont május és augusztus közé teszi, mivel úgy látja, Tübingiában még nem értesülhettek a fél Magyarországra kiterjedő pusztulásról, amiről szó van a levélben. *Schmierer* 1991/2003. 346. o.

A brabanti herceg rögvest továbbította is a segélykéréseket – Raspe Henrik konkrétan fegyveresek felfogadását és keresztiesek felszerelését kérte – a párizsi püspöknek, Guillaume d’Auvergne-nek, aki valószínűleg rögtön tolmácsolta is az üzenetet nemcsak IX. Szent Lajos, hanem III. Henrik udvarába is.¹⁹⁰

Nyilvánvaló, hogy miért volt érintett Henrik brabanti herceg: Szent Erzsébet leányát, Zsófiát vette feleségül; így feleségének nagybátyja, IV. Béla révén közvetlen kapcsolatban állott Magyarországgal. Első felesége, Hohenstaufen Mária Sváb Fülöp német király leánya volt, így II. Friggyessel is közeli kontaktusban állott. Mi több, Henrik brabanti herceg udvarának jó angliai és franciaországi kapcsolatai voltak.¹⁹¹ Szent Erzsébet gyermekéhez a tatárokkal kapcsolatos hírek könnyebben eljutottak – annál is inkább, mert Zsófia maga is önálló politikai szerepre tört a birodalmi belpolitikában.¹⁹² Az is gyorsan elterjedt, hogy már a nyár elején a turingiai tartománygróf újra apósához fordult, és fegyvereseket kért.

A leginkább közvetlen képet a tatárdúlásról a Nyugat, Franciaország és Anglia a Matthew Paris által közölt Narbonne-i Yvo Gérard bordeaux-i érseknek írott 1241-es leveléből kaphatott.¹⁹³ A levél hitelességét sokáig kétkedve fogadta a kutatás, amire a jelen számban közölt tanulmányában Veszprémy László is kitér. A mai német(-osztrák) történetírásban többen nem Matthew Paris hamisítványának tartják a levelet, hanem úgy vélik, hogy egy hasonló levél valóban íródhatott az osztrák térségben.¹⁹⁴ Bezzola egész egyszerűen egy „vagabundként” aposztrofálja Yvót.¹⁹⁵ A bordeaux-i érsek székhelye az angol uralkodó franciaországi hűbértokainak – Aquitániának az 1229-es francia–angol békében angol kézben megmaradt részének, Guyenne-nek – központja volt, és a város és a főpap is napi kapcsolatban állt Westminsterrel. Maga Gérard érsek pedig III. Henrik angol király alatt az angol kormányzatban is jelentős szerepet játszott.¹⁹⁶ Narbonne-i Yvo, mint levelében elárulja, maga is Bordeaux-ban volt klerikus fiatalkorában. Yvo maga is közvetlen ismeretekkel bírt, hiszen Bécs és Bécsújhely környékén, Magyarország határán találkozott a tatárokkal, mi több, egy sor olyan helyen járt, ahová a mongol veszedelem híre korán eljuthatott (Aquileia, Karintia, Friesach). Bécsújhelyet elmondása szerint ostrom alá is vették a tatárok.¹⁹⁷ Yvo is utal arra, hogy a tatárok a Nyugatot is veszélyeztetik: „azért kerekedtek fel... [Kölnből] a háromkirályok szent testét magukhoz visszavigyék.”¹⁹⁸ Yvo híradása feltehetően Bordeaux-on, Aquitánián keresztül az angol királyhoz is eljutott, s minden bizonnyal Szent Lajos udvarában is ismert volt. A narbonne-i klerikus

¹⁹⁰ *Matthew Paris*, CM IV. 110–111. o.; Tatárjárás, 164., 201. o.; *Schmieder* 1991/2003. 341. o.

¹⁹¹ III. Henrik az interregnum idején Cornwalli Richárd angol herceget támogatta (hű tagja volt a kölni érsek vezette „angol pártnak”). Brabant ura IV. Konrád és Manfréd itáliai igényeivel szemben Edmund angol herceg szicíliai királyságát támogatta.

¹⁹² Fia, Henrik számára akarta megszerezni a hesseni örgrófságot a turingiai házon belüli örökösödési háborúban.

¹⁹³ Gérard/Géraud III de Malemort, Donzenac báróinak a családjából. Tatárjárás, 168–171. o.; *Matthew Paris*, CM IV. 270–272. o.; RI V,2,4. nr. 11 356.; *Papp Reed* 2008–2011. 237. o.; *Rudolf* 1977. 100–103. o. Veszprémy László jelen számban közölt írásában utal Johannes Gießauf álláspontjára, aki az eseményeket 1241 nyarán egy kun seregnek tulajdonítja, hiszen a tatárok még nem keltek át ekkor a Dunán.

¹⁹⁴ *Hilpert* 1981. 153–164. o. De szerinte sem lehet autentikus. Lásd még *Rudolf* 1977. 100–103. o.

¹⁹⁵ *Bezzola* 1974. 82–86. o.

¹⁹⁶ *Roumy* 2003. 367. o.

¹⁹⁷ Bécsújhely ostromát illetően kétségeinek adott hangot *Strakosch-Grassman* 1893. 145. o. Interpolációk a szövegben. Lásd *Hilpert* 1981. 160–162. o.

¹⁹⁸ Kölnre lásd *Bezzola* 1974. 34–35. o.

azért könyörög, Anglia királya is kössön békét a francia királlyal és álljon hadba a tatárok ellen. Ezért kéri a levélíró az érseket, hogy igyekezzen rávezetni „Franciaország, Anglia és Hispánia királyát... tegyék félre egymás közti viszályukat... tárgyalják meg együtt... hogyan tudnának e vad néppel szembeszállni.”¹⁹⁹ Narbonne-i Yvo az angol királynak is akar üzenni a bordeaux-i érsekhez írott levele által, valószínűleg ez okból is tartja fontosnak, hogy megemlítsa a tatár szolgálatban álló angol tolmács történetét. Az angol tolmács kétszer is járt a magyar királynál, a kán ultimátumát adta át.²⁰⁰ A „tatár kán angoljaként” ismert „regényes történet” igen népszerű különböző ismeretterjesztő kiadványoknak köszönhetően.²⁰¹

Ausztria felmentésére meg is érkezett egy keresztény sereg, s ha hihetünk Yvónak, a térség legtekintélyesebb fejedelmei felvették a fegyvert: Frigyes osztrák herceg, Vencel cseh király, Sponheimi Bernát karintiai herceg, Meráni Bertold aquileiai pátriárka, VI. Hermann badeni ögróf. Mindez összhangban van Babenberg Frigyes fent említett megnyilatkozásaival, amelyben tatár csapatokkal szembeni harcairól számol be. Mindazonáltal kétely is merülhet fel bennünk a tekintetben, hogy mindezen fejedelmek személyesen jelen lettek volna, hiszen Frigyes herceg leveleiben nem szerepelnek ezen segédkerékek, pedig a Babenberg fejedelem minden bizonnyal említést tett volna róla, ha ilyen illusztris társaság sereglik országa védelmére.²⁰² Papp Reed Zsuzsanna is úgy látja, hogy nehéz teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az Yvo levelében foglalt „hatalmas egyesült sereg” hol és mikor állította meg a mongol előrenyomulást.²⁰³ Egy ekkora, több birodalmi fejedelem által felállított hadseregnek – Paris szerint a fejedelmeken kívül „a szomszédok számos hatalmassága” is felvonult – nyoma kellett, hogy maradjon más forrásokban is.²⁰⁴ Rádadásul, a nagy haderő láttán a mongolok „megtorpantak és visszafordultak”.²⁰⁵ Elképzelhető, hogy I. Vencel a környéken állomásozhatott haderejével még tovább, Ausztria felé is vonulhatott volna a morvaországi betörés után, időzhetett a morva határvidéken, s így akár egyesülhetett Babenberg Frigyes erőivel. (A cseh király erőinek jelenlétét mindenesetre még egy forrásunk, az alább vizsgálandó francia templomos, Ponce d'Aubon levele is alátámasztja.) Az sem elképzelhetetlen, hogy a herceg hívására még a karintiai herceg is felvonulhatott, veszélyben érezve saját birtokait. A cseh királyról azonban tudjuk, hogy már a legnicai csata idején is, bár egynapi járőrföldre volt az ütközet helyszínétől, inkább távol tartotta magát a küzdelemtől s később is Csehország védelmét érezte elsődlegesnek. Morvaország prédálása idején sem avatkozott be,²⁰⁶ s hiába írta maga is, hogy „máris indul Magyarországra”, jelentős katonai cselekményben nem vett részt országán kívül.²⁰⁷

¹⁹⁹ Tatárjárás, 169–171. o.

²⁰⁰ *Matthew Paris*, CM IV. 274–275. o.; *Saunders* 1969. 116–132. o.

²⁰¹ A szakirodalomban elegendő Tardy Lajos visszafogott beszámolóját is említenünk (*Tardy* 1979. 7–13. o.), mivel itt nem célunk, hogy Gabriel Ronay munkásságát bemutassuk e tárgyban, hiszen műve inkább dokumentumregény, mint történeti munka (*Ronay* 1978.). Megjelent magyar fordításban is: Egy angol Batu kán udvarában. A tatárjárás kalandora. Budapest, 2014.

²⁰² *Strakosch-Grassmann* 1839. 144. o.

²⁰³ *Papp Reed* 2008–2011. 237. o.

²⁰⁴ *Matthew Paris*, CM IV 273. o.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ *Veszprémy* 1991. 34. o.

²⁰⁷ Tatárjárás, 167. o.

Az aquileiai pátriárka aktivizálódását más forrás is megerősíti,²⁰⁸ ugyanakkor nem valószínű, hogy Bertold jelentősebb sereget küldött volna az Alpokon túlra, s az sem, hogy több, mint 60 évesen maga is nyeregbe ült volna. (Sokkal inkább lehet valós alapja annak az értesülésnek, hogy 1242 februárját követően a pátriárka maga ment Frigyes császár színe elé segítségét kérni „pro facto Tartarorum”.²⁰⁹ Aquileiából minden bizonnyal értesülhetett, mi folyik éppen „rokona” ellen az Adria másik oldalán.) Sponheimi Bernát karintiai herceg is elmúlt 60 éves, s talán azért kerülhetett be egy tatárok ellen hadakozó díszes társaságba, mert a lovagi tornák hírneves bajnoka volt, s jeles minnesänger. Badeni Hermann pedig még 16 éves volt, s mivel csak 1248-ban vette feleségül Babenbergi Gertrúdot, Harcias Frigyes unokahúgát s örökösét, nincs okunk „megelőlegezni”, hogy közelebbi kapcsolat fűzte volna az osztrák herceghez évekkal ezt megelőzően, hiszen Gertrúd kezére először maga II. Frigyes császár pályázott, majd I. Vencel cseh király fia, III. Ulászló morva őrgróf. Hermann szerepeltetésére nincs valós indok: 1241-ben a távoli zähringeni dinasztia ifjú sarja miért fogott volna fegyvert a Birodalom keleti határvidékén? Matthew „az őrgrófnak nevezett badeniről” ír, noha 1241-ben még nem volt őrgróf sem, 1243-ban lépett apja helyébe.²¹⁰ Ez a rész feltehetően kései betoldás, Badeni és Gertrúd későbbi házassága lehet az indok arra, miért szerepeltessék Ausztria védelmében. Ezen kívül Yvo arról is tudósít, hogy Dalmácia *princeps* elfogott többet a menekülő tatárokból, amit még nehezebb értelmeznünk: Gy. Ruitz Izabella fordításában „dalmát uralkodóról” van szó.²¹¹ Ha egyáltalán felmerülhet Dalmácia, akkor legfeljebb arról lehet szó, hogy Matthew Paris a tatárjárás során felmerülő tekintélyes hadvezérekből kompilált egy sereget, és Kálmán szlávón herceget is bevette az ausztriai hadi eseményekbe, noha ez szerfelett valószínűtlen, hiszen a muhi csatában szerzett sebesülésébe belehalt. Esetleg itt gondolhatunk még Dalmácia kapcsán II. (VIII.) Ottó merániai hercegre – hiszen a andechsiek-merániaiak gyakorta címezték magukat Dalmácia hercegének – aki magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett, lévén a II. Andrással a Szentföldön keresztes hadjáraton járó I. (VII.) Ottó herceg fia, s Gertrudis királyné unokaöccse. Isztriai, krajnai birtokait még fenyegetve is érezhette a tatároktól, akik Dalmácia irányába éppen IV. Bélát üldözték. De az, hogy Bécsig vonuljon hadban a mongolok ellen, kevésbé valószínű. Szerzetes- és lovagrendek

A Nyugatra érkezett hírek egyik legfontosabb csatornáját a lovagrendek alkották. Ponce d'Aubonnak, a templomos lovagrend franciaországi rendtartománya mesterének Szent Lajoshoz írott levele a legnicai csatáról és az azt követő eseményekből is beszámol.²¹² A francia templomostól tudjuk, hogy a tatárok Lengyelországon és Magyarországon kívül is pusztítanak, Ausztriában és Csehországban is van egy-egy seregük, s amijük a templomosoknak csak volt Cseh- és Morvaországban, azt is lerombolták. Tehát e szerint a Birodalomban, a határokon belül is állnak mongol csapatok, Magyarország után

²⁰⁸ Continuatio Parisiensis, 604. o.

²⁰⁹ Ricchardus de S. Germano Chronicon, 382–383. o.; *Bezzola* 1974. 110. o.; *Jackson* 1991/2003. 59. o., 61. jegyz.

²¹⁰ „marchione, ut dicebatur, ... de Bade”: *Matthew Paris*, CM IV. 273. o.

²¹¹ „Ex ipsis vero fugientibus princeps Dalmaciae cepit octo”: *Matthew Paris*, CM IV. 274. o.; Tatárjárás, 170. o.

²¹² Continuatio Parisiensis, 604. o.; Schlesiisches Urkundenbuch II. nr. 219.; RI V,2,4. nr. 11 355.; Tatárjárás, 172. o.; *Wolfing* 2010. 49–51. o.; *Csákó* 2015. 258. o.

„Csehországot is tönkretették”, és „ez vár Németországra is”. Nem gondoljuk, hogy a Birodalmon belül jelentősebb mongol egységek maradtak volna hadban azután, hogy átvonultak Morvaországon, inkább arról lehet szó, közvetlenül a határokat veszélyezteték. Vencel király egy levelében arról is szólt, hogy „a tatárok a Duna partján állították fel táborukat”.²¹³ Az végképp nem hihető, hogy a „trevisói örgrófságnak a határára” (*ad fines Marchiae Tarvisiae*) jutottak volna el.²¹⁴ Azt is nehéz elképzelni, hogy a legnicai és a muhi ütközet után a templomosok „Magyar-, Lengyel-, Német és Morvaországban katonákat toboroznak, amennyit csak tudnak, hogy a tatárok ellen menjenek.” Még a német területeken elképzelhető, hogy a templomosok és a johanniták is részt vettek a keresztes had szervezésében. Magyarországon nem lehet kérdéses, hogy bármilyen toborzás elképzelhetően, hiszen a muhi csatában elpusztult a lovagrendek teljes hadereje. Lengyelországban már más a helyzet, mert Legnicánál a hadba szállt több, mint 500 fős templárius haderő nagy része nem lovagtestvér volt, azok közül csak kevesen estek el (hat fráter és három lovag), s maradt még haderő-utánpótlásuk.²¹⁵ Igaz, Sziléziában eleve nem volt olyan széles hálózata a lovagrendeknek, mint délebbre és nyugatabbra.

A templomos magiszter arról számol be, hogy a magyar, a cseh király, és a lengyel herceg két fia – Jámbor Henrik fiáról, II. Bolesławról és Mieszkőről lehet szó – nagy sokaságot mozgósított, amit a három irányban felvonuló tatár seregek közül „egyik se mert megtámadni”. Ponce d’Aubon ezzel ugyan alátámasztja Harcias Frigyes közlését, mely szerint a tatárok megtorpanak volna erőit látva, de nem hihetjük, hogy a cseh és osztrák határookra küldött mongol egységek feladata vagy bármilyen terve lett volna a Birodalom megtámadása, s azokat Frigyes, a pátriárka vagy a cseh király erői készítették visszavonulásra. Azt sem támasztja alá más forrás, hogy Jámbor Henrik fiai a tatárok nyomában Morvaország és Ausztria védelmére jöttek volna. Sokkal valószínűbb, hogy saját hercegsége védelmén és helyreállításán dolgozott mindenki, aki csak élve maradt Legnica után. A legésszerűbbnek az látszott, hogy az ifjú hercegek saját, a lausitzi határra menekülő családtagjaikat menekítik ki, többek között Szent Hedviget.

Ponce d’Aubon közléseit kellő kritikával kell kezelnünk. De a mi szempontunkból nem is ez a lényeges, hanem az, hogy milyen hatással voltak a lovagrendek csatornáin érkező információk a Nyugatra. Intő jel lehetett IX. Lajos számára, hogy ha a Birodalomban felállt seregek „vereséget szenvednek, országotokig senkit se fognak találni, aki ellen tudna nekik állni”.

Az Európán belüli információáramlást nagyban segítették a koldulórendek csatornái. Tübingiai Henrik tartománygróf is hangsúlyozza az egyik „tatár” levelében, hogy az értesüléseit egy feltehetően menekült domonkos vagy ferences frátertől szerezte, akinek rendje több apátságát lerombolták a mongolok – valószínűleg Lengyelországban, hiszen április elején ér hozzá a hír.²¹⁶

A Matthew Paris által kivonatolt, illetve közölt tatár és magyar vonatkozású levél közül több a koldulórendi csatornákon juthatott el Angliába. F-nek (Félixnek), a bécsi Schottenstift apátjának a nyugati papsághoz intézett, 1242 januárjában – feltehetően 4-én

²¹³ Tatárjárás, 167. o.

²¹⁴ Tatárjárás, 175., 203. o.

²¹⁵ Nagy részük gyalogos paraszt volt. Borchardt 2001. 237. o.

²¹⁶ Regesta diplomatica Thuringiae, III. nr. 969., 1. jegyz.; Matthew Paris, CM VI. 76–78. o.

– írott levele talán még abban az évben eljutott Nyugatra, s nemcsak Angolhonba, hanem Írországra is, hiszen az eredetileg ír szerzetesek számára épült „skótok” monostora a skót és az ír szerzetességgel szoros kapcsolatokat ápolt.²¹⁷ Maga a levél is tanúsítja, hogy a levél átadóit a Szűz Mária apátság apátja Írországra küldi.²¹⁸ Paris is azért kaphatta meg a levél másolatát, mert a skót monostor Angliával is élénk kapcsolatban állott. A körlevél a nyugati egyháznak szól, s egyfajta figyelmeztetés is még a távoli ír és skót egyházaknak a tatár veszéllyel szemben, hiszen ez az első nyugatra eljutott híradás, amely közli, hogy a mongolok átkeltek a befagyott Dunán, s immár valóban fenyegetik Ausztriát, Morvaországot és Csehországot. (Érdekes módon Matthew Paris itt is felsorolja a trevisói őrgrófságot, ami lehetséges, hogy az ő keze nyomán került be így a veszélyeztetett területek közé.)²¹⁹

Bekerült Matthew Paris gyűjteményébe Jordanus lengyel- és csehországi ferences provinciális minden keresztényhez írott nyílt levele.²²⁰ Korábban sokáig úgy tartotta a kutatás, hogy a levelet a Kijevi Rusz turovi részfejedelemség területén lévő Pinszkből írták, amit alátámasztani látszott a keltezés helye („Pyngensi”),²²¹ de a korabeli lengyel határtól is igen messze fekvő Turovban kevésbé valószínű ferences jelenlét. A „Pyngensi” helyett a levél első soraiban a „conventus Pryngensis” szerepel, s Paris kiadója is úgy véli, hogy feltehetően „Prangensis” lehet a kézirat helyes olvasata, s így Jordanus *prágai* ferences. Jordanus egy másik levele alapján – amit Matthew Paris egy kölni ferences, G. saját levélébe másolva közöl – egyértelmű, hogy Prágáról van szó, hiszen meg is nevezi levélíró tárását, „A. custos Prangensis”-t.²²² Matthew Paris MGH-beli kiadását soha nem tévesztette meg Pinszk, az mindig is prágai keltezést valószínűsített.²²³ A kölni ferences gvardián által közölt információk szerint a tatárok Németország és Csehország határán állnak, és a cseh király ki is vonult ellenük haderejével. Ami számunkra azonban fontos, hogy a lengyelországi ferencesek a levelüket a kölni testvéren keresztül Brabant hercegéhez kívánják eljuttatni, aki úgy tűnik, csakúgy, mint Tübingiai Henrik számára a kereszties háború egyik fő szervezője lehet, s akinek az útján értesíteni tudják a nyugati fejedelmi udvarokat. G. gvardián továbbítja is a levelet a brabanti hercegnek.²²⁴

Brabant hercege a kortársak szerint is valóban érintett lehetett a tatárok elleni kereszties háborúban, hiszen Balduin, a flandriai Ninove premontrei rendházának kanonokja a XIII. század második felében úgy tudósít, hogy a tatár veszély Németországon túl Brabantot és Flandriát is elérte.²²⁵

²¹⁷ Rudolf 1977. 98. o.; Ruotsala 2001. 33. o.

²¹⁸ Tatárjárás, 175–176. o.; *Matthew Paris*, CM VI. 78–80. o.; RI V,2,4. nr. 11 376.; *Schmieder* 1991/2003. 341., 345. o., 27. jegyz.

²¹⁹ *Saunders* 1969. 126. o.

²²⁰ A krónikás 1242 alatt hozza, de valószínűleg 1241-ben kelt (*Papp Reed* 2008–2011. 238. o.); s az áprilisi keltezés jó, hiszen arról is szól, a mongolok betörték Morvaországba, s még mindig ott állnak hadaikkal. *Matthew Paris*, CM VI. 80–81. o.; RI V,2,4. nr. 11 324.

²²¹ Még ma is így szerepel, lásd *Papp Reed* 2008–2011. 238. o. Pedig már Rudolf igazolta, nem lehet Pinsk. *Rudolf* 1977. 99. o.

²²² Lásd *Jackson* 1991/2003. 158. o., 70. jegyz.

²²³ *Matthaei Parisiensis* MGH, 209., 210. o., 12. jegyz.; RI V,2,4. nr. 1335.

²²⁴ *Rudolf* 1977. 99. o.

²²⁵ „cecidit super totam Alemanniam et pervenit usque ad fines Brabantie et Flandrie”: *Baudouin de Ninove*, *Chronicon*, 543. o. Lásd *Csákó* 2015. 222–223. o.

A Nyugatra eljutó információk forrása lehetett még a már említett magyarországi domonkos és ferences szerzetesek körlevele külföldi rendtársaiknak 1241-ben.²²⁶ E levél, és talán egyéb is feltehetően az egyház más csatornáin keresztül eljutottak Angliába, például az igen széleskörű nemzetközi levelezést folytató ferences Adam Marsh-hoz, Robert Grosseteste lincolni püspökhöz vagy Roger Baconhoz, és az oxfordi ferences kollégium, a Greyfriars Hall mestereihez.²²⁷

A nyugati fejedelmek első kézből kaphattak képet a mongolok hadi cselekményeiről az első lyoni zsinaton 1245-ben, hiszen valószínű, hogy ott részt vett Rogerius volt váradi főesperes is, s megoszthatta a saját maga által átélt eseményeket az angol és francia követekkel is.²²⁸ (Lehetséges, hogy Rogerius már korábban, 1243-ban is járt Rómában, feltehetően Pecorari Jakab volt legátus, praenestei püspök szolgálatában.²²⁹) Rogerius azonban nemcsak az úton szolgálhatott közvetlen információkkal a Nyugat számára a tatárokról: 1244-45 körül magyarországi egyházi javadalmasként, soproni főesperesként lépett Toletanus (Toledói) János angol ciszterci bíboros, paestumi/pestői püspök szolgálatába, aki – többek között – 1249-ben őt segítette Spalato érseki székebe.²³⁰ Lehetséges, hogy az 1243-44 körül írott *Siralmas Éneke* egy kéziratát is magával vitte Lyonba.²³¹ Rogerius a zsinaton hangsúlyozta a káni udvarba való pápai követek küldésének fontosságát.²³² Valószínű, hogy a *Carmen Miserabilé*t patrónusa, Toletanus János bíboros révén angol klerikusok is megismerhették.²³³ A művet korábbi patrónusának, Pecorari Jakab püspöknek ajánlotta, de mivel annak 1244-ben bekövetkezett halála után átállt az angol bíboros szolgálatába, feltehető, hogy a művet az ő révén angliai ciszterciek is jól ismerték. „John of Toledo” (†1275) a korabeli angol egyház tekintélyes figurája volt, nagy szerepet játszott a bíborosi kollégiumban is. (Az általa Toledóban vezetett iskola miatt ismerik e néven.) Angliai klerikustársai és az angol királyi hatalom gyakran vette igénybe közvetítői szolgálatait a Kúriában, egy sereg angol klerikus mindig is tartózkodott udvarában, illetve a királyi szentszéki követek is az ő közbenjárására apelláltak. A Kúriához küldött királyi procuratorok is az ő segítségét és tanácsát vették igénybe – s így ismerkedhettek meg Rogerius mesterrel és a magyarországi tatárjárással. Nem elképzelhetetlen, hogy Matthew Paris is e csatornák egyikén szerezhetette a tatárjárásról szóló ismereteit. Szolgálatában a magyarországi javadalmas Rogerius könnyen kapcsolatot teremthetett a bíboros háztartásának angoljaival, különösen például annak káplánjával, a III. Henrik alatt politikai karriert befutó lincolni püspökkel – itt ne felejtjük el a lincolni káptalan magyar származású kanonokjait –, Richard of Gravesend-del.²³⁴ Toledói János

²²⁶ Tatárjárás, 166. o.; *Matthew Paris*, CM VI. 81–83. o.

²²⁷ *Bezzola* 1974. 201–209. o.; *Klopprogge* 1993. 230–231. o.

²²⁸ *Bezzola* 1974. 86. o.

²²⁹ *Mongolensturm*, 129–130. o.

²³⁰ *Almási* 2016. 58., 69. o. Elképzelhetőnek tartja, hogy Toletanus egy zágrábi kanonoki stallumot is elnyert. *Almási* 2016. 75. o.

²³¹ Rogerius minden bizonnyal részt vett a lyoni zsinaton. Lásd *Babinger* 1955. 58–60. o. A IV. Bélának szóló tatár behódolási ultimátumot is ő tolmácsolta – első kézből – a pápának és a zsinatnak. Lásd *Voegelin* 1940–1941. 404–406. o.

²³² *Babinger* 1955. 58. o.

²³³ *KMTL* 577. o.; *Rogerius*, 461. o. Bizonyos nézetek szerint (Marczali Henrik) Toletanusnak is ajánlhatta a művet. Lásd *Almási* 2016. 65–66. o.

²³⁴ San Lorenzo-in-Lucina, majd Porto bíborosa. Részt vett az első lyoni zsinaton, s a pápával maradt Lyonban 1251-ig. *Lawrence* 2004.; *Grauert* 1901. 111–325. o.

IV. Ince pápa személyi orvosaként a Szentszék egyik legbefolyásosabb politikusává emelkedett. Felmerül a kérdés: hogyan kerülhetett a váradí, majd soproni főesperes Rogerius egy angol bíboros szolgálatába? Rogerius patrónusa, Jakab, praenestei/palestrinai püspök már korábban jó kapcsolatot állt az angol Toledói Jánossal. Amikor IX. Gergely 1241-ben zsinatot hívott össze, útban Róma felé II. Frigyes pisai szövetségesei elfogták Toledói Jánost és Pecorari Jakabot, akik 1243-ig együtt voltak fogságban.²³⁵ Mindkettejük kiszabadításáért közbenjárt az angol koronán kívül a Plantagenetek sarja, János legfőbb híve és barátja, a Szentföldről hazatérő Cornwalli Richárd.²³⁶ Pecorari és Toledói János kiszabadításáért Matthew Paris is szót emelt.²³⁷

Rogerius információi mellett természetesen szerepeltek a tatárok elleni politikát taglaló első lyoni zsinaton a IV. Ince által Lyonba magával vitt kúriai kancellária levelei, úgy mint a IV. Béla által a pápának írt küldeményei 1241-42-ből.²³⁸ Ismeretesek voltak továbbá már az 1230-as évek második fele óta a bíborosi kollégium tagjai előtt Julianus barát (és Riccardus) jelentései, melyek a *Liber Censuum*ban regisztráltak.²³⁹ A Rómában 1237 tavaszán jelentést tévő Julianusszal akár személyesen is találkozhattak francia és angol klerikusok (például Toledói János köre), s minden bizonnyal jól ismerték első és második útjáról Riccardus által készített beszámolóját. (E helyütt nem áll szándékomban a Julianus-jelentések Nyugatra való eljutása, híreinek elterjedése és hatásának kérdését vizsgálni, a szakirodalom számos alkalommal behatóan foglalkozott vele.) Ugyancsak első kézből nyerhettek képet a tatárokról a zsinati atyák az 1244 végén vagy 1245 elején Lyonba érkező menekült orosz érsektől, Pétertől (Pjotr Akerovics a kijev-beresztovi Szpasz monostor igumenje, utóbb Kijev érseke).²⁴⁰ Az utolsó levél, amelyet Paris a krónika főszövegébe szőtt, az 1244-es év bejegyzései között szerepel és Péter igumen tudósítását tartalmazza a tatárok kelet-európai pusztításáról, amit az 1245-ben megtartott lyoni egyetemes zsinat elé tártak.²⁴¹ A levél egy változata bekerült a Burton apátság krónikájába is, ez a hívebb szövegezés.²⁴² Matthew Paris utólag betűzdelt mondatokkal és jelzőkkel felhígította.²⁴³

A lyoni zsinat első felbuzdulásai ellenére sem indult keresztes sereg a tatárok ellen Magyarország megmentésére. A lyoni zsinat behatóan foglalkozott ugyan a tatár veszéllyel, IV. Ince kemény hangú bullákat állított ki (*Cum non solum* és *Christiane religionis cultum*), és ösztönözni kívánta, hogy a keresztények a veszélyeztetett helyeken erődítéseket építsenek,²⁴⁴ a zsinat határozatot hozott, hogy a támadás frontvonalában lévő országok részére, határaik falakkal és várakkal való megerősítéséhez anyagi segítséget nyújt,²⁴⁵ de a mongolok közé indított hittérítő missziók ügyét a keresztes háború egyelőre nem tudta ellensúlyozni. Ráadásul mindent felülírt a Szentföld ügye. A palesztinai kudarcok

²³⁵ Almási 2016. 76–77. o.; Almási 1989. 66–67. o.

²³⁶ Lewis 1937. 658. o.

²³⁷ Matthew Paris, CM IV. 165. o.

²³⁸ Schmieder 1991/2003. 345. o.

²³⁹ Schmieder 1991/2003. 342. o., 61. jegyz.; Battelli 1954. 351., 364. o.; Rudolf 1977. 84. o.

²⁴⁰ Tatárjárás, 121. o.; Matthew Paris, CM IV. 386–389. o. (Az 1244. év alatt.)

²⁴¹ Matthew Paris, CM IV. 386–389. o.; Tatárjárás, 65–67. o.

²⁴² Annales de Burton, 324–325. o.

²⁴³ Papp Reed 2008–2011. 238. o.; Klopprogge 1993. 174–175. o.; Bezzola 1974. 113–114. o.

²⁴⁴ Tatárjárás, 69. o., 1. jegyz.; Theiner, nr. 354.

²⁴⁵ Kiss 2015. 34. o.; Berend 2003. 613. o.; Purcell 1975. 68. o.

– 1244-ben elveszett Jeruzsálem, és a keresztények Gázában, La Forbie-nél (Hiribyanál) óriási vereséget szenvedtek – miatt a pápa a Szentföld megmentéséért hirdetett keresztes hadat. A tatárok elleni fellépés a *Latinitas* keleti határainál nem merült ugyan teljes feledésbe, legfeljebb mindig késedelmet szenvedett, vagy másodlagossá vált a *Terra Sancta* mögött.

Hiába álltak a tatárok Európa határán, a Szentföld ügye nem tűrt halasztást: La Forbie után megszaporodnak a nyugati hatalmakhoz – IX. Szent Lajoshoz és III. Henrikhez – küldött segélykérések a régi ellenség, a muszlimok ellen.²⁴⁶ A szentföldi egyház két képviselője, Waleran bejrúti püspök és Arnulf domonkos szerzetes a keresztény fejedelmekhez is elutazott segítséget kérve.²⁴⁷ A lyoni zsinaton a pápa már nem a mongolok ellen szólította fel III. Henriket a hadbalépésre, hanem 1/20-os adót rendelt el az egyházi jövedelmekre, a Szentföld védelmében.²⁴⁸ A Magyarországot vagy Lengyelországot ért veszély ehhez képest már régen is volt, meg távoli is volt. Sokáig éltek a régi beidegződések: mégiscsak nagyobb dicsőség volt Krisztus szent ügyéért felölteni a keresztet az Ő szülőföldjén, mint távoli, obskúrus keleti végvidékeken a tatárokat kergetni, akik, úgy hírlík, még a keresztény hit felvételétől sem idegenkednek. IV. Ince pápa több követséget is küldött Gűjük nagykán udvarába, s egyelőre bízott a térítésben.²⁴⁹

Hiába kapott a pápa híreket IV. Bélától 1247-ben, hogy a mongolok újra Magyarország ellen készülődnek, mindössze igen apró lépések történtek. IV. Ince már korábban megígérte Bertold aquileiai pátriárkának, hogy segítséget nyújt, ha a mongolok visszatérnének, s most Bertoldot megbízta, hogy a Német Birodalom területén hirdesse meg a keresztes hadat, továbbá engedélyezte, hogy keresztet felvevők egész Európában ugyanabban a keresztes búcsúban részesüljenek, mint a Szentföldön harcolók. Ezzel elvileg Magyar- és Lengyelország határainak a védelme is egyenrangú *cruciatává* minősült.²⁵⁰ A pápa hitet tett amellett, hogy Magyarország megsegítésére küldi mindazokat, akik már felvették a keresztet a szíriai vagy romániai kereszténység (azaz, a Latin Császárság) védelmében, valamint ígérte: mindent megtesz, hogy mindazok, akik már harcolnak is a keresztért, haladéktalanul a magyar király segítségére siessenek, ha szükséges.²⁵¹ A pápa kiterjesztette a keresztes felhívást egész Európára, és kérte, jöjjenek a kereszténység segítségére a mongol veszedelem ellen.²⁵² A pápa felhívása eljutott Angliába is, amit Matthew Paris is közölt.²⁵³ Való igaz, több keresztes eskű kommutációjára is sor került: IV. Ince pápa engedélyezte például, hogy Knut norvég herceg „átváltsa” egy szentföldi keresztes fogadalmát egy magyarországi, tatárok elleni hadjáratra.²⁵⁴ A szíriai hadjáratra esküt tévők azután mégsem Magyarországon léptek hadba, hanem Szent Lajos keresztes seregébe álltak.

²⁴⁶ Nantes-i Róbert, a jeruzsálemi pátriárka felhívása az összes keresztényhez: *Regesta Regni Hierosolymitani* I. nr. 1124.; *Matthew Paris*, CM IV. 337–344. o.; CChR 1242–47. 372. o.; CLR III. 1245–1251. 10–11.; 15.; 37. o.; *Dehio* 1914. 29. o.

²⁴⁷ *Matthew Paris*, CM IV. 300–305.; 307–311.; 337–344. o.

²⁴⁸ 1245. január 23.: TNA SC Papal Bulls 7/20/5.; *Original papal documents*, nr. 270.; 1247. június 12.: TNA SC Papal Bulls 7/21/20; *Original papal documents*, nr. 323.

²⁴⁹ *Dawson* 1955. Bevezetés (passim); *Rachewiltz* 1971. (passim)

²⁵⁰ *Theiner*, nr. 348.; *Sinor* 1952. 600. o.

²⁵¹ 1247. február 4.: *Theiner*, nr. 379., 388. o.; *Maier* 1994. 84–85. o.

²⁵² *Jackson* 2005. 104. o.

²⁵³ *Matthew Paris*, CM IV. 546–547. o.; Szavojai Bonifác canterbury-i érsek levele Szavoyai Péterhez. *Matthew Paris*, CM VI. 133. o.; *Sinor* 1957. 203. o.

²⁵⁴ *Fejér* CD IV. 1. 303. o.

1250-ben az új keresztesek nem a mongolok ellen készültek hadba szállni, de mégsem látták soha a Szentföldet sem. IV. Béla panaszt is emelt a pápánál, hogy Ince beleegyezik, hogy a francia király elhagyja Európát ilyen vész helyzetben.²⁵⁵

Jelen számban Veszprémy László részletesen áttekinti a tatárjárás elbeszélő forrásait. Korábban Csukovits Enikő úgy vélekedett, hogy a nyugati források lakonikusan számoltak be az országot ért pusztításról, s a többnyire rövid bejegyzések a magyarországi események iránti érdeklődés csekély voltát jelzik. Megengedi, hogy habár a tatár támadás híre a kontinens távolabbi vidékein is nagy riadalmat keltett, a történeletről kevés érdemi információ került be Európa évkönyveibe.²⁵⁶ Az évkönyveken és a krónikákon túlmenően egyéb forrásokat vizsgálva azonban úgy vélem, a kép összetettebb. A levelezéseket, a jelentéseket, a sokrétű csatornákon folyó információáramlást áttekintve úgy tűnik, voltak Nyugat-Európában olyanok is, akik valóban érdeklődést mutattak a tatár veszedelmek iránt, és tisztában voltak a veszély valódi súlyával. Matthew Paris sem egyedülálló, elszigetelt „hír-búvár” volt, hanem fontos szolgálatot tett a mongolokkal szembeni fellépést vállaló nyugati fejedelmeknek vagy klerikusoknak. Nem lehet úgy értékelni, hogy Európa vagy a nyugati latinság érdektelen lett volna a tatárjárás iránt. Tübingi Ráspe Henrik vagy később Angliai Edward mellett ott voltak a johanniták, a betlehemi püspök, az antiókhiai fejedelmek, az első (és majd a második) lyoni zsinaton összegyűltek jó része. Ha nem is volt markánsan hallható Brabanti Henrik vagy Siegfried mainzi érsek hangja, a szélesebb közvélemény is megismerhette, milyen veszélyt jelent a mongol áradat, még ha a közös európai erőfeszítéseket La Forbie felül is írta.

BIBLIOGRÁFIA

- A tatárjárás emlékezete A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1981¹, 1987.²
- Albert von Beham Albert von Beham und Regesten Pabst Innocenz IV. Hrsg. *Karl Adolf Constantin von Höfler*. Stuttgart, 1847.
- Almási – Koszta* 1991. *Almási Tibor – Koszta László*: Báncsa István bíboros (1205 k.–1270). Életrajzi vázlat. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica*, 1991. (különszám) 9–17. o.
- Almási* 1989. *Almási Tibor*: Pecorari Jakab diplomáciai pályája. In: Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk. *Kulcsár Péter – Mader Béla – Monok István*. Szeged, 1989. 59–69. o.

²⁵⁵ *Theiner*, nr. 440.

²⁵⁶ *Csukovits* 2015. 106. o.

- Almási* 2016 *Almási Tibor*: Források és feltevések Rogerius életrajzi vázlatához. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. *Zsoldos Attila*. (Tanulmányok Biharország történetéből 3.) Nagyvárad, 2016. 55–82. o.
- Annales breves Wormatienses Annales breves Wormatienses a. 1165–1295. MGH Scriptorum (in Folio) [=SS] XVII. (Annales aevi Suevici) Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1861.
- Annales monasterii de Theokesberia Annales monasterii de Theokesberia. In: Annales Monastici. Ed. *H. R. Luard*. (RS, 36) London, 1864–69.
- Annales monasterii de Waverleia Annales monasterii de Waverleia, A.D. 1–1291. In: Annales Monastici. II. (Rolls Series 36. Ed. *Henry Richards Luard*. London, 1865. 127–411. o.
- Annales S. Pantaleonis Coloniensis Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis. Hrsg. *Hermann Cardeanus*. MGH SS 22. (Historici Germaniae saec. XII. 2.) Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1872.
- Annales Wormatiensis Annales Wormatiensis. MGH SS XVII. (Annales aevi Suevici) Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1861.
- ÁUO Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. I–XII. k. Pest–Budapest, 1860–1874.
- Babinger* 1955. *Babinger, Francesco*: Maestro Ruggiero delle Puglie relatore prepoliano sui Tatars. In: Nel VII. Centenario della Nascita di Marco Polo. Venezia, 1955. 53–61. o.
- Bachfeld* 1889. *Bachfeld, Georg*: Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen und Mähren: ein Beitrag zur Geschichte des grossen Mongolensturmes im Jahre 1241. Innsbruck, 1889.
- Bárány* 2009. *Bárány Attila*: Anglia, Magyarország és a tatár veszély a 13. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009) 2. sz. 251–281. o.
- Bárány – Laszlovszky – Papp Reed* 2008–2011. *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Reed Zsuzsanna*: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. I–II. k. Máriabesnyő, 2008–2011.
- Battelli* 1954. *Battelli, Giulio*: I Transunti di Lione del 1245. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 62. (1954) 336–364. o.
- Baudouin de Ninove*, Chronicon [Baudouin de Ninove:] Chronicon Balduinus Ninoviensis. MGH SS XXV. (Gesta saec. XIII.) Hrsg. *Oswald Holder-Egger*. Hannover, 1880. 521–546. o.
- Berend* 2003. *Berend Nóra*: Magyarország, a kereszténység kapuja: egy ideológia születése. In: Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 612–620. o.

- Bezzola* 1974. *Bezzola, Gian Andri*: Die Mongolen in Abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen. Bern–München, 1974.
- Borchardt* 2001. *Borchardt, Karl*: The Templars in Central Europe. In: The Crusades and the Military Orders: expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity; in memoriam Sir Steven Runciman (1903–2000). Eds. *Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József*. Budapest, 2001. 233–244. o.
- Böhmer* 1839. *Böhmer, J. F.*: Briefe über den Anmarsch der Mongolen gegen Deutschland im Jahr 1241. *Neue Mittheilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen*, 4. (1839) 2. sz. 105–117. o.
- Bradács* 2014. *Bradács Gábor*: A tatárjárás osztrák elbeszélő forrásainak kritikája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 4. sz. 3–22. o.
- CChR Calendar of the Charter Rolls preserved in the Public Record Office [1226–1516] I–VI. London, 1903. Vol. I.
- CDM Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Edd. *Antonín Boček – Bertold Bretholz*. Brno–Olomouc, 1836–1903.
- Chambers* 1979. *Chambers, James*: The Devil’s Horsemen: the Mongol Invasion of Europe. New York, 1979.
- Chronica de Mailros Chronica de Mailros, e Codice Unico. Ed. *Joseph Stephenson*. Edinburgh, 1835.
- Chronicon Rhenense Chronicon pontificum et imperatorum Rhenense ab Innocentio III. usque ad annum 1429. Hrsg. *Ludwig Weiland*. Beschreibung einiger Handschriften der Universitätsbibliothek zu Giessen. *Neues Archiv*, 4. (1879) 74–85. o.
- Chronik von Hohenschwangau Die goldene Chronik von Hohenschwangau der Burg der Welfen, der Hohenstauffen und der Scheyren. Hrsg. *Joseph Frhr. von Hormayr von Hortenburg*. München, 1842.
- CLR Calendar of the Liberate Rolls preserved in the Public Record Office [1226–1272] I–VI. London, 1917–1964. Vol. III.
- Codex diplomaticus Lusatiae superioris Codex diplomaticus Lusatiae superioris. Sammlung der Urkunden für das Markgraffthum Oberlausitz. Bd. I–VI. Hrsg. *Gustav Köhler – Richard Jecht – Erich Wentscher*. Görlitz, 1851–1931. Bd. 1: Von den ältesten Zeiten bis zur Begründung des Bundes der Sechsstädte, 1346. Hrsg. *Gustav Kohler*. Görlitz, 1851.
- Continuatio Garstensis Continuatio Garstensis. Annales Admuntenses. MGH SS IX. (Chronica et annales aevi Salici.) Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1851.

- Continuatio Parisiensis Continuatio Parisiensis Historiae regum Franciae. MGH SS XXVI. (Ex rerum Francogallicarum scriptoribus. Ex historiis auctorum Flandrensium Francogallica lingua scriptis. Supplementum tomi XXIV.) Hrsg. *Georg Waitz*. Hannover, 1882. 603–609. o.
- Continuatio Sancrucensis Secunda [a. 1234–1266] MGH SS IX. Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1851. 637–646. o.
- Csákó 2012. *Csákó Judit*: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. *Fons*, 19. (2012) 435–462. o.
- Csákó 2015. *Csákó Judit*: Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében. (PhD-értekezés, ELTE, kézirat.) Budapest, 2015.
- Csukovits 2015. *Csukovits Enikő*: Magyarországról és a magyarokról – Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Budapest, 2015.
- Dawson 1955. *Dawson, Christopher*: The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. New York, 1955.
- Dehio 1914. *Dehio, Ludwig*: Innozenz IV. und England. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 13. Jahrhunderts. Berlin–Leipzig, 1914.
- Fejér, CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Edd. *Georgius Fejér*. Tom. I–XI. Vol. 1–43. Buda, 1829–1844.
- Gestorum Treverorum Continuatio Gestorum Treverorum Continuatio IV. MGH SS XXIV. [Annales aevi Suevici (Supplementa tomorum XVI et XVII). Gesta saec. XII. XIII. (Supplementa tomorum XX–XXIII).] Hrsg. *Georg Waitz*. Hannover, 1879.
- Gombos *Gombos Albin*: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. Az Árpád-kori magyar történet külföldi elbeszélő forrásai. I–IV. k. 1937–1938, 1943. (Reprint: Budapest, 2005–2011. Mutatók: *Csapodi Csaba* – *Érszegi Géza*. Bibliográfia *Bácsatyai Dániel*.)
- Grauert 1901. *Grauert, Hermann Heinrich von*: Meister Johann von Toledo. (Sitzungsberichte der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Klasse. Hft. 2.) München, 1901. 111–325. o.
- Györffy 1991. *Györffy György*: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 1–2. sz. 84–88. o.

- HDFS *Historia Diplomatica Friderici Secundi sive constitutiones, privilegia, mandata instrumenta, quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus.* Ed. *Jean Louis Alphonse Huillard-Bréholles.* Vol. I–XII. Paris, 1852–1861.
- Hilpert* 1981. *Hilpert, Hans Eberhard:* Kaiser- und Papstbriefe in den Chronica Majora des Mattheus Paris (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 9). Stuttgart, 1981.
- Hunyadi* 2019. *Hunyadi Zsolt:* Military-religious Orders and the Mongols around the Mid-13th Century. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours.* In: *Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*, Nov. 9–12, 2018. Shanghai University. Szeged, 2019. 111–123. o.
- Jackson* 1991/2003. *Jackson, Peter:* The Crusade Against the Mongols (1241). *Journal of Ecclesiastical History*, 42. (1991) 1–18. o. [Fordításban: Keresztes hadjárat a Mongolok ellen (1241). In: *Tatárjárás*, Szerk. *Nagy Balázs.* Budapest, 2003. 348–361. o.]
- Jackson* 2005. *Jackson, Peter:* The Mongols and the West, 1221–1410. Harlow, 2005.
- Jasiński* 1991. *Jasiński, Tomasz:* Zur Frage der Teilnahme des Deutschen Ordens an der Schlacht von Wahlstatt. In: *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen.* Hrsg. *Ulrich Schmielewski.* Würzburg, 1991. 117–127. o.
- Kiss* 2015. *Kiss Gergely:* Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k.–1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája. Pécs, 2015.
- Klopprogge* 1993. *Klopprogge, Axel:* Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert: ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters. Wiesbaden, 1993.
- KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század).* Főszerk. *Kristó Gyula.* Szerk. *Engel Pál – Makk Ferenc.* Budapest, 1994.
- Lawrence* 2004. *Lawrence, C. H.:* Toledo, John of (d. 1275). *Oxford Dictionary of National Biography.* (<http://www.oxforddnb.com/view/article/66136>, a letöltés időpontja: 2020. május 28.)
- Lewis* 1937. *Lewis, F. R.:* The Election of Richard of Cornwall as Senator of Rome in 1261. *English Historical Review*, 52/108. (1937) 657–662. o.
- Lewis* 1987. *Lewis, Susan:* The Art of Matthew Paris. Aldershot, 1987.
- Maier* 1994 *Maier, Christoph T.:* Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth century. Cambridge, 1994.

- Marrone* 1983. *Marrone, Steven P.*: William of Auvergne and Robert Grosseteste: New Ideas of Truth in the Early Thirteenth Century. Princeton, 1983.
- Matthaei Parisiensis*
MGH Ex *Matthaei Parisiensis* operibus. Ex *Cronicis Maioribus*. Hrsg. *Felix Liebermann*. MGH SS 28. (Ex rerum Anglicarum scriptoribus saec. XIII.) Hrsg. *Wilhelm Wattenbach*. Hannover, 1888. 107–389. o.
- Matthew Paris*, CM *Matthew Paris*: *Chronica Majora*. I–VII. Szerk. *H. R. Luard*. (Rerum Britannicarum mediæ aevi scriptores. Rolls series [=RS], 57). London, 1872–1883.
- MGH Const. MGH *Leges*. Sectio IV. *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*. Tom. II.: 1198–1272. Hrsg. *Ludwig Weiland*. Hannover, 1896.
- MGH Epp. *Epistolae saeculi XIIIe regestis pontificum romanorum selectae*. (MGH *Epistolae*) Hrsg. *Karl Rodenberg*. Bd. I–III. Hannover, 1883–1894.
- Molland* 2004. *Molland, George*: Bacon [Bakun], Roger (c. 1214–1292?). *Oxford Dictionary of National Biography* (<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/1008>, a letöltés időpontja: 2020. február 4.)
- Mongolensturm Der *Mongolensturm*: *Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*. Hrsg. *Hansge rd Göckenjan – James Ross Sweeney*. (Ungarns Geschichtsschreiber, 3) Graz–Wien–Köln, 1985.
- Mousskés* 1836–1838. *Mousskés, Philippe*: *Chronique rimée*. Vol. I–II. Ed. *Baron F. A. F. T. de Reiffenberg*. Bruxelles, 1836–38.
- Norgate* 2004. *Norgate, Kate*: *Matilda, duchess of Saxony (1156–1189)*. *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford, 2004. Online: Oxford, 2006. (<http://www.oxforddnb.com/view/article/18339>, a letöltés időpontja: 2017. szeptember 5.)
- Original papal documents Original papal documents in England and Wales from the accession of Pope Innocent III to the death of Pope Benedict XI (1198–1304). Ed. *Jane E. Sayers*. Oxford, 1999.
- Pálffy* 1928. *Pálffy Ilona*: *A tatárok és a XIII. századi Európa*. (Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei II.) Budapest, 1928.
- Papp Reed* 2008–2011. *Papp Reed Zsuzsanna*: *Magyarország-kép a 13. századi Angliában*. In: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Reed Zsuzsanna*: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. I–II. k. Máriabesnyő, 2008–2011. I. k. 234–253. o.

- Papp Reed* 2018. *Papp Reed, Zsuzsanna*: Sitting on the Fence: Matthew Paris's "Mongol Letters" at the Intersection of History and Literature. In: IV Ciclo di Studi Medievali. Atti del Convegno, Firenze 4–5 Giugno 2018. Arcore (MB), 2018. 273–279. o.
- Pauler* 1893. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet történelme az Árpád-házi királyok alatt. I–II. k. Budapest, 1893.
- Paviot* 2000. *Paviot, Jacques*: England and the Mongols (c. 1260–1330). *Journal of the Royal Asian Society*, 3rd ser. 10. (2000) 305–318. o.
- Petrus de Vinea Petri de Vineis iudicis aulici et cancellarii Friderici II. imp. epistolarum... libri VI. 1–2. Ed. *J. R. Iselius*. Basileae, 1740.
- Potthast Regesta pontificum Romanorum: Inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV. Hrsg. *August Potthast*. Berlin, 1874.
- Pow* 2020. *Pow, Stephen*: Conquest and Withdrawal: The Mongol Invasions of Europe in the Thirteenth Century. PhD-értekezés, CEU. Budapest, 2020.
- Purcell* 1975. *Purcell, Maureen*: Papal Crusading Policy 1244–1291. The chief instruments of papal crusading policy and crusade to the Holy Land from the final loss of Jerusalem to the fall of Acre. Leyden, 1975.
- RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1–3. k.; II/1. k. *Szentpétery Imre*. II/2–4. k. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. *Borsa Iván*. Budapest, 1923–1943., 1961–1987.
- Rachewiltz* 1971. *Rachewiltz, Igor de*: Papal Envoys to the Great Khans. Stanford, 1971.
- Regesta archiepiscoporum Maguntinensium Regesta archiepiscoporum Maguntinensium. Regesten zur Geschichte der Mainzer Erzbischöfe von Bonifatius bis Heinrich II. 742? – 1288. Bds. I–II. Hrsg. *Cornelius Will*. Bearb. *Johann Friedrich Böhmer*. Innsbruck, 1877–1886.
- Reg. Boh. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Vol. I–VIII/2. Eds. *Lenka Blechová* – *Milena Linhartová* – *Bedřich Mendl* – *Jana Zachová*. Praha, 1882–2017. II. a. 1253–1310. Opera *Joseph Emler*. Prága, 1882. Vol. II. a. 1253–1310.
- Regesta diplomatica historiae Thuringiae Regesta diplomatica necnon epistolaria historiae Thuringiae. I–IV. Bd. III. (1228–1266). Hrsg. *Otto Dobenecker*. Jena, 1925.
- Regesta Regni Hierosolymitani Regesta Regni Hierosolymitani. (1097–1291). Bd. I–II. Hrsg. *Reinhold Röhricht*. Innsbruck, 1893.
- Reitz* 2005. *Reitz, Dirk*: Die Kreuzzüge Ludwigs IX. von Frankreich 1248/1270. Münster, 2005.

- RGIX Les registres de Gregoire IX. Tom. I–IV. Ed. *Lucien Auvray*. Paris, 1890–1955.
- RI Regesta Imperii. V. Jüngere Staufer. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV., Friedrich II., Heinrich (VII.), Conrad IV., Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard 1198–1272. Hrsg. *Johann Friedrich Böhmer*. Neu hg. und ergänzt von *Julius Ficker* und *Eduard Winkelmann*. Innsbruck, 1881–1901.; Bd. 5,4. 4 (=Abt. 6). Nachträge und Ergänzungen, bearb. *Paul Zinsmaier – Paul-Joachim Heinig – Monika Karst*. Köln–Wien, 1983.
- Ricardus de S. Germano Chronicon Ricardus de S. Germano Chronicon, a. 1189–1243. MGH SS XIX. (Annales aevi Suevici). Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1866. 321–384. o.
- Rogerus *Rogerus*: Siralmas Ének. In: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája; Rogerus mester: Siralmas ének. Ford. *Bellus Ibolya – Kristó Gyula – Horváth János*. Jegyz. *Kristó Gyula – Zsoldos Attila*. Budapest, 2001.
- Ronay 1978. *Ronay, Gabriel*: The Tartar Khan’s Englishman. London, 1978.
- Roumy 2003. *Roumy, Franck*: Le developpement du systeme de l’avocat commis d’office dans la procedure romano-canonique (XIIe–XIVe siècle). *The Legal History Review*, 71. (2003) 359–386. o.
- Rudolf 1977. *Rudolf, Karl*: Die Tartaren 1241/1242. Nachrichten und Wiedergabe: Korrespondenz und Historiographie. *Römische Historische Mitteilungen*, 19. (1977) 79–107. o.
- Ruotsala 2001. *Ruotsala, Antti*: Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other. Helsinki, 2001.
- Ryccardi de Sancto Germano Chronica Ryccardi de Sancto Germano notarii Chronica. MGH Scriptorum rerum Germanicarum 53. Hrsg. *G. H. Pertz*. Hannover, 1864. 1–160. o.
- Ryccardi di Sancto Germano Notarii Chronicon Ryccardi di Sancto Germano Notarii Chronicon, a cura di *C. A. Garuffi*. *Rerum Italicarum Scriptorum* [2. kiadás]. Tom. VII/2. Bologna, 1937–38. 209. o.
- Sächsische Weltchronik Sächsische Weltchronik. MGH Deutsche Chroniken II. Hrsg. *Georg Waitz*. Hannover, 1877.
- Saunders 1969. *Saunders, J. J.*: Matthew Paris and the Mongols. In: *Essays of Medieval History Presented to Bertie Wilkinson*. Eds. *T. A. Sandquist – M. R. Powicke*. Toronto, 1969. 116–132. o.
- Schaller 1969. *Schaller, Hans Martin*: Heinrich Raspe. In: *Neue Deutsche Biographie*, 8. (1969) 334–336. o. (<https://www.deutschebiographie.de/pnd118883690.html#ndbcontent>, a letöltés időpontja: 2020. február 7.)

- Schlesisches Urkundenbuch Schlesisches Urkundenbuch. Bd. I–VI. Hrsg./Bearb. *Heinrich Appelt – Winfried Irgang – Josef Joachim Menzel*. Köln, [1963–1998.] Bd. II. 1231–1250. Wien–Köln–Graz, 1977.
- Schmieder* 1991/2003. *Schmieder, Felicitas*: Der Einfall der Mongolen nach Polen und Schlesien: Schreckensmeldungen, Hilferufe und die Reaktionen de Westens. In: Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen. Hrsg. *Ulrich Schmilewski*. Würzburg, 1991. 77–86. o. (Fordítása: A mongolok lengyelországi és sziléziai betörése – Hírek a szörnyüségéről, segélykérés és a nyugat reakciója. In: Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 338–347. o.)
- Sinor* 1952. *Sinor, Denis*: Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 14. (1952) 3. sz. (Studies Presented to Vladimir Minorsky by His Colleagues and Friends.) 589–602. o.
- Sinor* 1957. *Sinor, Denis*: John of Plano Carpini's return from the Mongols. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 123. (1957) 193–206. o.
- Sinor* 2003. *Sinor, Denis*: A mongolok Nyugaton. In: Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 311–338. o.
- Somer* 2018. *Somer, Tomáš*: Forging the Past: Facts and Myths behind The Mongol Invasion of Moravia in 1241. *Golden Horde Review*, 6. (2018) 2. sz. 238–251. o.
- Soranzo* 1930 *Soranzo, Giovanni*: Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari: un secolo di penetrazione occidentale in Asia. Milano, 1930.
- SS rer. Sil. *Scriptores rerum Silesiacarum* oder Sammlung schlesischer Geschichtsschreiber. Bds. I–XVII. Breslau, 1835–1902. Bd. II. Hrsg. *Gustav Adolf Harald Stenzel*. Breslau, 1839.
- Strakosch-Grassmann* 1893. *Strakosch-Grassmann, Gustav*: Der Einfall Der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck, 1893.
- Tardy* 1979. *Tardy Lajos*: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979.
- Tatárjárás Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003.
- Theiner *Theiner, Augustinus*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. Vol. I–II. Roma–Zagreb, 1863–1875.
- Vaughn* 1958. *Vaughn, Richard*: Matthew Paris. Cambridge, 1958.
- Veszprémy* 1994 *Veszprémy László*: Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. *Iskolakultúra*, 4. (1994) 15–16. sz. 28–35. o.
- Veszprémy* 1996. *Veszprémy László*: Pannonhalmi oklevelek a 13–14. században. In: Mons Sacer 996-1996. Szerk. *Takács Imre*. Pannonhalma, 1996. 471–480. o.

- Voegelin* 1940–1941. *Voegelin, Eric*: The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245–1255. *Byzantion*, 15. (1940–1941) 378–413. o.
- Weiler* 2009. *Weiler, Björn K. U.*: Matthew Paris on the writing of history. *Journal of Medieval History*, 35. (2009) 254–278. o.
- Wolfing* 2010. *Wolfing, Gerhard*: Die Templer: ihr Einsatz an den Grenzen Mitteleuropas gegen die Mongolen 1241/1242. Weishau, 2010.
- Zsoldos* 2011. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája. 1000–1301. Budapest, 2011.

RÖVIDÍTÉSEK

DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai levéltár
MGH	Monumenta Germaniae Historica
TNA SC	The National Archives Special Collections

Attila Bárány

NEWS AND REPORTS OF THE MONGOL INVASION OF 1241 IN WESTERN EUROPE

(Abstract)

The article investigates the news, reports, relations, dispatches, letters that reached the West on the Mongol Invasion of 1241 in Hungary and (partly) Poland. It also wishes to explore how, in what way the Christian princes reacted to the increasing number of exhortations to take up arms in the kingdoms at the mercy of the Infidel. I am giving an overview of what pieces and kinds of information were transferred, mainly to Germany, France and England, and in what ways, through what kind of channels. How the Western courts were notified by personally touched princes, like Otto, Duke of Braunschweig, or Wenceslas I, King of Bohemia. How the news arrived at Paris or London throughout the wide network of the church, especially the Mendicant Orders, or, some individually concerned prelates, e.g. the Archbishop of Magdeburg. What and when did the West know in fact of the Tatars' devastation in Hungary and Silesia? Who were the ones who did take in seriously from the outset, and took the defence efforts in their own hands, particularly since Pope Gregory IX died, and Emperor Frederick II was engaged in warring his Guelph adversaries in Italy? It is seen how some pillars of the crusading zeal, the Duke of Brabant or Henry Raspe made sacrifices on the altar of the *negotium Christi*.

The study seeks to re-interpret the report Henry II, Duke of Brabant received in March. It has been long held in Hungarian historiography that the letter was written by Hermann, Landgrave of Thuringia, which, however, as the article proves, is absolutely out of the question, since Hermann had died by that time, and the real writer if Henry Raspe, the new Landgrave.

The article also wishes to give new insights into the Mongols' fights around Vienna and Wiener Neustadt. The evidence based on Yvo of Narbonne's letter to the Archbishop of Bordeaux is to be seen critically. It is without doubt that neither Wenceslas I, King of Bohemia, nor Bernard of Sponheim, Duke of Carinthia, nor Berthold of Merania, Patriarch of Aquileia, nor at all Hermann VI, Margrave of Baden was in fact involved personally in the war effort of Frederick, Duke of Austria.

It has been formerly held that Western sources touched the devastation in Hungary rather laconically and the mostly brief accounts signify that the West was only slightly interested about a crusade against the Mongols. The information that reached the West has not been valued meaningful. Nevertheless, beyond narrative evidence, investigating a larger range of sources I believe the picture is much more complex. Through the wider flow of information, a broader scope of channels, correspondence, accounts, reports etc. it seems that there princes and ecclesiastics who showed a real concern about the Mongol threat and were in fact aware of the weight of the danger that Western Europe might face. Matthew Paris was not only a unique, unrivalled "diver of news" but did precious service to the anti-Mongol crusading effort. Or, the Mendicants, or, Siegfried, Archbishop of Mainz made all effort to have the wider public know of the real, oncoming threat.

A NAGY MONGOL BIRODALOM HADSEREGE A XIII. SZÁZADBAN

A Nagy Mongol Birodalom (*Jeke Mongol Ulus*) minden idők legnagyobb szárazföldi birodalma volt, kiterjedését a hadseregére alapozott hódításainak köszönhette. A hadsereg egyben a birodalom legfontosabb intézménye volt: a militarizmus a Mongol Birodalmat teljesen átszötte. A korszak európai, kínai és muszlim szemtanúi egyaránt csodálattal adóztak a hadsereg szervezettségének, fegyelmének és részben felszerelésének is. A mongol hadsereg jellegzetesen nomád lovas hadsereg volt, de több szempontból meghaladta a korábbi nomád birodalmak zömükben könnyűlovas íjászokból álló seregeit, és egy komplex, több fegyvernemből és szervezeti egységből álló rendszert hozott létre, amely egyben a leghatékonyabban működő nomád hadsereggé és a nomád hadviselés csúcspontjává tette. Nem véletlen, hogy a mongol hadsereghez a legyőzhetetlenség toposzai kötődtek: a mongolok csupán két hadszíntéren, Szíriában a mamelukokkal szemben és Japánban szenvedtek vereséget. Részben ennek köszönhető, hogy a mongol hadsereg harcászatiának hagyatéka nem merült feledésbe, és több szempontból a XX. századi *Blitzkrieg* alapjává vált.¹

A mongol hadsereg születése: szervezet, toborzás és kiképzés

Amikor Temüdzsin az 1206 tavaszán az Onon folyó partján összegyűlt kurultájon minden nemezsátorlakó kánja lett, és megkapta a Dzsingisz (helyesebben Csinggis) néven a kagáni címet, komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. A mongolok különböző, egymással rivalizáló törzsekre oszlottak, egységes etnikai tudat helyett a nemzeti és törzsi identitások voltak jellemzők. Az újonnan létrehozott állam nem rendelkezett alapvető intézményekkel, így egységes hadsereggel sem, ami alapvető gátja volt egy nomád birodalom létrehozásának.² Dzsingisz feladata így elsősorban a szervezés és egységesítés volt, amely már az ázsiai hun állam és belső forrásokból dokumentálhatóan a Türk Kaganátus óta a kagánok elsődleges küldetése volt.³

A szervezés első lépése a törzrendszer megszüntetése, és egységes decimális (tízes egységekből álló) szervezet létrehozása volt, amely a teljes sztyeppe lakosságot és a hadsereget is magában foglalta. Dzsingisz kán a mongol puszták népességét tizedekbe (mongolul *arban*), századokba (mongolul *dzsagun*), ezredekbe (mongolul *mingan*) és tízezer főt számláló *tümenek*be osztotta. Az egyes egységek fölé egy-egy tizedes, százados, ezredes és tümen-parancsnok került, akik valamennyien ily módon tíz-tíz embernek parancsoltak.⁴ Az egykori törzsi egységeket a katonai egységek között felosztották, a beosztá-

¹ May 2007. 192–194. o.

² Összefoglalóan lásd: Крадин – Скрынникова 2006. 418–430. o.; Храпачевский 2005.

³ Крадин 1992. 134–178. o.; Крадин 2007. 109–174. o.

⁴ A forrásokban: Plano Carpini VI. 2. (Györffy 1986. 129–130. o.); Dzsuvajni 31. (Boyle 1958. 31. o.); Marco Polo, 54. fej. (Vajda 1963. 121–122. o.). A téma szakirodalmá: Ch'i-ch'ing Hsiao 1978. 10–11. o.; May 2007. 34–35. o.; Кушкумбаев 2013. 80–95. o.

sokat nem volt szabad elhagyni, Dzsingisz törvénye a *Jasza* szerint a dezertálást szigorúan büntették.⁵

A decimális rendszer korántsem volt új Belső-Ázsiában. Kínai források szerint elsőként az ázsiai hunokként is ismert hszingnuk alkalmazták a tízes felosztást,⁶ de hasonló rendszer alkalmazásáról tudunk a V–VI. századi belső-ázsiai zsuansuan állam megszervezésekor is.⁷ A türkök hasonlóképpen alkalmazták e rendszert, és elemei az újkorig tovább éltek Közép- és Belső-Ázsiában.⁸ A témát és a nomád társadalmakat kutató Nyikolaj Kradin szerint ennek elsődleges oka a rendszer flexibilitása és hierarchikus rendszerek képzésére való alkalmassága volt.⁹

A tízes rendszerbe mindenki beletartozott, és a férfi lakosságra vonatkozó egyfajta népszámlálás alapjául szolgált. A források alapján a tízes egységekből (ezredek és tümenek) egy-egy terület vagy törzs potenciális haderejére, az ott élő felnőtt és fegyverforgatásra alkalmas férfiak számára, s ezáltal közvetve a népességére következtethetünk. A tízes rendszer tehát nemcsak katonai, hanem adminisztratív beosztás is volt, amit a fegyverbe híváson kívül az adózásra és a közmunkák rendezésére is használtak.¹⁰ Kérdéses ugyanakkor, hogy a felnőtt (15-70 év közötti) férfiak rekonstruálható száma ismeretében hány fő volt az egyes egységekből mobilizálható, hogyan fordítható le mindez a hadsereg létszámára, és sikerült-e a nemzeti-törzsi szervezet megszüntetése.

A Mongol Birodalom haderejére és a decimális rendszer gyakorlati alkalmazására a két legfontosabb forrásunk, a *Mongolok Titkos Története*¹¹ és Rasídu'd-Dín *Történetek gyűjteménye*¹² című krónikája. A *Mongolok Titkos története* az 1206-os kánválasztás bemutatása után leírta, hogy Dzsingisz kán az erdők népét leszámítva 95 ezredet nevezett ki, akik közül 88-at meg is nevezett, közülük hárman (Dzsingisz kán vejei) ezer főnél nagyobb törzsi egységeket vezettek (*onggirat*, *ikiresz* és *önggiüt*),¹³ majd a testőrségről szóló fejezet elején említi, hogy a kán a 10 000 fős testőrségét 95 ezredből válogatta ki.¹⁴ A perzsa krónikás, Rasídu'd-Dín ezzel szemben egy fejezetben felsorolja Dzsingisz kán ezredeseit megemlítve nemzeti-törzsi hovatartozásukat, az alájuk rendelt haderő létszámát, és több esetben kiemeli, hogy azok nemzeti-törzsi egységek-e. A forrásból az is kiderül, hogy a sereg központi részét 101 000 fő alkotta, ami három részre tagolódott: az 1000 fős centrumra, a 38 000 fős jobb szárnyra és a 62 000 fős balszárnyra.¹⁵ Ez a fő seregrész Dzsingisz kán 1227-ben bekövetkezett halála után legkisebb fiára, Tolujra szállt, míg a többi fiai, unokaöccsei, öccse és anyja között 28 000 további harcost osztott fel. Dzsingisz kán négy fia – Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Kölgen – négy-négyezer embert kapott, de míg Dzsocsi esetében mind a négy ezredes neve szerepel a forrásban,

⁵ Dzsuvajni 32. (Boyle 1958. 31. o.); Vernadsky 1938. 347–348. o.

⁶ Крадин 2001. 44., 58–59. o.; Kradin 2011. 77., 79., 82–83. o.

⁷ Kradin 2005. 155. o.

⁸ Czeglédy 1972. 275–281. o.; Göckenjan 1980. 51–84. o.; Stark 2006/2007. 159–172. o.

⁹ Крадин 1992. 141–143. o.; Крадин 2001. 58–59. o.; Kradin 2011. 82–83. o.

¹⁰ Smith 1970.; Кушукмбаев 2013. 86. o.

¹¹ A továbbiakban az MTT magyar fordítását lásd Ligeti 1962., szövegkiadása és francia fordítása: Ligeti 1971., modern angol fordításai: Onon 2001.; Rachewiltz 2015.

¹² A továbbiakban RD. Angol fordításai: Boyle 1971.; Thackston 1998.; Thackston 1999.

¹³ MTT (202) Ligeti 1962. 90–91. o.

¹⁴ MTT (231): Ligeti 1962. 107. o.

¹⁵ RD I. 2. 2. 2.: Thackston 1999. 272–279. o. Valójában kis számítási hiba folytán a jobbszárnyba tartozó seregek összlétszáma 39 000 fő, míg a balszárny 61 000 fős, de ez nem érinti a hadsereg összlétszámát.

Ögödejnél már csak hármat, míg Csagatájnál és Kölgennél már csak két-két ezredet említettek név szerint.¹⁶ A fenti számadatokban egy karakitaj és egy dzsürcsen tümen kivételével, csak a mongol puszták népe tartozott bele, ezért 1227 körül a mongol törzsterületek felnőtt férfilakosságát 100-110 000 főre becsülhetjük, kérdéses azonban, hogy hány főt tudtak ebből a potenciális haderőből reálisan mobilizálni. A pontos létszám rekonstruálását ugyanakkor több tényező is nehezíti: az ezredesek felsorolásai különböző időpontokra utalnak, az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzsek tovább növelték a létszámot, ráadásul arra is van adatunk, hogy egy ezredes parancsnoksága alatt ezernél több fő állt.

Bár elméletileg a tízes szervezet éppen a törzsrendszer megszüntetését célozta, több, Temüdzsint eredetileg is támogató törzs ezredként továbbra is megtarthatta egységét, sőt a Dzsingisz kánnal jó viszonyban lévő Ojrat, Önggüt, Uruut és Kungirat törzsek 4000 harcost számláltak, akiket azonban egy-egy fő vezetett.¹⁷ Ezek a törzsek általában Dzsingisz kán „sógortörzsei” voltak, ahonnan a dzsingiszidák feleségei származtak.¹⁸ Rasidu'd-Dín leírása alapján a bal- és a jobbszárny 54 ezredének csaknem fele (21 ezred) törzsi nevet viselt, 22 esetben pedig kimutatható volt, hogy az ezredesek címét gyerekeik vagy rokonaik örökölték. Ez arra utal, hogy az átalakítás nem sikerült teljesen, és a törzsi arisztokrácia megtarthatta hatalmának egy részét.¹⁹ Több példa van ugyanakkor vegyes összetételű ezredek kialakítására, az ily módon létrejött egységek az új mongol identitás formálójává váltak: az ezredek gyakran későbbi törzsek alapjává váltak, míg a hadsereg alkotta a mongol népet.²⁰

A decimális rendszer óriási előnye az egyértelmű szolgálati út kialakulása volt, ami jelentős mértékben megkönnyítette a hadsereg mobilizációját is, amint azt a korabeli források gyakran kiemelték.²¹ A mobilizáció módjáról csak korlátozott ismereteink vannak. A *Mongolok Titkos Története* 270. fejezete erről is tartalmaz információt: a nyugati hadjáratra küldött Szübötej-baatur megsegítésére Batu vezetésével és több dzsingiszida herceg (Büri, Gүjүk és Mөngke) részvételével küldött seregbe mindenki a legidősebb fiát volt köteles küldeni.²² Kínai források szerint a nyugati hadjáratra minden tized egy harcost küldött, Plano Carpini (†1252) szerint tíz emberből hármat küldenek harcba, míg Hülegü iráni hadjárata előtt Rasid al-Din szerint a kurultáj döntése az volt, hogy minden tizedből két fő vonuljon e hadjáratba.²³ Ez utóbbi szokás az egyik ezred nevében is visszatükröződik, a Kosagun nevű ezred jelentése Rasid al-Din szerint tizből két fő volt.²⁴ Egyes késői, XVI. századi forrásokban (Ötemis Hadzsi és Báburnáme) a tümen jelentése 2000 fő, amit Kuskumbajev a toborzás e módjával magyarázott.²⁵

¹⁶ RD I. 2. 2. 2.: *Thackston* 1999. 279. o.

¹⁷ RD I. 2. 2. 2.: *Thackston* 1999. 274–276., 279. o. Lásd még *Ch'i-ch'ing Hsiao* 1978. 10. o.

¹⁸ *Ch'i-ch'ing Hsiao* 1978. 11. o.

¹⁹ *Қрадин – Скрынникова* 2006. 327. o.; *Қушқумбаев* 2013. 82. o.

²⁰ *Қушқумбаев* 2013. 82. o.

²¹ Dzsuvajni 31.: *Boyle* 1958. 31. o.

²² „Ami e hadrakelteket illeti, a népet kormányzó hercegek fiaik közül a legidősebb fiút tartoznak hadba küldeni. A népet nem kormányzó hercegek, a tízezredek, az ezredek, a századok, a tizedek parancsnokai, s a közrendű emberek közül, mindenki fiai közül a legidősebbet tartoznak hadba küldeni. A hercegnők, fejedelmi vők ugyanily módon fiaik közül a legidősebbet küldjék hadba. Így szólt a parancs.” MTT (270). *Ligeti* 1962. 130. o.

²³ *Қушқумбаев* 2013. 87. o.

²⁴ RD I. 2. 2. 2.: *Thackston* 1999. 278. o.

²⁵ *Қушқумбаев* 2013. 89. o.

Kezdetben csupán a nomád népességet sorolták tízes egységekbe, de később valamennyi meghódított területen alkalmazták ezt a rendszert. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a nem mongol eredetű ezredek és tümenek szervezése. Az első nem mongol sereg már Dzsingisz város ostrománál 1215-ben segítette Dzsingisz kánt: ez a hadsereg a mongolokkal rokon nyelvű kitajokból állt, és a Csiu sereg nevet viselte. Később megjelent a kínai, Han sereg is, amit Ógödej 1229-ben újjászervezett és azt három tümenbe és 36 ezredbe osztotta. A három tümenből egyet a kitaj Hsziao Csa-la vezetett, a másik két tümen vezetését pedig a kínai Liu Ni és Si T'ien-ce látta el. A dzsürcsen eredetű Csin-dinasztia leverése után (1234) a Han (kínai) sereg újabb három tümennel bővült,²⁶ vagyis a kínai seregek létszáma a dél-kínai Szung-dinasztia megtámadásakor 60 000 fő körül lehetett. Dél-Kína meghódítása során 1234 és 1254 között újabb tümeneket hoztak létre, az élükre kinevezett parancsnokok feladata volt, hogy egy adott területen összeírják a hadköteles személyeket és adót szedjenek a lakosságtól. Ez a gyakorlat rövidesen magán-hadseregek kialakulásához vezetett, melynek legfőbb jele az 1262-ben Santungban kitört lázadás volt. Ezt követően a mongolok bizalma a kínai hadseregekben megcsappant, ezért Kubiláj kán a centralizációt választotta, és létrehozta az új katonai tanácsot, amely szorosabb ellenőrzés alá vonta a seregeket. Dél-Kína meghódításával (1273 Hsziangjan elfoglalása, majd 1279 Szung-dinasztia megdöntése) a Szung csapatok a mongolokhoz csatlakoztak „Újonnan szerzett hadsereg” (Hszin-fu Csün) néven.²⁷

Hasonló folyamat zajlott le az Arany Horda területén, ahol az adózó orosz fejedelemségek népességét 43 tümenbe rendezték. A tízes rendszert 1257 és 1259 között vezethették be az orosz fejedelemségeknél, az első összeírások 1257-ben zajlottak Szuzdal, Rjazany és Murom területén, hogy felmérjék a hadra fogható és adózó lakosságot. Ezt a rendszert Vernadskij rekonstruálta, aki szerint 1275-ben már 43 tümen volt Oroszországban, s ez alapján az ország lélekszámát kissé nagy szorzót használva 8 600 000 és 10 000 000 fő közé becsülte.²⁸ Modern demográfiai becslések is 10 000 000 fős lakosságot feltételeznek a mongol támadás előtt.²⁹ Természetesen az orosz fejedelemségek tümenjei is csak a potenciálisan hadra fogható férfiakat regisztrálták, amelynek csak töredékét mobilizálták időről időre.

A decimális rendszert Hülegü hódításai után Iránban is bevezették, ekkor öt tüment hoztak létre: egyet Azerbajdzsánban, hármat az iraki Adzsemben (Komm, Kásán és Iszfahán központtal) és egyet Horaszánban Nisápúr központtal. A tümenek ilyen alacsony számát a terület lakosságának drasztikus pusztulásával magyarázták. A tümenek száma később ugrásszerűen emelkedett, 1332-ben Kazvín már 25 tüment írt le Iránban (kilenc Azerbajdzsánban, kilenc az iraki Adzsemben és hét Mázandaránban), ami jelentős népességnövekedésre utal az adott időszakban.³⁰ A tümen szót ez előbbiekhöz hasonlóan területiális egységként alkalmazták Közép-Ázsiában is.³¹

A fent leírtak miatt az egyes decimális egységek értelmezése és a mongol hadsereg létszámának rekonstrukciója igen nehéz feladat. A fő problémát az jelenti, hogy a forrá-

²⁶ Vezetőik Csang Csou, Jen-si és Csang Csung. Vö. *Ch'i Ch'ing Hsiao* 1978. 12. o.

²⁷ *Ch'i Ch'ing Hsiao* 1978. 13–15. o.

²⁸ *Vernadsky* 1953. 215–219. o.

²⁹ *Кучкин* 2013. 67–88. o.

³⁰ *Smith* 1975. 291–293. o.

³¹ *Бартольд* 1968. 570. o.

sokban említett ezredek és tümenek esetén nem mindig tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy katonai vagy adminisztrációs egységről van szó, ráadásul abban sem lehetünk biztosak, hogy a rendelkezésre álló haderő mekkora részét tartották egyidejűleg fegyverben. Annyit mindenesetre biztosan állíthatunk, hogy az olyan becslések, amelyek egymillió fős létszámmal számolnak, jelentős túlzásnak minősíthetők, még akkor is, ha a szerző 60%-os feltöltöttséggel számolt a katonai egységeknél.³² A forrásokból ismert katonai egységekbe ugyanakkor a birodalom teljes lakossága beletartozott, egy részük valóban katonaként szolgált, de sokuk különböző adókkal és szolgáltatásokkal (például posta-rendszer fenntartása vagy közmunka) segítette annak működését.

A testőrség

A mongol hadsereg létrehozásának egyik első lépése Dzsingisz kán személyi testőrségének megalapítása volt. A testőrségben szolgálni nagy dicsőség volt, kiváló karrierlehetőséget nyújtott az előkelők fiainak és a közrendűeknek egyaránt, ezt tükrözi a testőrség mongol neve a *kesig* is, ami eredetileg jótéteményt, szerencsét és áldást jelentett.³³ A testőrség eredetileg Temüdzsin ezer fős katonai kíséretéből állt,³⁴ majd 1206-ra egy 10 000 fős testületté vált, amelynek igen változatos feladatai (elszállásolás, máhás állatok ellenőrzése, a lakomák alkalmával használt csészék és edények őrzése és tálalás, az ételek felszolgálása és kóstolása, a be- és kilépés ellenőrzése, a hárem őrzése, vadászat és solymászat biztosítása) voltak.³⁵ Egy idő után a testőrség a kán sátorpalotája körül egy mozgó várost alkotott, így az jogosan a kitaj Liao dinasztia császári hadseregei (*ordo*) utódjának tekinthető.³⁶

A testőrség összetétele nagyon változatos volt, tagjait elsősorban az előkelők (*nojan*) fiai közül toborozták, de alacsonyabb rangúak is bekerülhettek nem utolsósorban az egyes tisztek fiainak kísérőiként.³⁷ A szabály szerint ugyanis az ezredek (*mingan-u nojad*) fiai tíz kísérőt és egy fiútestvért, míg a századosok (*dzsagun-u nojan*) már csak öt kísérőt és egy testvért, a tizedesek (*arban-u nojan*) pedig három kísérőt és egy testvért vittek magukkal. Ez a sokféle származás egyben politikai kontrollt is jelentett, hiszen túszként a meghódított uralkodók gyermekei is a testőrségbe kerülhettek.³⁸

A testőrség három fő részből állt, az éjjeliőrségből (*kebteül*), a nappali őrségből (*turkaud*) és a tegzesekből (*korcsi*), amelyek részben a napszaknak megfelelően váltották egymást, illetve speciális feladataik voltak. Ez a beosztás a *Mongolok Titkos Története* szerint még Dzsingisz kánná választása előtt (1204 körül) kialakulhatott: „A tegzesek,

³² May 2007. 30–31. o.

³³ Lessing 1960. 460. o.: KESIG „grace, favor, blessing, good luck”, KESIGTEN „favored blessed persons, Chinggis khan’s bodyguard”.

³⁴ Első ezredekük neve Arkaj-kaszar volt. MTT (191): Ligeti 1962. 78. o.

³⁵ A *Mongolok Titkos Története* szerint a testőrségnek nem csak védelmi feladatai voltak, hanem foglalkoztak a káni sátor körüli összes teendővel, így ellenőrizték a jurta-legényeket, a tevehajcsárokot, őrizték a csészéket és edényeket, kiosztották és felszolgálták az ételeket, szabályozták a be- és kilépést, ajtónállók, szállásmesterek, udvari vadászok és solymászok voltak. MTT (231–233): Ligeti 1962. 107–108. o.

³⁶ Wittfogel – Fêng Chia-Shêng 1949. 509–513. o.

³⁷ „A testőröket úgy választotta ki, hogy közéjük állította az ezredek és századok parancsnokainak fiait és öccseit, valamint a közrendű emberek fiait és öccseit, azokat, akik ügyesek és szép természetűek voltak.” MTT (191): Ligeti 1962. 78. o.

³⁸ Allsen 1987. 99–100. o.; May 2007. 38. o.

a nappali testőrök, a szakácsok, az ajtónállók, a lovászok, amint nappali szolgálatukat elvégezték, napnyugta előtt adják át helyüket az éjszakai öröknek, menjenek ki paripájukhoz éjszakai pihenőre. Az éjszakai örök őket felváltva álljanak szolgálatba, s éjszaka a jurta körül foglalják el helyüket, és álljanak az ajtóhoz.”³⁹

Az éjjeli őrség eredetileg 800 főből állt, majd ezer fő lett, parancsnoka Dzsingisz korában Jeke-Neürin volt.⁴⁰ A *kebteül* feladatai közé tartozott a zászló (tuk), dobok és szekérsátrak gondozása, valamint a kánnak felszolgált étel és ital ellenőrzése (mongolul *boricsin*, *daracsin* és *ulaacsin*). Az éjjeli őrség főzött a kánra és ellenőrizte a sátorhoz érkezőket (mongolul *balagcsi*), őrizték a kán háremét (feleségeit és ágyasait) és szolgálait. Este a szolgálatba lépésük idején lefegyverezték a többi testőrt, és örködték, hogy a káni sátrat éjjel senki se közelíthesse meg. Az éjjeliőrségben szolgálni bizalmi szerep volt, legvédtelenebb helyzetében ők védték a kánt, és vadászatok is ők kísérték, háborúba azonban nem. A fegyverek kiosztása és a parancsok írása (*jarligcsin*) is az ő feladatuk volt.⁴¹ A tegzes testület (*korcsin*) nappal dolgozott, kezdetben négyszázan voltak, majd 1206-ra létszámuk elérte az ezer főt. A *korcsin* parancsnoka Jiszün-tee, Dzselleme fia volt, helyettese pedig Bugidaj, Tüge fia. A későbbiekben Korkudak és Lablaka egy-egy csapat tegzes parancsnokságát átvette.⁴² Jellegzetes nevüket onnan kapták, hogy a kán jelenlétében csak náluk lehetett íjászfelszerelés.

A nappali őrség, a *turkaud* eredetileg hetven, majd 1206-ra 8000 főből állt, így egyben a testőrség legnagyobb egysége volt. A nappali őrség parancsnoka Ögele-cserbi kamarás volt, aki alatt számos alvezér szolgált. A nyolc ezred parancsnokai Ögele-cserbi, Buka (Mukali rokona), Alcsidaj (Ilüdej Dödej-cserbi), Dokolku-cserbi, Csanaj (a Dzsürcsedej családból), Akutaj (Alcsi családja) és Arkaj-Kaszar voltak.⁴³ A nappali őrség 8000 fős testületét négy, 2000 fős részre osztották, ezek parancsnokai Buka, Alcsidaj, Dödej-cserbi és Dokolku-cserbi voltak.⁴⁴ A testőrség négy fő egysége három napos ciklusokban váltotta egymást.⁴⁵ A testőrségben betöltött pozíciók más tisztí pozíciókhoz hasonlóan örökölhetők voltak.

A testőrség előre szigorúan meghatározott szabályok szerint járt el: a kán sátra két nyíllövésnyire (körülbelül 500 méter) lehetett a többi sáortól, és azt csak a testőrség engedélyével lehetett megközelíteni. Az illetéktelen behatolókat a testőrség tagjai (*kesigten*) letartóztathatták, az éjjeliőrség (*kebteül*) pedig bárkit elfogott, aki éjjel a kán sátra közelében tartózkodott. A testőrség szigorú szabályoknak engedelmeskedett, a fegyvelemsértést szigorúan megtorolták: ha valaki a váltásnál nem volt jelen, első alkalommal három botütést kapott, másodsorra hetet, végül harmadsorra 37 ütést és száműzetést. Mindennek ellenére megérte a testőrséghez tartozni, ami egyben tisztképzőként is működött,

³⁹ MTT (192): *Ligeti* 1962. 78–79. o.

⁴⁰ MTT (225): *Ligeti* 1962. 103. o.

⁴¹ MTT (232): *Ligeti* 1962. 107–108. o.

⁴² MTT (225): *Ligeti* 1962. 103. o. és MTT (230): *Ligeti* 1962. 107. o. Timothy May Bugidajt Bügidej alakban említette. *May* 2007. 39. o.

⁴³ MTT (191): *Ligeti* 1962. 78. o.

⁴⁴ MTT (234): *Ligeti* 1962. 108. o.

⁴⁵ „Három éjjel, három nap tartó szolgálati idejüket befejezve három éjszakát töltsenek pihenéssel, majd váltsák fel őket, legyenek megint éjszakai örök, s foglalják el helyüket éjszakára a jurta körül.” MTT (192): *Ligeti* 1962. 79. o.

a Mongol Birodalom nagy hadvezérei mind innen kerültek ki. Ráadásul a testőrség és a birodalom legfelsőbb adminisztrációja sem különült el, a központi hivatalokba rendszerint a testőrségen keresztül lehetett bekerülni.⁴⁶

A mongol hadsereg felépítése

A mongol hadsereg tízes egységekből épült fel, a tizedek, századok, ezredek és tízezredek (tümen) ugyanakkor három nagyobb részbe (centrum, jobb- és balszárny) illeszkedtek, amint azt Rasid al-Din az ezredek felsorolásánál világosan leírta.⁴⁷ Ezen felül beszélhetünk még a Dzsingisz kán legkisebb fiához, Tolujhoz (*Jeke Nojan*) tartozó központi seregről (*qol-un ulusz*) és a többi herceg: Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Kölgen birodalomrészei, uluszai seregeiről, valamint a fiatalabb testvéreknek, unokaöcsöknek és Dzsingisz anyjának (Höelün katunnak) juttatott seregekről.⁴⁸

A mongol hadsereg ugyanakkor nem csak katonai egységek szerint tagolódott, hanem több különböző eredetű és feladatú egységből állt. Az eredetileg kizárólag lovasnomád eredetű, zömmel könnyűlovas íjász egységek mellett hamar megjelentek más fegyvernemek, és a letelepült lakosság köréből toborzott egységek is. A XIII. század közepére a mongol hadsereg egy egymást kiegészítő egységekből álló hatékony katonai komplexummá vált.

A mongol hadsereg felépítésével kapcsolatban elsősorban két fogalmat kell tisztázni: a *tamma* és a *cserik* a haderő alapelemei voltak már a hódítások korában is. A kínai Jüandinasztia évkönyve (Jüan-si) világosan megkülönböztette a mongol hadsereget (*Meng-kü csün*) és a tammacsi sereget (*tanmacsi csün*).⁴⁹ A *tamma* vagy *tanma*, illetve *tanmacsi* fogalom értelmezése széles keretek között mozog, de a kutatók többsége egy megszálló hadseregnek tekinti, amelynek fő feladata nem a hódítás, hanem egy terület pacifikálása, megtartása és a polgári adminisztráció előkészítése.⁵⁰ Így értelmezhető Mukali seregének tammacsi elnevezése⁵¹ vagy Csormagun korcsi (tegzes) tammájának említése.⁵² A tammát általában nomád eredetű helyőrségként szokták értelmezni, nagy szerepet játszott a Mongol Birodalom hódításaiban és főleg a frissen meghódított tartományok megtartásában,⁵³ míg Ostrowski a katonai kormányzó seregét és a Mongol Birodalom duális adminisztrációját fedezte fel benne.⁵⁴ A *tamma* tehát nomád eredetű megszálló hadsereg, ami jelentős szerepet töltött be a Mongol Birodalom hódításaiban, és főleg annak konszolidálásában. A *tamma* ugyanakkor nem tekinthető a hagyományos értelemben vett garnizonnak, mert legtöbbször a meghódított terület szélén, lehetőleg sztyeppei környezetben táborokban éltek.

⁴⁶ Allsen 1986. 507–511. o.; Allsen 1987. 99–100. o.

⁴⁷ RD I. 2. 2. 2: Thackston 1999. 272–279. o.

⁴⁸ RD I. 2. 2. 2.: Thackston 1999. 279–284. o.

⁴⁹ Ch'i-ch'ing Hsiao 1978. 16. o.

⁵⁰ Aubin 1969. 65–95. o.; Buell 1980. 41–59. o.; Ostrowski 1998. 262–277. o.; Qu Dafeng 2003. 242–249. o.

⁵¹ Ch'i-ch'ing Hsiao 1978. 16. o.

⁵² Ostrowski 1998. 264. o.

⁵³ Aubin 1969. 65–95. o.; Buell 1980. 41–59. o.; May 2007. 40–41. o.

⁵⁴ Ostrowski 1998. 264. o.

A mongol hadsereg alapvető részét képezték a Perzsiában *cserik* néven ismert egységek. A név török-mongol eredetű, a magyar „sereg” szó etimonja. A *cserik* alapvetően a meghódított letelepült lakosságból verbuvált milícia volt, amelyet elsősorban városi helyőrségként és gyalogságként használtak.⁵⁵ A helyi lakosságból verbuvált katonai egységek először a dzsürcsen eredetű Csin-dinasztia által uralt Észak-Kína meghódításánál tűntek fel, ahol egyes tábornokok teljes seregükkel átálltak a mongolok oldalára. Közéjük tartozott Po-liu tábornok, aki 1216-os kollaborációjával az első han (kínai) sereg vezetője lett. A kínai seregek mellett voltak kitaj eredetűek is. A kínai sereget végül három tümenbe és 36 ezredbe osztották kitaj hadvezérek vezetésével. Ezt a kínai eredetű sereget 1235 előtt „Fekete seregnek” (Hej Csün) nevezték, majd 1236 és 1241 között a hadsereg létszáma 95 000 főre nőtt, és az „Új sereg” (Hszin Csün) nevet kapta.⁵⁶ A helyi lakosság hadseregbe vonása az Arany Horda területén is megtörtént, ahol az adózó orosz fejedelemségek népességét 43 tümenbe rendezték,⁵⁷ míg Iránban Hülegü idején öt tüment hoztak létre, majd az iráni tümenek számát rohamosan növelték.⁵⁸ A fent leírt folyamat miatt a mongol hadseregben a mongol etnikumú elemek rövidesen kisebbségbe kerültek.

A mongol hadsereg a hódítások folyamán a legkülönbözőbb típusú feladatokkal szembesült, hamar el kellett sajátítania az ostromlás technikáját, és utászi feladatokat is el kellett látnia. Mindehhez különlegesen képzett emberekre volt szüksége. E feladatokat a hadmérnökök látták el, akik jellemzően a kínai vagy közép-ázsiai muszlim lakosságból verbuválódtak. Az első mérnök alakulatot még az észak-kínai dzsürcsen Csin-dinasztia ellen vezetett hadjárat idején hozták létre, mert különlegesen nagy igény mutatkozott városok ostromára. 1214-ben Dzsingisz kán kinevezte a technológiai újítások iránt érdeklődő mongol vezért Abugajt a Bargutaj nemzetségből, hogy legyen a kőhajítógép-kezelők vezetője. Az alakulat kezdetben 500 főből állt, de a létszám a kínai ostromgépek nagy emberigénye miatt (egy katapult működtetéséhez 50-250 főre volt szükség) ugrásszerűen növekedett. A szakértelmet elsősorban kínai mesterek biztosították, az egység technikai vezetője Hszüie Taragaj volt, aki Dzsingisz kánt a horezmi hadjáratra is elkísérte, majd 1233-ban bekövetkezett halála után Hszüet Csang Bátor követte a posztján.⁵⁹

A hadmérnököket elsősorban az ostromok során alkalmazták, de feladataik nem korlátozódtak az ostromgépek készítésére és üzemeltetésére. Az ostromok során a mongol sereg a helyi lakosság kényszermunkáját alkalmazva, gyakran körbe sáncolta táborát, vagy akár az ellenséges erődítést, gátakat és utakat építettek, sőt gyakran egész folyókat tereltek el ellenséges városok elpusztítására. A kínai Csang mester az Amu Darján száz hajóból épített hajóhidat,⁶⁰ de hasonló hajóhidat építtetett Bajdzsu mongol vezér Badr al-Dín Lulu mérnökei segítségével az Eufráteszen.⁶¹ A folyók elterelésének és az ez által létrehozott áradásoknak nagy szerepe volt 1209-ben a tangut főváros Csunghszing,⁶²

⁵⁵ Allsen 1987. 192–193. o.; May 2007. 44–45. o.

⁵⁶ Ch'i Ch'ing Hsiao 1978. 13–15. o.

⁵⁷ Vernadsky 1953. 215–219. o.

⁵⁸ Smith 1975. 291–293. o.

⁵⁹ Allsen 2002. 278–279. o.; Raphael 2009. 356–357. o.

⁶⁰ May 2007. 43. o.

⁶¹ May 2007. 180. o.

⁶² May 2007. 17. o.; Храпачевский 2005. 221. o.

1234-ben a Csin-dinasztia fővárosa, az észak-kínai Cajcsou,⁶³ sőt 1258-ban Bagdad városának elfoglalásában is.⁶⁴ A hadmérnökök jelentős szerepet játszottak a kínai ostromgépek és puskaporral működő fegyverek elterjesztésében.⁶⁵

A kiképzés

A mongol hadsereg fő erősségét a fegyelmezett és jól kiképzett harcosok jelentették. A harcosok egyéni kiképzéséről keveset tudunk, a források azt emelik ki, hogy a mongolok már gyermekkoruktól fogva elsajátították a lovaglás és az íjászat tudományát, és szüntelenül gyakorolták azt. Plano Carpini leírása szerint: „A tatároknak ugyanis apraja-nagyja jó íjász; fiaik, mihelyt második vagy harmadik évüket elérik, máris lovagolni, lovakat terelni, vágtazni kezdenek, korukhoz szabott íjat kapnak a kezükbe, és tanulják a nyílzást, mert igen ügyesek és merészek.”⁶⁶ Hasonló képet festett a mongolokról a dél-kínai Szung-dinasztia követe, Csao Hung is.⁶⁷

A mongol hadsereg kiképzésének alaposágáról megoszlanak a vélemények: John Masson Smith éppen a kiképzés hiányának vagy alacsony színvonalának tulajdonította a mongolok vereségét a mamelukokkal szemben Ajn Dzsalutnál.⁶⁸ Ezzel szemben Timothy May a mongol kiképzés alaposágát emelte ki, nagymértékben hangsúlyozva azt, hogy a mamelukoknál részleteiben ismert kiképzés számos eleme (például a póznára erősített tökre célzott lövések, vagyis a kabak lövés⁶⁹ és annak bömbög kharvaa nevű mongol változata) éppen a sztyeppéről származik.⁷⁰

Jóval többet tudunk a kollektív kiképzésről, a hadgyakorlatokként is alkalmazott körvagy hajtóvadászatról, amely mongol néven *nerge* és *dzserge* alakban egyaránt feltűnt. A vadászatok már a kortársak figyelmét is felkeltették, az európai utazók és követek éppúgy leírták azokat, mint a perzsa nyelven író krónikások. „Amikor vadra mennek, sokan összegyülekeznek, és körülveszik azt a tájéket, ahol a vadat tudják, majd lépésről lépésre szűkítik a kört, míg az állatokat valósággal gyűrűbe zárják, és akkor nyilaznak rájuk.”⁷¹

A vadászat legrészletesebb leírása Ata Malik Dzsuvajni perzsa történetírótól származik, aki hangsúlyozta, hogy Dzsingisz kán szerint a vadászat megfelelő elfoglaltság a hadsereg parancsnokainak és jó a katonák kiképzésére is. A vadászat kezdetén felderítőket küldenek ki, hogy megállapítsák, milyen jellegű és mennyiségű zsákmányra számíthatnak, majd a kán kiadja a parancsot az ordujában és annak környékén levő csapatoknak a gyülekezésre. Ennek során összegyűlik a jobb- és a balszárny, valamint a centrum az összes parancsnokával, a katunokkal és ágyasokkal együtt, majd két-három hónapra egy vadászó gyűrűt alkotva a sereg hatalmas kört kerít be. A tisztek halálbüntetés terhével felelnek a gyűrű épségéért, és hogy a vadállatok ne szabadulhassanak el. A kört egyre szűkítik, míg eléri a 2-3 paraszang (12-18 km) átmérőt, s ekkor az egész kört köte-

⁶³ May 2007. 21., 184. o.

⁶⁴ May 2007. 44. o.; Raphael 2009. 362. o.

⁶⁵ Allsen 2002. 278–281. o.; Lorge 2008. 34–44. o.; Haw 2013. 456–461. o.

⁶⁶ Plano Carpini IV. (10): Györffy 1986. 112. o.

⁶⁷ May 2006. 631. o.

⁶⁸ Smith 1984. 307–345. o.

⁶⁹ Latham 1969. 258–261. o.; Smith 1984. 321–323. o.; May 2006. 627. o.

⁷⁰ May 2006. 622–630. o.

⁷¹ Rubruk V. (4): Györffy 1986. 216. o.

lekkel összekötik és nemezfalakkal veszik körbe. Az állatok ekkorra már nagyon szorosan összeszorultak, és a kán a körbe lépve megkezdí a vadászatot. A vadászat sorrendjét a rang dönti el, a kánt a nojonok követik, végül a közrendűek kerülnek sorra. Dzsuvajni ugyanakkor arról is tudósított, hogy Khitajban (Észak-Kínában) a kán fa- és földfallal körbevett vadasparkot hozott létre, míg Csagatáj hasonló vadasparkot létesített Almalig és Kujasz között.⁷² A vadaspark létesítéséről Rasídu'd-Dín is beszámolt, leírása szerint a „csihik” nevű építmény Ongkin területén helyezkedett el, agyagból és fából épült falai két napi járóföld hosszúak voltak, és több kapu nyílt rajta. Az építményt kifejezetten körvadászatokra használta Ögödej, a vadászat végén 9 napos lakomát tartottak.⁷³ Az ilyen nagy vadászatokat rendszerint több napos lakomák követték, amint arról a ferences barát, Odorico da Porderone (†1331) is beszámolt.⁷⁴

A körvadászatokban tehát egész hadseregek részt vettek, óriási területeket karoltak át a több tíz vagy akár száz kilométer hosszú arcvonalon. Ezt a bekerítési taktikát gyakran alkalmazták a csatákban is. Az ilyen vadászatok kiválóan fejlesztették az egyes csapatok közötti kommunikációt és a csapatok fegyelmét. Az így begyakorolt bekerítést hadjáratokon is alkalmazták, 1237-ben Vlagyimir elfoglalása után a mongolok dzserge formációban haladva pusztították Ruszt.⁷⁵

A hajtóvadászatok felhasználása a katonai kiképzésben nem mongol találmány volt, a X–XII. századi kítaj eredetű Liao-dinasztia Észak-Kínában a téli körvadászatait a hadsereg kiképzésére és a csapatmozgások tanulására használta. A Liao kor vadászatait a császári udvar vagy a regionális vezetők szervezték, gyakran több ezer ember vett rajtuk részt.⁷⁶ A körvadászatok szerepe a katonai kiképzésben a mongol kor után is megmaradt, amint arról Timurida és mandzsu példák is tanúskodnak. A királyi vadászatok földrajzi tekintetben és kulturálisan szélesebb közegeben is a katonai kiképzés és a hadgyakorlatok szerepét töltötték be, amelynek során nem csak a csapatmozgásokat és a koordinációt gyakorolták a vadászok, ami igénybe vette és fejlesztette az ellenálló képességüket, ugyanakkor lehetőséget nyújtott az uralkodóknak is, hogy bizonyítsák vezetői képességeiket is.⁷⁷

Taktika, stratégia és logisztika

A mongol hadrend és taktika a körvadászatban is alkalmazott módon épült fel: a hadsereg alapvetően három nagy egységre tagolódt, centrumra (*kol* vagy *töv*), jobb- (*barúngar*) és balszárnyra (*dzseüngar*).⁷⁸ A közép- és belső-ázsiai török és mongol hadrend nevezéktanát és egyben felépítését legrészletesebben Gerhard Doerfer nyelvész foglalta össze a hadrendet jelölő *yasal* címszó alatt az ázsiai hunok korától a timurida korig. A rendszer e gyűjtés szerint keveset módosult, csak az elnevezések változtak a mongol

⁷² Dzsuvajni 19–21.: Boyle 1958. 27–29. o.

⁷³ RD I. 2. 2. 4.: Boyle 1971. 64–65. o. és Thackston 1999. 329. o. Lásd még Allsen 2006. 44–45. o.

⁷⁴ Idézi Lane 2006. 108–109. o.

⁷⁵ May 2006. 621–622. o.; Csiky 2008. 753. o.; Кушкунбаев 2009. 50–68. o.

⁷⁶ Wittfogel – Fêng Chia-Shêng 1949. 119., 128–129. o.

⁷⁷ Allsen 2006. 209–232. o.

⁷⁸ A nevezéktanról lásd: Doerfer 1963. I. k. 206–208., 297. o.; Csiky 2006. 451–452. o.; Kincses Nagy 2009. 64–65. o.

korban: a hadsereg jobb- és balszárnyból, centrumból, elő- és hátvédből állt. A mongol nevezéktan a XIII. századtól kezdve dominánssá vált egész Közép-Ázsiában a török nyelvű seregek körében is.⁷⁹

A hármas, központra és szárnyakra tagolás nemcsak egy-egy seregre, hanem a Mongol Birodalom teljes hadseregére is érvényes volt: Rasid al-Din perzsa történetíró leírása szerint a mongol hadsereget 101 000 fő alkotta, ami három részre tagolódott: az ezer fős centrumra, a 38 000 fős jobb szárnyra és a 62 000 fős balszárnyra. A szerző az egyes egységek vezetőit is leírta: a központ vezetője Csagaan tangut, majd később Buda tangut lett.⁸⁰ A központot Dzsingisz kán személyes ezrede alkotta. A centrumnál jóval nagyobb szerepe volt a szárnyaknak, amik a nagyobb létszámokban is tükröződnek. A jobb szárny parancsnoka Dzsingisz kán bizalmasa Boorcsi nojan volt, helyettese (*szüütüküszün*) pedig Borogul nojan. Ez a tisztség később is öröklődött, Ögödej alatt Boorcsi helyét Boroldaj vette át, majd Kubilaj alatt Boorcsi fia Ejgü Temür lett a jobbszárny parancsnoka. A nagyobb létszámú balszárny parancsnoka az észak-kínai invázióért felelős Mukali gujang⁸¹ lett, helyettese pedig Najaa nojan volt.⁸²

A lista alapján a centrum szerepe a káni család és különösen a nagykán közvetlen védelme volt, míg a balszárny a keleti területekért, elsősorban Kínáért felelt, ezzel szemben a jobbszárny elsősorban a nyugati hódításokban volt érdekelt. Valószínűleg nem véletlen, hogy a Burundaj névvariánssal is ismert Boroldaj aktívan részt vett az 1236–1242-es nagy nyugati hadjáratban is. Ez a földrajzi tagolás megfelel a mongoloknál alapvető déli orientációnak: minden jurta kapuja dél felé néz, ettől keletre van a bal (*dzseün*, modern mongol *dzüün*), ami az égtájt is jelenti, míg jobbra van nyugat (*baruun*, ami egyszerre jelent jobb oldalt és nyugati égtájt mongolul).

Ez a hármas tagolás ugyanakkor nem csak az egész mongol hadseregére volt igaz, de az egyes seregrészeket is eszerint osztották fel a hadjáratok során, sőt a csatarendre is alapvetően ez a hármas tagolás volt jellemző. Részletesebb adataink Kubilaj 1254-ben kezdődő kínai hadjáratával⁸³ kapcsolatban vannak. Valószínűleg erre vonatkozatható Rasid al-Din leírása a volgai Bulgáriára és Baskiriára támadó mongol sereg három vezérének (Batu, Siban és Boroldaj)⁸⁴ vagy a Krím ellen támadó három mongol hadvezér (Siban, Böcsök, Büri) említése.⁸⁵ A csapatok ilyen felosztása megfeleltethető a hajtóvadászatokról megismert vonulási sémának, amit dzserge néven a perzsa források többször említnek a hadjáratok során, például Kelet-Európában a kunok és alánok ellen a Volga mentén,⁸⁶ vagy Vlagyimir elfoglalása után a rusz városok ellen.⁸⁷

⁷⁹ Doerfer 1975. IV. k. 82–92. o.

⁸⁰ Valószínűleg a tangut mindkét esetben e parancsnokok származására utal.

⁸¹ A gujang kínai eredetű tisztség, a kuo-vangnak felel meg, jelentése a nép fejedelme.

⁸² RD I. 2. 2. 2.: Thackston 1999. 272–279. o. Valójában kis számítási hiba folytán a jobbszárnyba tartozó seregek összlétszáma 39 000 fő, míg a balszárny 61 000 fős, de ez nem érinti a hadsereg összlétszámát.

⁸³ Kubilajt egy összmongol sereggel küldték Kínába, a balszárnyból Jeké Kadaán, Totak (Ögödej ága), Kosikaj, Abiska, Narin Kadaán és Kadakcsi Szecsen (Csagatáj ág), Möge és Aszutaj (Toluj ága) és két emírt Bajdzsut és Korcsi Nojant kapta, míg a jobbszárnyból a Dzsingiszidák közül Tagacsar és Jeszünge, valamint kilenc emír (tisz), többek között Mukali fia és Csagan nojan csatlakozott a vállalkozáshoz. RD: Thackston 1999. 414. o.

⁸⁴ RD I. 2. 2. 4.: Thackston 1999. 325. o.

⁸⁵ Thackston 1999. 327. o.

⁸⁶ Thackston 1999. 326. o.

⁸⁷ Thackston 1999. 327. o.

Ezt egészítette ki az előőr (manglaj=homlok) és a hátvéd (csagdaul), ami sokszor a málhát (kojtul) védte. A *Mongolok Titkos Története* szókészlete egy ennél is összetettebb rendszerről tanúskodik: a sereg előtt felderítők (gadzsarcsi) vonultak, akiket a kémek (karaul) követtek. Az elővédnek (manglaj) is volt egy előőrse, ezt *kosigunnak* nevezték. Ezután következik a jobb- és balszárny, valamint a centrum már leírt hármasa. A hátvéd (csagdaul) mögött még két egység található: a tartalék (gedzsige) és a málya (kojtul).⁸⁸ Ezzel szemben az ugyancsak a *Mongolok Titkos Történetében* szereplő *algincsi* szó valószínűleg a megszálló seregként vagy garnizonként azonosított *tanma* előőrsét jelenthette.⁸⁹

Ez a három vagy öt fő elemből álló rendszer a csatarendben is nagy szerepet játszott. A legnagyobb erő a szárnyakon összpontosult, míg a központ alárendelt szerepet játszott. Az arcvonal legtöbb esetben rendkívül széles, elnyújtott volt, és a jobb- és balszárnyat kissé a centrum előtt helyezték el, ami ívelt, félhold alakú csatarendhez vezetett. Ez a felállítás kiválóan alkalmas volt átkaroló hadműveletek és a bekerítés végrehajtására. E csatarend korabeli elnevezése nem maradt fenn, de későbbi mongol források *nomon tulkuhur bajri*, vagyis új-kulcs felállásként ismerik, míg a kipcak sztyeppén e hadrend arab szóval *hilal*, azaz félhold néven volt ismert.⁹⁰ A leírások alapján a mongol hadrend egy komplex, jól szervezett beosztásról tanúskodik, aminek minden eleme pontosan tisztában volt a helyével és a rendeltetésével.

A fent leírt bonyolult rendszer nem statikus egységekből állt, hanem épp a csapatmozgások révén nyert értelmet. A mongolok taktikája már a XIII. században felkelte a kortársak figyelmét, és jó leírások születtek róla. Abban valamennyi forrás megegyezik, hogy a mongolok két fő taktikai előnyüket használták ki, a mobilitást és a tüzerőt.⁹¹ A mongol taktikán belül megkülönböztethetünk nagyobb, átfogó célú taktikai eljárásokat, amelyek egész csaták sorsát eldönthették, és kisebb, kiegészítő jellegű taktikai módszereket, amelyek e nagyobb célok eléréséhez vezethettek.

A mongol hadvezérek egyik fő célja az ellenség bekerítése (*dzserge*) volt.⁹² A bekerítés és átkaroló hadműveletek alkalmazását a szélesen elnyújtott arcvonal, az erős szárnyak és az ívelt hadrend tette lehetővé.⁹³ A bekerítés XIII. századi mongol nevét nem tudjuk, de a XVI. században Közép-Ázsiában *tulgama* (átkarolás) néven volt ismert ez az eljárás. Ennek lényege a szárnyak átlós irányú támadása volt, amelynek során az ellenség hátában a málhát támadták meg. Legtöbb esetben a jobbszárny csapatai kerülték meg az ellenfél balszárnyát, ami elsősorban az alkalmazott lovasíjászoknak volt köszönhető: balra sokkal hatékonyabb volt lóról löni.⁹⁴ A módszer szabatos leírását Johannes Plano Carpinitől ismerjük, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy nagyobb ellenállás esetén a mongolok egérvutát is szoktak hagyni, hogy a rendezetlenül menekülő csapatokat könny-

⁸⁸ Doerfer 1975. IV. k. 88–89. o.

⁸⁹ May 2007. 41. o.; Buell 2003. 104. o.

⁹⁰ Кушкунбаев – Бобров 2013. 20–24. o.

⁹¹ Храпачевский 2005. 196–197. o.; May 2007. 115. o.; Кушкунбаев – Бобров 2013. 6. o.

⁹² Кушкунбаев 2009.

⁹³ Храпачевский 2005. 199–200. o.; Кушкунбаев – Бобров 2013. 20–24. o.

⁹⁴ Кушкунбаев – Бобров 2013. 13–14. o.

nyebben elpusztíthatóak.⁹⁵ Az itt leírt műveletek végrehajtásához erős szárnyakra, fegyvellett egységekre és összehangolt csapatmozgásokra volt szükség.

A mongol hadsereg másik fő taktikai eljárása épp az átkaroló műveletek ellenkezője volt, és az ellenséges sereg sorainak áttörését szolgálta. Ezt a célt egy kiválasztott, gyengének ítélt pont koncentrált sorozatos támadásával kívánták elérni. Az eljárást a *Mongolok Titkos Történetében* *sucsi*, azaz véső névvel írták le. Ezt a módszert gyakran használták a bekerítéssel kombinálva is.⁹⁶

E két fő cél: a bekerítés és szétzúzás érdekében egy sor kisebb taktikai módszert alkalmazhattak, amelyek az ellenség erőinek felörlését, koncentrált tüzerőt/támadást vagy a figyelemelterelést szolgálták. Az ellenség folyamatos „tűz” alatt tartását, vagyis a nyílzápor hosszas fenntartását tette lehetővé a lovasíjászok egy kör alakú csapatmozgása és folyamatosan megújuló hullámszerű támadása, amit a nyugati szakirodalom a kora újkori európai lovas hadviselésből ismert *caracole* vagy *caracolla* (csigavonal, spirál) néven ismertetett.⁹⁷ Az orosz szakirodalom ugyanerre a csapatmozgásra a „körtánc” (*horovod*) vagy – a szintén modern – „körhinta” (*karuszel* – egyben lovas, katonai műszó) fogalmakat alkalmazta.⁹⁸ Bár a támadó hullámok korabeli elnevezése nem ismert, egy későbbi XVII. századi forrásban a Timur Lenk élettörténetét és törvényeit leíró Tuzukat-i Timuriban e technikát a *csapavul* és a *sikavul* nevű egységek támadásainak váltakozásaként írták le.⁹⁹ Hasonló leírás a VI. századi bizánci taktikai kézikönyvből, Maurikios Stratégikonjából is ismert volt.¹⁰⁰ Az igen széles időhatárok a taktikai eljárás hatékonyságát, és erre épülve a tartósságát mutatják, amivel megoldhatták azt, hogy az egymást váltó csapatok ne kerüljenek a saját tűzvonalukba.

Az ellenség nyílzáppal való felörlését szolgálta a kisebb létszámú (4-5 fős) rajok sorozatos támadásán, majd szétszóródásán alapuló taktika, amit egy XIII. századi dél-kínai (Szung-kori) forrás „varjúraj” néven említett.¹⁰¹ A támadó rajok folyamatos szétszóródása az ellentámadások sikerének esélyét minimálisra csökkentette, egyben hatékonyan használta a mongolok két fő taktikai előnyét: a mobilitást és a távolharcot.

A koncentrált tüzerőt és pontos nyíllövéseket nem csak a rendkívül mobilis körmozgással lehetett fenntartani, nagyobb távolságból pontosabb lövéseket éppen a mobilitás feladásával, a lóról leszállással oldották meg. Az így gyalogosan alkalmazott íjászok bal könyökükön kis kör alakú fonott pajzsot viseltek, és a hadrendben mindig a centrumban helyezkedtek el. Bár a nomád népek taktikáját elsősorban a lovasíjászokkal szokás azo-

⁹⁵ „Az erősebb harcosokból alakult csapatokat messze elküldik jobbra és balra, hogy az ellenfél ne lássa; ekképpen bekerítik és közrefogják az ellenséget, s így mindenfelől megindítják a harcot... S ha az ellenfél történetesen keményen küzdene, utat hagynak neki a menekülésre; mihelyt aztán futni kezdenek és elszakadoznak egymástól, utánuk erednek, s üldözés közben vágják le őket, s így többet ölnek meg, mint amennyit csatában megölni képesek volnának.” Plano Carpini VI. (14): Györfly 1986. 135. o.

⁹⁶ Храпачевский 2005. 197. o.; Кушкумбаев – Бобров 2013. 14–16. o.

⁹⁷ May 2006. 628. o.; May 2007. 50., 118. o.

⁹⁸ Горелик 1990. 156–157. o.; Кушкумбаев – Бобров 2013. 7–8. o.

⁹⁹ Csiky 2006. 450–451., 486. o.

¹⁰⁰ A forrásban a *cursoros* és a *defensores* nevű alakulatok támadása váltogatta egymást hullámszerűen. Strategikon II. 3.: Dennis 1984. 26. o. Lásd még Graff 2016. 63–64. o.

¹⁰¹ A kínai forrás Peng Taja és Hszü Ting *Hejta silüe* című műve, orosz fordításban: Храпачевский 2009. 67–68. o. A taktikai eljárás leírása: Кушкумбаев – Бобров 2013. 10–11. o.

nosítani, a gyalogos íjászok alkalmazása az ázsiai hunok (hsziung-nu) korától kezdve a XIX. századig fennmaradt a belső- és közép-ázsiai hadseregek taktikai repertoárjában.¹⁰²

A forrásokban rendkívül gyakran és hosszú időn keresztül feltűnő színlelt visszavonulás és lesvetés taktikája elsősorban a figyelemelterelést szolgálta. Plano Carpini érzékletes leírása szerint „... amikor megpillantják az ellenséget, megindulnak feléjük, mindegyikük három vagy négy nyilat lő rájuk; ha pedig látják, hogy nem tudnak felülkerekedni, visszahúzódnak övéikhez. Ezt pedig cselvetésből teszik, hogy az ellenfél kövesse őket arra a helyre, ahol csapdát készítenek számára.”¹⁰³ Ez az eljárás alkalmas volt az ellenséges haderő egészének vagy bizonyos részeinek elcsalogatására, ami végső soron a bekerítést és az ellenfél szétzúzását szolgálhatta.¹⁰⁴

A megtévesztés és figyelemelterelés számos más módja is ismert a forrásokból: „... olykor emberalakokat is csinálnak, s lovakra ültetnek. Ezt azért teszik, hogy nagy harcostömeg látszatát keltsék. Az ellenfél élvonalával szemben foglyokból és velük hadakozó idegen népekből csapatot küldenek, esetleg néhány tatár is velük tart.”¹⁰⁵ A lóra ültetett bábuk alkalmazása a horezmi hadjárat idején a parváni csatában (1221) is adatolt,¹⁰⁶ sőt e hadicselt Rogerius leírása szerint a tatárok Magyarországon is alkalmazták a váradi püspökkel szemben.¹⁰⁷ A módszer elsősorban arra szolgált, hogy a valóságnál jóval nagyobb tünjön a mongol sereg létszáma. Ugyanezt a célt szolgálta, hogy mindenki több táborfüzet gyűjtött éjszaka, mint amennyire valóban szüksége volt, így a mongolok tábora a valóságnál jóval nagyobb tünött.¹⁰⁸ A mongol hadsereget mesterségesen, lovak farkára kötött ágak segítségével keltett porfelhővel is nagyobb tünömet lehetett láttatni.¹⁰⁹

A csatákat a mongol hadvezérek rendszerint hátulról irányították, ami a középkori Európában épp ellenkezőképp volt. „A vezérek, illetőleg a hadsereg vezetői nem bocsátkoznak harcba, hanem messze, az ellenséges sereggel szemközt állnak fel, körülöttük a lóháton ülő gyerekekkel, asszonyokkal és lovakkal...”¹¹⁰ Az első sorokban küzdő vezér vagy uralkodó ugyan növelheti a harci szellemet, de felesleges kockázatot is jelent, amit a mongolok jól felismertek. Ráadásul egy harcba keveredett vezér nem feltétlenül képes átlátni a teljes csatamezőt, a különböző csapatmozgásokat, így egy megfelelően távoli perspektívából jobb lehetőségei vannak a hadmozdulatokhoz szükséges koordináció biztosítására.¹¹¹

¹⁰² Ezt az eljárást elsősorban Kínában alkalmazták, Marco Polo, Peng Daja és Hszu Ting, valamint a Jüan-si (dinasztikus évkönyv) adatait idézi és értelmezi Кушкумбаев – Бобров 2013. 11–13. o. A pajzs alóli lövést a mameluk íjász kézikönyvek is leírták: Tajbuga (1368 k.), angol ford.: Latham – Paterson 1970. 101–102., 137. o.; és az anonim Kitáb fő ílm an-nussáb, magyar ford.: Sudár 2010. 344., 346. o.

¹⁰³ Plano Carpini VI. (13): Györffy 1986. 134. o.

¹⁰⁴ Храпачевский 2005. 199. o.; Кушкумбаев – Бобров 2013. 16–17. o.

¹⁰⁵ Plano Carpini VI. (14): Györffy 1986. 135. o.

¹⁰⁶ Dzsuvajni 137.: Boyle 1958. 406. o.

¹⁰⁷ „És mivel a tatároknak igen sok lovuk volt, s ők maguk kevesen voltak, a következők koholták ki és rendezték meg. Készítettek ugyanis kísérteties figurákat és igen sok zörnyalakat, és ezeket szabad lovakra ültetve, mintha katonák lennének, sorba állították, és a lovakat egy kis hegy alá vezették, s néhány szolgát hátrahagyva...” Rogerius (27): ford. Katona 1981. 128. o., kiadása: Bak – Rády – Veszprémy 2010. 178–179. o.

¹⁰⁸ Ezt a módszert használták 1204-ben a najmanok ellen (MTT (193): Ligeti 1962. 79. o.) és 1216-ban a horezmi hadsereggel vívott első csata előestéjén is. RD II. 2. 2. (354): Thackston 1998. 236. o.

¹⁰⁹ Heida shilüe adatai idézi Кушкумбаев – Бобров 2013. 33–35. o.

¹¹⁰ Plano Carpini VI. (14): Györffy 1986. 134–135. o.

¹¹¹ Кушкумбаев – Бобров 2013. 26. o.

A hadsereg irányítására és a csapatmozgások összehangolására gyors taktikai döntésre és egyidejű jelzőrendszerre volt szükség, hogy a megfelelő parancsokat az adott csapatokhoz eljuttassák. A mongol hadseregben e feladatokat különböző zászlójelek, füttyülő nyilak, hadizene (elsősorban dobok) és harci kiáltások alkalmazásával oldották meg.¹¹²

A pszichológiai hadviselés része volt a pusztítás és mészárlás is.¹¹³ A terror több célt is szolgált: egyrészt a számbeli kisebbségnek számító mongolok dominanciáját csak fokozott agresszivitással, az elrettentéssel lehetett fenntartani,¹¹⁴ másrészt egy elpusztított és kiirtott táj nagy problémákat okozhatott az ellenség logisztikájában, az ellátás nehézkessé vált, és a terror sújtotta területekről érkező menekülthullám csak ronthatott a helyzeten.

Az ostromok nem feltétlenül tartoztak a nomád hadseregek erősségei közé, de a mongol hadsereg hódításai folyamán fokozatosan megtanulta, hogyan kell hatékonyan bevenni az erődítményeket. E tanulási folyamatban Roman Hrapacsevskij három fő szakaszt különített el: 1. a tangut (1205-től), 2. a dzsürcsen (1211–1217) és végül 3. a muszlim szakaszt (1209-től, de elsősorban az 1220-as években). A mongol hadsereg egyre komplexebb védelmi rendszerekkel, kifinomultabb és bonyolultabb módszerekkel és hadigépekkel ismerkedett meg ez időszak alatt.¹¹⁵ Jelentősebb különbségek valójában a kínai és muszlim ostromtechnika között mutathatók ki, és ezek kiegyenlítésében a mongolok jelentős szerepet játszottak.¹¹⁶

A mongol hadsereg ostromok során alkalmazott taktikájában jelentős szerepet játszott a kényszermunka (perzsául *hasar*). Az összes nagyobb ostrom a vár vagy város környékének pusztításával és foglyok gyűjtésével kezdődött, akiket tízes egységekbe szerveztek mongol parancsnokok irányítása alatt. Feladatuk két részre oszlott: egyrészt ők képezték a támadás első hullámát, így élő fedezékként szolgáltak a mongol hadseregnek, másrészt az ostromhoz szükséges földmunkákat, az ostromgépek építéséhez használt fák kidöntését és a lövedékként használt kövek gyűjtését is ők végezték.¹¹⁷

A mongolok sokoldalú földmunkákat alkalmaztak az ostromok során: a várárkok feltöltése, sánc építése az ostromló tábor védelmére vagy palánkfal építése az ostromlott vár köré a teljes körbezárás érdekében, rámpa építése a várfal mellé, mesterséges dombok emelése a kőhajítók alapozásaként, gátak építése vagy átvágása, valamint árkok, aknák és alagutak ásása.¹¹⁸ Ez utóbbiakat elsősorban mesterséges áradások létrehozása érdekében hajtották végre.¹¹⁹

¹¹² Összefoglalóan: *Кышкымбаев – Бобров* 2013. 27–31. o.

¹¹³ „Hasonlóképpen, ha azt látják, hogy nagy hadsereg van velük szemközt, olykor egy- vagy kétnapi járásra is elkerülik, és az ország más részét rohanják le: fosztogatnak, az embereket leöldösik, feldúlják és pusztává teszik az országot. Ha pedig úgy látják, hogy erre nem képesek, néha tíz-tizenkét napi járóföldet viszszaakoznak, egy biztos helyen meghúzódnak, amíg elleneik serege fel nem oszlik, akkor lopva megjelennek és kiirtják a föld egész népét.” Plano Carpini VI. (13): *Györffy* 1986. 134. o.

¹¹⁴ *May* 2007. 126. o.

¹¹⁵ *Храпачевский* 2005. 212–237. o.

¹¹⁶ *Allsen* 2002. 265–286. o.

¹¹⁷ *Храпачевский* 2005. 241–242. o.

¹¹⁸ *May* 2007. 125. o.; *Храпачевский* 2005. 211–212., 221–222., 227., 238., 245. o.; *Raphael* 2009. 357–358., 362., 364. o.

¹¹⁹ Példák: 1209-ben a tangut főváros Csunghszing a Huangho folyó elterelése (*May* 2007. 17. o.; *Храпачевский* 2005. 221. o.), Cajcsou a csin főváros (*May* 2007. 21., 184. o.) és Bagdad 1258-ban a Tigris elterelése (*May* 2007.44. o.; *Raphael* 2009. 362. o.).

Az ostromok során természetesen a mongolok többféle taktikai elemet használtak: gyakori volt az ellenség kicsalogatása és mezei csatában történő elpusztítása, a váratlan roham alkalmazása, az ostromgépek (kőhajítók, ostromtornyok, pirotechnikai eszközök, faltörő kosok) alkalmazása, a vár folyamatos tűz alatt tartása, a kiéheztetés, a falmászás (létrával vagy kötélre szerelt hurkokkal), illetve a felsorolt elemek különböző kombinációit is előszeretettel használták.¹²⁰

A mongol hadjáratok stratégiai döntéseit a kurultájokon a kán, rokonsága és az előke-lők (*nojon*) részvételével hozták meg. E gyűléseken rendszerint távlatibb célokat határo-ztak meg, beleértve a hadjáraton részt vevők számát és a vezetők személyét. A hadjáratok vezetői általában dzsingiszida hercegek voltak, akik munkáját tapasztalt parancsnokok, mint például Szübötej segítették.¹²¹

A hadjáratok tervezésében nagy szerepet játszott a felderítés és a kémkedés, melynek során elsősorban követek és kereskedők szolgálatait használták fel. A felderítés nem csak a kiszemelt terület haderejére, seregének gyenge pontjaira koncentrált, de nagy szerepet kapott a teljes politikai felderítés, a lehetséges politikai ellentétek és ellenzékek felderíté-se, amit gyakran egészített ki diverzáns tevékenység vagy aktív propaganda. A releváns információk közé tartoztak az útviszonyok, a jelentősebb erősségek, az elérhető élelem emberek és különösen lovak számára. A legelőterületek felderítése a felderítők kiemelt feladatai közé tartozott. Bár a kurultáj a hadjáratokkal kapcsolatos fő irányvonalakat eldöntötte, de a hadvezéreknek lehetőségük volt azokat flexibilisen kezelni, és az adott helyzethez igazítani.¹²²

A mongol hódító hadjáratok tágabb összefüggésekben való értelmezése egy átfogó mongol stratégia képét vetíti fel. Timothy May értelmezése szerint a mongol hódítás leg-inkább a cunamihoz hasonlítható, mivel az a szökőárhoz hasonlóan hullámszerűen tör-tént, először mindig nagyobb területeket pusztított, majd annak csak kisebb részét csatol-ták valóban a birodalmukhoz. Észak-Irán és India dűlása a horezmi hadjárat (1219–1223) idején, vagy a magyar Alföld szisztematikus pusztítása a tatárjáráskor (1241–1242) ebben a sémában, egy-egy pufferezóna létrehozását jelentette a meghódított területeken kívül.¹²³

A hadjáratok sikeres kivitelezésének legfontosabb előfeltétele a megfelelő logisz-tika volt. A mongol lovasság nagy előnye az volt, hogy a lovak kizárólag legeltek, ezért nem igényeltek abrakot. A mongol lovasok ugyanakkor 4-12 vezetőklóval vonultak, ami ugyan nagyban növelte a mobilitásukat, de növelte a legelőterületek iránti igényt is. A lovak legelőigénye még a hadjáratok szezonálisát is befolyásolta: a mongol lovas had-sereg leginkább a hosszú nyári legeltetések után ősszel volt hadra fogható, ez magya-rázza a rendszeresen ismétlődő őszi és téli hadjáratokat.¹²⁴ A nagy mennyiségű ló mon-gol hadsereg nagyfokú mobilitását biztosította, amit a csatákban ki is tudtak használni, de nagyobb hadjáratok folyamán a mongol sereg viszonylag lassan – ilhanida példák alap-

¹²⁰ Összefoglalóan lásd Храпачевский 2005. 209–256. o.

¹²¹ Sinor 1975. 238–249. o.; May 2007. 137–138. o.; Храпачевский 2005. 277. o.; May 2015.; May 2018. 78–104. o.

¹²² Храпачевский 2005. 258–268. o.

¹²³ May 2007. 137–138. o.; Храпачевский 2005. 277. o.; May 2015.; May 2018. 78–104. o.

¹²⁴ Sinor 1972. 171–183. o.

ján napi 14-15 mérföld (22,5-24 km) vonult, ami a mongol lovak hosszú napi legelési idejével magyarázható.¹²⁵

A sereg élelmezését viszonylag egyszerűen, tartós élelmiszerek alkalmazásával oldották meg. Bár a középkori hadviselésben a zsákmányolás bevett szokás volt, a mongol harcosoknak a fosztogatást a teljes győzelem előtt kimondottan tiltották,¹²⁶ így rá voltak szorulva a magukkal hozott élelemre. Ez legtöbb esetben tejtermékekből, szárított sajtból (*aaruul*) vagy szárított húsból (*borc*) állt, de gyakran ettek híg köleskását is.¹²⁷ Marco Polo vérivásról is írt, erőltetett menetben a lovak vérével is táplálkoztak.¹²⁸

Tágabb értelemben a sebesültek ellátása is a mongol hadsereg logisztikájának része volt. A XIII. századi források néhány ma is használt eljárás (mint a seb kiszívása vagy kauterizáció) mellett egészen extrém gyógymódokat is leírtak: a nagy vérvesztés által okozott sokk hatását azzal orvosolták, hogy a sebesültet egy frissen levágott állat (elsősorban szarvasmarha) belsejébe rakták, ahol az állat testmelege, vére és csontjainak nyomása egyszerre fejtett ki rá gyógyító hatást.¹²⁹

A logisztikához hozzátartozott az információk gyors továbbítása is, amely a postarendszernek (*jam*) köszönhetően rendkívül gyors volt a Mongol Birodalomban.¹³⁰ A hadseregnek szükséges felszerelést a különböző meghódított tartományokból deportált kézművesek kolóniái készítették el.¹³¹

Felszerelés és fegyverzet

A mongol hadsereg elsősorban lovas íjászokból állt, valamennyi korabeli leírás kiemeli, hogy a közelharcot a mongolok kerülni próbálják, és elsősorban íjokban bíznak. A mongol fegyverzet legrészletesebb leírása Plano Carpinitől származik: „Ami a fegyvereket illeti, minden harcosuk legkevesebb két, vagy három íjat, vagy legalábbis egy jó íjat,

¹²⁵ John Masson Smith számítása szerint a mongol lovaknak napi 10 órát legeléssel kellett tölteniük. *Smith* 1975. 335–336. o. Hasonló átlagos menetsebességgel haladtak a mongol csapatok a kelet-európai hadjárat során Rjazany és Vlagyimir közt (15 km/nap) és Torzsok és Novgorod közt (13 km/nap) is. *Csiky* 2008. 752–753. o.

¹²⁶ *May* 2006. 632. o.

¹²⁷ A mongol logisztika, különösen az élelmezés elemzését lásd *May* 2007. 63–68. o.

¹²⁸ Marco Polo különösen nagy figyelmet fordított az élelmezésre a mongol hadsereg leírásakor: „...különböben nem visznek magukkal más poggyászt, csupán egy-két börtömlőt a tej számára, továbbá egy kis fazekat, amelyben megfőzik a húst; ha nincs ilyen fazekuk, megölik az első útjukba kerülő állatot, szügyét kivágják, kiürítik, majd megtöltik vízzel; a húst pedig, amelyet meg akarnak főzni, darabokra vagdalják, és a vízzel telt szügybe teszik; aztán a tűzre teszik és megfőzik; mikor megfőtt, megeszik a húsos tartályt mindenestől... Ha szükséges és nagyon sietős a dolguk, tíz napon át lovagolnak anélkül, hogy főtt húst ennének vagy tüzet gyújtának, mert az élelmiszer megfőzése hátráltatná őket a lovaglásban; ilyenkor gyümölcsön élnek, meg vízen és boron vagy véren; mert lovaik vérével is táplálkoznak, mégpedig felvágják az állat egyik erét, s a vért szájukkal kiszívják, míg csak meg nem elégszenek vele, aztán bekötik a sebet. Vért is visznek magukkal, és ha megeheztek, tüzet gyújtanak, feloldják lángján a megfagyott vért, majd megisszák.

Fogyasztanak még egy szárított tejfajtát is, amelyet pástétomszerűen elkészítve visznek magukkal; ha élelemre van szükségük, ezt vízbe dobják, és addig keverik, míg felolvad, majd ha a kövére már a tetején úszik, lefölozik egy másik edénybe, és ebből vaját készítik, mert a tej mindaddig nem válik szilárddá, míg a zsírosát el nem távolították. Aztán a tejet a napra teszik, hogy száradjon. Ha kalandozni mennek, minden ember tíz font ilyen szárított tejet vesz magához. Reggelente pedig fél fontot tesz belőle börtömlőjébe, s annyi vizet vezet hozzá, amennyi tetszik. Lovaglás közben a tejpástétom és a víz a tömlőben pépfélével köpülődik össze, amiből megebédelhet.” Marco Polo, 54. fej.: *Vajda* 1963. 122–123. o.

¹²⁹ *Cleaves* 1954. 428–444. o.; *Kaszuba* 1996. 59–68. o.; *May* 2015a. 175–193. o.

¹³⁰ *May* 2007. 70. o.; *Silverstein* 2007. 141–161. o.; *Shim* 2014. 405–469. o.; *Vér* 2016.; *Vér* 2019.

¹³¹ *Allsen* 2002. 265–267. o.

három, nyilakkal teli nagy tegezt, egy szekercét és hadigépek vontatásához szükséges köteleket tartozik vinni magával. A gazdagoknak van hegyes végű, egyélű, kissé hajlított kardjuk, van páncéllal ellátott lovuk, lábszárvédőjük, sisakjuk és vértzetük.¹³² Carpini részletesen leírta a páncélzatukat is, különösen a bőrpáncél előállítását és a lópáncél szerkezetét is.¹³³

A páncélzat rekonstruálása nagy figyelmet kapott elsősorban Mihail Gorelik tevékenységének hála, aki a képi ábrázolások, régészeti leletek és írott források adatainak kombinációjával és kiemelkedő művészi tehetségével hűen rekonstruálta a mongolok védőfegyverzetét.¹³⁴ A vasból (és bőrből) készült páncélok zömükben lamellás vagy más néven zindelypáncélok voltak, amelyek kis vaslemezeit bőrszíjjakkal fűzték össze. A páncéllemezek kisméretűek és lekerekített tetejű téglalap alakúak voltak, általában hat nyíláson keresztül fűzték őket egymáshoz, és leggyakrabban egy mellvértből és két vállvértből álltak,¹³⁵ de léteztek steppelt, bélelt kaftánok (*khatangu degel*) is, amelyekre gyakran vaslemezeket varrtak. Ez a VIII. századi Kelet-Ázsiából származó páncéltípus a késő középkorra Nyugat-Európában is elterjedt, ahol *brigandine* néven volt ismert.¹³⁶ Fontos kiemelni, hogy míg a mongolok kezdetben csak a lamellás páncélt ismerték, a muszlim területek és Kelet-Európa meghódítása után viszonylag gyorsan elterjedt közöttük a láncing használata is, amit a XIV. századtól a lamellás páncélokkal kombinálva viseltek.¹³⁷ A láncing muszlim eredetére utal az is, hogy a mongol neve *begder*, a perzsa *bagtar* szóból származik.¹³⁸

A páncélzatot sisak egészítette ki, amely nagy vonalaiban megfelelt a korábbi hagyományoknak, de pár újítás a mongol hadsereghez kötődik. Ezek közé tartozik a napellenző, a magas forgó és gyakran a maszkok használata. A maszkos sisakok használatát a szovjet/ orosz kutatás XII. századi óorosz eredetűnek tekintette, de Mihail Gorelik meggyőző érvei alapján az csak a XIII. század közepén tűnik fel Kelet-Európában, s így valószínűleg a mongol hódításhoz köthető.¹³⁹ A mongol nehézlovasság a lovait is páncélozta, az ábrázolások alapján a ló teljes testét, de elsősorban a nyakát fedte és lamellás szerkezetű volt, ami X–XII. századi kitaj és dzsürcsen hagyományokra megy vissza.¹⁴⁰

A korabeli források a mongolok támadófegyverei közül elsősorban az íjászfelszerelést (mongolul *num szum*) emelték ki. Korábban az íj rekonstruálásakor elsősorban az íjmaroklatok és íjszarvak merev agancslemez borítására voltunk utalva, s így különítették el a mongol és tunguz típusú íjakat,¹⁴¹ vagy a belső-ázsiai és közel-keleti kompozit reflexíjat a méretük alapján.¹⁴² Újabb mongóliai barlangi temetkezések felfedezésének köszönhetően, a kivételesen száraz környezetben megőrződött múmiák és szerves anyagok között

¹³² Plano Carpini VI (4): Györffy 1986. 130. o.

¹³³ Plano Carpini VI (4): Györffy 1986. 130–131. o.

¹³⁴ Горелик 1987. 163–208. o.; Горелик 2002. 21–24. o.

¹³⁵ A mongol kori belső-ázsiai sírokban gyakran fordulnak elő páncélokhöz tartozó lamellák, lásd Немеров 1987. 212–21. o.; Худяков 1991. 140–144. o.

¹³⁶ Горелик 2002. 22. o.

¹³⁷ Горелик 2002. 25. o.

¹³⁸ Allsen 2002. 265. o.

¹³⁹ Горелик 2002. 23., 25. o.

¹⁴⁰ Немеров 1987. 222. o.; Горелик 2002. 13–14., 24. o.

¹⁴¹ Немеров 1987. 214–216. o.

¹⁴² Горелик 2002. 18. o.

négy csaknem teljesen ép mongol kori íj is előkerült, így azok teljes mértékben rekonstruálhatók. Ezek alapján a mongol íjak 120-130 cm hosszúak voltak, több rétegből (fa, in, szaru, csont és nyírfakéreg) álltak, felajzatlan állapotban enyhén hajló D-alakúak voltak, az íj szarvait csontveretekkel merevítették, és azok nem voltak különösen hosszúak. Az íj húrja több esetben selyemszálból készült, az íjat geometrikus festett mintákkal, valamint fa- és aranyberakásokkal díszítették. Gyakoriak voltak a csontlemezek és tömör csontmerevítések nélküli fa íjak, amelyek néprajzi párhuzamai a kelet-szibériai evenki népesség-nél ismertek.¹⁴³

Az íjakkól kilótt nyílvesszők 70-80 cm hosszúak voltak, fűzfából, nyírfából vagy borókából készültek, a végükön tollazat és húrbevágás volt.¹⁴⁴ A nyilak végein vas vagy csont nyílcsúcsok voltak. A mongol kori vas nyílcsúcsok típusait a karakorumi leletek, kései nomád kurgánok és az elpusztult óorosz városok romjai között talált leletek alapján A. F. Medvegyev határozta meg, és különítette el a korábbi időszakok emlékeitől. Az összes általa azonosított nyíl tuskés felerősítésű volt, a pengét és a tuskét egy kis támasz választotta el. A legtöbb mongol nyílcsúcs nagyméretű (10-15 cm hosszú), lapos és széles pengéjű volt, elsősorban vágásra és nagy sebek ejtésére használhatták ezeket. Medvegyev 14 vas nyílcsúcs-típust különített el, de ezek közül a 2. és 3. típusú spatula alakú nyílcsúcsok és a 7. típusú szezámlevél alakú nyílcsúcsok voltak igazán népszerűek. Érdekes módon a keskeny, páncélozott ellenfél ellen is jól használható nyílcsúcsok (11. típus: tökesúly alakú) a vágó nyílhegyekhez (oroszul *szrezeny*) képest kisebbségben voltak.¹⁴⁵ A leírt nyílcsúcs-típusokat Lengyelországban (2. típus)¹⁴⁶ és Szlovákiában (Medvegyev 2., 3., 7. és 11. típusok)¹⁴⁷ is sikerült azonosítani középkori településeken, amit mindkét esetben mongol támadások nyomaiként azonosítottak.

A különböző típusú nyílcsúcsok az írott forrásokban is megjelentek: Carpini szerint fegyvertelen emberekkel szemben három ujj széles nyilatkat használnak a mongolok,¹⁴⁸ Marco Polo pedig a Kubilaj és Kajdu közötti csata kapcsán arról írt, hogy minden mongol hatvan nyilat vitt magával. „Közülük harminc könnyű és igen hegyes, ezekkel messzire lönek, vagy az ellenséget üldözik, míg a másik harminc nehéz, széles hegygel; ezekkel közélről támadnak, és nagy zavart keltenek az ellenség soraiban.”¹⁴⁹ Ez a leírás megfelel a régészeti leletekből is ismert vas nyílcsúcsoknak.

Elsősorban a belső-ázsiai és dél-szibériai vas nyílcsúcsokon jellemzők a penge alatt felhúzott átfúrt csontgömbök, amelyek a nyíl lövésekor füttyülő hangot adtak ki az értelmezések szerint az ellenség elrettentésére.¹⁵⁰ A Mongol Birodalom hadserege egészen archaikus csont nyílhegyeket is használt, amelyek ék alakú résszel kapcsolódtak a vesszőhöz, a hegyük pedig háromszög vagy rombusz átmetszetű és ék alakú volt. Ilyen nyílhegyek elsősorban a Bajkálon túli területről ismertek.¹⁵¹

¹⁴³ *Nomguunsüren et al.* 2012. 330–335. o.; *Ahrens – Piezonka – Nomguunsüren* 2015. 685. o.

¹⁴⁴ *Немеров* 1987. 219. o.; *Nomguunsüren et al.* 2012. 337. o.

¹⁴⁵ *Медведев* 1966. 50–60. o.

¹⁴⁶ *Kuśnierz* 2005. 115–132. o.

¹⁴⁷ *Holeščák* 2015. 494–498. o.; *Holeščák* 2017. 45–51. o.

¹⁴⁸ *Plano Carpini VI. (9): Györffy* 1986. 132. o.

¹⁴⁹ *Marco Polo*, 42. fejj.: *Vajda* 1963. 354. o.

¹⁵⁰ *Медведев* 1966. 60. o.; *Немеров* 1987. 218–219. o.

¹⁵¹ *Немеров* 1987. 224–226. o.; *Худяков* 1991. 121–125. o.

Az íjászfelszereléshez szorosan hozzátartozott az íjtartó és nyíltartó tegez is. Ez utóbbi formájában éppen a mongol kor jelentett változást. Már a kitaj Liao korban (X–XII. század) megjelentek a kis téglalap alakú bőrből készült ferdén előre álló tegezek, amelyek csak a tollazatukkal felfelé és hátrafelé álló nyílveszők felét-harmadát borítják.¹⁵² A mongolok ugyanakkor egy másik, archaikusabb tegezformát is ismertek és használtak: a hengeres, lefelé enyhén kiszélesedő, a hegyükkel felfelé álló nyílveszők teljes hosszát fedő zárt tegezek a XIII. századi mongol sziklatemetkezésekből (múmiák)¹⁵³ és ábrázolásokból¹⁵⁴ egyaránt ismertek. A Gorelik által kitaj tegeztípusnak nevezett téglalap alakú kis bőrtegezek fokozatosan kiszorították a zárt hengeres típust.¹⁵⁵

A közelharc támadófegyverek kiegészítő szerepet töltöttek be a mongol fegyverzetben, legtöbbször csak a nyílzáporok után szétzilálódó ellentéges sorok elleni döntő csapásnál vetették be. Ennek a megállapításnak megfelelően a régészeti leletként ismert közelharc támadófegyverek száma a korszakból rendkívül alacsony. A rúdfelegyvereket a keskeny, rombusz, háromszög vagy lencse átmetszetű pengéjű döfőlándzsák képviselik, amiket elsősorban a nehézlovasság használt.¹⁵⁶ Írott források említést tesznek kampóval ellátott mongol lándzsákról, amelyeket a mongolok arra használták, hogy lerántsák vele ellenfeleiket a lóról.¹⁵⁷ Hasonló lándzsákat már a dzsürcsenek is ismertek, valószínűleg ezt a fegyvertípust az Észak-Kína elleni harcokban sajátították el a mongolok.¹⁵⁸ Belső-Ázsiában a szúrásra használt rúdfelegyverek mellett előfordulnak vágó rúdfelegyverek is, amiket az orosz szakirodalom a *palma* evenki/jakut szóval jelöl,¹⁵⁹ és amelyek a kínai alabárd típusú fegyverek közé tartoznak (kínai *csi* vagy japán *naginata*).¹⁶⁰ A felsoroltakon kívül elsősorban a testőrségnél előfordultak bonyolultabb rúdfelegyverek is, mint a két- vagy háromágú szigonyt formázó „lándzsák”, amik valószínűleg csak szimbolikus fegyverek voltak.¹⁶¹

A pengefegyvereket elsősorban a szabályák képviselték, amelyek Kelet-Európában nagyobb számban ismertek, mint a Mongol Birodalom más területein. Általános jellegzetességük az ívelt penge, a fokél megléte és enyhe kiszélesedése, és az egyenes rúdszerű, vagy ovális keresztvas.¹⁶² Ezeket a fegyvereket buzogányok és harci balták egészítették ki. A buzogányokkal kapcsolatban kiemelhető, hogy míg a Belső-Ázsiában a kitaj kortól hatalmas szimbólumnak is számított,¹⁶³ addig Kelet-Európában a kipszak lakosság által gyakran és hatékonyan használt fegyver volt.¹⁶⁴

¹⁵² Горелик 2002. 11. o. A mongol korból régészeti leletként a Cagaan Khad lelőhelyen feltárt múmiával együtt került ilyen elő, lásd *Nomguunsüren et al.* 2012. 337–340. o.; *Ahrens – Piezonka – Nomguunsüren* 2015. 686. o.

¹⁵³ Szibériából: Худяков 1991. 127–128. o.; Silusztej szum lelőhelyről: *Nomguunsüren et al.* 2012. 335. o.

¹⁵⁴ Горелик 2002. 19. o.

¹⁵⁵ Горелик 2002. 18. o.

¹⁵⁶ Федоров-Давыдов 1966. 24. o.; Худяков 1991. 133–135. o.

¹⁵⁷ Plano Carpini VIII (7): Györffy 1986. 148. o.

¹⁵⁸ Горелик 2002. 19., 56. o.

¹⁵⁹ Худяков 1996. 136. o.

¹⁶⁰ Csiky 2015. 32. o.

¹⁶¹ Горелик 2002. 11., 19. o.

¹⁶² Худяков 1991. 31. o.; Евлевский – Потемкина 2000. 125–150. o.; Csiky 2015. 27–30. o.

¹⁶³ Худяков 1991. 138–140. o.; Горелик 2002. 20., 67. o.

¹⁶⁴ Кирпичников 1966.; Измайлов 1997. 97–103. o.; Измайлов 2008. 58–63. o.

A mongol hadsereg a várak és városok ostromlásához nagyszámú és sokféle hadigépet használt, amelyek ismerete a kínai és muszlim hadmérnököknek köszönhetően épült be. Az első leírás a mongolok hadigépeiről a kínai nyelvű, 1221-ből származó *Mengda beilu* című munka, amely páncélozott szekereket, ostromtornyokat, fedezékként használt ostromkupolákat és katapultokat említett. A mongolok a későbbiekben elsajátították a faltörő kosok, számszerűk és különböző kőhajtógépek készítését, valamint a legkülönbözőbb pirotechnikai szerekekkel (nafta és puszkapor) működő fegyverek használatát.¹⁶⁵

Az ostromtechnika elsajátítása fokozatosan történt: a mongolok először a dzsürcsen és a tangut hadigépekkel ismerkedtek meg. A tangut háborúk (1205, 1209–1210, 1225–1227) folyamán a mongol hadsereg megismerkedett a vaslemezekkel páncélozott szekerekkel és a függőleges tengely körül forgó úgynevezett örvény katapult használatával.¹⁶⁶ A dzsürcsen Csin dinasztiával Észak-Kínában vívott harcok során az egy- vagy sokijas nyíllövő gépek és a botparittya elvén működő húzott torbocsin (*traction trebuchet*, kínaiul *pao*) alkalmazását tanulták meg. Ez a gép 60–80 kg súlyú lövedékeket akár 100–200 méter távolságra is elhajthatott, hátránya ugyanakkor, hogy működtetéséhez nagyszámú (50–250 fő) személyzetre van szükség.¹⁶⁷ A mongol hadsereg valószínűleg ekkor találkozott először a puszkaporról is.¹⁶⁸

A kínai hajtógépek nagy hátránya volt, hogy nagyszámú személyzettel kisebb méretű követ és rövidebb távolságra tudtak eljuttatni, mint a közel-keleti hadigépek. Ennek fő oka az volt, hogy a muszlimok a XII–XIII. században már ellensúlyos torbocsint (*counterweight trebuchet*, arabul *mandzsarik*, kínaiul *hujhujpao*) használtak, ami az ellensúlynak köszönhetően kisebb erővel és személyzettel nagyobb követ messzebbre tudott hajtani jelentős stratégiai előnyt nyújtva. Nem véletlen, hogy ezt a hátrányt Kínában még a XIII. században be akarták hozni: Kubilaj kán 1270-ben az iráni ilhanida Abakától katapultkészítőket kért, amit a Majjafarikinból származó Alá al-Dín és az aleppoi Iszmáil személyében meg is kapott. Az újfajta katapultokat a dél-kínai Szung-dinasztia elleni háborúban például Hsziangjang ostromakor fel is használták.¹⁶⁹ A mongolok egyes ostromokon igen nagyszámú ostromgépet tudtak felvonultatni, például Rasídu'd-Dín adatai szerint 1221-ben a horaszáni Nisápúr ostromakor a mongolok 3000 nagy számszerűk, 3000 kőhajtó gépet, 700 naftával töltött edényt és 4000 létrát vonultattak fel, a hajtógépek lövedékeként pedig 2500 kőhalmot állítottak.¹⁷⁰ Kövek híján Horezm ostromakor eperfa tömböket hajtottak a várfalakra.¹⁷¹

A különböző anyagokat használó gyújtó-, robbanó- és lőfegyverek elsősorban az ostromok során voltak használatban: két anyagtypust alkalmaztak erre a célra, a kínai eredetű puszkaport és a nyersolajat vagy naftát, amelyet elsősorban a Közel-Keleten vetettek be. E két anyagcsoport elkülönítését a forrásokban megnehezíti, hogy a XIII. századi

¹⁶⁵ Храпачевский 2005. 238–239. o.; Turnbull – Reynolds 2001. 3–47. o.

¹⁶⁶ Храпачевский 2005. 213. o.

¹⁶⁷ Школяр 1980. 60–95. o.; Allsen 2002. 267. o.; Храпачевский 2005. 224–225. o.; Turnbull – Reynolds 2001. 12–24. o.

¹⁶⁸ Allsen 2002. 272–274. o.; Turnbull – Reynolds 2001. 37–43. o.; Храпачевский 2005. 226. o.; Haw 2013. 442–443. o.; Lorge 2008. 34–44. o.

¹⁶⁹ Allsen 2002. 269–271. o.; Храпачевский 2005. 231–232. o. Храпачевский már az 1220-as évektől számol az ellensúlyos katapult mongol használatával.

¹⁷⁰ Raphael 2009. 363. o.; Храпачевский 2005. 237., 240. o.; May 2007. 116. o.; Haw 2013. 460. o.

¹⁷¹ Храпачевский 2005. 235. o.

muszlim írásokban a nafta (*naft*) szó nem feltétlenül csak a nyersolajat jelentette, hanem azt gyakran puszkapor értelemben is használták.¹⁷²

A puszkapor Han-kori kínai találmány, amit a szerény alkimista kezdetek után már a X. században tűznyilak, tűzlándzsák és bombák formájában elkezdtek katonailag is felhasználni. Jelentőségét mutatja, hogy Kínában a salétrom- és puszkaporgyártás állami monopólium volt.¹⁷³ A puszkaporral működő fegyvereknek a középkori Kínában sajátos fejlődéstörténete volt: a XII. század közepéig csak gyújtó hatású por volt ismert, amit a korai puszkaporreceptek alacsony salétromtartalma okozott, majd a XII. század második felétől a salétromtartalom növelésével e keverék hő hatására robbanással reagált.¹⁷⁴ A puszkaport felhasználták gyújtó hatású tűznyilak (*huocsian*), lángszóróként használt tűzlándzsák (*huocsiang*), gránátok (*huo csili*), rakéták (*pili pao*) és ágyúk formájában is.¹⁷⁵ Fontos megjegyezni, hogy egyes tűzlándzsák már lövedékek kirepítésére is alkalmasak voltak, a gránátokban pedig vasrepszeket is elhelyeztek, amint arról egy 1281-ben Japán partjainál elsüllyedt hajóban talált gránátok is tanúskodnak.¹⁷⁶ Az ágyúk is korán jelentek Kínában, amint arról két Jüan kori példány is tanúskodik. Heilongjiangban egy 1288 előtti időre datálható kéziágyút találtak, míg Fangshanból egy felirattal datálható, 1332-ben készült bronzágyú ismert.¹⁷⁷ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy egyelőre nem ismerünk egyértelmű bizonyítékokat arra nézve, hogy e fegyvereket a Távols-Keleten kívül is használták volna.

Nem tisztázott, hogy a puszkapor receptje hogyan került Európába, de európai első említése 1267-ből, Roger Bacontól származik,¹⁷⁸ míg a Közel-Keleten először Haszan al-Rammah írta le először 1280 előtt, ami arra utal, hogy valamikor a XIII. század első felében, közepe táján juthatott el az információ e területekre.¹⁷⁹ A Mongol Birodalom politikai stabilitása, hatalmas mérete rendkívül megkönnyíthette az információk és szakemberek interregionális cseréjét, amely az innovációk gyors átadásához vezethetett, de így is még csaknem egy évszázadnak kellett eltelnie, mire a puszkapor valós katonai potenciálját felismerték Európában, és megkezdődött a tűzfegyverek kora.¹⁸⁰

*

A mongol hadsereg egy nagy létszámú, jól szervezett, komplex hadsereg volt, ami éppúgy épített a sztyeppei nomád hagyományokra, és vett át fontos katonai innovációkat a meghódított birodalmaktól. A mongol sereg hatékonyságát a fegyelem, a mobilitás és a tüzerő kombinációjának köszönhető.¹⁸¹ A mongol harcosok fegyverzete és felszerelése is a korszak színvonalán állt, sőt néhány esetben meg is haladta azt. Peter A. Lorge a X–XIII.

¹⁷² *Allsen* 2002. 274. o.; *Haw* 2013. 456–457. o.; *Raphael* 2009. 356., 361., 363. o.

¹⁷³ Összefoglalóan lásd *Needham* 1986.

¹⁷⁴ *Haw* 2013. 446–447. o.

¹⁷⁵ A puszkaporral működő fegyverek leírására lásd: *Needham* 1986. 127–341. o.; *Haw* 2013. 442–449. o.; *Lorge* 2008. 34–37. o.

¹⁷⁶ *Haw* 2013. 448. o.; *Sasaki* 2008. 51–52. o.; <https://archive.archaeology.org/0301/etc/kamikaze.html> (A letöltés időpontja: 2020. április 8.)

¹⁷⁷ *Needham* 1986. 290., Table 1, 293., 297. o.; *Haw* 2013. 450–451. o.

¹⁷⁸ *Thorndike* 1915. 799. o.; *Allsen* 2002. 274. o.

¹⁷⁹ *Pacey* 1991. 45–46. o.

¹⁸⁰ *Allsen* 2002. 283–284. o.

¹⁸¹ *Храпачевский* 2005.

századi kínai fejlesztésekkel kapcsolatban ázsiai hadügyi forradalomról írt, mivel a felfedezések gyakorlati hasznosításával a puskapor átalakította a teljes hadsereget, de részben a társadalmat és az államot is.¹⁸² Valójában a mongol hadsereg jelen ismereteink szerint a pirotechnikai eszközöket, a puskaport is beleértve csak korlátozott mértékben, és elsősorban a Távolságon használta, de nagyfokú mobilitásával és koncentrált tüzerejével a XX. századi *Blitzkrieg* alapjává vált,¹⁸³ s ily módon katonai hatása még ma is tart.

FORRÁSOK

- Dzsuvajni, 'Alá' al-Dín 'Atá-Malik: Táríkh-i Dzsahán-gusá: *Boyle* 1958.
Kitáb fī ilm an-nussáb: *Sudár* 2010.
Marco Polo: *Vajda* 1963. Maurikios: Sztratégikon; *Dennis* 1984.
Mongolok Titkos Története (MTT): *Ligeti* 1962.; *Ligeti* 1971.; *Onon* 2001.; *Rachewiltz* 2015.
Peng Taja – Hszü Ting: Hejta silüe (A fekete tatárok rövid leírása): *Храначевский* 2009.
Plano Carpini, Johannes: Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus: *Györffy* 1986.
Rasidu'd-Dín: Dzsámi' al-tavárikh (Történetek gyűjteménye): *Boyle* 1971.; *Thackston* 1998.; *Thackston* 1999.
Rogerius: Siralmas ének: *Katona* 1981.; *Bak – Rady – Veszprémy* 2010.;
Rubruk, Willelmus: Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratiae 1253 ad partes Orientales: *Györffy* 1986.
Tajbuga al-Asrafi al-Beklemisi al-Junáni Latham: *Paterson* 1970.

BIBLIOGRÁFIA

- Ahrens – Piezonka – Ahrens, Birte – Piezonka, Henny – Nomguunsüren, Gončigsüren: Buried with his Bow and Arrows. The Exceptional Cave Burial of a 14th Century Warrior at Tsagaan Khad Mountain, Mongolia. In: Ancient cultures of the northern area of China, Mongolia and baikalian Siberia. Part Three: Historical Period. Beijing, 2015. 683–692. o.*
- Allsen* 1986. *Allsen, Thomas T.: Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke, 1251–59. Harvard Journal of Asiatic Studies, 46. (1986) 3. sz. 495–521. o.*

¹⁸² *Lorge* 2008.

¹⁸³ A mongol hadviselés hatott a brit hadtudományra is B. H. Liddel Hart személyében, akitől a gyorsan, formációban mozgó tankhadosztályok elvét Douglas MacArthur tábornok is átvette, míg a Blitzkrieg elve egy ettől független fejlesztés, ami Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij szovjet tábornokhoz kötődik, de 1937-es kivégzése után a Szovjetunióban elvei nem tudtak hatni. A Blitzkrieg végleges kidolgozása Heinz Guderian tábornok nevéhez fűződik, aki Liddel Hart művét is ismerte. *May* 2007. 191–194. o.

- Allsen* 1987. *Allsen, Thomas T.*: Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259. Berkeley–Los Angeles–London, 1987.
- Allsen* 2002. *Allsen, Thomas T.*: The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire. In: Warfare in Inner Asian History (500–1800). Ed. *Di Cosmo, Nicola*. Leyden, 2002. 265–293. o.
- Allsen* 2006. *Allsen, Thomas T.*: The Royal Hunt in Eurasian History. Encounters with Asia. Philadelphia, 2006.
- Aubin* 1969. *Aubin, Jean*: L’ethnogenese des Qaraunas. *Turcica*, I. (1969) 65–95. o.
- Bak – Rady – Veszprémy* 2010. Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger’s Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars. Eds. *Bak, János M. – Rady, Martyn – Veszprémy, László*. (Central European Medieval Texts, Vol. 5.) Budapest–New York, 2010.
- Бартольд* 1968. *Бартольд, В. В.*: Сочинения. Том 5. Москва, 1968.
- Boyle* 1958. *Boyle, John Andrew*: ’Ala-ad-Din ’Ata-Malik Juvaini: The History of the World Conqueror. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle. (PhD-diss.) Manchester, 1958.
- Boyle* 1971. The Successors of Genghis Khan. Translated from the Persian of Rashid al-Din by John Andrew Boyle. Transl. by *Boyle, John Andrew*. New York–London, 1971.
- Buell* 1980. *Buell, Paul*: Kalmyk Tanggaci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of Mongol Expansion. *Mongolian Studies*, 6. (1980) 41–59. o.
- Buell* 2003. *Buell, Paul D.*: Historical Dictionary of the Mongol World Empire. (Historical Dictionaries of Ancient Civilisations and Historical Eras. No. 8.) Lanham/Maryland–Oxford, 2003.
- Ch’i-ch’ing Hsiao* 1978. *Ch’i-ch’ing Hsiao*: The Military Establishment of the Yuan Dynasty. Cambridge MA–London 1978.
- Cleaves* 1954. *Cleaves, Francis Woodman*: A Medical Practice of The Mongols in The Thirteenth Century. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 17. (1954) 3–4. sz. 428–444. o.
- Czeplédy* 1972. *Czeplédy, Károly*: On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25. (1972) 275–281. o.
- Csiky* 2006. *Csiky, Gergely*: The Tuzūkāt-i Tīmūrī as a Source for Military History. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 59. (2006) 4. sz. 439–491. o.

- Csiky* 2008. *Csiky Gergely*: Evgenij Ivanovič Susenkov: Russko–mongol'skaja vojna (1237–1241 gg.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 3–4. sz. 747–756. o.
- Csiky* 2015. *Csiky Gergely*: A késői nomád közelharc fegyverek kontinuitása és regionalitása. Adatok a mongol hódítások korának vágó- és szűrőfegyvereiről. *Keletkutatás*, 2015. tavasz, 21–34. o.
- Dennis* 1984. Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. Transl. by *Dennis, George T.* Philadelphia, 1984.
- Doerfer* 1963. *Doerfer, Gerhard*: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. I. Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963.
- Doerfer* 1975. *Doerfer, Gerhard*: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. IV. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit. Wiesbaden, 1975.
- Евглевский – Потемкина* 2000. *Евглевский, А. В. – Потемкина, Т. М.*: Восточноевропейские позднекочевнические сабли. Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000. 181–208. o.
- Федоров-Давыдов* 1966. *Федоров-Давыдов, Г. А.*: Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966.
- Горелик* 1987. *Горелик, М. В.*: Ранний монгольский доспех (IX–первая половина XIV в.) Археология, этнография и антропология Монголии. Новосибирск, 1987. 163–208. o.
- Горелик* 1990. *Горелик, М. В.*: Степной бой (из истории военного дела татаро-монголов). Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Новосибирск, 1990.
- Горелик* 2002. *Горелик М. В.*: Армии Монголо–Татар X–XIV. веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение. Москва, 2002.
- Göckenjan* 1980. *Göckenjan, Hansgerd*: Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker. Das Dezimalsystem. In: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat.* Hrsg. *Grothausen, K. D.* Berlin, 1980. 51–84. o.
- Graff* 2016. *Graff, David A.*: The Eurasian Way of War. Military Practice in Seventh-century China and Byzantium. London–New York, 2016.

- Györffy* 1986. *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése. Szerk., ford. Györffy György. Budapest, 1986.*
- Haw* 2013. *Haw, Stephen G.: The Mongol Empire – the first 'gunpowder empire'? *Journal of Royal Asiatic Society*, 23. (2013) 3. sz. 441–469. o.*
- Holeščák* 2015. *Holeščák, Michal: Mongolian Arrowheads in Today's Slovakia? *Studia Archaeologica Instituti Historiae et Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolici*, 35. (2015) 33. sz. 494–499. o.*
- Holeščák* 2017. *Holeščák, Michal: Late Nomad Arrowheads from Area of Today's Slovakia. In: *Archäologische Studien zum frühen Mittelalter*. Hrsg. *Fusek, Gabriel*. Nitra, 2017. 45–51. o.*
- Храпачевский* 2005. *Храпачевский, П. П.: Военная держава Чингисхана. (Военно-историческая Библиотека.) Москва, 2005.*
- Храпачевский* 2009. *Золотая Орда в источниках. Том третий. Китайские и монгольские источники. Собрание сведений, относящихся к истории Золотой Орды (улусу Джучи), из китайских и монгольских источников. Перевод. Храпачевский, П. П. Москва, 2009. 27–89. o.*
- Худяков* 1991. *Худяков, Ю. С.: Вооружение Центрально–Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск, 1991.*
- Измайлов* 1997. *Измайлов, И. Л.: Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X–начала XIII в. Казань–Магадан, 1997.*
- Измайлов* 2008. *Измайлов, Искандер: Защитники «Стены Искандера». Вооружение, военное искусство и военная история Волжской Булгарии X–XIII вв. Казань, 2008.*
- Kaszuba* 1996. *Kaszuba, Sophia: Wounds in Medieval Mongol Warfare. Their Nature and Treatment in the Secret History with some Notes on Mongolian Military Medicine and Hygiene. *Mongolian Studies*, 19. (1996) 59–68. o.*
- Katona* 1981. *A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Budapest, 1981.*
- Kincses Nagy* 2009. *Kincses Nagy Éva: A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei. (PhD-értekezés, kézirat, Szegedi Tudományegyetem.) Szeged, 2009.*
- Кирпичников* 1966. *Кирпичников, А. Н.: Военное дело на Руси в XIII–XV. вв. Ленинград, 1966.*
- Kradin* 2005. *Kradin, Nikolai N.: From Tribal Confederation to Empire. The Evolution of the Rouran Society. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58. (2005) 2. sz. 149–169. o.*

- Kradin* 2011. *Kradin, Nikolai N.*: Stateless Empire: the Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom. In: Xiongnu Archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia. Eds. *Brosseder, Ursula – Miller, Bryan K.* Bonn, 2011. 77–96. o.
- Крадин – Скрынникова* 2006. *Крадин, Н. Н. – Скрынникова, Т. Д.*: Империя Чингис-хана. Москва, 2006.
- Крадин* 1992. *Крадин, Н. Н.*: Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). Владивосток, 1992.
- Крадин* 2001. *Крадин, Н. Н.*: Империя Хунну. Москва, 2001.
- Крадин* 2007. *Крадин, Н. Н.*: Кочевники Евразии. Алматы, 2007.
- Kuśnierz* 2005. *Kuśnierz, Jerzy*: Militaria z Czeramna nad Huczwa. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. *Acta Militaria Mediaevalia*, 1. (2005) 115–132. o.
- Кучкин* 2013. *Кучкин, В. А.*: Население Руси в канун Батыева нашествия. Образы аграрной России IX–XVIII вв. Москва, 2013. 67–88. o.
- Кушкумбаев – Бобров* 2013. *Кушкумбаев, А. К. – Бобров, Л. А.*: Монгольская тактика ведения степного боя. Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени сборник научных статей. Астана, 2013. 5–47. o.
- Кушкумбаев* 2009. *Кушкумбаев, А. К.*: Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Кокшетау, 2009.
- Кушкумбаев* 2013. *Кушкумбаев, А. К.*: Содержание десятичной системы в военной организации монгольской эпохи. Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени: Сборник научных статей. Астана, 2013. 80–95. o.
- Lane* 2006. *Lane, George*: Daily Life in the Mongol Empire. Westport (Connecticut)–London, 2006.
- Latham – Paterson* 1970. *Latham, J. D. – Paterson, W. F.*: Saracen Archery. An English Version and Exposition of a Mameluke Work on Archery (Ca. A. D. 1368). London, 1970.
- Latham* 1969. *Latham, J. D.*: Notes on Mamluk horse-archers. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 32. (1969) 2. sz. 257–267. o.
- Lessing* 1960. *Lessing, Ferdinand D.*: Mongolian – English Dictionary. Berkeley–Los Angeles, 1960.
- Ligeti* 1962. *A mongolok titkos története. Ford. Ligeti Lajos.* Budapest, 1962.
- Ligeti* 1971. *Ligeti, Louis*: Histoire secrète des Mongols. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I.) Budapest, 1971.

- Lorge* 2008. *Lorge, Peter A.*: The Asian Military Revolution from Gunpowder to the Bomb. Cambridge, 2008.
- May* 2006. *May, Timothy*: The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period. *The Journal of Military History*, 70. (2006) 3. sz. 617–635. o.
- May* 2007. *May, Timothy*: The Mongol art of war. Chinggis Khan and the Mongol Military System. Barnsley, 2007.
- May* 2015. *May, Timothy*: The Mongol Art of War and the Tsunami Strategy. *Golden Horde Civilisation*, 8. (2015) 31–37. o.
- May* 2015a. *May, Timothy*: Spitting Blood: Medieval Mongol Medical Practices. In: Wounds and Wound Repair in Medieval Culture. Eds. *Tracey, Larissa – DeVries, Kelly*. Leyden, 2015. 175–193. o.
- May* 2018. *May, Timothy*: Grand Strategy in the Mongol Empire. *Acta Historica Mongolica*, 18. (2018) 7. sz. 78–105. o.
- Медведев* 1966. *Медведев, А. Ф.*: Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе. *Советская Археология*, 2. (1966) 50–60. o.
- Needham* 1986. *Needham, Joseph*: Science and Civilisation in China. Vol. 5. Chemistry and Chemical Technology. Part 7. Military Technology: the Gunpowder Epic. Cambridge, 1986.
- Немеров* 1987. *Немеров, В. Ф.*: Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV вв. *Советская Археология*, 2. (1987) 212–227. o.
- Nomguunsüren et al.* 2012. *Nomguunsüren, Gončigsüren – Ahrens, Birte – Piezonka, Henny*: Das Höhlengrab von Cagaan Chad, Bogd sum, Övörchangaj ajmag. In: Steppenkrieger. Reiternomaden des 7.–14. Jahrhunderts aus der Mongolei. Hrsg. *Bemmann, Jan*. Bonn, 2012. 325–349. o.
- Onon* 2001. The Secret History of the Mongols. The Life and Times of Chinggis Khan. Transl. by *Onon, Urgunge*. London–New York, 2001.
- Ostrowski* 1998. *Ostrowski, Donald*: The „tamma” and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 61. (1998) 2. sz. 262–277. o.
- Pacey* 1991. *Pacey, Arnold*: Technology in World Civilisation. (A Thousand Year History.) Cambridge (MS), 1991.
- Qu Dafeng* 2003. *Qu Dafeng*: A New Study Concerning an Explanation of the Word „Tamaci” and the Tamaci Army. *Central Asiatic Journal*, 47. (2003) 2. sz. 242–249. o.
- Rachewiltz* 2015. *Rachewiltz, Igor de*: The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Canberra, 2015.
- Raphael* 2009. *Raphael, Kate*: Mongol Siege Warfare on the Banks of the Euphrates and the Question of Gunpowder (1260–1312). *Journal of the Royal Asiatic Society*, 19. (2009) 3. sz. 355–370. o.

- Sasaki* 2008. *Sasaki, Randall James*: The Origin of the Lost Fleet of the Mongol Empire. MA thesis. Texas A&M University. College Station (Texas), 2008.
- Shim* 2014. *Shim, Hosung*: The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire. *Journal of Song-Yuan Studies*, 44. (2014) 405–469. o.
- Silverstein* 2007. *Silverstein, Adam*: Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World. Cambridge, 2007. 141–161. o.
- Sinor* 1972. *Sinor, Denis*: Horse and pasture in Inner Asian history. *Oriens Extremus*, 19. (1972) 1–2. sz. 171–183. o.
- Школяр* 1980. *Школяр, С. А.*: Китайская доогнестрельная артиллерия (Материалы и исследования). Москва, 1980.
- Sinor* 1975. *Sinor, Denis*: On Mongol Strategy. Proceedings of the Fourth Asian Altaistic Conference. Taipei, 1975. 238–249. o.
- Smith* 1970. *Smith, John Masson Jr.*: Mongol and Nomadic Taxation. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 30. (1970) 46–85. o.
- Smith* 1975. *Smith, John Masson Jr.*: Mongol Manpower and Persian Population. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18. (1975) 3. sz. 271–299. o.
- Smith* 1984. *Smith, John Masson Jr.*: Ayn Jälüt: Mamlūk Success or Mongol Failure? *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 44. (1984) 2. sz. 307–345. o.
- Stark* 2006/2007. *Stark, Sören*: On Oq Bodun. The Western Türk Qaganate and the Ashina Clan. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15. (2006/2007) 159–172. o.
- Sudár* 2010. *Sudár Balázs*: Az íjászat tudományának könyve: Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. sz. 338–352. o.
- Thackston* 1998. *Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh*: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols Part One. Transl. by *Thackston, W. M.* Harvard, 1998.
- Thackston* 1999. *Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-tawarikh*: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols Part Two. Transl. by *Thackston, W. M.* Harvard, 1999.
- Thorndike* 1915. *Thorndike, Lynn*: Roger Bacon and Gunpowder. *Science*, 42/1092. (1915) 799–800. o.
- Turnbull – Reynolds* 2001. *Turnbull, Stephen – Reynolds, Wayne*: Siege Weapons of the Far East (1) AD 612–1300. Oxford, 2001.
- Vajda* 1963. Marco Polo utazásai. Ford. *Vajda Endre*. Budapest, 1963.

- Vér 2016. *Vér Márton*: The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan. (PhD-thesis, University of Szeged.) Szeged, 2016.
- Vér 2019. Old Uyghur Documents concerning the Postal System of the Mongol Empire. Ed. *Vér Márton*. Berliner (Turfantexte 43.) Berlin, 2019.
- Vernadsky 1938. *Vernadsky, George*: The Scope and Contents of Chingis Khan's Yasa. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 3. (1938) 3–4. sz. 337–360. o.
- Vernadsky 1953. *Vernadsky, George*: The Mongols and Russia. New Haven–London, 1953.
- Wittfogel – Fêng Chia-Shêng 1949. *Wittfogel, Karl August – Fêng Chia-Shêng*: History of Chinese Society, Liao, 907–1125. New York, 1949.

Gergely Csiky

THE ARMY OF THE MONGOL EMPIRE IN THE 13TH CENTURY

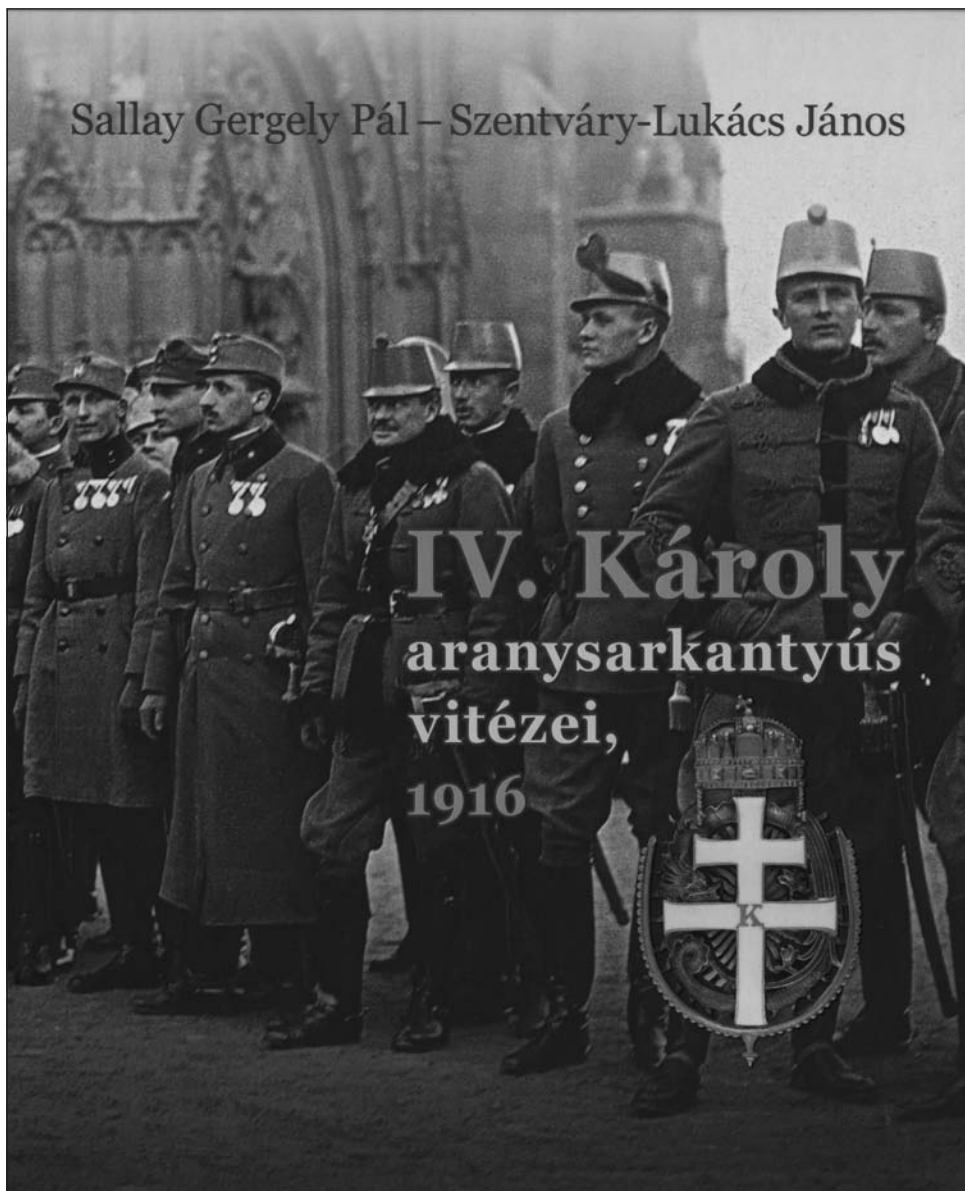
(Abstract)

The Mongol Empire (*Yeke Mongol Ulus*) became the largest continental empire due to its efficient, complex, and well-organised army which surpassed the former nomadic hordes composed mainly of mounted archers by its discipline, well-defined command-line, the cooperation of various branches including heavy and light cavalry, infantry and artillery, its specially trained warriors drilled in encircling hunts, the combination of highly mobile tactical movements and an empire-wide logistical system (*yam*), the mass use of corvee labour and the application of newest military innovations.

The present paper aims to present this military system by a description of its organisation, manpower, tactical units, weaponry, equipment, military training, tactics, and strategy as well as the technical novelties used for sieges. Beyond the stereotypes frequently applied to nomadic armies the contemporary descriptions witness an army building on steppe nomadic traditions, but combining it with adopted technical, tactical and strategic elements from the neighbouring and subjected civilisations including China and the Islamic Central Asia. Due to its highly militarised state ideology building on the notion of constant conquest of a world empire, the Mongol military system created the largest and most effective army of the 13th century which contributed to the empire's swift expansion resulting large scale devastation of huge territories, extinction of populated cities and mass deportation, but at the same time, it formed the so-called *Pax Mongolica* facilitating the spread of goods, ideas, people and innovations in a huge area under the same polity.

Sallay Gergely Pál – Szentváry-Lukács János

**IV. Károly
aransarkantyús
vitézei,
1916**

KÖZLEMÉNYEK

B. SZABÓ JÁNOS

„MOST RABLÓ MONGOL NYILÁT ZÚGATTAD FELETTÜNK”

Historiográfiai vázlat a tatárjárás újabb kori magyar történeti irodalmáról*

Csendes pátosz és érdektelenség

A magyarországi tatárjárás modern kori történeti irodalma majd másfél évszázados időtávon át néhány nagyon érdekes tendenciát mutat. Bár az esemény a magyar nemzeti történeti tudatban előkelő helyet foglal el – hisz bekerült még Kölcsy Himnuszába is –, ehhez képest meglepő a hivatásos történetírók érdektelensége, amit mi sem tükröz jobban, mint az, hogy az esemény nem került be Romsics Ignác 2010-ben megjelent *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika* című kötetébe.¹ Ebben a szerző a történeti problémaként, illetve közéleti témaként egyaránt megközelíthető/felhasznált magyar történeti események/személyek historiográfiáját dolgozta fel. Joggal merül fel a kérdés: vajon miért ez az érdektelenség?

Az egyik ok a történetírás számára meglepő módon alighanem a feldolgozható „probléma” hiánya lehetett: e rövid időtartamú esemény hazai elbeszélő forrásai már igen korán ismertté váltak, s néhány szórványos okleveles adaton kívül jó ideig nem kerültek elő olyan új források, amelyek feldolgozása kihívást jelentett volna a szakmának. Mivel az okleveles források csupán igen kevés információt szolgáltatottak erről az eseménysorról, értelemszerűen korán felértékelődtek az elbeszélő források. A tatárjárás utóbb vélelmezett jelentőségéhez képest a magyar krónikás hagyomány szintén igen szűkszavúan számolt be: „...a tatárok ötszázezer fegyverrel megrohanták Hungáriát. Béla király a Sajó folyó mellett megütközött velük, és legyőzték őt. Ebben a csatában Hungáriának szinte az egész hadereje megsemmisült. Amikor maga Béla király a tenger felé menekült, s a tatárok egészen odáig üldözték őt kegyetlenül. A tatárok azután három évig maradtak Hungáriában.”²

Ugyanakkor a krónikakompozícióban szinte majdnem ekkora terjedelmet kapott a „tatárok második bejövetele” is, ami jelentőségében aligha volt az első támadáshoz mér-

* Borosy András a tatárjárás 750. évfordulójára a maga megszokott alaposágával foglalta össze a téma historiográfiáját, így ez az írás nem törekedett hasonló teljességre, csupán néhány új szempont köré próbálta csoportosítani eddigi ismereteinket. Borosy 1991. Ez a tanulmány az NKFIH K-128 880 sz. „A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései” című projekt kertében készült.

¹ Romsics 2010.

² Képes Krónika 1986. 222. o.

hető.³ A krónikás hagyomány még a szűkszavú nyugati krónikarészletekkel együtt sem rajzolt túl plasztikus képet az „első” támadásról – és a két egymást követő „tatár” támadás egymás mellé helyezése is inkább félrevezető volt, mint informatív –, ám 1488-ban nyomtatásban megjelent Thúróczy János krónikájának mellékleteként *Rogierius mester Siralmas Éneke*,⁴ ami egycsapásra mindent megváltoztatott.

Rogierius kanonok, mint művelt klerikus, aki a pápai diplomáciai apparátus részese-ként került Magyarországra,⁵ nemcsak személyes élményeit volt képes igen plasztikusan megörökíteni, de rendkívül okos és éles láttelelet adott a királyság belső helyzetéről és IV. Béla 1241 előtti politikájáról, s ezzel – látszólag – el is „végezte” az utókor történet-íróinak munkáját. A történetíróknak ezért sokáig nem nagyon maradt más feladat, mint e munka tartalmát reprodukálni, évszázadokra kőbe vésvé a belső hibákból következő totális ország-pusztulás sötét képét.

A szabadságharc utáni önkényuralom korszaka (1849–1866)

Tekintettel arra, hogy az 1848–1849-es szabadságharc leverésének következményei a hazai egyetemi oktatást is érintették, és az új egységesítő birodalmi politikának – beleértve ebbe az összbirodalmi történetírást megteremtését – a felsőoktatást is alárendelték,⁶ talán nem meglepő, hogy nem az egyetemi szféra felől érkeztek az új impulzusok a témában.

1856-ban Rosty Zsigmond, a sokoldalú jogász, gazdálkodó, felfaláló jelentette meg *A tatárjárás történelme’ negyedik Béla király idejében*⁷ című művét Pesten – s ugyanekkor, ugyanott jelent meg a svájci emigrációban élő jogász, politikus Szalay László kevéssé ismert munkája is *A tatárjárás Magyarországon 1241–1242*.⁸ A szabadságharc leverése után hét évvel mindkét szerző többet remélt művétől az öncélú történelem bűvárlatnál. Rosty azt a célt tűzte ki, hogy „...a tatárjárásból ama tanulságot merítsük, hogy a hont ért bárminő rettentő csapás következményei megsemmisíthetők... ha fiaiban az elcsüggedés helyett férfias akarat, eszélyesség és honfiaság uralkodik, azaz, ha le nem mondanak önmagukról”.⁹ Szalay műve pedig, azon túl, hogy „külügyerként” végre méltó terjedelemben foglalkozott a roppant ellenség történeti hátterével, nem titkoltan a közös társadalmi fellépésre való mozgósítás jegyében fogant: „...nem tudták ők, mit vezérük tud itt, hogy Magyarországon fejedelem és nép meghasonlottak egymással, hogy gyűlölködés, gondatlanság és elbizakodás jobbra-balra rángatják a nemzetet, noha már megnyílt előtte az örvény, melyen csak egyetértés és hősi elszántság emelhetik túl.”¹⁰ Mégis, mivel mindkét mű a magyarországi történésekre helyezte a hangsúlyt, óhatatlanul szembehelyezke-

³ „Ezután az Úr 1282-ik évében, amikor Oldamér, Cumania fejedelme, összegyűjtván a kumánok seregét, a Hoodnak nevezett tó környékén ellenségesen be akart törni a magyarok országába, hogy uralma alá hajtssa... Végül azután a kumánok közül azok a kevesek, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak, és az ő ösztönzésükre a tatárok az Úr ezerkét száznyolcvanötödik évében Hungáriába, és egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölégették. Képes Krónika 1986. 228–231. o. Az esemény legújabb alapos feldolgozása *Szőcs* 2010.

⁴ *Rogierius* 2003.

⁵ *Almási* 1988.

⁶ *Varga* 2017. 105–108. o.

⁷ *Rosty* 1856.

⁸ *Szalay* 1856.

⁹ *Rosty* 1856. 145. o.

¹⁰ *Szalay* 1856. 57. o. Előzmények gyanánt szokás szerint ő is mély válságban lévő államként festette le Magyarországot, lásd 40–52. o., a Mongol Birodalomról és az európai tatárjárásról szóló rész: 13–40. o.

dett azzal az osztrák állásponttal, ami „Harcias” Frigyes szerepét hangsúlyozta az európai tatár invázió „megállításában”, s 1849 után alighanem az sem volt mellékes, hogy a történet elbeszélése közben Ausztria „perfid” Babenberg hercegének is jól odamondogathattak ellenséges tettei miatt.

A dualizmus professzionalizálódó történetírása (1867–1918)

Az 1867 utáni új dualista államberendezkedés masszív modernizáló tendenciái segítettek új szintre emelni a kutatást is, s az intézményesülő új magyar történetírás „felfedezte” magának a nemzeti történelem eme kulcseményét. 1878-ban az alig tíz éves Magyar Történelmi Társulat indított szabályos csatatérkutató „expedíciót” a feltételezett helyszínre, amely jórészt Kápolnai Pauer István őrnagy feltevéseit ellenőrizte a Sajó-menti helyszínen.¹¹

Ezidőtájt nyílt meg a lehetősége annak, hogy a felvirágzó nemzetközi orientalisztika eredményeire támaszkodva az ellenfél oldalán keletkezett forrásokkal is bővüljön a vizsgált forrásbázis¹² – mintegy reflexióként a keleti forrásokat már felhasználó, kiváló osztrák tudós munkájára¹³ –, bár ennek hasznát még sokáig nem kamatoztatta érdemben a hazai tudomány. Szinte ezzel egyidőben láttak napvilágot az első hadtörténeti összegzések a muhi csatáról Pauler Gyula és Olchváry Ödön tollából, melyek mind a mai napig számos megszívlelendő észrevételt tartalmaznak.¹⁴

Ebben az időszakban az „aktualitás” új színét kapta a téma feldolgozása: összekapcsolódott az erősen osztrák/németellenes függetlenségi szemlélet és a magyar hagyományok szembekerülése az állami, technológiai és társadalmi modernizáció problémájával. A korabeli katona-hadtörténészek között tán a legnagyobb tekintélynek örvendő Kápolnai Pauer István¹⁵ már ekkoriban nekilátott egy nagyobb szabású magyar hadtörténeti áttekintés elkészítésének az őstörténeti időktől a csúcspontot jelentő honfoglaláson és „kalandozásokon” keresztül, egészen a középkori „hanyatlásig”.¹⁶ Ebben már fellelhető a következő évtizedek szokásosnak mondható „nyugatellenes” szemléletének minden fontos eleme. A magyar katonai erő hanyatlásának oka szerinte az volt, hogy „István szerencsevadászó külföldi kalandorokból képezte katonai környezetét, külföldi hadszokásokat is honosított meg Magyarországon. ... A külföldiek által behozott hadművészet pedig, mely fősúlyt a nehéz lovasság tömegeire fektette, a magyar nemzet viszonyainak nem felelt meg. Magas termetű phlegmatikus embereket és nehéz fajtájú lovakat tételezett fel. A kétségtelenül a közép-ázsiai fajból származott kis-fajtájú magyar lovak nem bírták a lóvértet és a tetőtől talpig vasba burkolt lovas súlyát. ... valószínű ugyan, és a későbbi időkből felmaradt adatok bizonyítják is, hogy a nemzeti harcosok nagy többsége, a köznemesség még sokáig megtartotta az ősi fegyverkezést, ámde a királyi, főúri, egyházi danárok képezvén a magyar haderő irányadó tényezőit, a harcmód ezek fegyverkezésének megfelelően választott, és a még mindig számos könnyű lovasság előnyös sajátságai-

¹¹ *Thallóczy* 1878.

¹² *Jankó* 1890.; *Áldásy* 1893.

¹³ *Strakosch-Grassmann* 1893.

¹⁴ *Pauler* 1893.; *Olchváry* 1902.

¹⁵ Működéséről lásd *Ács* 2001. 195–200. o.

¹⁶ *Kápolnai* 1879–1880.

nak rendszeres és következetes felhasználáshoz a többnyire külföldi eredetű zászlós urak nem értettek, sőt... megvetéssel tekintettek.”¹⁷ – Kápolnainál tűnik fel talán első ízben a középkori magyar elbeszélő források székelőkkel foglalkozó részeinek sajátos, spekulációkon kívül semmi mással alá nem támasztható, azóta mégis igen hosszú pályát befutott kritikája,¹⁸ valamint annak az egészen az ókorig visszanyúló elképzelésnek a felbukknása is, mely szerint az egyes népeknek éppoly sajátja a fegyverzet és taktika, mint testi tulajdonságaik vagy ruházatuk.¹⁹ Kápolnai arra a következtetésre jutott, hogy a magyar haderő hanyatlása már akkor kezdetét vette, amikor a Kárpát-medencében a megtelepedés után „nemcsak a magyarokkal rokon fajú és valószínűleg hasonló harcmóddal bíró számos bolgár és kún vétetett fel a magyar közösségbe, hanem sok szláv, német eredetű harcos is, ami az egyöntetű harcmódnak következetes alkalmazását megnehezítette”.²⁰ A középkori Magyar Királyság hadseregében a magyar etnikum s ezzel együtt valamiféle sajátos „magyar harcmód” háttérbe szorulásának gondolata pedig az elkövetkező időszak egyik legfontosabb problémájává vált.

Kápolnaihoz nagyon hasonló nézeteket vallott – igaz, tán némileg enyhébb megfogalmazásban – az 1879. évi előadásában Ipolyi Arnold, aki a hadtörténet művelésének fontosságát is megindokolta: „az egy, amivel főlányunket tanúsítottuk, a magyar hadviselés volt.”²¹ Ám az ő számára is csupán a könnyűlovas fegyverzet és harcmód volt összeegyeztethető a magyar „geniussal”, így az Árpád-kori vereségek – beleértve az 1241-es muhi csatát – után már az 1396. évi nikápolnyi kudarc okát is a nyugati szokások térnyerésében látta, amivel csak az utolsó nagy nemzeti királynak, Mátyásnak sikerült a huszárság megalkotásával szembefordulnia.²²

Az 1890-es években megjelent írásaiban mindenkinél keményebb hangot megütve Bárczay Oszkár is csatlakozott ezekhez a nézetekhez. Szinte biblikus hangvételű írásokban kárhoztatta az egykori magyarságot, amiért „a király pártfogása alatt prosperáló, garázdálkodó idegen jövevények szokásait, fegyverzetét, tehát hadviselési módját utánozni, az udvarhoz közel álló magyarok pedig a király előtt kedves dolognak tartották s hűtlenek lettek ahhoz a hadviselési módhoz, melynek új hazájok elfoglalását köszönték... Ennek adták meg az árát, mikor a tatárok betörték honunkba, mi azonban visszahatást szült, melynek következése meg az volt, hogy a régi fegyverkezés és hadviseléshez tértek vissza, s a jutalom nem maradt el... A muhi csata és a morvavölgyi rövid hadjárat nekünk ad igazat, kik azt mondjuk, hogy nem mindent kellett volna elfogadni ami külföldi és nem mindent elhagyni ami honi szokás. Az idegen befolyás iránti el nem zárkózás csak akkor mozdítja el a fejlődést.”²³

Ez a gondolkodásmód összegződött az 1896. évi millenniumi kiállítás hadtörténelmi részlegéhez Szendrei János szerkesztésében megjelentetett kiadványban is, ami még a mohácsi csata kapcsán is azt emelte ki, hogy akár az iszonyatos török túlerő ellenére is

¹⁷ *Kápolnai* 1879–1880. 761–762. o.

¹⁸ „A főurak ezen előitélete lassanként a középosztályra is kihatott, és ennek tulajdonítható, hogy a régi harcmódot legtovább követő besenyő és székely íjászok képes krónikánkban még akkor is »hitvány«, »haszon-talan« melléknévvel említetnek, midőn harcmódjukkal eredményt vívtak ki.” *Kápolnai* 1879–1880. 763. o.

¹⁹ Lásd erről legutóbb *Bálint* 2006. 321–325. o.

²⁰ *Kápolnai* 1879–1880. 761. o.

²¹ *Ipolyi* 1887. 109–110. o.

²² *Ipolyi* 1887. 141–161. o.

²³ *Bárczay* 1893. 486–489. o.

„lehetett volna győzelemre gondolni, ha a csapatok nagy része és a tábor nem zárkózik székértáborba [amit hagyományosan nyugati hatásnak tartottak akkoriban]... s ha nem áll a hadsereg túlnyomóan nehéz páncélzatú vitézekből. Mohácsnál éppúgy, mint századokkal előbb Muhínál, elhanyagolt ősi fegyverével, a könnyűlovassággal verték meg a magyart.”²⁴

Outsiderek és hivatásosok (1919–1945)

1928-ban látott napvilágot – a nő léteére már ekkor történész képzettséget szerző – Pálffy Ilona *A tatárok és a 13. századi Európa* című doktori értekezése,²⁵ amit az akkori szokások szerint nyomtatásban kellett közreadni. Ennek köszönhetően szélesedett ki erőteljesen a tatárjárás nemzetközi kontextusa a hazai kutatás számára. Ez az új, tágabb szemlélet már Pálffy egyetemi tanárának, Hóman Bálintnak a nagy összefoglaló művében is tesztet öltött. A *Magyar Történet* már szelíd kritikával illette a középkor óta élő, Rogeriusra támaszkodó történeti megközelítést – miközben megértő módon még a hibákat is sikerült nemzetközi összefüggésbe helyeznie:

„A 13. századi magyarországi tatárhadjárat megítélésében irodalmunk ugyanazon az úton jár, mint a németek a 10. századi magyar hadjáratok történeti méltatásában. A tatároknak rendszerint csak borzalmas pusztításai és háborús kegyetlenkedése ragadják meg a támadásuktól sújtott Magyarország történetíróinak figyelmét s így nélkülözniük kell a 13. századi tatárhatalom szervezetének és világuralmi törekvéseinek tárgyilagos méltatását. Ezért láttam szükségesnek e hatalom kialakulásának, Dzsingisz-kán hódításainak, népe jellemének és életmódjának a megszabottnál részletesebb ismertetését.”²⁶

Alig hat évvel később a gazdálkodó és politikus Zichy Lodomér jelentkezett egy nagyhatalús munkával, *A tatárjárás Magyarországon* című kötettel.²⁷ Analógiákra és a saját józan számításaira alapozva talán elsőként próbált alakítani a már évszázadok óta meggyökeresedett elképzeléseken, hiszen – mint buzgó kritikusai írták – ő volt az, aki túlzott forráskritikával, a tatár haderő alábecsülésével fájdalmas, de tartós és maradandó befolyást az ország sorsára nem gyakorló epizódnak minősíti a magyarországi tatárjárást. Bemutatta, hogy Béla folytatta „hódító” politikáját az orosz fejedelemségek felé, s igyekezett bebizonyítani: a tatárjárás mégsem lehetett nagy nemzeti szerencsétlenség. Új felvételei azonban a hivatásos történetírás csendes elutasításába ütköztek.²⁸ Jellemző, hogy az esemény 700. évfordulójára 1941-ben érkező „riposzt” sem a történettudomány berkeiből érkezett: egy katolikus paptanár, Félegyházy József (*A tatárjárás történeti kútjainak kritikája*. Vác, 1941.) munkájában csupán Zichy „rendbontó” revizionizmusának konzervatív, eléggé lebutított, forráscentrikus kritikáját fogalmazta meg.

²⁴ Szendrei 1896. 86. o. A kérdésre lásd B. Szabó 2017.

²⁵ Pálffy 1928.

²⁶ Hóman 1928.

²⁷ Zichy 1934.

²⁸ A *Századokban* Csapody Csaba így ismertette röviden a művet: „A szerző részletes vizsgálat alá veszi a tatárjárásról eddig alkotott képet és úgyszólván minden pontjában igyekszik megváltoztatni. Az adatok és források hitelességét gyakran kellő alap nélkül is kétségbe vonja. Az élénk színeket törekszik letompítani és a tatárpusztítást jelentéktelen epizóddá süllyeszteni, mely a nemzet életére nem gyakorolt tartós befolyást. Sok érdekes, főleg a gyakorlati életből vett megállapítása van, melyet a későbbi feldolgozások nem hagyhatnak figyelmen kívül, bizonyításai azonban nem mindig meggyőzőek.” Csapody 1935. 486. o.

Az azonban további kutatásokat igényelne, hogy ez a viszonylagos csönd esetleg hogyan függhetett össze azzal, hogy miként emlékeztek ezzel párhuzamosan a Harmadik Birodalomban az akkori propaganda szerint hangsúlyosan „német Sziléziában” németek által a keletről érkező „tatárok” ellen vívott legnitzi csata 700. évfordulójára.

Új hatalom – új ideológia – orosz propaganda

A második világháború után kiterelvényesedő és 1949-re teljessé váló kommunista hatalomátvétel a történettudományt sem hagyta érintetlenül, s az újszerű ideológiai harcba sikerült „bevonni” a magyarországi tatárjárást is.²⁹ A nyugat-európai hatalmak és a pápaság 1928-ban, Pálffy Ilona által már detektált tapogatózásai a mongoloknál az új „nyugat-ellenes” irányvonalnak megfelelően egészen más helyiértéket kaptak. A képzett középkorász, Lederer Emma³⁰ 1952-ben a neves *Századokban* megjelent *A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései* című tanulmányában³¹ új „színfoltként” már feltűnt a szláv népek kötelezően kiemelkedő szerepe is Magyarország megmentésében.

Nyílt szövetség ugyan szerinte sem jött létre IX. Lajos francia király és a tatárok között, „...de titkos szövetség bizonyára fennállott, és állandóan megvolt a nyugati hatalmasságok, a legkeresztényibb király és a mongolok között... A tatárok mindenütt igyekeztek megnyerni a vezetőket (földes-urakat, papságot), hogy ezeknek segítségével gyakorolhassák hatalmukat. Rogerius leírásában van erre célzás, a tatárrá váló magyar urakról, az együtt-működő papokról, akiknek sorában – véleményünk szerint – maga Rogerius is helyet foglalt.”³² A franciák és a pápaság mellett kijutott a kritikából az osztrákoknak és a saját országukat pusztító magyar uraknak is: a Frigyes osztrák hercegnek tulajdonított „»hőstettek« valóban nem voltak alkalmasak, hogy a tatár veszélyt Nyugat-Európa felől elhárítsák és így igen kevésbé beszélhetünk arról, hogy Ausztriánál állt meg a tatárok támadása. De a magyar főurak sem maradtak hátra. A török krónika utal rá, hogy »asszonyokat, gyermekeket« pusztítottak. IV. Bélának a tatárjárás utáni időkből való oklevelei rámutatnak nem egy úrnak ilyen szerepére. Általánosan ismert Fulko szerepe, akiről elmondja, hogy a Fülek várával szomszédos »falvak népét elpusztította«. Miklós ispánt hasonló tetteiért később Béla felakasztatta. De nemcsak a tatárok által némileg megkímélt részekben dülhettek az ilyen úri rablók, mert 1249-ben Pál országbírónak adott adománylevelében Béla kiemeli, hogy az »erdélyi részekben tanyázó rablókat és gonosztevőket megfékezte.« Ugyanakkor természetesen „megtaláljuk nyomait a népi ellenállásnak is. Legjellemzőbb példája ennek a trencsényi várat védő szláv várnépek esete, akiket név szerint említ Béla 1243-i oklevele.” Általában véve pedig a szlávorságon túl konkrétan felértékelődött az oroszok szerepe Magyarország megmaradásában: „A magyar, de a külföldi történetírásban is úgy beszélnek IV. Bélának Danyiillal kötött szövetségéről, mint egyikéről az ebben az időben szokásos feudális-dinasztikus szövetségeknél. Sőt, a magyar

²⁹ Éppúgy, ahogy a mohácsi csatával is tették. B. Szabó 2019. 351–354. o.

³⁰ „Lederer Emma, mint korábbi tanulmányai mutatják, kiválóan képzett történész volt; hogy amit 1952-ben publikált, meggyőződésből vagy kényszerből írta-e, azt sajnos már aligha fogjuk megtudni.” Borosy 1991. 12. o., 18. jegyz.

³¹ Lederer 1952a. Népszerűsítő változata Lederer 1952b.

³² Lederer 1952a. 335. o.

történetírásban, főképpen az ellenforradalom korszakában az egész szövetséget igyekeztek jelentéktelenné feltüntetni.” Holott szerinte „Bélának ebből a külpolitikájából egészen nyilvánvaló: ő látta, hogy a magyarokat egy tatár támadás ellen csak az oroszok hősi harca védheti meg, látta azt, szoros kapcsolatban, állandó összeköttetésben kell maradnia azzal az orosz fejedelemmel, akinek személye biztosítékot nyújtott a tatárok ellen. Danyiil, akinek országa közvetlenül határos volt Magyarországgal, fogta fel a Magyarországgal ellen irányuló támadásokat. Danyiil – legalább is bizonyos mértékig – ellent állt a tatároknak, egészen természetes, hogy Béla a vele való szövetségben látott és láthatott reményt a tatár támadás elhárítására”.³³ Az új rendszer egyik vezető történészévé avasztált Léderer nézetei a későbbiekben sem finomodtak túl sokat, az 1961-ben megjelent új összefoglalás szerzőjeként a *Magyarország története* I. kötetében is hasonlóan írt – igaz, Rogerius „tatárvezető” szerepét itt már nem említette.³⁴

A Kádári-konzolidáció hatásai?

Az 1960-as évektől kezdve előbb forráskiadás szintjén, később pedig már az interpretációkban is eltérbe kerültek a tudományosság szempontjai.³⁵ már 1950-ben elindult az MTA orientalisztikai folyóirata, a nemzetközi hírnevet szerző *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, s az egyetemi képzésben – megtartva a korábbi időszak kiváló tanárait – sikerült megőrizni az orientalisztikai tárgyaknál a képzés korábbi minőségét.

Mindez hagyományosan a magyar őstörténet kutatása szempontjából jelentett komoly szellemi tartalékot, de kitekintést engedett a középkori steppei történelemre is. Viszont az új szovjet típusú, specializált oktatási rendszerben teljesen szétvált az orientalisztikai és a medieválisztikai képzés – amit a régi „budapesti iskola” egyik utolsó képviselőjeként Györfly György utóbb erősen kritizált.³⁶ Nem véletlen, hogy épp ő volt az a magyar tudós, aki a középkorászok közül az elsők között tekintett ki a tatárjárás keleti forrásaira is.

Ezeknek a speciális körülményeknek köszönhetően nagyobb hangsúly került a keleti források fordítására és széleskörű megismertetésére. A rendszer fontos tudományos korifeusának számító Ligeti Lajos 1962-ben jelentette meg a mongol birodalomalapítás legfontosabb mongol forrásának, *A Mongolok Titkos Története* kiváló magyar fordítását.³⁷ A magyar olvasók hamarosan kézbe vehették a régi világ egyik elismert szakembere, Györfly György szerkesztésében a *Napkelet felfedezése* című szöveggyűjteményt, ami Julianus jelentését is tartalmazta, s amit 1986-ban bővített formában kiadtak.³⁸ 1981-ben pedig megjelent az első tatárjárásra koncentráló forrásgyűjtemény, *A tatárjárás emléke-*

³³ Léderer 1952a. 337., 351–355. o. (Kiemelések tőlem: B. Sz. J.)

³⁴ Székely – Léderer – Elekes 1961. 124–132. o.

³⁵ A két korszak között egyfajta „hídként” tűnt fel Schütz Ödön fiatalkori – Léderer méltatása után már érdemi új eredményeket is felmutató – cikke a *Századokban*. Schütz 1959.

³⁶ „A múltban ennek a kérdéskörnek az eredményes elsajátításához előfeltétel volt a számos tudományágot felölelő orientalisztikában való jártasság, melynek világszerte példamutató iskolája a budapesti egyetemen működött. Az itt tanított sokoldalú néprajzi, nyelvészeti, történeti és filológiai ismereteket pedig csak a Szűcs Jenőhöz hasonló kivételes képességek birtokában lehet utólag elsajátítani, s honfoglalás-kori történetünket eredményesen művelni. Magyarországon 1949/50-ben a történettudomány és benne a középkorkutatás a politikai átalakulás függvényévé vált, s még évtizedeknek kellett eltelnie, hogy ennek következményeit a felsőoktatás kiheverje.” Györfly 1993. 731. o.

³⁷ Ligeti 1962.

³⁸ Györfly 1965.

zete, amely az európai latin nyelvű források mellett az addig megismert összes keleti forrás idevágó részleteinek magyar fordítását is tartalmazta.³⁹ (Sőt, 1988-ban már a „második tatárjárásnak” is szentelt egy önálló tanulmányt a *Századokban* Székely György, Léderer Emma egykori pályatársa.⁴⁰)

Ebben az időszakban már az is elfogadható volt, hogy a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem kötelékébe tartozó ifjú tudós, Bertényi Iván egy Szovjetúnió-beli történész konferencián – rámutatva a tatárjárás utáni magyar külpolitikai és katonai aktivitás intenzitására – olyasféle revizionista nézeteket hangoztasson, mint egykor Zichy Ladomér, amivel egyúttal finoman megkérdőjelezte a hős orosz nép és fejedelmei állhatatos tatárellelenségek küzdelmének jelentőségét a magyar történelemben a tatárjárás utáni időszakot illetően.⁴¹ Mondandója felkelthette volna a hazai kollégák figyelmét is, de az a sajátos „tudományos karantén”, amibe a középkori magyar állam európai hatalmi helyzetének és külpolitikájának tanulmányozása került 1945 után, még sokáig érezte hatását: hiába jelent meg ez a munka 1991-ben magyarul is, még akkor sem keltett különösebb visszhangot.⁴²

Ezzel a folyamattal párhuzamosan zajlott az új „korszerű szocialista” államtörténeti szintézis, az Akadémia „tízkettes” sorozata középkori kötetének sokéves agóniája. Az 1984-ben megjelent első dupla kötetben ugyan Kristó Gyula még egy alapos összefoglalót tehetett közzé a tatárjárás nemzetközi előzményeiről és lefolyásáról,⁴³ ennek „kifutását” azonban a hamarosan bekövetkező rendszerváltás ellehetlenítette, és a sorozat kudarcos második kötete pedig meg sem jelent.

„Rendszerváltás” a rendszerváltás után – kitekintés

1991-ben eljött a 750. évforduló, mellyel kivételesen semmilyen politikai erő nem kívánt foglalkozni. A téma egyfajta „katonadolog”-ként a honvédelmi minisztérium kiadójának ünnepi ismeretterjesztő kiadványaiban és a *Hadtörténelmi Közlemények* emlékszámban kapott helyet.⁴⁴ Hadtörténeti kérdésekben azonban majd csak az 1994-es év hozott valódi elmozdulást az addig unos-untalan ismételt állításoktól: Veszprémy László széles látókörű, analogikus megközelítési módot felmutató cikke az *Iskolakultúra* című folyóiratban jelent meg, amely nem tartozott az első vonalbeli tudományos lapok közé,⁴⁵ viszont a közlemény színvonala megérdemelte volna a kvalitásosabb fórumot. 1997-ben Négyesi Lajos katonai tapasztalatokon nyugvó gyakorlati észrevételei is egy új korszak kezdetét jelölte ezen a speciális területen: cikke jelezte, hogy ezentúl számolni kell a csa-

³⁹ Katona 1981.

⁴⁰ Székely 1988.

⁴¹ Bertényi 1978a.; Bertényi 1978b.

⁴² Bertényi 1991.

⁴³ Kristó 1984.; Kristó 1986.

⁴⁴ A Zrínyi-kiadó füzetkái gyerekeknek: *Ágoston* 1991.; *Csorba* 1991. Lásd továbbá *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 4. sz. Emlékszám a Muhi csata 850. évfordulójára.

⁴⁵ Veszprémy 1994. Ezt a szemléletmódot igyekeztem később kiterjeszteni saját munkámban is. Lásd B. Szabó 2007.

tatárkutatás módszereivel is.⁴⁶ Ugyanakkor a hagyományos régészeti kutatások esetében is elérkezett az áttörés ideje a tatárjárás kézzel fogható nyomainak kutatásában.⁴⁷

Időközben az akadémiai történettudományban is gyökeres fordulat állt elő: a korán elhunyt kiváló középkorász, Szűcs Jenő „tízketeteshez” készült fejezetei (új) életre keltek Engel Pál gondozásában.⁴⁸ Így válhatott a tatárjárás – a historiográfia vizsgálatunk tanulsága szerint szinte első ízben – a hivatásos történetírásban amúgy sem túl népszerű hadtörténetírás tárgykörébe tartozó – okok „terhe” nélkül pusztán magának a már figyelemre méltó okozatnak a vizsgálatává: „...a tatárjárás az a kihívás, amely ahhoz segíti Magyarországot, hogy előre léphessen – ragadta meg Gyáni Gábor a mű jelentőségét –, mintegy követve a feudalizmus növekedési törvényeit, megfelelve egy tagoltabb társadalom követelményeinek; így kerül az ország egyre közelebb a korabeli nyugatias fejlődéshez... a tatárjárást követő évtizedekben rajzolódtak ki a társadalmi struktúra új konstitutív elemeinek nem kevésbé határozott körvonalai, amelyek ettől fogva a politikai erőterben is figyelmen kívül nem hagyható tényezőként voltak jelen: a nemessége és a polgársága”.⁴⁹

Az 1989 utáni időszak további fontos új markáns ismertetőjegye lett az információ szabadabb áramlása – mind befelé, mind kifelé az országhatáron. Ennek jegyében készült egy új szövegtörzset az *Osiris Nemzet és emlékezet* sorozatában a tatárjárásról szóló források, a nemzetközi történeti irodalom és a közéleti és kulturális emlékezet szövegeinek összegyűjtésével, valamint ennek köszönhetően jelent meg a középkori magyar elbeszélő források angol fordításai között Rogerius műve is.⁵⁰ A hazai orientaliztika teljesítményének kétségbevonhatatlan elismerése e területen, hogy Vásáry István könyve a kelet-európai steppe népeinek történelemformáló jelentőségéről a középkori Balkánon – benne az Arany Horda tatárjainak jelentős szerepével – 2005-ben már Cambridge-ben láthatott napvilágot.⁵¹

Összegzés

A magyarországi tatárjárás modern kori történeti irodalma néhány nagyon meglepő tendenciát mutat. Az esemény magyar nemzeti történeti tudatban elfoglalt fontos helye ellenére szembeszökő a hivatásos történetírók érdektelensége. Ennek egyik fontos oka lehet, hogy a kortárs Rogerius kanonok látszólag el is „végezte” az eseményről szóló beszámolójában az utókor történetíróinak munkáját. A későbbi korok történetíróinak ezért sokáig nem nagyon maradt más feladat, mint e munka tartalmát reprodukálni.

Mivel a közéleti diskurzusokban is csak korlátozottan volt felhasználható a tatárjárás elbeszélése, szimbolikus példabeszédként vagy jelenkoruk történeti igazolásaként sem használták fel túl gyakran. Ennek lehetőséget eddig talán a lehangsúlyosabban az 1945 után berendezkedő kommunista rezsim használta ki. Az elmozdulást végül a hazai keletkutatás megerősödése hozta el – ami máig is folyamatosan érzékelhető –, s helyezte ismét nemzetközi kontextusba a tatárjárás hazai eseményeit.

⁴⁶ Négyesi 1997.

⁴⁷ *Ritók – Garam* 2007.

⁴⁸ *Szűcs* 1993.

⁴⁹ *Gyáni* 2008. 14. o.

⁵⁰ *Nagy* 2003.; *Roger* 2010.

⁵¹ *Vásáry* 2005.

BIBLIOGRÁFIA

- Ács 2001. *Ács Tibor*: Haza, hadügy, hadtudomány. Budapest, 2001.
- Ágoston 1991. *Ágoston István*: Muhi csata, 1241. Budapest, 1991.
- Áldásy 1893. *Áldásy Antal*: Ázsiai kútfők az 1241–1242. mongol beütésről. *Századok*, 27. (1893) 722–724. o.
- Almási 1988. *Almási Tibor*: Megjegyzések *Rogierius* magyarországi méltóságviseléséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Historica*, 86. (1988) 9–14. o.
- Bálint 2006. *Bálint Csanád*: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai) *Századok*, 140. (2006) 277–347. o.
- Bárczay 1893. *Bárczay Oszkár*: Két hadiesemény a XIII. századból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893) 484–497., 667–679. o.
- Bertényi 1978a. *Bertényi Iván*: Международное положение Венгрии после татарского нашествия. In: *Восточная Европа в древности и средневековье*. Ом. ред. Л. В. Черепнин. Москва, 1978. 315–320. o.
- Bertényi 1978b. *Bertényi Iván*: К вопросу о международном положении Венгрии после татарского нашествия. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 19. (1978) 241–249. o.
- Bertényi 1991. *Bertényi Iván*: Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárás után. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Szerk. *E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László*. Budapest, 1991. 15–22. o.
- Borosy 1991. *Borosy András*: Történetírók a tatárjárásról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3–20. o.
- B. Szabó 2007. *B. Szabó János*: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest, 2007.
- B. Szabó 2017. *B. Szabó János*: „Ez volna tehát a tér, [...], melyben nemzetünk otthon volt, mellyel midőn rombolt, alkotott”. A 19. század magyar hadtörténetírásának viszonya a 9–10. század hadtörténetéhez. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Szerk. *Bollók Ádám – Szilágyi Adrienn*. Budapest, 2017. 125–140. o.
- B. Szabó 2019. *B. Szabó János*: A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat) In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. *Fodor Pál – Varga Szabolcs*. Budapest, 2019. 337–379. o.
- Csapody 1935. *Csapody Csaba*: Gr. Zichy Lodomér: A tatárjárás Magyarországon. (Ismertetés). *Századok*, 69. (1935) 486. o.
- Csorba 1991. *Csorba Csaba*: A tatárjárás. Budapest, 1991.

- Gyáni* 2008. *Gyáni Gábor*: Szücs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 40. (2008) 6. sz. 3–18. o.
- Györffy* 1965. Napkelet felfedezése. Szerk. *Györffy György*. (Nemzeti Könyvtár.) Budapest, 1965. (Bővített 2. kiadása: Julianus barát és Napkelet felfedezése. Budapest, 1986.)
- Györffy* 1993. *Györffy György*: Válasz [Kristó Gyulának]. *Magyar Tudomány*, 38. (1993) 726–731. o.
- Hóman* 1928. *Hóman Bálint*: A rendiség kialakulásának kora. In: *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar történet. I. k. Budapest, 1928. 522–555. o.
- Ipolyi* 1887. *Ipolyi Arnold*: A magyar hadtörténelem tanulmányozása. (Ipolyi Arnold elnöki megnyitó előadása a magyar Történelmi Társulatnak Marosvásárhelyen 1879. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén.) In: *Uő*: Magyar történeti és egyháztörténeti tanulmányok. Budapest, 1887. 101–225. o.
- Jankó* 1890. *Jankó János*: A magyarországi tatárjárás leírása a kínai évkönyvekben. *Századok*, 24. (1890) 44–48. o.
- Kápolnai* 1879–1880. *Kápolnai Pauer István*: A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 6. (1879) 257–273., 357–363., 506–512., 618–627., 757–765. és 7. (1880) 89–93. o.
- Katona* 1981. A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1981. (1987.¹)
- Képes Krónika 1986. Képes Krónika. Ford. *Bellus Ibolya*. Budapest, 1986.
- Kristó* 1984. *Kristó Gyula*: A tatárjárás (1241–1242). In: Magyarország története 1/2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. *Székely György*. Szerk. *Bartha Antal*. Budapest, 1984. 1417–1440. o.
- Kristó* 1986. *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 111–131. o. (2. kiadás: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.)
- Léderer* 1952a. *Léderer Emma*: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. *Századok*, 86. (1952) 327–363. o.
- Léderer* 1952b. *Léderer Emma*: A tatárok betörése Magyarországra és pápai szövetségeseik. (Az előadást kidolgozta az MDP Központi Előadói Irodájának történelmi munkaközössége.) Budapest, 1952.
- Ligeti* 1962. A Mongolok Titkos Története. Ford. *Ligeti Lajos*. Budapest, 1962. (2004.²)
- Nagy* 2003. Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003.
- Négyesi* 1997. *Négyesi Lajos*: A muhi csata. 1241. április 11. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. (1997) 296–310. o.

- Olchváry* 1902. *Olchváry Ödön*: A muhi csata. *Századok*, 36. (1902) 309–325., 419–427., 505–527. o.
- Pálffy* 1928. A tatárok és a XIII. századi Európa. Budapest, 1928.
- Pauler* 1893. *Pauler Gyula*: A sajómezei csata (1241. ápr. 11.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893) 1–14. o.
- Ritoók – Garam* 2007. A tatárjárás. Szerk. *Ritoók Ágnes – Garam Éva*. Budapest, 2007.
- Rogierius* 2003. *Rogierius mester* Siralmas Éneke. In: Tatárjárás. Szerk. *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 129–157. o.
- Roger* 2010. *Master Roger's* Epistle to the Sorowfull Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars / Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta. Transl. and annot. by *János M. Bak – Martyn Rady*. Budapest–New York, 2010.
- Romsics* 2010. *Romsics Ignác*: A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika. Budapest, 2010.
- Rosty* 1856. *Rosty Zsigmond*: A tatárjárás történelme negyedik Béla király idejében. Pest, 1856.
- Schütz* 1993. *Schütz Ödön*: A mongol hódítás néhány problémájához. *Századok*, 93. (1959) 209–232. o.
- Strakosch-Grassmann* 1893. *Gustav Strakosch-Grassmann*: Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck, 1893.
- Szalay* 1856. *Szalay László*: A tatárjárás Magyarországon 1241–1242. Pest, 1856.
- Székely – Léderer – Elekes* 1961. *Székely György – Léderer Emma – Elekes Lajos*: Magyarország története I. Budapest, 1961.
- Székely* 1988. *Székely György*: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok*, 122. (1988) 52–85. o.
- Szendrei* 1896. Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Szerk. *Szendrei János*. Budapest, 1896.
- Szőcs* 2010. *Szőcs Tibor*: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale*, 23. (2010) 3–4. sz. 16–49. o.
- Szűcs* 1993. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár.) Budapest, 1993.

- Thallóczy* 1878. *Thallóczy Lajos*: A Magyar Történelmi Társulat Hadtörténelmi Bizottságának jelentése. In: A Magyar Történelmi Társulat 1878-ik évi aug. 27–szept. 1-jei vidéki kirándulása Abaúj vármegyébe s Kassa városába. Szerk. *Szilágyi Sándor*. (A Századok 12. melléklete.) Budapest, 1878. 85–89. o.
- Varga* 2017. *Varga Bálint*: Birodalmi és nemzeti történetírói közösségek a 19. századi Habsburg Monarchiában. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Szerk. *Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám*. Budapest, 2017. 102–124. o.
- Vásáry* 2005. *Vásáry István*: Cumans and Tartars. *Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge, 2005.
- Veszprémy* 1994. *Veszprémy László*: Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. *Iskolakultúra*, 4. (1994) 28–35. o.
- Zichy* 1934. *Zichy Ladomér*: A tatárjárás Magyarországon. Budapest, 1934.

János B. Szabó

“NOW THE PLUNDERING MONGOLS’ ARROWS YOU SWARMED OVER US”

Historiographical sketch of modern-age Hungarian histories of the Mongol Invasion

(Abstract)

Modern historical literature on the Mongol Invasion of Hungary has displayed some very interesting trends over a period of nearly a century and a half. An event that occupies a prominent place in the Hungarian national historical consciousness, even appearing in Kölcsey’s national anthem, has received surprisingly scant attention from professional historians.

One likely reason has been the lack of historical problems requiring investigation. The invasion was very short-lived, and the Hungarian narrative sources were known very early. Apart from some scattered data, it was a long time before there emerged any sources that might present a challenge for research. The contemporary report on the invasion by Canon Rogerius seemed to have done all the work for subsequent historians, who could do little but reproduce his account.

The narrative of the Mongol Invasion has been of limited utility in the public discourse, being used only rarely as a parable or as historical justification for current events. Perhaps the most prominent exploitation of its potential in this respect was made by the post-1945 communist regime. The breakthrough finally came with the upsurge in Eastern research in Hungary, which continues today, and it has restored the Hungarian events of the Mongol Invasion to their international context.

A NYUGATI KERESZTÉNY TÉRÍTÉS KEZDETEI AZ ARANY HORDÁBAN

A Dzsingisz kán alapította Mongol Birodalom történelmi megítélése kettős. Sokan leginkább úgy gondolnak a mongol terjeszkedés korára, mint az emberiség történetének egyik legborzasztóbb időszakára, melynek során számos civilizált társadalom esett a barbárok áldozatául. A másik szempont kiemeli, hogy miután a Mongol Birodalom egyesítette az eurázsiai térség nagy részét a XIII–XIV. században, megvalósult a Kelet és Nyugat közötti közvetlen kapcsolat, ennek köszönhetően fellendült az interkontinentális kereskedelem, így a Selyemút-hálózat is történetének egyik legvirágzóbb időszakát élte. A mongolok vallási politikája pedig nemcsak lehetővé tette a legtöbb meghódított számára vallása szabad gyakorlását, de a térítést is engedélyezte a különböző vallások híveinek, sőt bizonyos időszakokban támogatta is azt. E második nézőponthoz kapcsolódik a tanulmány témája, amely azt vizsgálja, hogy a nyugati keresztény világ a mongolok nagy nyugati hadjárata, a tatárjárás (1236–1242) után hogyan vette fel a kapcsolatot ezzel a határain megjelenő új hatalommal annak érdekében, hogy azt beillesse a keresztény világba, az *orbis Christianus*ba. Ebben a törekvésében a nyugati keresztény világ számíthatott a XIII. század elején alapított két koldulórend, a domonkosok és a ferencesek elhivatott tagjaira. Mivel az utóbbiak, vagyis az Assisi Szent Ferenc alapította rend tagjai voltak az arany hordai térítés úttörői, a tanulmány középpontjában is az ő tevékenységük áll. Az alábbiakban előbb az egységes Nagy Mongol Birodalomban, majd a részbirodalmak közül az Arany Hordában zajló nyugati keresztény térítés kezdeteire vonatkozó adatokat tekintem át.

Alig három évvel azután, hogy a mongolok visszavonultak Kelet-Európa keresztény országainak területéről a steppére, 1245 elején – mivel a veszély továbbra is fenyegette a nyugati keresztény világot – IV. Ince pápa (1243–1254), aki a keresztény–hitetlen kapcsolatok legfontosabb teoretikusa volt a középkorban, két lépést is tett az ügy érdekében. Egyik döntése az volt, hogy a mongolokkal szembeni védekezésről is tárgyalni kell a nyárra összehívandó I. lyoni zsinaton (1245. június 28. – július 18.).¹ Másik intézkedése pedig nem más volt, mint a mongolokkal való diplomáciai kapcsolatok felvétele. Ennek érdekében 1245 tavaszán három követséget indított útnak a mongolok közé. Mindhárom, így a ferences Iohannes de Plano Carpini és a két domonkos, az Ascelinus de Cremona, valamint az Andreas de Longjumeau vezette követség is két-két levelet vitt a mongoloknak. Mindhárom csoport eleget tett nyilvánvaló feladatának, ami nem lehetett más, mint hogy az első mongol vezérnek, akivel találkoznak, adják át a pápa leveleit.² Mint ismert, Plano Carpini ennél többet is tett, amikor az Arany Horda urának, Batunak (1242–1256) az utasítását követve a pápa levelével továbbutazott az újonnan beiktatandó nagykán, Gүjүk (1246–1248) ordujába (mozgó udvarába), és megfigyeléseiről részletes beszámolót

¹ Erre lásd egyrészt a pápa 1245. január 3-i bulláját (*Dei virtus*), amelyben az összehívandó zsinaton a meg tárgyalandó problémák között a mongolok elleni védekezés (*remedium contra Tartaros*) problémáját is fontosnak tekintette. MGH Epp. saec. XIII, II. 56–57. o.; *Matthaei Parisiensis* IV. 411–412. o. Másrészt pedig magának a zsinati határozatoknak a szövegét: *Conciliorum oecumenicorum decreta*, 297–301. o.

² Ascelinus útjára lásd *Pelliot* 1924. 262–335. o., Andreas útjára *Pelliot* 1931–1932. 3–84. o.

írt.³ Hozzá hasonlóan a domonkosok is eleget tettek egy kevésbé nyilvánvaló feladatuknak is, ami lényegében a mongolokkal kapcsolatos információszerzés volt.

Mindhárom követségnek alapvetően diplomáciai jellege volt, annak ellenére, hogy a követek által vitt két pápai levél egyikében⁴ a nyugati egyház feje felszólította a mongolokat, hogy térjenek meg.⁵ Fontos azt is kiemelni, hogy bár egyik követségnek sem a térítés volt a célja, az útjaikról fennmaradt beszámolók mégis hordoznak olyan információkat, amelyek később jelentőséggel bírtak a mongolok közötti nyugati keresztény térítés során.⁶ Alapvetően két ilyen jellegű információ jelenik meg a három csoport útjáról fennmaradt forrásokban. Az egyik szerint a mongol előkelők között vannak keresztények, a másik az, hogy a mongolok jóindulattal vannak a kereszténység iránt. Így például Andreas Tebrizben találkozott a Kelet egyházának (a nesztóriánus egyház) egy papjával, Simeon Rabban Atával, akitől arról értesült, hogy a mongolok nemcsak kedvezően viszonyulnak a keleti keresztényekhez, de néhányuk közülük jelentős befolyása van a Mongol Birodalomban. Andreas számolt be először arról is, hogy a Dzsingiszidák családjában is vannak keresztények, így például az uralkodó anyja keresztény.⁷ Ascelinus követségét visszaútján a mongolok két követe is elkísérte Nyugat-Európába, és az egyik közülük neve alapján (Sargis, azaz Sergius) keresztény lehetett, talán a Kelet egyházához tartozott, vagyis nesztóriánus volt.⁸ Plano Carpiniál pedig már az olvasható, hogy a Gjúk nagykán körül élő keresztények meggyőződése szerint maga az uralkodó is meg fog keresztelkedni.⁹ Az ilyen információknak később jelentőségük lesz a nyugati keresztény térítésekben, ugyanis a XIII–XIV. század folyamán, amikor a mongolok közötti térítési szándék intenzívebbé vált, szinte minden alkalommal ehhez hasonló, Keletről érkező hírek álltak a háttérben.

³ Wyngaert 1929. 27–130. o. Magyar fordítását kommentárokkal lásd Györffy 1986. 91–183. o.

⁴ A *Dei patris immensában* (1245. március 5.) a pápa áttekintést nyújtott a keresztény tanításról (többek között az eredeti bűnről, a megváltásról, Krisztus megtestesüléséről és szenvedéséről, az apostoli hatalom jogfolytonosságáról), majd hangsúlyozta, hogy neki, a pápának Krisztus helytartójaként a mongolok és mások lelkének megmentése a szándéka, és azért küldte a ferences Laurentius de Portugalliát (Portugáliai Lőrincet) és társait, akik járatosak a hit kérdéseiben, hogy tanítsák a mongolokat, valamint sürgette a megtérésüket is. Lupprian 1981. 141–145. o.

⁵ „Ézért inti őket a pápa úr általunk, valamint levele által, hogy legyenek keresztényekké, és vegyék fel a mi Urunk Jézus Krisztus hitét, különben nem üdvözülhetnek”. Wyngaert 1929. 105. o.; Györffy 1986. 157–158. o. Ez a részlet a *Dei patris immensa* tartalmára utal, míg Plano Carpini neve csak a *Cum non solum* kezdetű levélben jelenik meg: „... *filium fratrem I. et socios eius*, azaz „fiainkat, [Johannes] frátert és társait”. Lupprian 1981. 148. o.; Györffy 1986. 90. o. Valószínűleg ő is, akárcsak a két domonkos követség, mind a két levelet magukkal vitték. Jackson 2005. 86., 105. o.

⁶ Andreasnak a mongolok közé vezetett első útjáról csak egy rövid kivonat maradt fent Matthæus Parisiensisnél. *Matthæi Parisiensis* VI. 113–116. o.; Pelliot 1924. 251–254. o. Ascelinus követségére lásd *Simon de Saint-Quentin*: Histoire.

⁷ *Matthæi Parisiensis* VI. 115. o. Azt, hogy Ögödej nagykán (1229–1241) özvegye, Töregene – aki régensként uralkodott fiának, Gjúknek a megválasztása előtt – keresztény lett volna, más adat nem támasztja alá.

⁸ A követ neve a mongolok helytartójának, Bajdzsunak a pápának írt válaszában olvasható. A levelet lásd: *Simon de Saint-Quentin*: Histoire. 113–115. o.; Pelliot 1924. 324–325. o.; Lupprian 1981. 191–192. o.; Voegelin 2000. 91–92. o.

⁹ „...szentül hiszik, mondották a háza népéből való keresztények, hogy a kán fel fogja venni a kereszténységet; erre nyilvánvaló jelek mutatnak, mert keresztény papokat tart, és megadja nekik a keresztényi szükségleteket. Legnagyobb sátorpalotája előtt van mindig egy kápolna is, és más keresztények módjára nyilvánosan és nyíltan énekelnek, s a szertartásokhoz a görögök rendje szerint fával harangoznak...” Wyngaert 1929. 125. o.; Györffy 1986. 178. o. Van egy későbbi forrásunk, amely nemcsak arról számolt be, hogy a mongolok „kapui előtt templomok állnak”, de azt is megírta, hogy a kán és minden embere keresztény lett. Ez egy 1248. február 7-én Szamarkandból írt levél, írója Szempad örmény előkelő, aki testvérének, Hetumnak (Hajton), Kis-Arménia királyának megbízásából utazott Gjúkhoz. *D'Achery* 1723. 626. o.

A térítők első hullámának elindulása a Mongol Birodalomba az 1250-es években is egy Dzsingiszida kereszténységével kapcsolható össze. Rögtön az első, biztosan térítési szándékkal útnak induló ferences, Willelmus de Rubruc, ahogyan a magyar hagyomány ismeri: Rubruk 1253 és 1255 közötti útjának megszervezése mögött két, Keletről érkező hír állt.¹⁰ Az első ilyen IX. (Szent) Lajos (1226–1270) palesztinai táborában 1252 körül elterjedt hír volt, hogy az Arany Horda urának, Batunak a fia, Szártak keresztény.¹¹ Rubruk útjának másik oka a mongolok által Kelet-Európából Közép-Ázsiába, a Talasz vidékére elhurcolt németek voltak, akikről a korábban már említett Andreas de Longjumeau-tól szerzett tudomást. Andreas pedig az 1249 és 1251 közötti, a mongolok közé vezető második útja során – amikor IX. Lajos követeként járt a Mongol Birodalomban – hallott a németekről.¹² A mongolok közötti térítés mellett Rubruk ezekhez a németekhez szeretett volna eljutni, hogy papjuk legyen. Azonban Möngke nagykán (1251–1259) nem engedte meg neki, hogy birodalmában maradjon, és a németekhez sem jutott el.¹³

Fontos kiemelni, hogy Rubruk a nagykánhoz vezető útja alatt, majd annak ordujában és Karakorumban is számos kereszténnyel találkozott, többek között magyar klerikusokkal,¹⁴ akiket a tatárjárás során hurcolhattak el, de egyetlen nyugati keresztény térítővel sem, egészen a hazavezető útjáig. Legalábbis nem tesz említést arról, hogy bárhol is találkozott volna ferencesekkel vagy domonkosokkal, sem Szudakban (az itáliai Soldaia, szláv Szurozs, tatár Sudaq), ahol a Fekete-tengert Konstantinápolyból áthajózva kikötött, sem máshol a Krím félszigeten, pedig mint alább látni fogjuk, a ferencesek néhány évtizeddel később, az 1280-as években már négy krími városban voltak jelen, köztük Szudakban is,¹⁵ és úgy tűnik, hogy a Krimből irányították az Al-Duna vidéki missziókat is. 1253. május 21-én azonban még a bizánci keresztények püspöke látta vendégül a ferencset a városban.¹⁶ Tehát Rubruk hallgatása alapján arra következtethetünk, hogy ekkoriban még nem jelentek meg a térítők sem a Krím félszigeten, sem az Arany Horda, sem pedig a Mongol Birodalom egyéb területein. Visszaútja során viszont a Kaukázustól délre már két domonkos csoporttal is találkozott. Az 1255 januárjában Nahicsevánban (ma Azerbajdzsánban) a Rubrukot felkereső domonkosok (akik egyike magyar volt) Grúziából akartak Szártakhoz eljutni, sikertelenül.¹⁷ Februárban pedig Aniban (ma romváros Törökországban) egy olyan domonkos társaság kereste fel, akik közül négyen Franciaországból érkeztek, ötödik társuk pedig Szíriában csatlakozott hozzájuk. Róluk biztosan tudni, hogy térítési szándékkal indultak el. Rubrukhoz és a grúz területéről érkező társaikhoz hasonlóan ők is Szártakhoz igyekeztek, de Rubruk beszámolóját meghallgatva úgy döntöttek, Tbiliszibe mennek

¹⁰ Rubruk útjának céljára lásd Kovács 2016. 13–28. o.

¹¹ Wyngaert 1929. 168–169., 188. o. (passim); Györffy 1986. 204., 223. o. (passim). Szártak valamikor 1253-ban maga is értesítette IV. Ince pápát arról, hogy felvette a kereszténységet, emellett más, köztük örmény, szír és perzsa forrásaink is megerősítik Batu fiának kereszténységét. *Майяпов* 2013.

¹² Wyngaert 1929. 224. o.; Györffy 1986. 264. o. Andreas ezen második, IX. (Szent) Lajos megbízásából mongolok közé vezetett követségére lásd Pelliot 1931–1932. 50–54., 66–76. o. A követségről, illetve sikertelenségéről a francia uralkodó életrajzírója is beszámol. *Csernus* 2015. 69–70., 171., 177. o.

¹³ Wyngaert 1929. 224–225., 299–300. o.; Györffy 1986. 264., 348. o.

¹⁴ Wyngaert 1929. 217. o.; Györffy 1986. 257. o.

¹⁵ A ferencesek szudaki jelenlétéről Marco Polo azonos nevű nagybátyjának 1280. augusztus 27-i végrendelete tanúskodik, ugyanis e szerint a városban levő házát az ott élő ferencesekre hagyja. *Cicogna* 1830. 490. o.

¹⁶ Wyngaert 1929. 169. o.; Györffy 1986. 204. o.

¹⁷ Wyngaert 1929. 324. o.; Györffy 1986. 373. o.

„hogy megtanácskozzák velük a további teendőket”.¹⁸ Ez utóbbi domonkosok megjelenése arra utal, hogy 1254-re már Nyugat-Európába is eljutott Szártak kereszténységének híre, részben az Európába visszatérő IX. Lajos seregével, részben pedig annak köszönhetően, hogy maga Szártak is értesítette erről a pápát egy követség útján. Köveit ugyan I. Konrád szicíliai király (1250–1254) elfogta, de az uralkodó halála, vagyis 1254. május 21. után folytatták útjukat, így a pápa 1254. augusztus 29-én Szártaknak írt válaszában túlárado örömét fejezte ki a Dzsingiszida megkeresztelkedése miatt. Bár IV. Ince pápa tudta, hogy Szártak a keresztiséget a Kelet egyházának híveitől vette fel, de biztosítékot kapott követétől arra vonatkozóan, hogy kész elhagyni ezeket a tanokat a katolikus egyház tanításaiért.¹⁹ Visszatérve arra a két domonkos csoportra, akikkel Rubruk a Kaukázus hegyvidékétől délre találkozott, ők is, akárcsak Rubruk, abban reménykedhettek, hogy Szártak keresztényként támogatni fogja őket térítési törekvéseikben. Az eddigieket összefoglalva tehát, Rubruk 1255-ös nyugati visszatértekor még nincs adat arra, hogy térítők tevékenykedtek volna a Mongol Birodalomban, de már voltak olyanok, akik útnak indultak.

Mielőtt a következőkben rátérnék azokra a forrásokra, amelyek alapján már biztos a ferencesek arany hordai jelenléte, előbb azokat a kútfőket tekintem át, amelyek ugyan tartalmaznak adatokat a nyugati térítők arany hordai megjelenésére, azonban valamilyen szempontból vagy nem egyértelműek, vagy pedig megkérdőjelezhető a bennük olvasható információk pontossága.

Az első forrás, melynek alapján arra következtethetünk, hogy a térítők már jelentek a Mongol Birodalom területén, IV. Sándor pápa (1254–1261) 1258. április 19-én kiadott *Cum hora undecimája*, amely többek között a tatárok földjén tevékenykedő ferencesekre is vonatkozott.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a különböző pápák által, különböző években kiadott *Cum hora undecima* kezdetű bullák nép-, illetve területfelsorolásai nem feltétlen jelentették azt, hogy a térítők ténylegesen meg is jelentek a felsorolt népek között, illetve területeken, de a növekvő listák utalnak a célterületek kiszélesítésének szándékára.²¹ Mégis lehetséges, hogy az 1258-as bullában megjelenő *in Terris Tartarorum* arra utal, hogy a délorosz steppe immár mongolok uralta területén valóban ott voltak a ferencesek,²² vagyis talán legkésőbb ekkor újra elkezdődtek a missziók a térségben.²³ Három másik forrás is megerősítheti, hogy ez a feltételezés nem alaptalan. Időben első egy ugyancsak IV. Sándornak tulajdonított, de sem a küldő pápa nevét, sem dátumot nem tartalmazó levél, amely Berkének (1257–1266/7), az Arany Horda urának (*Excellenti et magnifico Berk'e principi Tartarorum*) szólt. Ebben a pápa örömét fejezte ki a mongol uralkodónak, hogy az a korábbi levelét elolvasta, a frátert és kíséreit, akik a levelet neki elvit-

¹⁸ Wynaert 1929. 326. o.; Györfly 1986. 375. o. Az első csoportból a magyar domonkos, míg a második mindegyik tagja a tbiliszi kolostorukba ment a Rubrukkal való találkozás után. Ezt a kolostort a domonkosok 1240-ben alapították, azonban nem a mongolok közötti térítés volt az elsődleges célja, hanem a grúz egyházzal való unió biztosítása. A kolostor 1256 után el is tűnik a forrásokból. Richard 1977. 55. o.

¹⁹ Μαῦροϋ 2013. A pápa levelét Szártaknak lásd még Lupprian 1981. 209–212. o.

²⁰ BF II. 285–286. o.

²¹ Richard 1977. 65. o. Bár éppen ebben az esetben úgy véli, hogy 1258-ban valóban újra elkezdődött a térítés az Arany Horda területén. Richard 1977. 88. o.

²² A források alapján úgy tűnik, hogy a domonkosok kissé később, a század végén jelentek meg ismét a térségben. Richard 1977. 95., 130. o.

²³ A tatárjárás előtti délorosz steppei domonkos térítésről a kunok között lásd: Spinei 2008. 413–456. o.; Kovács 2009. 109–128. o.

ték, tisztelettel fogadta, és az uralma alatt élő keresztényeket kegyesen kezeli. A pápa ezt a meg nem nevezett frátert és társait újra elküldi Berkéhez, és arra kéri, hogy fogadja a küldötteket jól, örüljön üdvös tanácsaiknak, a földjén élő keresztényekkel bánjon jól, és engedje meg a küldötteknek, hogy nekik és a kormányzása alatt élő más népeknek az evangéliumot szabadon hirdessék.²⁴ A levél alapján, amelyet legutóbbi kiadója, Lupprian 1260 körüli időre datált, elképzelhető, hogy ekkor már térítők tevékenykedtek az Arany Hordában. Bár nem tudni pontosan, hogy melyik rendből valók, gyanítható, hogy ferencesek lehettek. Lehet, hogy éppen azok közé a térítők közé tartoztak, akik 1258-ban IV. Sándor pápától kaptak *Cum hora undecimát*?

A második forrás, ami alátámaszthatja azt, hogy az 1250-es évek második felében valóban megjelentek a nyugati térítők az Arany Hordában, az erfurti minorita krónikája. Eszerint 1262-ben a „tatárok királya” mintegy 24 „tatár előkelőt” és két domonkos (a forrás más kézíratai szerinti ferences) frátert, akik a tolmácsok voltak, küldött IX. Lajoshoz, hogy a király egész országával vesse alá magát a tatároknak, különben meg fogják támadni országát.²⁵ A király, miután állhatatosan visszautasította az „ajánlatot”, a követeket visszaküldte Sándor pápához (*ad papam Alexandrum*). Mivel a forrás Sándort nevezi meg, aki 1261. május 25-én meghalt, a követség Európába érkezése 1260–1261-re tehető. Ugyan a forrásból nem derül ki, hogy ki is a „tatárok királya”, akinek követei a francia uralkodónál és a pápánál is megjelentek, de a követség nem lehetett azonos azzal, amely ugyancsak 1262-ben az ilkanida birodalom alapítójától, Hülegütől (1258–1265) vitt baráti hangú levelet IX. Lajosnak. Az erfurti minorita alapján a követek által tolmácsolt fenyegetés sokkal inkább köthető Berkéhez, aki 1259-ben lengyel és litván földre küldött seregeket,²⁶ és IV. Sándor pápa 1259. október 14-i válaszelevele a magyar király IV. Bélának (1235–1270) is ezt támasztja alá.²⁷ Vagyis a krónikában említett „tatárok királya” nem lehet más, mint Berke, aki ebben az időben nagyobb támadásra készült Európa ellen. Nyugat-Európába küldött követségének a „tatárok” mellett olyan domonkosok vagy ferencesek is tagjai voltak, akik nagy valószínűséggel már egy ideje a birodalomban élhettek, hiszen tolmács szerepük azt bizonyítja, hogy elsajátították a „tatárok” nyelvét, a mongolt vagy a birodalomban beszélt valamely közvetítő nyelvet, a kunok kipszak török nyelvét, esetleg a perzsát. (A kunok kipszak török nyelvének fontosságát, illetve a perzsa *lingua franca* mivoltát a XIII–XIV. századi Arany Hordában az úgynevezett *Codex Cumanicus* bizonyítja. A kódex első részét, a háromnyelvű, latin–perzsa–kun szójegyzéket a XIII. század végén a Krím félszigeten állították össze, majd az 1330-as években lemásolták, ez a másolat maradt fent. A második, az 1340–1350-es években a délorosz steppén térítő ferencesek által lejegyzett rész kipszak törökre fordított egyházi szövegeket tartalmaz. Később, a XIV. századra már az Arany Horda kancelláriájának nyelve is biztos, hogy török volt.²⁸)

²⁴ Lupprian 1981. 213–215. o.

²⁵ MGH SS XXIV. 202. o.

²⁶ Jackson 2005. 123–124. o.; Hülegü levelét lásd Meyvaert 1980.

²⁷ A pápa levele alapján Berke felszólította IV. Bélát valamikor 1259-ben, hogy hódoljon be neki, és lépjen vele szövetségre. „Kedvező” ajánlata (gyermekük házassága, adófizetés alóli mentesség) fejében Bélának kötelessége lett volna hadserege negyed részével csatlakozni a kán nyugati hadjáratához. *Theiner* I. 239–241. o.

²⁸ A *Codex Cumanicus* legújabb kiadása *Drimba* 2000. A műre vonatkozó tetemes irodalomból lásd *Györffy* 1942., 1990. 220–241. o., egy 2005-ben megjelent kötetben a téma legjobb szakértőinek tanulmányát lásd *Schmieder – Schreiner* 2005. és végül *Kovács – Göncöl* 2014. 188–210. o. Az Arany Horda kancelláriájában használt nyelvre, illetve írásra lásd: *Vásáry* 1987. 21–23. o.; *Vásáry* 2007. 5–7. o.

A harmadik forrás a nyugati térítők 1250–1260-as évekbeli arany hordai jelenlétére Özbek kán (1312/13–1341) ferenceseknek adott jarligja (kiváltságlevele) 1314-ből, amely szerint „...mi is privilégiumot adunk nekik, annak a privilégiumnak a tartalma szerint, amit ősünk, Culuk [Mengü Temür], és az ő utóda, idősebb testvérünk [Tokta], az uralkodó adott [nekik]”.²⁹ Ennek alapján van egy olyan elképzelés, amely szerint 1267-ben, amikor a rusz egyház feje, Kirill metropolita jarligot kapott Mengü Temürtől (1267–1280), akkor a ferencesek is kaptak hasonlót, és ezt újította meg Tokta kán (1291–1312), majd később Özbek is.³⁰

Végül meg kell említeni a ferences Elemosina Gualdensis (Ioannes Elemosina) 1335–1336-ban írt krónikáját. Elemosina szerint 1274-ben a II. lyoni zsinaton tatár követek jelentek meg, akiről más források alapján tudjuk, hogy az ilkánida Abaqa (1265–1282) küldöttei voltak. A követség tatár tagjai a zsinaton megkeresztelkedtek, majd visszatérve Tartariába híret vitték a keresztény hitnek, valamint a szent római egyháznak, és az Északi Tatárországban (*in Tartaria Aquilonari*) meg is jelent az egyház, ahol a ferencesek tíz missziós állomást hoztak létre.³¹ A XIV. századi ferences rendi krónikás azonban nem ismerte a Mongol Birodalom utódulásait, mert nem világos, hogy az ilkán Abaqa követének keresztény hitre térése hogyan köthető az Arany Horda területén alapított missziós állomásokhoz. Elemosina valószínűleg nem tudott különbséget tenni a két mongol hatalom, vagyis az Arany Horda és az ilkánok birodalma között, hanem egy egységként kezelte azokat.

Az előbbi források bizonytalan vagy megkérdőjelezhető adataival szemben viszont úgy tűnik, hogy 1278-ban a térítők már ténylegesen meglepedtek az Arany Horda területén. Az ezt tanúsító forrás jól ismert, ez pedig nem más, mint III. Miklós pápa (1277–1280) levele a Magyar Királyságba küldött legátusának, Fülöp fermói püspöknek. Ebből a levélből kiderül, hogy a ferencesek magyar provinciálisa jelentette III. Miklósnak, hogy a mongolok között (*inter Tartaros*) munkálkodó és már sikereket elért testvéreknek püspökre lenne szüksége, hogy az őket felszentelje, mivelhogy a tatárok határain levő Milkó város (*civitas de multo posita in confinibus Tartarorum*) elpusztítása óta már negyven éve nincs püspök.³² Tehát a ferencesek a valamikori kun püspökség helyreállítását kérték. A pápa részben eleget tett kérésüknek, és a Magyar Királyságba kinevezett legátusát azzal bízta meg, hogy vizsgálja meg a helyzetet. Erre azonban nem került sor, mert a legátus a magyar királyságbeli eseményekkel volt elfoglalva.³³ A pápai oklevél alapján azonban annyi bizonyosnak látszik, hogy 1278-ban a ferencesek már egy ideje térítették az Arany Horda területén.

A következő forrás 1287-ből már a ferencesekhez köthető térítő intézmény, a vikariátus arany hordai létezéséről tudósít.³⁴ Az 1287. április 11-én Kaffában kelt levél szerzője a krími custos, Ladizlaus, címzettje pedig az egyik korábban Nyugatra küldött ferences társuk. A levélből kiderül, hogy ekkor az Arany Horda területén legalább egy (ugyanis csak a gazáriait, azaz krimit említi a levél), de valószínűleg két custodiával (őrséggel), és

²⁹ Bihl – Moule 1924. 65. o.; Хауаала 2014. 35–46. o.

³⁰ Pelliot 1949. 59. o.; Richard 1977. 92–93. o.; DeWeese 1994. 97. o.; Ryan 1998. 418. o.

³¹ Golubovich 1913. 125. o. Vö. a 107. oldallal, ahol más szövegkörnyezetben olvashatunk a tíz *loca* létrehozásáról.

³² Theiner I. 337. o.

³³ Szűcs 2002. 419–429. o.

³⁴ A vikariátus alapításának datálásával kapcsolatos kérdés áttekintését lásd: Tănase 2004–5. 292–294. o.; Kovács 2015. 154. o.

azokban legalább öt kolostorral vagy missziós állomással (*locus*) rendelkező vikariátus létezett. Az öt kolostor vagy missziós állomás közül három a Krím félszigeten levő városokban, így Kaffában (a mai Feodoszjában), Szolkatban (a mai Старый Крым vagy Eski Qırım), Qırq Yerben (a mai Çufut Qaleban), egy az Arany Horda központjában, a Batu alapította Volga menti Régi-Szarájban, egy pedig valószínűleg az Al-Duna menti Vicinával azonosítható Vicumban volt.³⁵ A levél ugyan nem említi, de más forrásból tudjuk, hogy ebben az időben már Szudakban is voltak ferencesek.³⁶

Bár fontos hangsúlyozni, hogy a Mongol Birodalmak területén létrehozott vikariátusok alapításának pontos ideje nem állapítható meg, az bizonyosnak látszik, hogy az 1260-as évekig a nagykán fősege alatt formálisan egységes, de a XIII. század utolsó évtizedére már részbirodalmakra szétesett Mongol Birodalom területei közül elsőként a Magyar Királyság szomszédságában, az Arany Hordában jelent meg a ferencesek missziós területre jellemző új típusú szervezeti formája, a vikariátus. Ennek létrehozásában pedig nem kis szerepet játszottak a magyar ferencesek.³⁷ Természetesen a ferencesek megjelentek a többi mongol részbirodalomban is, de míg az Arany Horda területén működő vikariátusra (*Vicariatus Tartariae Aquilonaris*) 1287-ből már van adatunk, az ilkanidák birodalmában levő *Vicariatus Tartariae Orientalis* létezésére csak 1292-ből ismert az első utalás.³⁸ A harmadik, az egész belső-ázsiai, valamint távol-keleti területekre kiterjedő Kínai vikariátus (*Vicariatus Ambalech vel Cathay*) alapítására sincs adat a forrásokban. Van olyan elképzelés, amely az 1291. évhez köti az eredetét, amikor Iohannes de Montecorvino pápai legátus elindult a mongol Jüan-dinasztia Kínájába, amelynek fővárosába, Hanbalikba (a mai Pekingbe) megérkezve a század utolsó éveiben létrehozta az első kolostorokat.³⁹ Mások szerint azonban e harmadik vikariátust valamikor 1320-1330 körül választották le az elsőről.⁴⁰

A fentieket összefoglalva, a mongolok nagy nyugati hadjárata, azaz a tatárjárás vége után alig több mint tíz évvel az első ferencesek, Rubruk és társa, Cremonai Bartholomeus már térítési szándékkal indultak útnak a Mongol Birodalomba. Az első sikertelen kísérletek után néhány évvel már megtelepedhettek a nyugati térítők előbb a mongolok uralta kelet-európai, majd kissé később a közel-keleti és végül távol-keleti területein is. Az 1250-es évek végén, illetve az 1260-as évek elején a ferencesek első missziós hálózatukat az Arany Hordában kezdték kiépíteni, amely a XIV. században tovább bővült. Ennek a hálózatnak a segítségével gyakran ellenséges körülmények között értek el sikereket, templomokat és kolostorokat építettek, segítettek püspökségek létrehozásában és irányították azokat, sőt némely térítő még a nomád életformához alkalmazkodva együtt is vándorolt a nomádokkal.

³⁵ Golubovich 1913. 444–445. o. A levél francia, illetve orosz fordítása: Tănase 2004–5. 268–270. o.; Хайтала 2017. 195–197. o.

³⁶ Lásd a 15. jegyzetet!

³⁷ A magyar ferencesek jelentőségére lásd Kovács 2018.

³⁸ Richard 1977. 127–128. o. Richard egyébként úgy véli, hogy valószínűleg valamikor 1292 előtt és feltehetően egy rövid ideig létező egyetlen, az egész mongolok uralta területet átfogó vikariátus után hozták létre a ferencesek a *Tartaria Aquilonarist* és a *Tartaria Orientalist*. 1292-ben azonban a párizsi általános rendi gyűlésen úgy döntöttek, hogy a Marchus de Montefeltro által az 1279 körül a mai Törökország területén alapított salbastei vagy sebastei (azaz sivasi) konvent *remanere debeat fratribus commorantibus inter Tartaros, sive in Perside*”. Golubovich 1906. 301., 355. o.; Golubovich 1913. 565. o. Az első név szerint ismert vikáriusára (*Jacobus de Monte, Vicarius in partibus Orientis*) pedig 1303 körül van adatunk. Golubovich 1906. 349. o.; Golubovich 1913. 262. o.

³⁹ Golubovich 1913. 262. o.

⁴⁰ Richard 1977. 129. o.

BIBLIOGRÁFIA

- BF II. Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus Minorum, Clarissarum, et Poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora iussu atque auspiciis reverendissimi patris magistri fr. Joannis Baptistae Colombini. Studio et labore *Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae*. Tom. II. Referens ea, quae Alexandri et Urbani IIII sunt. Romae, 1761.
- Bihl – Moule* 1924. *Bihl, Michael – Moule, A. C.*: Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. *Archivum Franciscanum Historicum*, 17. (1924) 55–71. o.
- Cicogna* 1830. *Cicogna, Emmanuele Antonio*: Delle iscrizioni veneziane raccolte ed illustrate da Emmanuele Antonio Cicogna [sic!]. Vol. III. Venezia, 1830.
- Conciliarum oecumenicorum decreta
Conciliarum oecumenicorum decreta. Ed. *Joseph Alberigo et al.* Bologna, 1973.
- Csernus* 2015. *Csernus Sándor*: Jean de Joinville: Szent Lajos élete és bölcs mondásai. (A középkori francia történeti irodalom remekei 2.) Budapest, 2015.
- D’Achery* 1723. *Luc D’Achery*: Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant. Parisiis, 1723.
- DeWeese* 1994. *DeWeese, Devin*: Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania, 1994.
- Drimba* 2000. *Drimba, Vladimir*: Codex Cumanicus. Édition diplomatique avec fac-similés. Bucharest, 2000.
- Golubovich* 1906. *Golubovich, Girolamo*: Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell’Oriente Francescano. Tom. I. (1215–1300) Quaracchi presso Firenze, 1906.
- Golubovich* 1913. *Golubovich, Girolamo*: Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell’Oriente francescano. Tom. II. Addenda al sec. XIII e fonti pel sec. XIV. Con tre carte geografiche dell’ Oriente Francescano dei secoli XIII–XIV. Quaracchi presso Firenze, 1913.
- Györffy* 1942., 1990. *Györffy György*: A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. In: *Györffy György: A magyarság keleti elemei*. Budapest, [1942.], 1990. 220–241. o.
- Györffy* 1986. *Györffy György*: Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Györffy György*. Ford. *Györffy György és Gy. Ruitz Izabella*. Budapest, 1986.

- Jackson* 2005. *Peter Jackson: The Mongols and the West, 1221–1410.* Harlow, 2005.
- Kovács* 2009. *Kovács Szilvia: A kunok és a kereszténység.* In: Térítés – megtérés: a világvallások terjedése Kelet-Európa népei között. Szerk. *Balogh László – Kovács Szilvia.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.) Budapest, 2009. 109–128. o.
- Kovács* 2015. *Kovács Szilvia: A ferencesek és Jajlak katun.* In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. *Tóber Márta – Maléth Ágnes.* Szeged, 2015. 151–162. o.
- Kovács* 2016. *Kovács Szilvia: Rubruk 1253-as útjának céljáról.* *Keletkutatás*, 2016. ősz. 13–28. o.
- Kovács* 2018. *Kovács Szilvia: „Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...” Pápák, ferencesek és az Arany Horda.* Szeged, 2018. (Kézirat.)
- Kovács – Göncöl* 2014. *Kovács Szilvia – Göncöl Csaba: Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból.* In: A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből. Szerk. *Biacsi Mónika – Ivanics Mária.* (Altajisztikai Tankönyvtár 4.) Szeged, 2014. 188–210. o.
- Lupprian* 1981. *Lupprian, Karl-Ernst: Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels.* (Studi e testi, 291.) Città del Vaticano, 1981.
- Matthaei Parisiensis* IV. *Matthaei Parisiensis, Monachi Sancti Albani Chronica* Majora. Ed. *Henry Richards Luard.* Vol. IV. London, 1877.
- Matthaei Parisiensis* VI. *Matthaei Parisiensis, Monachi Sancti Albani Chronica* Majora. Ed. *Henry Richards Luard.* Vol. VI. (Additamenta). London, 1882.
- Meyvaert* 1980. *Meyvaert, Paul: An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France.* *Viato* 11. (1980) 245–259. o.
- Маѳоров* 2013. *Маѳоров, А. В.: Письмо римского папы Иннокентия IV золотоордынскому хану Сартаку (текст, перевод, комментарий).* *Mongolica-X. Сборник научных статей по монголоведению* Посвящается 90-летию Л. К. Герасимович. Санкт-Петербург, 2013. 74–81. o.
- MGH Epp. saec. XIII. *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae.* Vol. II. Berolini, 1887.
- MGH SS XXIV. *Chronica minor auctore minorita Erphordiensi.* Ed. *Oswald Holder-Egger.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* Tom. XXIV. Hannoverae, 1879. 172–204. o.

- Pelliot* 1924. *Pelliot, Paul*: Les mongols et la papauté. I. Le nestorien Siméon Rabban-ata. II. Ascelin. *Revue de l'Orient Chrétien (Série 3)*, 24. (1924) 225–335. o.
- Pelliot* 1931–1932. *Pelliot, Paul*: Les mongols et la papauté. III. André de Longjumeau. *Revue de l'Orient Chrétien (Série 3)*, 28. (1931–1932) 3–84. o.
- Pelliot* 1949. *Pelliot, Paul*: Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar”. Paris, 1949.
- Richard* 1977. *Richard, Jean*: La papauté et les missions d'Orient au Moyen-Âge (XIIIe–XIVe siècles). (Collection de l'École française de Rome, 33.) Rome, 1977.
- Ryan* 1998. *Ryan, D. James*: Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 8. (1998) 3. sz. 411–421. o.
- Schmieder – Schreiner* 2005. *Schmieder, Felicitas – Schreiner, Peter* (a cura di): Il Codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio internazionale, Venezia 6–7 dicembre 2002. Roma, 2005.
- Simon de Saint-Quentin*: *Simon de Saint-Quentin*: Histoire des Tartares. Publiée par *Jean Richard*. (Documents relatifs à l'histoire des croisades, 8.) Paris, 1965.
- Spinei* 2008. *Spinei, Victor*: The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. by *Florin Curta* with the assistance of *Roman Kovalev*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 2.) Leiden–Boston, 2008. 413–456. o.
- Szűcs* 2002. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 2002.
- Tănase* 2004–2005. *Tănase, Thomas*: La “khan” Nogai et la géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire. La lettre de Ladislas, custode de Gazarie. *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 6–7. (2004–2005.) 267–301. o.
- Theiner* I. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. Vol. I: Ab Honorio pp. III. usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab *Augustino Theiner*. Romae, 1859.
- Vásáry* 1987. *Vásáry István*: Az Arany Horda kancelláriája. (Keleti értekezések 3.) Budapest, 1987.

- Vásáry 2007. *Vásáry István*: Immunity charters of the Golden Horde granted to the Italian towns Caffa and Tana. In: *Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries*. Ed. by *István Vásáry*. (Variorum collected studies series, 884.) Aldershot–Burlington, 2007. 1–13. o.
- Voegelin 2000. *Voegelin, Eric*: The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245–1255. In: *The Collected Works of Eric Voegelin*. Vol. 10. Published essays, 1940–1952. Ed. with an introduction by *Ellis Sandoz*. Columbia–London, 2000. 76–125. o.
- Wyngaert 1929. *Van den Wyngaert, Anastasius*: *Sinica franciscana. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Quaracchi–Firenze, 1929.
- Хаутала 2014. *Хаутала, Роман*: Ярлык хана Узбека францисканцам Золотой Орды 1314 года: латинский текст, русский перевод и комментарии. *Золотоордынское обозрение*, 2. (2014) 3. sz. 31–48. o.
- Хаутала 2017. *Хаутала, Роман*: Письмо Ладислава, францисканского кустодия Газарии (Каффа, 10 апреля 1287 года). *Золотоордынское обозрение*, 5. (2017) 1. sz. 193–199. o.

Szilvia Kovács

THE BEGINNINGS OF THE LATIN MISSIONS IN THE GOLDEN HORDE

(Abstract)

In the thirteenth century, the expansive Catholic (or Latin) Christendom was confronted by a new and alien power, the vast Mongol Empire. The research article examines the relationships between the Latin West and the Mongol Empire after the Mongol invasion of Eastern Europe (1236–1242). How did the Latin West try to introduce the previously un-known people and their empire in the orbis Christianus? The main focus of the article is on the missionary activities of the members of the Franciscan Order.

The author of the present publication tries to answer the following questions: When and how did the Franciscan friars appear in the territory of the Mongol Empire with missionary purpose? How did they start to build their missionary network in the Golden Horde? Based on the written sources, the author states that the missionaries appeared in the Mongol Empire in the 1250's and their missionary institutions were founded in the 1280's.

JOHANNES DE PLANO CARPINI ÉS C. DE BRIDIA ÚTIBESZÁMOLÓI

A mongolok 1241-es nyugati hadjáratának hevessége sokkolta Európát. Annak ellenére, hogy már közel húsz éve jutottak el információk nyugatra a Grúzia és a Rusz elleni mongol támadások kapcsán, keveset tudott a pápaság a mongolokról. A IV. Ince pápa által 1245-ben összehívott lyoni egyetemes zsinat éppen ezért három követséget menesztett a mongolokhoz, hogy minél többet megtudjon az ázsiai népről és megtérítse őket a keresztény vallásra. A követségek vezetői koldulórendi szerzetesek voltak. A közel-keleti mongol udvarokba a pápa eredetileg a ferences Portugáliai Lőrincet akarta útnak indítani, ám végül két, domonkosok vezette követség érte el őket. Lőrinc valamilyen ismeretlen oknál fogva szíriai és ciprusi pápai legátus lett. A Közel-Keletre két domonkos missziót vezettek: az egyiket Lombard Ascelin, a másikat André de Longjumeau irányította. Mongólia szívébe, Karakorumba a pápa a ferences Johannes de Plano Carpinit és társait küldte. Mindhárom követség a pápa két levelét vitte magával, amelyekben tiltakozott a keresztények és egyéb népek megtámadása ellen, illetve szorgalmazta a mongolok keresztény hitre térését.¹ Jelen tanulmányban Johannes de Plano Carpini és útítársa, C. de Bridia jelentéseivel foglalkozom. Áttekintem a két mű születésének történetét, majd a kéziratok hagyományát.

Johannes de Plano Carpini Assisi Szent Ferenc első tanítványai közé tartozott, ő honosította meg a ferences rendet a Német-római Birodalomban, ahol tartományfőnök is volt. 1245-ben indult útnak ferences társaival Mongóliába. A küldöttség tagjai közé tartozott a lengyel származású ferences barát, Benedictus Polonus, aki Boroszlóban tolmácsként csatlakozott Carpinihez,² útítársuk volt még egy a forrásban Ceslaus (vagy Cseh) Istvánként szereplő személy, illetve talán mások is, akiknek neve nem maradt fenn a jelentésben. Egy ilyen, korábban névtelen útítárs lehetett C. de Bridia is, akinek a személyét fél évszázada fedezte fel a kutatás.³ Carpini úti beszámolójából tudjuk, hogy miután a cseh király tanácsára felkeresték a lengyel hercegeket, Danyiil Romanovics (1201–1264) udvarába mentek, s az ő területein,⁴ Halicson és Kijeven át jutottak el Batuhoz.⁵ Miután Ceslaus István az utazás alkalmával megbetegedett, a kán udvarában maradt, míg Plano Carpini és Benedictus Polonus tovább mentek a Mongol Birodalom központi területére, ahol tanúi lehettek többek között Gűjük kánná választásának. C. de Bridia – amennyiben azt feltételezzük, hogy a követséget valameddig elkísérte –, Ceslaus Istvához hasonlóan nem jutott el a nagykan udvarába, hanem valamely mongol előkelő udvarában várta

¹ Jackson 2011.; *De Rachewiltz* 1971.

² Jackson 2005. 88. o.; Jackson 2011. 225. o.

³ C. de Bridia részvétele az expedíción ugyanakkor nem bizonyított, mivel – bár saját maga úgy fogalmaz, hogy „amit a tatároknál láttam” (*C. de Bridia* 1986.), de ez értelmezhető egyszerű fordulatként – a szövegét nagyrészt Plano Carpini és Benedictus Polonus beszámolóira építi. Lásd *Painter* 1965. 42. o.

⁴ 1221-től Volhínia ura volt, s csak miután 1238-ban elfoglalta Halicsot és Kijevet, engedte át Volhíniát testvérének. Lásd *Fennel* 1993. 66–68. o.

⁵ Jackson 2011. 225. o.

be Plano Carpinit.⁶ A követség hazafelé tartva Magyarországon, IV. Béla udvarában is megfordult egy Plano Carpini útijelentését fenntartó luxemburgi kódex vonatkozó passzusa szerint.⁷

Plano Carpini követségéről több forrás is fennmaradt, így a küldetés vezetőjének a jelentése, Benedictus Polonus beszámolója és Bridia leírása is. Ezzel szemben a domonkos missziókról jóval kevesebb információval rendelkezünk.

Historia Mongalorum

A követség 1247 őszén érkezett vissza Lyonba, ahol az idő szerint a pápai udvar tartózkodott. Carpini ezt megelőzően írta meg jelentésének első változatát, ami rendkívül népszerű lett. Salimbene Ádám szerint Carpini jelenlétében felolvastak a testvérek belőle részleteket és a kevésbé érthető vagy hihető részeket a ferences misszionárius megmagyarázta. 1247 szeptemberében Kölnben mondta tollba úti jelentését Benedictus Polonus.⁸ Bridia művét – saját bevallása alapján – 1247. július 30-án fejezte be,⁹ amikor még sem Carpini, sem Benedictus Polonus¹⁰ nem foglalta írásba beszámolóját, eszerint Bridia leírásában saját tapasztalatain kívül csupán Carpini és Benedictus szóbeli elbeszélésére, esetleg vázlataira támaszkodhatott.¹¹

A korábbi verziók létét Plano Carpini jelentése is megerősíti, mivel a beszámolója bővebb verziójának a végén megemlíti, hogy a jelentését, még mielőtt teljesen elkészült volna, lemásolták Lengyelországban, Csehországban, Németországban és Champagne-ban.¹²

Carpini műve két fő változatban maradt ránk: egy rövidebb és egy hosszabb verzió készült. A tizenhárom középkori szövegtanú közül a rövidebb nyolc példányban, a hosszabb változat három példányban maradt fenn.¹³ A fő különbség a két verzió között, hogy a rövidebb nem tartalmazza a 9. fejezetet, amelyben az útleírás szerepel.

A rövidebb verzióról a XIV. századi másolat a legkorábbi, míg a hosszabb változat talán a XIII. századra datálható kódexben is fennmaradt.¹⁴ A legkorábbi és legteljesebb kódex a Cambridge-i Corpus Christi tulajdona, a kritikai kiadások szerint XIII. századi,¹⁵ ám a birtokló intézmény szerint XIV. századi¹⁶ (megjegyzendő, hogy a többi XIII. századra datált kódex is XIII. század végi vagy inkább XIV. századi a katalógusok sze-

⁶ Györffy 1986. 433. o.

⁷ Sinor 1957. 193–206. o.

⁸ De Rachewiltz 1971. 91. o.

⁹ C. de Bridia 1965. 101. o.

¹⁰ Benedictus Polonus 2003. 69–72. o.

¹¹ Seaver 2004. 269. o.; Painter 1965. 42. o.

¹² Plano Carpini 2003. 109. o.

¹³ Menestò 1989. 100–105. o.

¹⁴ A kéziratok a következők: Luxembourg, Bibliothèque de Luxembourg 110.; Párizs, Bibliothèque Nationale, Lat. 2477.; Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Lat. 512.; Wrocław, Ossolineum, Rkp. 2044/II.; Oxford, Bodleian Library, Digby 11.; Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Lat. 362.; London, British Library, Royal 13.A.XIV.; Metz, Bibliothèque Municipale, 651.; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 41 Weis, (4125); Cambridge, Corpus Christi College, 181.; Leiden, Bibliothek Rijksuniversiteit, 104.; Torino, Biblioteca Nazionale, lat. 1066. Deventer, Athenaeumbibliothek, 339.

¹⁵ Menestò 1989. 100–105. o.

¹⁶ <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/gg784fk0128> (A letöltés időpontja: 2020. január 11.)

rint).¹⁷ A *Historia Mongalorum* két változatát Donald Ostrowski vetette össze részletesen. Ő úgy véli, hogy a második redakcióban lévő változások nem Carpini tollából származnak, hanem egy stílusában és nézőpontjában eltérő szerkesztőtől, aki tartalmi változtatásokat is eszközölt. Mivel a második redakció összefoglalása szerepel Beauvais-i Vince *Speculum Historialéjában*, ezért 1255-ig el kellett készülnie. Főbb különbségek, hogy a második változat kevésbé hihető részeinél szerepelnek olyan betoldások, amelyek hitelesítik az állítást, például olyan mondatok, mint „ahogyan azt szemtanúktól hallottuk” stb., vagy részletesebben kifejtenek nehezen érthető részeket. Ezen felül a betoldások nagyon gyakran tatárellesek. Az első variáns sokkal semlegesebben fogalmaz a tatárokról, míg a második redakció pejoratív megjegyzésekkel illeti őket. Carpini személyesebb megjegyzései, így a teljes kilencedik fejezet is csak a későbbi változatban található meg. Ostrowski szerint ez sem Carpini műve, mivel olyan tévedések vannak benne, amelyek nem származhatnak a ferences követtől, aki valóban végigjárta az utat.¹⁸

Ostrowski szerint C. de Bridia munkája a második változat alapján készült, ami azt jelentené, hogy vagy a második redakciónak készen kellett lennie 1247 júliusára vagy pedig a *Historia Tartarorum*ban megadott elkészülési időpont nem lehet igaz.¹⁹ Olyan vélemény is van, amely szerint a változtatások Benedictus Polonustól származnak, aki Bridia forrása is volt.

Ma két kritikai kiadás létezik Carpini útjelentéséről, az egyiket majdnem száz éve Anastasius van den Wyngaert adta közzé,²⁰ ám az újonnan felfedezett kódexek miatt Enrico Menestò a 90-es évek elején szerkesztett és publikált egy újabb kritikai kiadást.²¹ Ugyanakkor Johannes de Plano Carpini, C. de Bridia és Benedictus Polonus műveinek részletes összehasonlító filológiai vizsgálata fontos lenne.

Historia Tartarorum

A *Historia Tartarorum* szerzője, miközben művét Boguslaus (Boguslaw) fráternek, a ferencesek cseh- és lengyelországi tartományfőnökének (1247–1251) ajánlja,²² gondot fordít arra, hogy magát is megnevezze.²³ Bridia valószínűleg egy lengyel helységnevet takarhat, talán Brzeget, a keresztnév tekintetében is nagy a bizonytalanság, csupán a kezdetűjét ismerjük.²⁴ Beszámolójának eredeti latin nyelvű verziójának a sorsával kapcsolatban csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Valószínűnek tűnik, hogy Bridia rendjének könyvtárában őrizhették, legalábbis Boguslaus tartományfőnökségének ideje alatt mindenképpen.²⁵ Bizonyosan a legkorábbi másolat elkészítése is ehhez a könyvtárhoz kötődik, az eredeti példány pedig alighanem a huszita háborúk folyamán pusztulhatott el.²⁶

¹⁷ Párizs, Bibliothèque Nationale, Lat. 2477. valószínűleg XIII. század végi: <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc602955> (A letöltés időpontja: 2020. január 11.)

¹⁸ Ostrowski 1990. 522–550. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Wyngaert 1929.

²¹ Menestò 1989.

²² Ruotsala 2001. 42. o.

²³ C. de Bridia 1986. 193. o.

²⁴ Nobel 2005. 386. o.

²⁵ Strzelczyk 1993. 83. o.

²⁶ Seaver 2004. 270. o.

A C. de Bridia nevéhez köthető *Historia Tartarorum* tartalmára jóval kevesebb figyelmet irányult, mint Plano Carpini és Benedictus Polonus műveire. Ez annak köszönhető, hogy csak a XX. század közepén került elő Bridia művének első kézírata. Magával a jelentést tartalmazó kódexszel számos kutató foglalkozott.

Az 1965-ben megjelent kötet, amely tartalmazta a *Historia Tartarorum* kritikai kiadását és fakszimiléjét, nagy port kavart, mivel nemcsak az említett művet közölte, hanem a vele egybekötött Vinland-térképet is. Utóbbit a történészek egy csoportja XX. századi hamisítványnak tartja, míg mások mellett érvelnek, hogy 1440 körül keletkezhetett, és korábbi előzményekhez nyúlik vissza.²⁷ A térkép Euráziát, Afrika északi partját, Grönlandot és Észak-Amerika egy részét is ábrázolja, amely – ha a térkép valóban a XV. század közepén készült – igazolhatja a korai viking felfedezések gondolatát. A térképhez Vincent Beauvais *Speculum Historiale*ját és a *Historia Tartarorum*ot csatolták, valószínűleg azért, mert ezek írják le a megjelenített világot. Ázsiát a térkép készítője részben C. de Bridia műve alapján rajzolta meg.²⁸ A kéziratokat a Yale Egyetem Könyvtára vásárolta meg, majd kritikai kiadásukat 1965-ben *The Vinland Map and the Tartar Relation* címmel jelentették meg az egyetem kutatói.²⁹ Noha a kódex a papír és a pergamen sajátos keveréke, ami megerősíteni látszik valódiságának valószínűségét, a térkép eredetiségét illetően a kedélyek nem nyugodtak meg. 1974-ben a Yale kutatói a térképen használt tinta kémiai vizsgálata során arra a következtetésre jutottak, hogy a térkép és a kódex 1920 után keletkezhetett.

Eleinte a *Historia Tartarorum* hitelességével kapcsolatban is kétségek merültek fel, a kételyek elsősorban a Vinland-térkép eredetiségének bizonytalanságával álltak összefüggésben. De Francis Maddison, az Oxfordi Történettudományi Múzeum kurátora, nyelvészeti problémákat is felvetett Bridia munkájával kapcsolatban, amelynek szövege szerint egy modern esaló művére sokkal inkább hasonlít, mint egy XIII. századi szerzetesére.³⁰ Mongol nyelvészeti szempontból Nicholas Poppe, neves mongolista vizsgálta meg a *Historia Tartarorum*ban szereplő mongol szavakat. Úgy vélte, hogy a *Historia Tartarorum* hamisítvány, mivel a műben szereplő mongol kifejezések közül néhány, véleménye szerint, XVII. század utáni alakban olvasható.³¹

Az 1980-as évek óta újra a szöveg eredetiségét hangoztató vélemények vannak többségben. Az újabb vélemények szerint csupán a tinta szennyezettsége miatt a középkori eredetet nem lehet teljesen kizárni. Ráadásul az 1985-ben elvégzett vizsgálatok szerint a tinta – a kémiai összetétele alapján – mégis keletkezhetett a XX. század előtt.³² A 2002-es radiokarbonos kormeghatározás segítségével a Vinland-térkép pergamenjét 1434 körüli időpontra datálták.³³ A térkép átvilágítása során kiderült, hogy az egyik oldalon korábban a bázeli-zsinat (1431–1449) egyik döntése szerepelt, melynek dátuma (1437. július 28.) alapján megadható lehet a térkép *terminus post quem*je.³⁴ A legújabb, 2018-as eredmények

²⁷ Erről lásd Seaver 2004.

²⁸ Skelton 1965. 110–111. o.

²⁹ Skelton 1965.

³⁰ Bővebben lásd Maddison 1974. 187–191. o.

³¹ Poppe 1967. 1–14. o.

³² Painter 1995. IX–XI. o.

³³ Olin 2012. 514. o.

³⁴ Painter 1995. XII. o.

a térképet hamisítványnak tartják, és úgy gondolják, hogy különböző tintával rajzolták a térképet és írták a történeti műveket. Bridia művét mára egyértelműen eredetinek tartják.³⁵

A gyanút a *Historia Tartarorum*ot illetően végül 2006-ban Gregory Guzman felfedezése oszlatta el. A szerző Vincent Beauvais *Speculum Historiale* című munkájának kéziratait kutatva talált rá a luzerni könyvtárban a *Historia Tartarorum* egy másolatára, amely ugyanúgy egybe volt kötve a fenn említett munkával, akárcsak a Vinland-térkép esetében.³⁶ Ráadásul a luzerni másolat hamarabb keletkezett, mint a korábban ismert példány. A kódex másolója pontos dátumot megadott munkájának a kezdetét és a végét illetően, vagyis C. de Bridia művének luzerni másolata 1338–1340 körüli időpontra keltezhető, tehát mintegy száz évvel korábbi, mint az addig ismert példány. A luzerni variáns St. Urban ciszterci monostorában maradt fenn. A kézirat keletkezésének a helyét a bázeli püspökség területén feltételezik. A Vinland-térképpel egybekötött verzió írásának stílusa Felső-Rajna vidéki kurzív írás, mely 1415–1460 között a mai Svájc területén, Németországban, Franciaországban, Itáliában és Flandriában is elterjedtnek számított.³⁷ A *Historia Tartarorum* és az *Speculum Historiale* egyetlen írnok keze nyomát viseli. Vagyis C. de Bridia művének mindkét másolata megközelítőleg azonos régióból származik. Nincs arra bizonyíték, hogy a luzerni verzióról másolták volna a Vinland-térképpel egybekötött beszámolót, de feltehetően egy kéziratcsaládból erednek.³⁸

A *Historia Tartarorum*ban szereplő mongol szavak XVII. századi eredetét illetően fontos megjegyezni egy problémát. A kézirat kiadói a mongol nyelvészetben nem voltak túl járatosak, így csak szótár³⁹ alapján próbálták átírni a feltételezett szavakat. A mongolista nyelvészprofesszor pedig a középkori paleográfiának nem volt avatott kutatója. Poppe a datáláskor nem vette figyelembe, hogy a szavak többszörös változáson is keresztül mehettek, mire végső formájukban elének tárultak. A szavakat lejegyző szerző anyanyelve jelentősen különbözött a mongol nyelvtől, kérdés, hogy hogyan hallotta (ő vagy a forrása) ezeket a szavakat, majd ezeket milyen latin betűkkel adta vissza. Ráadásul a többszöri másolás tovább ronthatott a szavak eredeti formáján.⁴⁰ Véleményem szerint egy szót pedig a kiadásban rontottak el: az itt szereplő *nochoiterim* vagyis kutyafej eredetileg *nochoiterun* lehetett. Klasszikus mongol *terigün*, vagyis fej/fő szó modern mongol nyelven *tergün*nek hangzik. Nem tudjuk, hogy a XIII. század közepén hogyan ejtették ezt a szót, de *terimként* biztosan nem. Valószínűbbnek tűnik, hogy a szó közepéről kimaradt egy g betű, a szóvégi *-im* helyett pedig *-un*-t kell olvasni.⁴¹

A mű eredetiségét illető kérdések lezárása után is sok bizonytalanság maradt az útbeszámolóval kapcsolatban. Az egyik ilyen a szerző forrásainak meghatározása. Az egyik vélemény szerint minorita szerzetes valószínűleg Lengyelországban csatlakozhatott a követséghez. Az utazás során először Ceslaus István mellett maradhatott, az sem kizárt azonban, hogy később Mocsi a Dnyeper bal partján fekvő szállásán időzött,⁴² majd

³⁵ Zyats 2018.

³⁶ Guzman 2006. 19–25. o.

³⁷ Murphey 2009. 28. o.

³⁸ Guzman 2006. 19–25. o.

³⁹ Lessing 1995.

⁴⁰ Guzman 2006. 19–25. o.

⁴¹ Uhrin 2015. 51–53. o.

⁴² Jackson 2011. 233. o.

a Karakorumból hazatérő Carpinit Korenza udvarában, a Dnyeper jobb partján várta be.⁴³ Bár a Vinland-térképpel egybekötött kéziratvariánsban az szerepel, hogy C. de Bridia olyan dolgokról számol be, amelyeket maga is látott, már a mű kiadásakor felvetődött, hogy a lengyel minorita valójában Johannes de Plano Carpini és Benedictus Polonus vázlatai, szóbeli beszámolóí vagy esetleg Benedictus Polonus visszaemlékezésének egy mára elveszett, bővebb verziója alapján írta művét.⁴⁴ A luzerni kéziratban ugyanakkor nem szerepel a szerző bevezetőjében a *vidi* szó,⁴⁵ azonban – tekintve, hogy a kézírathagyomány két kódexből áll – ebből messzemenő következtetéseket nem érdemes levonni.

Bridia művének kiadása megjelent 1965-ben a Vinland-térképet is bemutató publikációban, majd ennek a kiegészített reprint kiadásában. Ezen felül Alf Önnorfors kiadásában is megjelent 1967-ben a szöveg, ezt 2018-ban reprintben is kiadták.⁴⁶ Ugyanakkor ezekben a kiadásokban nem szerepel az ekkoriban ismeretlen luzerni kézirat szövegváltozata. Tonio Juriatti 2018-ban megjelentette a Bridia szövegének kritikai kiadását és német fordítását mindkét kódex szövegváltozatára alapozva.⁴⁷

*

A ferences követjelentések nagyfontosságúak, mivel a céljuk nemcsak a mongolokkal való kapcsolatfelvétel volt, hanem a mongolokról való információnyerés, úgymond kémkedés is, ami egy második tatárjárás esetén létfontosságúnak számíthatott. Ennek érdekében hadászati adatok mellett fontos volt a kulturális, földrajzi sajátosságok jellemzése is. A fő különbség Bridia és Carpini beszámolója között, hogy az előbbi Carpini tényyszerű beszámolójával szemben „az olvasók megterhelését kerülni igyekezve”⁴⁸ a szemléletes tájékoztatásra helyezi a hangsúlyt. Bridiának művével nem célja, hogy cselekvésre, egy Európát fenyegető esetleges újbóli mongol támadás esetén hatékony védelemre ösztönözze az olvasót, inkább a keresztényeket sújtó isteni büntetés érzékletes bemutatására törekszik.⁴⁹ Éppen ezért gyakrabban merítve az idegen és távoli kultúrákat övező sztereotípiákból, társánál jóval negatívabb képet fest a pokolbéli ördöghöz hasonló mongolokról.⁵⁰ Carpini művének két változata között is hasonló módon ragadható meg a különbség: míg az első változat gyakorlatilag a pápának készült jelentés volt, addig a második, bővebb verzió egy színesebb, érdeklődő közönségnek is szóló, történetírói igényeket is kielégítő munka volt.

⁴³ Györffy 1986. 433. o.; Plezia 1970. 20–21. o.; Jackson 2011. 233. o.

⁴⁴ Painter 1965. 42. o.; Juriatti 2018. 32–38. o.

⁴⁵ Juriatti 2018. 67. o.

⁴⁶ Önnorfors 1967., 2018., lásd még Önnorfors 1972.

⁴⁷ Juriatti 2018.

⁴⁸ Werner 2011. 193. o.

⁴⁹ Werner 2011. 19. o.

⁵⁰ Werner 2011. 18–19. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Benedictus Polonus* 2003. *A Benedictus Polonus útjáról készült jelentés 1247-ből.* In: *Tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs. Budapest, 2003. 69–72. o.
- C. de Bridia* 1965. *C. de Bridia: Tartar Relation.* Trans. *George Duncan Painter.* In: *The Vinland Map and the Tartar Relation.* Ed. *R. A. Skelton – Thomas E. Marston – George Duncan Painter.* New Haven, 1965.
- C. de Bridia* 1986. *C. de Bridia jelentése 1247-ből.* In: *Julianus barát és a napkelet fölfedezése.* Szerk. Györffy György. Budapest, 1986. 193–195. o.
- De Rachewiltz* 1971. *Igor De Rachewiltz: Papal Envoys to the Great Khans.* Stanford, 1971.
- Fennel* 1993. *John Fennel: The Crisis of Medieval Russia. 1200–1304.* London–New York, 1993.
- Guzman* 2006. *Gregory G. Guzman: The Vinland Map Controversy and the Discovery of a Second Version of The Tartar Relation The Authenticity of the 1339 Text.* *Terrae Incognitae*, 38. (2006) 19–25. o.
- Györffy* 1986. *Györffy György: Julianus barát és a napkelet fölfedezése.* Budapest, 1986.
- Jackson* 2005. *Peter Jackson: The Mongols and the West, 1221–1410.* Harlow, 2005.
- Jackson* 2011. *Peter Jackson: Franciscans As Papal and Royal Envoys to the Tartars.* In: *Francis of Assisi.* Ed. *Michael J. P. Robson.* Cambridge, 2011.
- Juriatti* 2018. *Tonio Juriatti: Die Hystoria Tartarorum des C. de Bridia.* Graz, 2018.
- Lessing* 1995. *Ferdinand D. Lessing: Mongolian-English Dictionary.* Bloomington, 1995.
- Maddison* 1974. *Francis Maddison: A Sceptical View of the Tartar Relation.* *The Geographical Journal*, 140. (1974) 187–191. o.
- Menestò* 1989. *Enrico Menestò: Giovanni di Pian di Carpine: Storia dei Mongoli.* (Edizione critica.) Spoleto, 1989.
- Murphey* 2009. *G. Murray Murphey: Truth and History.* New York, 2009.
- Nobel* 2005. *Pierre Nobel: La transmissions de savoirs au Moyen Age et à la Renaissance. I. du XIIe–XVe siècle.* Besançon, 2005.
- Olin* 2012. *Jacqueline S. Olin: Evidence that the Vinland Map Was Drawn Using an Iron Gall Ink: The Continuing Need for Further Research.* *Advances in Chemical Engineering and Science*, 2. (2012) 514–518. o.
- Ostrowski* 1990. *Donald Ostrowski: Second-Redaction Additions in Carpini's Ystoria Mongalorum.* *Harvard Ukrainian Studies*, 14. (1990) 522–550. o.

- Önnerfors* 1967., 2018. *Alf Önnerfors: Hystoria Tartarorum C. de Bridia Monachi*. Berlin, 1967., 2018.
- Önnerfors* 1972. *Alf Önnerfors: Zur "Hystoria Tartarorum"; kap. 39. Symbolae Osloenses*, 47. (1972) 132–136. o.
- Painter* 1965. *George D. Painter* (szerk. és ford.): The Tartar Relation. George Duncan Painter. In: The Vinland Map and the Tartar Relation. Ed. R. A. Skelton – Thomas E. Marston – George Duncan Painter. New Haven, 1965. 19–52. o
- Painter* 1995. *George D. Painter: Introduction to the New Edition*. In: The Vinland Map and the Tartar Relation. Ed. R. A. Skelton – Thomas E. Marston – George Duncan Painter. New Haven, 1995.
- Plano Carpini* 2003. *Plano Carpini útjelenése 1247-ből*. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Budapest, 2003.
- Plezia* 1970. *Marian Plezia: L'Apport de la Pologne à l'exploration de l'Asie centrale au milieu du XIIIe siècle. Acta Poloniae Historica*, 22. (1970), 18–35. o.
- Poppe* 1967. *Nicholas Poppe: On Some Mongolian Words in the Tartar Relation. Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 68. (1967) 1–14. o.
- Ruotsala* 2001. *Antti Ruotsala: Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century*. Helsinki, 2001.
- Seaver* 2004. *Kirsten A. Seaver: Maps, Myths and Men. Story of the Vinland Map*. Stanford, 2004.
- Sinor* 1957. *Denis Sinor: John of Plano Carpini's Return from the Mongols. Journal of the Royal Asiatic Society*, 89. (1957) 193–206. o.
- Skelton* 1965. *R. A. Skelton: The Vinland Map*. In: The Vinland Map and the Tartar Relation. Ed. R. A. Skelton – Thomas E. Marston – George Duncan Painter. New Haven, 1965.
- Strzelczyk* 1993. *Jerzy Strzelczyk: Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*. Poznan, 1993.
- Uhrin* 2015. *Uhrin Dorottya: Kutyafejűek és marhalábúak: 13. századi mongol kifejezések a Historia Tartarorumban. Világtörténet*, 5. (2015) 43–59. o.
- Werner* 2011. *Gregor Werner: Die militärische Macht der Mongolen in den Berichten der Carpinimission - Die Unterschiede in der Darstellung bei Carpini und C de Bridia. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde*. 19. Hagen, 2011. (<http://d-nb.info/1015313361/34> (A letöltés időpontja: 2020. január 7).)
- Wyngaert* 1929. *Anastasius van den Wyngaerti: Sinica Franciscana. I. Romae*, 1929. 27–130. o.

Zyats 2018.

Paula Zyats: The Materials and Techniques of Medieval Manuscripts. Yale's Speculum Historiale, Historia Tartarorum and the Vinland Map. <https://www.youtube.com/watch?v=z1YXS8dbY2I> (A letöltés időpontja: 2020. január. 11.).

Dorottya Uhrin

REPORTS OF JOHANNES DE PLANO CARPINI AND C. DE BRIDIA

(Abstract)

The Mongol Invasion in 1241–42 was a shocking experience for European Christendom. Though information had arrived about the Mongols in the preceding decades, the papacy did not yet know much about them. Therefore, Pope Innocent IV made a decision at the Council of Lyon to send Franciscan envoys to the Mongols. The present article analyses the reports of Johannes de Plano Carpini and C. de Bridia, reviews the history of how their works were created, and their manuscript tradition. These reports are highly important, because the aim of the legation was not only to make diplomatic connections between Europe and the Mongols, but to acquire intelligence as well, which was crucial if an expected second invasion were to happen. For that, besides the strategical data, the Franciscan authors characterized the cultural and geographical features that they encountered. The main difference between the reports of Carpini and Bridia is that the latter put an emphasize on the readability, compared to Carpini's factual mode of presentation. The goal of Bridia was not to encourage action against the Mongols, but rather he demonstrated the divine punishment which afflicted Christians, and thus he represented the Mongols more negatively than his colleague. The difference between the two versions of Carpini's work is largely a matter of style. While the first version was a report for the pope, the second one is a more colourful work, intended for an interested audience while also satisfying historiographical needs.

A TATÁRJÁRÁS KORI KINCSHORIZONTRÓL*

Bevezetés

A *tatárjárás*nak nevezett, 1241–1242-ben bekövetkezett tragikus eseménysorozatot, ahhoz képest, hogy történelmi mércével milyen rövid ideig tartott, felmérhetetlen pusztítással járt együtt, amit a történettudomány korábban kizárólag az írott forrásokból ismert,¹ konkrét tárgyi emlékeit csupán az utóbbi évtizedekben sikerült azonosítani.

Jelenleg, a régészeti feltárások nyomán, több helyen kiválóan megfigyelhetők ennek nyomai, de az első lelet típus, amely egyértelműen jelezte a pusztítás mértékét, az éremleletek voltak. Napjainkban szinte közhelyszerűen beszélünk tatárjárás kori kincshorizontról, pedig ennek felismerése nem volt mindig magától értetődő, kimutatásának kezdete alig 50-60 évre nyúlik vissza. Annak az állításnak a hangoztatása ugyanis, hogy a pénzérme a legfontosabban keltezhető régészeti tárgy típus, bár alapvető igazság, egyben némiképp félrevezető is. Még az évszám nélküli pénzek készítésének kora is igen szűk – évtizedes – időhatárokra belül megállapítható, szemben például az Árpád-kori kerámiával, melynek esetében a keltezés évszázados pontosságú. Az viszont, hogy ezeknek összessége, a tucatnyi, több száz, akár több ezer érme által alkotott kincslelet mikor került a földbe, vagy megfordítva a kérdést: mi lehetett az oka annak, hogy ott is maradt, és csak évszázadokkal később bukkant elő, már más megközelítést igényel, hiszen a készítés és a földbe kerülés között eltelt időt nehéz megállapítani.² Amikor előkerül egy éremlelet, az első kérdések mindig ugyanazok: ki, mikor és miért rejtette el, illetve mi lehetett az oka, hogy ott is maradt, hiszen, ahogy mondani szokás, az éremkincs természetes tartózkodási helye a földben van, és ez fokozottan érvényes arra az időszakra, amikor még nem léteztek pénzintézetek. Előkerül tehát egy kincs, a feldolgozója meghatározza a benne lévő pénzeket, megállapítja a lelet összetételét, készítésük korát, a záróveretet, ami a legfiatalabb darab, ily módon nagyjából meg tudja állapítani, mely időpont után rejthették el, azaz a klasszikus *terminus post quem* datálási módszert alkalmazza. Ezután szorgosan elkezd keresgélni egy olyan történelmi eseményt, amely térben és időben a legközelebb áll a szóban forgó lelethez. Lehet ez egy csata, járvány, természeti katasztrófa, de akár helyi hatalmaskodás dokumentált megtörténte. Pedig a dolgok hátterében sokszor akár személyes tragédia is állhat: a családfő a vagyont elásva tartotta, kizárólag ő tudott róla, aztán

* A közlemény az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) és „A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései” című NKFIH (128880) projekt keretében készült.

¹ *Spalato* 1981.; *Rogierius* 1981.

² Aranypénzek esetében nem számít különlegesnek a készítés és az elrejtés között eltelt akár kétszáz esztendőnyi forgalmi idő sem, ahogy a kassai és az újfehértói leletek egyaránt tartalmaztak XV. század eleji és XVII. század végi vereteket. *Budaj* 2007.; *Tóth – Ulrich* 2007. A kis értékű ezüstpénzek persze jóval rövidebb ideig maradtak forgalomban.

váratlanul elhalálozott. Az örökösök keresték egy darabig, sokszor emlegetve közben a bizalmatlan, titkolózó öreg nevét, majd kénytelen-kelletlen feladták a kutakodást, és a kincs a földben maradt, mígnem hét évszázaddal később, az 1950-es években a mélyszántás megindulásával ismét napvilágra bukkant. Ilyen esetek gyakorta előfordulhattak, de ezek nyilvánvalóan kívül esnek a kutathatóság határain, ezért érdemes az éremleleteket tágabb kontextusban vizsgálni. Amennyiben nagyobb földrajzi területen hasonló összetételű és korú éremleletek kerülnek elő, azok már kincsazonosítót alkotnak. Ha csupán egy leletet ismerünk, amely 1230 és 1240 között készült pénzekkel záródik, még nem lehetünk biztosak benne, hogy azt mikor rejtették el. Ha azonban már több tucatnyi hasonló sikertelen azonosítási, ráadásul egy országnyi területen elszórva, egymástól több száz kilométer távolságra, akkor már joggal gyanakodhatunk arra, hogy ugyanaz az esemény áll elrejtésük hátterében: ez pedig esetünkben logikus módon nem lehetett más, mint az 1241–1242. évi tatárjárás.

A legkorábban dokumentált tatárjárás kori kincsleletet Keresztesi József szalacsi prédikátor közölte 1795-ben írt kéziratában,³ aki sajnálatos módon X. századi pénzeknek gondolta a két-háromszáz évvel később vert friesachi denárokat.⁴ A pénzek éremképéről viszont szerencsére olyan plasztikus leírást adott, melynek alapján kiválóan meg lehetett határozni őket, és rekonstruálni a lelet összetételét.⁵

Bár egyes leletek esetében már korábban is felmerült, hogy elrejtésére a tatárjárás idején került sor,⁶ csak az 1950–1960-as évekre állt rendelkezésre olyan mennyiségű adatsor, melyek alapján elkezdett kirajzolódni a lelethorizont. Király Ferenc a magyar és külföldi pénzeket egyaránt tartalmazó örkénypusztai lelet közlése kapcsán⁷ 13 hasonló összetételű kincsel számolt,⁸ míg Tari László már 20 darabot sorolt fel.⁹ Parádi Nándor széles körű anyaggyűjtései¹⁰ tovább szaporították a számukat, sőt, ő már általános „leletdömpingről” beszélt.¹¹ Gedai István a Kárpát-medence pénzforgalmában jelentős szere-

³ „Ezen pénzek anno 1789. Augustus elein Szalatson találtattak a’ földben egy új csuporban némely aszszonyi ékességekkal, nyakbavaló aranyboglár, fülönfüggők, karperec ’s gyűrűkkel. A’ számok volt 240, mellyek vagy tűz, vagy ellenség előtt rejtetődtek a’ földbe. Kétségtől nem mezőn, hanem lakhelyen, és így Szalats olly régi helység, hogy már a’ magyarok kijöveteleik előtt is lakták ezt a’ géták vagy sarmatak maradékai, a’ minthogy ez valóságos Tóth név is Zalats, ma is fél része Tóth utcának hivatik.” *Keresztesi* 1795. 50–51. o.

⁴ „Olly pénzek, mellyeket a’ pogány magyarok prédába kaptak, és seculo X. éltek véle.” Szerinte Taksony (nála: Toxus) vezér Karintiába vezetett kalandozásai révén kerültek hazánkba ezek a pénzek. *Keresztesi* 1795. 39. o.

⁵ Keresztesi leírása alapján V. Székely Györgynek sikerült rekonstruálnia egy tatárjárás kori, érméket és ékszereket tartalmazó vegyes kincsleletet, amelyben egyaránt megtalálhatóak voltak a salzburgi érsekség, a karintiai hercegség, az aquilejai érsekség, a trieszti püspökség és a kölni érsekség XII–XIII. századi veretei. *V. Székely* 1991–1992.

⁶ Huszár Lajos például úgy tette az abonyi lelet elrejtésének idejét a XIII. század közepére, „közelebről pedig az 1240 körüli évekre”, hogy a *tatárjárás* kifejezést meg sem említette, sőt a leletben lévő magyar pénzeket III. Béla korára keltezte. *Huszár* 1945. 73. o.

⁷ „Leletünk elrejtési idejét a pénzek verési idejének alapján az 1235–1240 közötti évek valamelyikére tehetjük. Valószínű, hogy a tatárok okozta veszély kényszerítette egykori tulajdonosát az elrejtésre.” *Király* 1953–1954. 12. o.

⁸ *Király* 1953–1954. 11. o.

⁹ *Tari* 1964–1965.

¹⁰ *Parádi* 1963.; *Parádi* 1975.

¹¹ „A XIII. század első felében 1240 körül a nagyobb számú leleteket világosan magyarázza az országra hirtelen rázúdult és végigpusztító tatárjárás.” *Parádi* 1963. 221. o. „A XIII. században viszont 1240 körül – a magyar középkor folyamán először – egyszerre megsokasodtak [az éremleletek], amelynek magyarázatát az

pet játészó külföldi eredetű veretek öszsegűjtése kapcsán figyelt fel a jelenségre,¹² amelyet több művében is kiemelt,¹³ mígnem V. Székely György már másfél száz tatárjárás kori leletről beszélt.¹⁴

A Magyar Nemzeti Múzeum *A Tatárjárás 1241–42* című kiállításához készült katalógusban nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy öszszeállítsam a tatárjárás korához köthető kincsleletek listáját.¹⁵ Szokás szerint alig néhány hét állt a rendelkezésre a leletkataszter elkészítésére, amelybe így nem kevés pontatlanság is belekerült, sőt több lelet ki is maradt belőle. A leletek száma egyébként az azóta eltelt közel másfél évtized alatt folyamatosan bővült, és nyilván most sem tudnék pontos számot mondani, hogy jelenleg hány olyan lelet és kisebb-nagyobb lelettöredék ismert a Kárpát-medence területéről, amelyet a tatárjárás eseményköréhez lehetne kapcsolni, mennyiségük mindenesetre valahol 100 és 150 között mozoghat. Hatalmas szám ez, melynek jelentősége akkor válik igazán érthetővé, ha összehasonlítjuk más időszakok leletanyagával. A teljes Árpád-kor időszakában, vagyis háromszáz év vonatkozásában öszsesen körülbelül 150 lelettel számolhatunk – a tatárjárás kori leleteken kívül. Bár távlati hatásait tekintve a mohácsi csatát lehetne egyszerre említeni vele, de ennek leletanyaga messze eltörpül mellette. Történeti jelentőségében és leletgazdagságában csupán egyetlen időszak mérhető a tatárjáráshoz, mégpedig a tizenöt éves háború időszaka. Az ebből a korból származó leletek száma szintén elérheti a másfél százat, igaz, ebben az esetben másfél évtizednyi időtartamról van szó.

Ne felejtsek el viszont, hogy (minimum) két alapvető feltételnek teljesülnie kellett ahhoz, hogy ilyen mennyiségű leletanyag maradjon ránk. Az egyikről már szó esett, nevezetesen egy országnyi területre egyidejűleg kiterjedő katasztrófáról. A másik feltétel az, hogy legyen mit elrejtteni. Szilárd meggyőződéseim: amennyiben a tatárjárásra száz évvel korábban került volna sor, azaz a XII. század közepén, nem valószínű, hogy ilyen mennyiségű éremleletről beszélhetnénk. A pénzforgalom abban az időben ugyanis nagyszámrendekkel alacsonyabb volumenű volt, ahogy az a XIII. század közepének vonatkozásában még Erdély területén is adatolható, ahogy arról a későbbiekben még szó fog esni.

országgra zúduló és csaknem az egész országot végigpusztító tatárjárásban kereshetjük.” „A magyar középkor folyamán először – az országra hirtelen rázúduló tatárjárás következtében a XIII. század negyvenes éveie elején a lakosság pénzét és gyakran ezzel együtt ékszereit is tömegesen rejtette el.” *Parádi* 1975. 154. o.

¹² *Gedai* 1969.

¹³ „Említettük, hogy ezek a nyugati pénzek [ti. a friesachi denárok] elborították az egész országot. E kor szak leletei szinte kivétel nélkül az 1241-es tatárbetöréssel hozhatók kapcsolatba, ekkor tehát pontos keresztmetszetet kapunk az ország pillanatnyi pénzforgalmáról, hiszen mindenki elrejtette az éppen tulajdonát képező értékét, pénzét.” *Gedai* 1969a. 254. o. „1241-ben a tatárok feldúlták az egész országot. Közelgő pusztításuk hírére a lakosság elrejtette értékét, s menekült. Országunk katasztrófájának mértékét közvetlenül bizonyítják azok az elrejtett kincsek, amelyeket ma már csak mint régészeti leleteket tarthatunk nyilván.” *Gedai* 1969b. 100. o.

¹⁴ „A lelettömeg elrejtésének magyarázatául az 1241–1242. évi tatárjárás szolgál, amely a magyar történelem egyik legsúlyosabb megrázkódtatása volt. A XIII. század második negyedéből származó, több mint másfél száz éremlelet.” *V. Székely* 1994. 118. o.

¹⁵ *Tóth* 2007.

A leletek összetétele

Egy tipikus tatárjárás kori éremleletet (avagy ékszereket és veretlen ezüstöt is tartalmazó vegyes kincsleletet) alapvetően két veretcsoport alkothat, amelyeknek egymáshoz viszonyított számaránya különbözhet, sőt léteznek csupán az egyik vagy másik csoporthoz tartozó pénzekből álló kincsek is. A külföldi fizetőeszközöket a XII–XIII. századi, úgynevezett friesachi denárok (*Friesacher Pfennig*) néven ismert pénzek feletébb heterogén tömege alkotja, ezeken kívül elvétve fordulhat elő néhány bécsi, kölni vagy angol denár. A friesachi denárok eredetileg a salzburgi érsekek által a karintiai Friesach városában a XII. század első felétől – a kölni denárok mintájára – vert kiváló minőségű ezüstpénzek voltak. Később ez az elnevezés az eredeti friesachiak mintájára más világi és egyházi – karintiai és stájer hercegek, andesch-merani grófok, gurki és bambergi püspökök, aquilejai pátriárkák stb. – pénzverő hatóságok által a XII–XIII. század folyamán főként Karintia és Krajna területén fekvő pénzverdékben kibocsátott denárok gyűjtőfogalmává vált.¹⁶

A friesachi veretek III. Béla uralkodása idején jelentek meg a magyarországi pénzforgalomban, valódi jelentőségre azonban II. András uralkodása idején tettek szert. A friesachi denárok időrendjét az osztrák kutatás megnyugtatóan tisztázta, így az egyes veretek kibocsátásának időpontját 5-10 éves, bizonyos esetekben ennél rövidebb időtartamra sikerült meghatározni. A tatárjárás kori leletekben főként II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) és Bernhard karintiai herceg (1202–1256) pénzei jelentik a záróveretet.

Míg a friesachi denárok forgalma éppen a tatárjárás idején kezdett visszaesni,¹⁷ a bécsi denároké ekkor növekedésnek indult, virágkoruk inkább a XIII. század második felében és a XIV. században mutatható ki.¹⁸ A tatárjárás korára keltezhető leletekben a záróveretet időnként az 1230 és 1240 között vert bécsi denárok jelentik.¹⁹

A magyar pénzek ellenben már ritkábban fordulnak elő, és ekkor is csak két veretcsoportjuk. Az egyik a brakteáták, azaz egyoldalas lemezpénzek csoportja (H191–200, 203),²⁰ a másik az előlapján BELA REX köriratban kettőskeresztes cimerepajzzsal díszített denár (H69). Ezeken kívül nagyon ritkán fordulnak elő más, korábbi magyar ezüstpénzek, IV. Bélához köthető egyéb pénzek pedig egyáltalán nem. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban erre a két típusra *brakteáta* és *H69 denár* néven fogok hivatkozni.

A két verettípus kronológiai besorolása évszázadokon át vita tárgyát képezte, mindenki saját szubjektív belátása szerint sorolta be III. vagy IV. Bélához, gyakorlatilag mindenfajta további elemzés nélkül.²¹

¹⁶ A friesachi denárokról általában és magyarországi forgalmukról a teljesség igénye nélkül lásd: *Luschin* 1922–1923.; *Baumgartner* 1949–1950.; *Gedai* 1969.; *Ban* 1992.; *Koch* 1994.; *Härtel* 1996.; *Alram* 1996.; *V. Székely* 2000.

¹⁷ *Baumgartner* 1949–1950. 25. o. Idézi: *Király* 1953–1954. 11. o.

¹⁸ *Tóth – Varga* 2015–2016. 66–71. o.

¹⁹ *V. Székely* 2014. 334., 344. o.

²⁰ Természetesen a H56. és H136. veretek technikai szempontból ugyan brakteátáknak számítanak, stílusuknál fogva viszont valóban XII. századi pénzek. A H201–202. lemezpénzek pedig nem magyar, hanem morva veretek. *Budaj – Ujszászi* 2017–2018.

²¹ A besorolás alapját az jelentette, hogy a két verettípus rendszerint együtt fordul elő, és egy részükön Bela rex felirat olvasható, vagyis valamely Béla nevű királyunkhoz kell kötni, I. és II. Béla pénzei közé viszont nem illenek be.

A legkorábbi kutatók, így Schönvisner István,²² Weszerle József²³ és Rupp Jakab²⁴ a XII. századra tette készítésüket, mígnem Réthy László már teljesen eltérő módon ítélte meg őket. Réthy, a magyar leíró numizmatika koronázatlan királya, aki évről évre több tízezer érmét határozott meg, éles szemmel vette észre, hogy ezek a pénzek stíluskritikai alapon nem illenek bele a XII. századi pénzek közé, így ezeket a BELA REX feliratú pénzeket (és velük párhuzamosan a brakteátákat) magától értetődően sorolta IV. Bélához.²⁵

A kutatást azonban nagymértékben visszavetette, pontosabban tévútra vezette Hóman Bálint néhány megállapítása. Hóman ugyanis a két magyar veretsoprotot, a *brakteátákat*, illetve a kettős keresztet címerpajzzsal ellátott H69 denárt, Réthyvel ellentétben III. Bélának tulajdonította, gyakorlatilag minden érv nélkül.²⁶ Megállapításának alátámasztására összesen hét, pontosabban hat leletet²⁷ sorolt fel annak bizonyítására, hogy a brakteátákat és velük a H69 denárt még a XII. században vagy a XII–XIII. század fordulóján rejtették el: Sövényháza–Hatrongyos-dűlő, Marienfeld, Nagykereki, Újkigyós, Kisgáj és Egervár. Ezek azonban valójában mind a XIII. század derekán elrejtett leletek.²⁸

Hóman Bálint, a modern magyar pénztörténetírás megalapítója olyan szaktekintélynek számított a pénz- és gazdaságtörténet terén, hogy hosszú időn keresztül senki nem merte még csak megkérdőjelezni sem, nemhogy megcáfolni állításait. Mivel a H69 denár éremképének komoly szfragisztikai vonatkozásai vannak, Hóman téves kronológiai besorolása²⁹ beépült a pecséttanba is, még a közelmúltban is a kettős keresztet címer eredetét III. Béla korára szokás visszavetíteni.³⁰

Az 1960-as években viszont, éppen a nagyszámú XIII. század közepi éremlelet vizsgálata során megkérdőjeleződni látszott Hóman állítása, miközben a kutatók egy kvázi tudathasadásos állapotba kerültek: logikusnak tűnt, hogy bizonyos összetételű leleteket kapcsolatba lehet hozni a tatárjárással, ugyanakkor az egyértelmű következtetést, miszerint az abban nagy számban megtalálható magyar vereteket IV. Béla korára kellene keltezni, hosszú időn át senki nem merte felvállalni. Kiváló példája ennek az abonyi lelet már fentebb említett példája, illetve Király Ferencnek az örkénypusztai lelet kapcsán írt cikke, amelyben a szerző következetesen kikerülte a kérdést, csupán katalógusszám alap-

²² Schönvisner István 1801-ben megjelent katalógusában még csupán a H191. és a H199. brakteáták szerepelnek (*Schönvisner* 1801. 124–125. o., Tab. II. n. 41., 42., 68.), mindkettő II. Bélánál, a H69 denár pedig III. Bélánál (*Schönvisner* 1801. 128. o., Tab. II. n. 45.).

²³ Weszerle József képtábláin III. Béla korába vannak besorolva a brakteáták (*Weszerle* 1873., XIII/30–52, XIV/1–20) és a H69 denár (*Weszerle* 1873., XIII. tábla 21–28).

²⁴ Rupp Jakab szintén összetartozónak vélte a brakteátákat, illetve a H69 denárt.

²⁵ „XV. sorozat. Egylapon vert érmek, ú. n. bracteátok. E sorozatot Rupp III. Bélának tulajdonítja, de úgy az ábrázolások, mint a körirati betű-típusok alapján ezen éremfajokat IV. Béla koránál régiebbeknek nem tartathatjuk. A pénzverőjegyeket, melyek utóbbi sorozatokon ritkulnak, itt ismét felújulni látjuk.” *Réthy* 1899. 32. o.

²⁶ „A harmadik csoportba III. Béla királynak (C. N. H. I. 271–281. sz.) féldoldali veretű lemezpénzei, bracteái és a velük rokon C. N. H. 263–265. sz. éremfajok tartoznak. Réthy e pénzeket – Rupp szemben – IV. Béla érmeinek tartja. E feltevésnek azonban úgy előállításuk, veretük és a IV. Béla pénzein már nem igen szereplő siglák, mint a leletek összetétele ellentmond. A C. N. H. 263. és 280. sz. érmek körirata – *Bela rex* – III. Béla korába utalja a pénzeket.” *Hóman* 1916. 238. o.

²⁷ *Hóman* 1916. 254. o. A sövényházi és a hatrongyosi lelet ugyanis egy és ugyanaz. Vö. *Kovács* 1997.

²⁸ Vö. *Tóth* 2007. 81. skk. o.

²⁹ *Hóman* 1918–1921. 4. o.

³⁰ „A végső soron Jézus Krisztus kínhalálának eszközére visszavezethető, a királyi hatalmat szimbolizáló kettős kereszt III. Béla király (1172–1196) pénzein fordul elő, kezdetben még pajzs nélkül, az 1190 táján vert pénzekon azonban már pajzsba foglalva.” *Bertényi* 2009. 189. o.

ján szerepeltette benne a brakteátákat, nem kötötte őket egyik Bélához sem, miközben a lelet elrejtését a tatárjárás idejére tette.³¹

A kutatók közül elsőként Tari László merte Hóman állítását megkérdőjelezni és egyértelműen kijelenteni, hogy a szóban forgó brakteátákat és denárt IV. Béla verette uralodása kezdetén.³² Mindenre kiterjedő érveit, amelyek között éppúgy szerepeltek stíluskritikai megállapítások, mint a leletadatokra alapozott bizonyítékok, máig nem sikerült senkinek megcáfolnia. Természetesen állításai csak lassan találtak elfogadásra, a későbbiek során bár Gedai István is többször felvetette a brakteáták XIII. századi voltát, de nem mert határozottan állást foglalni.³³ Magam, főként a leletadatok fényében, szintén egyértelműnek tartottam, hogy a brakteátákat és a denárt csak IV. Béla verethette.³⁴

Az utóbbi években a művészettörténészek közül Takács Imre,³⁵ míg a történészek részéről Körmendi Tamás hozott több ízben újabb és újabb érveket arra vonatkozóan, hogy ezek a pénzek nem készülhettek a XIII. század második harmada előtt.³⁶ Jelenleg tehát a kutatás álláspontja egyértelműen az, hogy az 1241–1242. évi tatárjárás idején elrejtett éremleletekben található magyar pénzeket logikusan IV. Béla verette, nem pedig 50 évvel korábban nagyapja, III. Béla.³⁷

Napjainkban, főként a nagy felületű régészeti feltárásoknak köszönhetően, nem csupán kontextus nélküli kincsleletek állnak az összehasonlító elemzés rendelkezésére, hanem olyan régészeti közegből is ismertek ezek a pénzek, amelyek a lelőkörményeik alapján szintén a tatárjárás eseményeihez köthetők.³⁸

A Bács-Kiskun megyei Szankon, ahol már korábban is két tatárjárás kori kincslelet került elő, 2010-ben került feltárásra egy Árpád-kori ház, amelyben összeégett emberi csontvázak maradványai mellett ékszereket, használati tárgyakat és pénzeket találtak. A 72 db pénzérme – brakteáták és H69 denárok – mindegyike azon IV. Béla pénztípusok közé tartozik, amelyek a klasszikus tatárjárás kori éremkincsekben is előfordulnak.³⁹

A Cegléd–Bürgeházi-dűlőben feltárt, feltehetőleg a tatárjáráskor elpusztult ház kemenéjében talált anya és két gyermeke csontváza mellett szintén egy H69 denár került elő,⁴⁰ ahogy a Csanádpalota határában összekötözött végtagokkal eltemetett csontváz mellett is IV. Béla-pénzek kerültek elő,⁴¹ a muhi csatától közelében elhantolt harcos sírja pedig 8 db H69 denárt tartalmazott.⁴²

³¹ „Leletünk elrejtési idejét a pénzek verési idejének alapján 1235–1240 közötti évek valamelyikére tehetjük. Valószínű, hogy a tatárok okozta veszély kényszerítette egykori tulajdonosát az elrejtésre.” *Király* 1953–1954. 12. o.

³² *Tari* 1964–1965.

³³ *Gedai* 1965–1966.

³⁴ *Tóth* 2007.

³⁵ *Takács* 2011.; *Takács* 2013.

³⁶ *Körmendi* 2011.; *Körmendi* 2013.

³⁷ Ellenvéleményt képvisel ebben a tekintetben Gyöngyössi Márton és tanítványa, Nagy Balázs, akik továbbra is III. Béla korához kötik ezeket a pénzeket. *Gyöngyössi* 2012. 21. o.; *Gyöngyössi* 2017. 33. o.; *Gyöngyössi* 2018. 74–80. o.; *Nagy* 2019.

³⁸ Példaként említhető a pécsi lelet, amelynek 52 db friesachi denár által alkotott összetétele egyáltalán nem 1241–1242-re keltezné elrejtését, hanem évtizedekkel korábban: ebben az esetben éppen a régészeti kontextus alapján hozta kapcsolatba a feltáró a tatárjárással. *Bodó* 2007. 94. o.

³⁹ *Sz. Wilhelm* 2014. 88. o.; *V. Székely* 2014. 336. o.

⁴⁰ *Gulyás* 2014. 35. o.; *V. Székely* 2014. 335. o.

⁴¹ *Gulyás* 2014. 35. o.; *Gulyás – Gallina* 2014. 153. o.; *Gallina – Gulyás* 2017. 761. o.

⁴² *Pusztai* 2014. 145. o.; *V. Székely* 2014. 337. o.

Ezek a példák segítettek felszámolni azt a vélekedést, miszerint a kincsleletekben lévő pénzek nem a mindennapi pénzforgalom jellegzetességeit tükrözik, továbbá egyértelművé tették, hogy a kincsként elrejtett leletek, valamint a tulajdonosnál levő „készpénz” ugyanazon összetétellel bír, vagyis nem különbözik egymástól az úgynevezett teaurált leletek és a mindennapokban használt fizetőeszközök köre.

A leletek földrajzi elterjedése

A tatárjárás kori lelethorizont, bár lényegében lefedi a Kárpát-medence területét, jórészt a Dunától keletre eső felére, a Duna–Tisza közére és a Tiszántúlra, vagyis a mongol invázió által legsúlyosabban érintett területekre összpontosul, de ezen belül két jellegzetes csomópontot lehet elkülöníteni. Északkelet-Magyarországon, a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar egy szűkebb területén tucatnyi éremlelet került elő. Hajdúszoboszlóról és Balmazújvárosból három-három lelet ismert, de ide kapcsolhatók a hajdúböszörményi, balkány–abapusztai, pusztabánházai, géberjéni, érszodorói, pátrohai, nyírmártonfalva–guti, nagecsedi, tyukodi és kicsit távolabbra keletre a sarmasági, dél-nyugatra a nagykerekai és karcagi leletek. A másik csomópont a Duna–Tisza köze, a mai Pest és Bács-Kiskun megyék területén található. Ide tartoznak – északról dél felé haladva – a kesztölci, budapesti, péceli, nagytarcsai, tápiógyörgyei, tápiószelei, újszászi, kiskunlacházai, abonyi, örkénypusztai, nagykörosi, kecskeméti, akasztói, kiskunmajsai, kiskundorozsmai, bácsalmási leletek, vagyis a jelenleg ismert kincsleletek több, mint a fele két szűkebb régióban helyezkedik el. A Dunántúlról, a Felvidékről és Erdélyből jóval kevesebb lelet ismert. Az elterjedési anomáliák legkézenfekvőbb magyarázata maga a tatárok pusztítása, amely kifejezetten ezeket a területeket sújtotta leginkább, bár ez nem magyarázza az erdélyi leletek hiányát.⁴³ Magától értetődik, hogy csak ott rejthettek el éremleleteket, ahol megfelelő fokú volt a pénzhasználat, vagyis a lelethorizont elterjedési vizsgálatánál mindkét szemponttal egyformán kell számolni.

A képet két tényező is tovább árnyalhatja. Jelenleg a kincshorizont egyes leleteit egységesen szokás kezelni, eddig még nem történt próbálkozás arra vonatkozólag, hogy összetételük alapján pénzforgalmi régiókat különítsünk el egymástól. Nem lenne felesleges ugyanis összevetni a külföldi és a hazai pénzek elterjedésének arányát a lelethorizonton belül, és megvizsgálni, hogy esetleg bizonyos területeken eltérhet-e egymástól a leletek összetétele. Az egyetlen erdélyi tatárjárás kori lelet például csupán brakteátákat tartalmazott,⁴⁴ a hasonló korú segesvári temetőben pedig szintén csak magyar pénzek voltak.⁴⁵ Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a Dunántúlon nagyobb arányban szerepelnek a friesachi denárok a magyar pénzek rovására, és ugyanez a kép mutatkozik a Tiszántúl északi részén is. A Duna–Tisza-közén általában mintha kiegyenlített lenne a magyar és külföldi veretek aránya, míg a térség északi felén inkább a hazai pénzeket tartalmazó leletek kerülnek túlsúlyba.

⁴³ Az erdélyi leletek hiánya már korábban is feltűnt, éppen a friesachi denárok kapcsán. Vö. *Király* 1953–1954. 10. o.

⁴⁴ Kézdivásárhelyre lásd *Tóth* 2007. 83–84. o.

⁴⁵ Segesvár–Malomoldalra lásd *Kovács* 1994. 305. o.

Régi kérdések, új válaszok

Amennyiben hiszünk a tényeknek, és nem kívánjuk félrevezeti magunkat mindenféle téveszmékkel, kijelenthetjük, hogy a tatárjárás kori kincshorizont egy pillanatfelvételt közvetít számunkra abból a szempontból, milyen pénzek forogtak a Magyar Királyságban 1241–1242-ben. Egyértelműnek tűnik a külföldi, friesachi denárok túlsúlya, amit az írott források is alátámasztanak. A kérdés csupán az, miért és mi módon kerültek hazánkba ezek a pénzek. A kérdéskör túlzott leegyszerűsítésének tűnik az a sokak által hangoztatott megoldási javaslat, miszerint azért használtak az országban friesachi denárokat, mert a magyar királyi pénz rossz minőségű volt. Ez nagyjából azt jelentené, hogy amennyiben jelenleg a magyar forint árfolyama az euróval szemben esik, inkább mindenki átáll az euró használatára. Ugyanúgy képtelen ötlet azt feltételezni, hogy azért használtak az országban külföldi fizetőeszközöket, mert azok nem estek az éves pénzűjtás hatálya alá, kvázi ezek segítségével lehetett kikerülni az adózást.

Nyilvánvalóan mind a két állítás képtelenség, hiszen a pénzhasználatot, főként az idegen pénzek forgalmát nem a kívánság és óhaj, hanem a kereskedelem és a gazdasági szükségességek határozzák meg. Magyarországra azért került – denárok formájában – hatalmas mennyiségű friesachi eredetű ezüst, mert az országból ugyanebben az értékben valamilyen termék cserében kikerült a bányavidékekre. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben a magyarországi állatkivittelt látjuk.⁴⁶ Nagyállattartás, azaz szarvasmarha tenyésztés viszont kevésbé valószínűsíthető a hegyvidékeken, sokkal inkább az Alföldön.

Jelenleg tehát elindult egy olyan újraértelmezése a tatárjárás kori kincseleteknek, amely már nem csupán pusztán létüket diagnosztizálja, de megpróbálja szélesebb kontextusba helyezni őket, pontosabban kiaknázni az általuk nyújtott lehetőségeket, amelyeket még korántsem merített ki a kutatás.

BIBLIOGRÁFIA

- Alam* 1996. *Michael Alam*: Der Friesacher Pfennig in der mittelalterlichen Alpenländern. In: Die Friesacher Münze im Alpen-Raum. La moneta frisacence nell'Alpe Adria. Hrsg. R. Härtel. (Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen. Schriftreihe der Akademie Friesach.) Graz, 1996. 97–134. o.
- Ban* 1992. *Herbert Ban*: Die Zeitfolge der Hauptausgaben der Münzstätten Friesach und St. Veit in der Blütezeit. *Haller Münzblätter*, 5. (1992) 14/15. sz. 329–337. o.
- Baumgartner* 1949–1950. *Baumgartner Egon*: A friesachi denárok magyarországi utánvereteinek kérdéséhez. *Numizmatikai Közlöny*, 48–49. (1949–1950) 25–29. o.

⁴⁶ *Spufford* 1988. 136., 305. o.

- Bertényi* 2009. *Bertényi Iván*: Az Árpád-házi királyok címere és Aragónia. In: Királynéok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Szerk. *Ramon Sarobe – Tóth Csaba*. Budapest, 2009. 189–197. o.
- Bodó* 2007. *Bodó Balázs*: 13. századi éremlelet Pécs központjából (Baranya m.). In: A tatárjárás (1241–42). Kiállítási katalógus. Szerk. *Ritoók Ágnes – Garam Éva*. Budapest, 2007. 94–96. o.
- Budaj* 2007. *Marek Budaj*: Košický zlatý poklad (The Košice Gold Treasure). Bratislava, 2007.
- Gallina – Gulyás* 2017. *Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi*: „Láttam a végtelen sok kunt és tatárt...” – A tatárjárás emlékei Csanádpalotáról. In: Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Szerk. *Balogh Csilla – Major Balázs*. Esztergom 2014. november 4–6. 2. k. 755–776. o.
- Gedai* 1961–1962. *Gedai István*: A kiskunmajsai friesachi éremlelet. *Numizmatikai Közlöny*, 60–61. (1961–1962) 83. o.
- Gedai* 1965–1966. *Gedai István*: Árpádkori lemezpénzeink kormeghatározásához. *Numizmatikai Közlöny*, 64–65. (1965–1966) 33–40. o.
- Gedai* 1969. *Gedai István*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11.–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Hungarica*, 21. (1969) 105–148. o.
- Gedai* 1969a. *Gedai István*: A Dunántúl szerepe az Árpádkor kereskedelmében numizmatikai adatok alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 8. (1969) 253–256. o.
- Gedai* 1969b. *Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. *Folia Archaeologica*, 20. (1969) 99–105. o.
- Gulyás* 2014. *Gulyás Gyöngyi*: Egy elpusztult tatárjáráskori ház Cegléd határában. In: „Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Rosta Szabolcs – V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 29–56. o.
- Gulyás – Gallina* 2014. *Gulyás Gyöngyi – Gallina Zsolt*: Magányos kun lósír Csanádpalotáról. In: „Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Rosta Szabolcs – V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 151–168. o.
- Gyöngyössy* 2012. *Gyöngyössy Márton*: Magyar pénztörténet 1000–1540. Budapest, 2012.
- Gyöngyössy* 2017. *Gyöngyössy Márton*: A bánhidai tatárjárás kori éremlelet. Tata, 2017.

- Gyöngyössy 2018. *Gyöngyössy Márton*: A magyar lemezpénzek lehetséges keletkezéséről a bányhidai, tatárjárás kori éremlelet kapcsán. In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Budapest. 2018. 71–84. o.
- Hóman 1916. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916.
- Hóman 1918–1921. *Hóman Bálint*: A magyar czímer történetéhez. *Turul*, 36. (1918–1921) 3–11. o.
- Keresztesi 1795. *Keresztesi József*: NUMOTHÉKA vagy olly pénzes LÁDÁTSKA, amellybe némely római consulok, imperátoroknak s a többi – európai országoknak kivált a’ dicsősséges magyar királyoknak ’s fejedelmeknek régibb és újabb folyó és emlékeztető – kisebb és nagyobb – arany-, ezüst- és rézpénzeiket, melyeket sok esztendőök alatt öszveszerezgethetett, rendel lerakta ’s rövid jegyzésekkel megvilágosította. Kézirat. Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, Kézirat I. 28.
- Király 1953–1954. *Király Ferenc*: Éremlelet Örkénypusztán. *Numizmatikai Közlöny*, 52–53. (1953–1954) 9–12. o.
- Koch 1983. *Bernhard Koch*: Ser Wiener Pfennig. Ein Kapitel aus der Preiode der regionalen Pfennigmünze. Wien, 1983.
- Koch 1994. *Bernhard Koch*: Corpus Nummorum Austriacorum I. Mittelalter. Wien, 1994.
- Kovács 1997. *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Éremtani tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Budapest, 1997.
- Körmendi 2011. *Körmendi Tamás*: A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. *Turul*, 84. (2011) 73–83. o.
- Körmendi 2013. *Körmendi Tamás*: Még egyszer III. Béla állítólagos címeres denárjáról és brakteátáiról. *Numizmatikai Közlöny*, 110–111. (2013) 71–81. o.
- Luschin 1922–1923. *Luschin von Ebengreuth, Arnold*: Friesacher Pfennige. Beiträge zur ihrer Münzgeschichte und zur Kenntniss ihrer Gepräge. *Numismatische Zeitschrift*, 55. (1922) 89–118. o.; 56. (1923) 33–144. o.
- Nagy 2019. *Nagy Balázs*: Támpontok a H. 199 számú lemezpénz és a H. 69 számú denár korrendjéhez. *Studia Comitatus*, 37. (2019) 150–165. o.
- Parádi 1963. *Parádi Nándor*: Magyarországi pénzleletes cserépedények (XI–XVIII. század). Münzfunde hortende mittelalterliche Gefasse in Ungarn (11.-17. Jh.). *Archaeologiai Értesítő*, 90. (1963) 205–251. o.

- Parádi* 1975. *Parádi Nándor*: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyháza–pusztapótharaszti kincslet. *Folia Archaeologica*, 26. (1975) 119–161. o.
- Pusztai* 2011. *Pusztai Tamás*: Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából (Grab eines leichten Reiterkrieges aus dem Schlacht von Muhi). *MFME-Studia Archaeologica*, 12. (2011) 629–640. o.
- Pusztai* 2014. *Pusztai Tamás*: Buzogánnyal, tarsollyal és késtok-merevítővel eltemetett halott a muhi csatából. In: „Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Rosta Szabolcs – V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 141–150. o.
- Réthy* 1899. *Réthy László*: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1899.
- Rogierius* 1981. *Rogierius mester* siralmas éneke. Ford. *Horváth János*. In: A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1981. 111–152. o.
- Spalato* 1981. *Spalato Tamás*: A salonai és spalato
- Spufford* 1988. *Peter Spufford*: Money and its Use in Medieval Europe. Cambridge, 1988.
- Schönvisner* 1801. *Schönvisner István*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Buda, 1801.
- Sz. Wilhelm* 2014. *Sz. Wilhelm Gábor*: „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették” – Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában. In: „Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Rosta Szabolcs – V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 81–110.
- Takács* 2011. *Takács Imre*: Címerek az Árpád-háziak pecsétjein. *Turul*, 84. (2011) 84–91. o.
- Takács* 2013. *Takács Imre*: Az Árpád-házi királyok pecsétjei (Royal Seals of the Árpád Dynasty). Budapest, 2012.
- Tari* 1964–1965. *Tari László*: Éremllet Csongrád-Faragó-tanyán (Gehöft aus dem XIII. Jahrhundert). In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1964–1965. 1. k. 83–92. o.
- Tóth* 2018. *Tóth Endre*: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények. Budapest, 2018.
- Tóth – Ulrich* 2007. *Tóth Csaba – Ulrich Attila*: Az újfehértói aranyéremkincs (Der Goldmünzschatz von Újfehértó). Budapest, 2007.

- Tóth – V. Székely* 2016. *Tóth Csaba – V. Székely György*: Pénzleletek a középkori Magyarországon (1000–1437/1440). In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Magyar történelmi emlékek. (Értekezések. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.) Szerk. *Weisz Boglárka*. Budapest, 2016. 149–165. o.
- Tóth* 2007. *Tóth Csaba*: A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: A tatárjárás (1241–1242). Katalógus. Szerk. *Ritoók Ágnes – Garam Éva*. Budapest, 2007. 79–90. o.
- V. Székely* 1991–1992. *V. Székely György*: XVIII. századi feljegyzés egy friesachi éremletről (A szalacsi lelet) (Eine Aufzeichnung aus dem 18. Jahrhundert über einen Friesacher Münzfund (Der Fund von Szalacs). *Numizmatikai Közöny*, 90–91. (1991–1992) 105–113. o.
- V. Székely* 1994. *V. Székely György*: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleleteink keltezéséhez. In: A numizmatika és a társtudományok. Szerk. *Nagy Ádám*. Szeged, 1994. 115–124. o.
- V. Székely* 2000. *V. Székely György*: A friesachi denárok magyarországi forgalmának kezdetei. *Az Érem*, 56. (2000) 2. sz. 6–13. o.
- V. Székely* 2014. *V. Székely György*: Tatárjárás és numizmatika. Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai. In: „Carmen miserabile.” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Rosta Szabolcs – V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 331–344 o..
- Weszerle* 1873. *Weszerle József* hátrahagyott érmészeti táblái. Pest, 1873.

Csaba Tóth

ABOUT THE FIND HORIZON OF THE MONGOLIAN INVASION (1241–1242)

(Abstract)

Roughly 100–150 coin hoards are known currently from the Carpathian Basin, most likely hidden during the Mongolian invasion in 1241–1242. This coin horizon, which has been demonstrated only in recent decades, covers the entire territory of the medieval Kingdom of Hungary, although of course, their spread is not geographically uniform.

A typical coin hoard from this age (or a mixed treasure containing jewelry and hack silver) can basically consist of two groups of coins. Foreign currencies are mainly represented by 12–13th century *Friesacher Pfennigs*, but they also contain *Wiener Pfennigs* as well as coins minted in Cologne and England to a lesser extent. Hungarian coins almost without exception were minted by Bela IV (1235–1270) during the first phase of his reign, earlier coins are rarely found.

The existence of the find horizon raises a number of questions, the reinterpretation of which has only recently begun.

HEJŐKERESZTÚR-VIZEKKÖZE LELŐHELY RÉZ ALAPANYAGÚ LELETEINEK RÉGÉSZETI ÉS ARCHAOMETRIAI VIZSGÁLATA

A lelőhely

A lelőhely Hejőkeresztúrtól délre, mintegy 700 méterre, az M-30-as autópálya nyomvonalán helyezkedik el (1. kép). Az ásást 1995–1996-ban végeztük, amely megközelítőleg 12 000 m²-t érintett. A feltárt településrészlet objektumai az Árpád-kor különböző időszakaira keltezhetők, leletekben és objektumokban leggazdagabb korszaka azonban a késő-Árpád-kor, a XII. század vége, a XIII. század eleje volt. Nemcsak a házakban, gödörökben, árkokban, kútban, hanem a subhumuszban is igen sok mezőgazdasági eszközt, kardot, nyílhegyet, páncéling töredékeket, használati tárgyat találtunk.

Az igen gazdag leletanyag, különösen pedig az ép vastárgyak sokasága arra enged következtetni, hogy a települést hirtelen, menekülés-szerűen hagyták el lakói. Több objektumban is feltűnt láncing-töredékeket, sarkantyúkat, fegyvereket, valamint emberi csontokat. Előkerült egy sír közvetlenül a humusz alatt, valamint egy másik, egy gödörben, szorosan annak oldalához nyomva. Ez utóbbi mellett két vele ellentétesen tájolt, anatómiai rendben lévő lábszárcsont, és lábfej is feküdt. Egy további gödörben pedig több egyedhez tartozó lócsontmaradványokra bukkantunk. Ez alapján feltehető tehát, hogy a falu egy váratlan katasztrófa folytán néptelenedett el. Valószínűleg nem tévedünk, ha ez utóbbit a muhi csatával azonosítjuk, amely ezen a környéken zajlott.

Összességében szemlélve az előkerült leletanyagot megállapíthatjuk, hogy egy falusi település, a leletanyag alapján nagy valószínűséggel a korabeli átlagot meghaladó anyagi kultúrája keveredett a csatából menekülők hagyatékával.¹ Minden bizonnyal ilyennek tekinthetjük az egyik ház oldalfalában, a leomlott fal által kissé elgörbítve előkerült teljesen ép kétélű kardot, melyet a XIII. századra, ezen belül is inkább 1200 és 1250 közé keltezhetünk.²

Ugyanebben a házban egy rossz megtartású, ívesen hajló, a helyszínen vaslemeznek látszó tárgy több töredéke került elő. A restaurálás során kiderült, hogy egy „Coat-of-Plates” páncél töredékeire bukkantunk. A számos töredék körül három határozottan felismerhető e vértípus néhány jellegzetessége, a különböző méretű, többnyire téglalap alakú vaslemezek összeszegecselése. A legnagyobb töredék három vaslemezből szegecselt, ívesen hajlik, erősen domborodik, és jól látszik rajta két sérülésnyom. A „Coat-of-Plates” páncél valójában egy mellényszerű ruhadarab volt, melyet elől-hátul felszegecselt lemezdarabokkal béleltek ki. Ezt tekinthetjük a lemezvértzet első változatának, melyet elsőként itáliai, és német források említenek például 1238-ban, 1241-ben, illetve 1264-ben.

¹ Korábban a témáról: Wolf 1997.; Wolf 1999.; Wolf 2007.; Wolf 2014.

² Wolf 2014. 69–71. o.

Sodronyingerre, illetve pikkelypáncélra, ha nem is túl nagy számban, de vannak régészeti adataink és képi ábrázolásaink, azonban tudásunk szerint „Coat-of-Plates” páncélra utaló nyom idáig nem került elő Magyarországon.³ Mindez tehát – és feltehetőleg a sarkantyúk, patkók, nyílhegyek egy része is – a muhi csatából menekülők hagyatéka lehetett.

Réz alapanyagú tárgyak

Előkerült azonban a leleteknek egy olyan csoportja is, amely bár nem megszokott az Árpád-kori falu-ásatásokon, mégsem sorolható az előbbi csoportba. Közös jellemzőjük, hogy alapanyaguk réz, funkciójuk szerint azonban igen különbözőek. Előfordul közöttük használati (tálak) és viseleti tárgy (gyűrűk, övcsatok), a berendezéshez tartozó darab (ajtó, vágyláda díszveret), illetve azonosíthatatlan funkciójú lemeztöredék is.

Pénzváltó mérlegek

Elsőként a pénzváltó mérlegekhez tartozó serpenyőket említjük, melyekből négy különböző méretű, ép, illetve töredékes darab látott napvilágot. A 32. házban két darabot leltünk, melyek már csak a méretbeli különbségük miatt sem valószínű, hogy egy mérleghez tartoztak volna. A kisebbik (2. kép, 2.), mintegy 88 mm átmérőjű és 0,5 mm falvastagságú, igen vékony lemezből készült példány töredéke, amelyet három részre hajtva találtunk meg.⁴ A serpenyő jelen állapotában sík, mélysége nem mérhető. Elsősorban a peremén, kívül és belül egyaránt jól látszanak a készítése során keletkezett kalapálás nyomai. Peremén szabálytalan távolságra három négyszögletes lyuk található, melyeket poncolóval üthettek be. A hátoldalon megtalálható a beütés után maradt sorja. A nagyobbik tányér (2. kép, 3.) 105 mm átmérőjű, 0,5 mm falvastagságú, 15 mm mélységű. A vékony lemezen, a nyomópadon való készítés nyomai, elsősorban a tányér belső részében, körkörös alakban jól látszanak. Szélén szabálytalan távolságra, többnyire sérülten, hat lyuk található.

A 39. objektumban egy 60 mm átmérőjű, 0,5 mm falvastagságú, 6 mm mélységű ép darab került elő (2. kép, 4.). A tárgyat vékony, merev lemezből, nyomópadon készítették. Erre utalnak a serpenyő közepén látható körkörös nyomok. A tálka peremét alig húzták fel, rajta szabályos távolságra három kerek lyuk található, melyek közül kettő sérült.

A 84. objektumból egy megközelítőleg 100 mm átmérőjű, 0,5 mm falvastagságú, igen erősen korrodálódott, vékony lemezből készült példány mintegy negyed része látott napvilágot. Mélysége jelen állapotában nem mérhető. A sérült tárgyon a készítés módja szabad szemmel nem kivehető, a mikroszkópos vizsgálat azonban kimutatta, hogy kalapálással alakították ki. Peremén belül beütögetett pontkörök díszítik (2. kép, 1.).

³ Wolf 2014. 71–72. o.

⁴ A mérlegserpenyőt a restaurálás során hajtogatták szét.

Hasonlóan pontkörrel díszített az óbudai,⁵ a turai,⁶ valamint az ócsai mérleg serpenyője is.⁷ Gyakori ez a díszítőmotívum az európai leletanyagban is, mind a mérlegkarokon, mind a serpenyőkön.⁸

A hazai leletek között a pénzváltó mérlegek egészen a közelmúltig igen ritkának számítottak. Ezért azoknak a lelőhelyeknek, ahol előkerültek, különös jelentőséget tulajdonított a kutatás, a mérlegek tulajdonosaiban pedig elsősorban királyi pénzváltókat, ötvösöket, esetleg kereskedőket véltek látni. Az újabb ásatások – és nem utolsósorban a fémkereső detektoros kutatások – során azonban a mérlegekhez tartozó tárgyak száma ugrásszerűen megnőtt. Kítűnt, hogy nem tekinthetjük őket unikális leleteknek, noha természetesen egyszerű háztartási eszközöknek sem.⁹

A X–XIV. századi Európában használt kézi mérlegeket Heiko Steuer gyűjtötte össze és osztályozta. A típusba sorolás alapját a mérlegkarok kialakítása és díszítése képezte.¹⁰ Mínthogy Hejőkeresztúron nem kerültek elő mérlegkarok, leleteinket nem lehet egyértelműen típusba sorolni. Csak feltételezhető, hogy a hazánkban eddig előkerült példányokhoz hasonlóan, ezek is elsősorban a 8. típusba tartozhattak.¹¹ Az általa 7–8. típusba sorolt európai mérlegek időrendjét vizsgálva Steuer megállapította, hogy részben a XI–XII. század első felére, részben pedig a XII–XIII. századra keltezték őket. A két idősík között, a XII. század közepén azonban hiátus mutatkozik a mérlegek használatában. Ennek egyik lehetséges magyarázatát abban látta, hogy a mérlegeket a XII. században nem is elsősorban a pénzváltók használták az ezüst, hanem inkább a kereskedők a fűszerek és egyéb áruk mérésére.¹² Ennek azonban, legalábbis hazai viszonyaink között, véleményem szerint több érv is ellene mond. A mérlegek kis mérete eleve lehetetlenné teszi, hogy az „egyéb áruk” tág körét mérjék rajtuk. Ami pedig a fűszerkereskedelmet illeti, kétséges, hogy arra igény és fizetőképesség lett volna olyan széles körben, a királyi központoktól az egyszerű falvakig, mint ahonnan a mérlegek előkerültek.

A korszak pénzügyi viszonyai viszont annál inkább megkívánták a mérlegek használatát. A XII. században Európa-szerte értéktelen ezüstpénzek voltak forgalomban. Ennek következtében a század második felétől a számlált pénz helyét a súly szerint mért veretlen ezüst foglalta el. A törvényes ezüst valutát a gyakorlatban használt ezüst rúdvaluta hátterbe szorította. A XII. század második, és a XIII. század első felében hazánkban is a mérlegelt ezüstrúd volt a legkedveltebb fizetési eszköz. A veretlen ezüst volt a kor igazi értékpénze.¹³ Ez pedig feltétlenül megkívánta a mérlegek használatát.

A falusi objektumokban, a templom körüli temetők sírjaiban obulusként lelt érmék, valamint a tatárjáráshoz kapcsolható, elrejtett kincsleletek azt bizonyítják, hogy a XIII.

⁵ Méri 1954. 110–111. o.

⁶ Miklós 1991. 437. o.

⁷ Rosta 2017. 137. o.

⁸ Steuer 1997. Abb. 28–29, 86b, 96, 98–99, 100–101, 103–104, 114, 138, 149–150, 152–153a–b, 155–156a–b, 157–160.

⁹ A közelmúltban Rosta Szabolcs gyűjtötte össze az eddig előkerült és publikált példányokat. Vö. Rosta 2017. Gondos munkája felment a leletek újbóli számbavételének kötelezettsége alól.

¹⁰ Steuer 1997. 21–44. o.

¹¹ Steuer 1997. 226–228. o., Abb. 164a–c.

¹² Steuer 1997. 224. o.

¹³ Hóman 1916. 279–280. o.; Gyöngyössy 2006. 232., 236. o.; V. Székely 2014. 333. o. (Korábbi irodalommal.)

század közepén a pénzgazdálkodás hazánkban falusi szinten is általánosan elterjedt és fejlett volt.¹⁴ Ezt megerősítik az újabb ásatásokon – olyan falusi miliőben, mint például Hejőkeresztúr – feltűnő pénzváltó mérlegek is. Úgy véljük tehát, hogy a pénzváltó mérlegek a XII. század második és a XIII. század első felében egyszerűen a fizetés szükség-szerű eszközei voltak, s mint ilyeneket általánosan használták az egész Magyar Királyság területén, valamennyi településtípuson.

Az újabb leletek vizsgálata során Rosta Szabolcs megállapította, hogy eddigi adataink azt mutatják, hogy a kétkarú, csuklós kézi mérlegek használata hazánkban lezárult a XIII. század folyamán. A hiteles körülmények között feltárt mérlegalkatrészek kivétel nélkül összefüggésbe hozhatók a tatárjárással. Ennek okát abban látta, hogy ekkor értékeiket hátrahagyva menekültek vagy elpusztultak az emberek.¹⁵ Összhangban áll ez a kor-szak pénzgazdálkodásával kapcsolatos ismereteinkkel is. Mert bár a XIV. század elejéig a pénzforgalomban, hazánkban is túlnyomórészt a veretlen ezüstöt használták, a XIII. század második felében az ezüstrúd mindinkább háttérbe szorult. A király által veretett pénz ismét értékpénz lett.¹⁶

Pénzváltó mérlegeink közül egyelőre egyet vizsgáltunk meg. A vizsgálati eredmények jelenleg csak a pétermonostoriakkal vethetők egybe.

Tálak

Másodsorban a használati tárgyak egy csoportját, a tálakat vettük vizsgálat alá, melyekből a lelőhelyen több kisebb-nagyobb töredék is napvilágot látott. A 30. házból került elő egy körülbelül 27 cm átmérőjű, csonkakúp alakú tál 9×11,2 cm-es töredéke. Enyhén kihajló pereménél a lemez vastagsága 1 mm. Az edény oldala felé a lemez vékonyodik, 0,5-0,6 mm. Külső és belső felülete egyaránt arra mutat, hogy trébeléssel készítették (3. kép, 1.).

Valószínűleg a nagyobb méretű tál pereméből származik az a 13×5 cm-es töredék is, amely szintén a 30. házban található. A töredék egyenes, nem ívelődik, a lemezzvastagsága a peremnél 1 mm, lejjebb 0,5 mm. A töredék kis mérete miatt a készítés technikájára nem lehet következtetni. A peremet kívül beponcolt, fekvő V alakú díszítéssel látták el (3. kép, 2.).

A 30. házban egy további töredékes, díszítetlen tálal is leltünk. Átmérője 25,5 cm, magassága 5,5 cm. Lemezzvastagsága 2 mm, feltehetően nyomópadon készült, ennek jelei azonban nem látszanak a tárgyon. Pereme keskeny, vízszintesen kihajlik (3. kép, 3.).

A 31. objektumból egy, az előzőnél nagyobb, csaknem ép, ugyancsak díszítetlen tál látott napvilágot. Átmérője 33 cm, magassága 6 cm 2 mm vastag lemezből készült, feltehetőleg szintén nyomópadon, bár ennek nyomai szabad szemmel szintén nem láthatók a tárgyon. A mikroszkópos vizsgálat azonban igazolta ezt a készítési módot. Keskeny pereme vízszintesen kihajlik (4. kép).

¹⁴ Laszlovszky 2003. 460–461. o.; Tóth 2007. 80. o.; V. Székely 2014. 333., 335. o.

¹⁵ Rosta 2017. 145., 147–148. o.

¹⁶ Hóman 1916. 316–317. o.; Gyöngyössy 2006. 273., 237–238. o.

Míg az előbbi két edényhez hasonló a szakirodalomban egyelőre nem találtunk, nagyobb méretű tálaink analógiáit Cegléd-Madarászhalomról,¹⁷ illetve Tiszaörvényről¹⁸ ismerjük. Mindkettő a tatárjáráskor elrejtett leletegyüttesből származik. Egy további, ismeretlen körülmények között előkerült tálat a Nemzeti Múzeum is őriz.¹⁹ Feltehetőleg hasonló tál darabja lehetett a kecskemét–árvaházi töredék is, mely más konyhai felszereléssel, edényekkel, vas háromlábbal együtt került elő.²⁰ Ismeretes továbbá egy ugyancsak díszítetlen példány Kiskunhalasról is.²¹

Mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom meglehetősen sokat foglalkozott a hejőkeresztúriakhoz hasonló, de vésett díszű tálakkal.²² A hazai darabok leggyakoribb ábrázolása alapján a magyar szakirodalom bűn- és erénytálaknak nevezi ezt a tárgycsoportot. A leletek korát illetően egységes a kutatók véleménye, a XII. század közepétől a XIII. század közepéig datálják őket,²³ az ábrázolások eredetéről, a tárgyak készítés helyéről és elterjedési területéről, illetve rendeltetéséről azonban vita folyik. Jelenlegi tudásunk szerint e tálak eredeti, jó minőségű ábrázolással készült példányait a Harz hegység érclelőhelyeire támaszkodó műhelyekben készíthették. E mives darabok azonban nem jellemzőek a kárpát-medencei anyagra. Feltehető, hogy olcsóbb, kevésbé kidolgozott, elnagyolt rajzú másolataik, melyeket az óriási elterjedési területen belül több helyen is gyárthattak, kereskedelmi úton juthattak el a középkori Magyar Királyságba. Emellett bizonyos jelek arra mutatnak, hogy hazai mesterek is másolták őket.²⁴

A tálak rendeltetésével már legelső feldolgozóik is foglalkoztak. Leggyakrabban kézműves tálaknak tartották őket, egyházi és világi használatot egyaránt feltételezve róluk.²⁵ Nálunk már Hampel is felvetette világi használatuk lehetőségét.²⁶ Bóna István hívta fel azonban a figyelmet arra a kétségtelen tényre, hogy a vésett díszű tálak többsége Közép- és Kelet-Európa-szerte, hazánkban is, városi és falusi lakóházak romjai közül került elő, és ez önmagában is kétségessé teszi liturgikus tárgyként való meghatározásukat.²⁷ Az újabb leletek vizsgálata során hasonló véleményt fogalmazott meg Biczó Piroska²⁸ és Szatmári Imre is.²⁹ S bár korábban is volt rá adatunk,³⁰ a legújabb leletek azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a tálakat minden további nélkül felhasználták másodlagos funkcióban is. Újabbán Budapest-Csepel szigetről,³¹ Pétermostoráról, illetve Bácsalmás–Óalmás területéről ismerünk másodlagos funkciójú, az utóbbi két esetben pénzváltó mérleg ser-

¹⁷ Topál 1972. 92. o. 20. kép; Gulyás 2007. 53. o.

¹⁸ Horváth 1970. 132. o. 5. kép 9.; Wolf 2007. 98. o.

¹⁹ Lovag 1999. 80. o. Kat.197, ABB. 197.

²⁰ Szabó 1938. 16., 38. o., 8. kép.

²¹ Kovács 1961. 9. o., 51. jegyz.

²² Kövér 1904.; Kovács 1961.; Poklewski 1961.; Даркевич 1966.; Даркевич 1970.; Lovag 1972.; Lovag 1979.; Bóna – Nováki 1982.; Biczó 1992.; Hatházi 2004.; Müller 2011.; Szatmári 2014.

²³ Szabó 1938. 16. o.; Kovács 1961. 10. o.; Lovag 1972. 219. o.; Bóna – Nováki 1982. 103–104. o., 21. jegyz.; Biczó 1992. 103–104. o.; Szatmári 2014. 183. o.

²⁴ Kovács 1961. 8–9. o.; Lovag 1979. 22. o.; Hatházi 2004. 99. o.; Szatmári 2014. 188–189. o.

²⁵ Lovag 1972. 220. o.; Lovag 1979. 20–22. o.; Biczó 1992. 101. o., 61–62. jegyz.

²⁶ Kövér 1904. 50. o.

²⁷ Bóna – Nováki 1982. 103–104. o., 21. jegyz.

²⁸ Biczó 1992. 101. o. (Korábbi irodalommal.)

²⁹ Szatmári 2014. 189. o.

³⁰ Biczó 1992. 93. o. (További irodalommal.)

³¹ Szigeti 2016. 105–106. o.

penyőjévé átalakított vésett díszű tálakat.³² Nem övezte tehát olyan tisztelet őket, mint a többi, biztosan liturgikus tárgyakként meghatározható darabot, amelyek éppen e tisztelet révén maradtak fenn napjainkig.

Jelenleg nem világos, hogy az egyelőre kisszámú, a hejőkeresztúriakhoz hasonló, díszítetlen tálal ugyanabba a típusba sorolhatjuk-e, mint a vésett díszűeket, noha formájuk, méretük és készítési módjuk megegyezik azokkal. Ahol ismert e díszítetlen tálak lelőhelye, ott kétség kívül települési rétegekből kerültek elő, ami használati tárgy funkciójukra mutat. Úgy vélem, ezt az elképzelést erősítik meg az archaeometriai kutatások eredményei is.

Liturgikus tárgy (?)

Végül egy bizonytalan funkciójú tárgyat mutatunk be, amely elsősorban az anyagösszetétele alapján érdemel különös figyelmet. A 48. objektumból, egy gödörből került elő. Alakja hengeres, felfelé keskenyedik, törött, jelenlegi magassága 6 cm. Alul nyitott, belsejében egy keskeny pereme van, átmérője 38 mm. Alsó egyharmadát egy 7×3 mm-es ovális lyuk töri át (5. kép). Hasonló darabot a publikált anyagban egyelőre nem találtunk, leginkább azonban azoknak a keresztteknek a köpűs szárához hasonlít, amelyeket a bele illeszthető rúd segítségével a körmenetekben hordoztak. Ilyen például a III. Béla sírjából előkerült példány, vagy a csajági darab, illetve egy ismeretlen lelőhelyű kereszt a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.³³ Ezekkel azonban, amint az alább részletesen ismertetjük, anyagát és készítőtechnikáját tekintve nem egyezik. De éppen az anyaga miatt nem gondolhatunk arra sem, hogy fegyver, például lándzsa köpűs szára lehetett volna.

A fémtárgyak vizsgálati eljárása

A bronztárgyakból restaurátor által vett mintákat vizsgáltuk. A mintavétel során a tárgyakból apró részeket távolított el a restaurátor, melynek javítása, pótlása könnyen elvégezhető. A vizsgált tárgyak mindegyike töredékes volt, a minták eltávolítása a sérült részekből történt. Metallográfiai vizsgálathoz készítettük elő a mintákat. Minden esetben az anyag keresztmetszetét vizsgáltuk. A tárgyak jellegéből következően ezek kis-méretű felületek. A mintákat hidegen kötő kétkomponensű gyantába ágyaztuk be, majd mechanikusan csiszoltuk és políroztuk egyre finomodó csiszolóanyaggal. A polírozást 1 µm szemcsészetű gyémántpasztával fejeztük be. A mintát kálium-dikromát vizes oldatában marattuk. A vegyszer erősen oxidáló, a felületen optikai aktivitással rendelkező oxidréteget hoz létre, miközben az eltérő minőségű fázisokat kiemeli. Az optikai aktivitás a szemcseszerkezet megjelenítésében játszik jelentős szerepet, polarizált fényű megvilágításban a szemcsék különböző színekben látszódnak. Az optikai mikroszkópi megfigyeléshez Zeiss AxioImager M1m mikroszkópot használtunk. A fázisok azonosításához, az összetétel becsléséhez Zeiss EvoMa 10 pásztázó elektronmikroszkópra szerelt Edax

³² Rosta 2017. 133–134., 136. o., 1–2. kép.

³³ Lovag 1999. 32. o., Kat. 42, Abb. 42; 35. o., Kat. 49., Abb 49; 38. o., Kat. 57., Abb. 57 a–b.

energiadiszperz mikroszondát alkalmaztunk. Az optikai felvételek és a SEM-EDS elemzések alapján a tárgyak anyagát és állapotát írtuk le, amit felhasználunk a lelőhely ismeretetének kiegészítésére, feltételezéseink alátámasztására.

A vizsgált tárgyak és metallográfiai leírásuk

A 84. objektumból előkerült, erősen korrodált pénzváltó mérleg serpenyőjéből (2. kép, 1.) a jelölt ponton vettünk mintát (6a. kép), amelynek optikai mikroszkópi képen egy hideg képlékenyen alakított állapotot azonosítottunk (6b. kép). A lemeztermék utolsó készítési fázisa kalapálás volt. A minta egy helyén nagyobb, feltehetően utólagos helyi alakítás okozta nyomókúpok láthatók. Ebből arra következtethetünk, hogy a tárgy használatban volt. A mikroszerkezetben már az optikai felvételen is láthatók zárványok. A SEM felvételeken (6c, 1. és 2. kép) a zárványok világosak és sötétek a rendszámérzékeny felvételeken. A világos zárványok ólom fázisok. A réz sem olvadék, sem szilárd állapotban nem oldja az ólmot, önálló fázisként található meg a mikroszerkezetben. Kis olvadáspontjának köszönhetően alacsony hőmérsékleten a kristályosodás utolsó szakaszában szilárdul meg. Ismert tulajdonsága az ólomnak, hogy szilárdsága kicsi, ezért a képlékeny alakítás során az anyagáramlásnak megfelelően a kristályosodott ólomfázis alakja is eltorzul. A keresztmetszeti képen elnyújtott alakja látható. Nyújtottsága árulkodik a lemeztermék öntött állapothoz viszonyított összes alakításáról. A mikroszkópi képen látjuk, hogy a lemez jelentős nyújtást kapott. Az ötvözők alig detektálhatók az ólom fázisban, így az a réz összetevő szennyezőjeként azonosítható. A szürke fázisok réz-szilfid zárványok, ami a réz összetevő kohósításakor záródott a fémbe. Mennyiségét tekintve kevesebb található a fémbe, mint az ólom zárványok, azonban meg kell jegyeznünk, hogy az egész tárgyban kevés zárvány látható. Zárványmentes területen elemezve az alapmátrixot 4,8w% ón és 5,4w% cink mennyiséget mérünk. Mind a két ötvöző jelentősen növeli a réz szilárdságát. A mért összetétel közeli értéket mutat a Rost Szabolcs munkájában található mérlegserpenyők elemzési eredményeivel.³⁴ Ez megerősíti, hogy a vizsgált töredék is egy mérlegserpenyő darabja.

A 30. házban felt, peremén fekvő V alakú díszítéssel ellátott táltöredék (3. kép 2, 7a. kép) lágyított állapotú, apró újrakristályosodott szemcsék alkotják a mikroszerkezetet (7b. kép). A szemcsék nehezen kivehetők a sok apró fázistól. Az összetételét tekintve 6,29w% ónt és 4,04w% vasat tartalmaz. A vas kis mértékben növeli a szilárdságot, és a hidegalakíthatóságot is javítja. Mint modern ötvözetet az elektronika használja, mert a vas a villamos vezetőképességét is javítja, emellett tűzi úton kiválóan ónozható, forrasztható. Látható, hogy leginkább a modern technika alkalmazza ezt az ötvözetet, azonban korai előfordulása más lelőhelyen is azonosítható.³⁵ Csak fém fémrel történő ötvözéssel alakítható ki. A réz a vasat csak nagyon korlátozottan oldja, azonban a vas olvadáspontja magasabb, mint a rézé. Az apró fázisok vaskiválások. A minta felületén ónozásra utaló jeleket nem találtunk. Nagyon kis mennyiségben apró ólom fázisok ugyancsak láthatók az elektronmikroszkópi képen (7c. kép). A modern ötvözetek nem tartalmaznak ónt a vas mellett és ólomszennyezésük sincs, ezért a táldarabot kétség-

³⁴ Rosta 2017. 133–136. o.

³⁵ Zhang et al. 2016.

kívül Árpád-korinak tarthatjuk. Összetételét tekintve azonban mindenképp kiemelten kezeljük a töredékek sorában. A különleges ötvözet alkalmazása itt valószínűsíthetően az önozhatósága miatt történt.

Az ugyancsak a 30. házban lelt, csonkakúp alakú tál tiszta réz, ólom szennyezéssel (3. kép, 1, 8a. kép). Összetételét tekintve 1,14w% ólmot, 0,66w% antimont és 0,6w% arzént tartalmaz. Meg kell jegyezzük, hogy ilyen kis mennyiség esetén az EDS eredményeiből mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy az ötvözet tartalmazza ezt a két elemet. Az ólom a már korábban bemutatott apró ólom fázisok formájában van jelen a mikroszerkezetben (8c. kép). Az antimon és az arzén vélhetően az érc alkotójaként került a fémbe az alapanyag készítésekor. Magát az alapanyagot mindenképp tiszta vörösrézként kell azonosítani. A szemcsék fel tudjuk fedezni a mikroszerkezetben polarizált megvilágításban, de annak deformációja is jól kivehető (8b. kép). A mintavétel helyét tekintve ez a deformáció vélhetően utólagosan keletkezett, és nem a készítőtechnika része. A tál anyaga az összetételt és az állapotot tekintve kis szilárdságú lemez.

A két kisebb töredékek mellett további két bronztálból vett mintát is vizsgáltunk. Az egyik bronztál erősen korrodált töredék, a másik már egy helyreállított tárgy. A helyreállítás során készült kiegészítés jól látható, ezért az eredeti anyagból sikerült mintát venni. Mindkét tál esetén ugyancsak az állapot és az anyag volt a vizsgálat fő tárgya. Azonban ezúttal ismert volt a tárgy, ezért felhasználási célú nyomokat is kerestünk: a tálat használhatták-e főzésre, melegítésre vagy sem. A kérdés megválaszolásában a korrózió jellege tud támpontot adni.

A 31. objektumból előkerült bronztál (4. kép, 9a. kép) a mai nevezéktan szerint inkább sárgaréz, mivel 2,97w% ónt, 10,04w% cinket és 1,98w% ólmot tartalmaz. A cinktartalom rendkívül jó szilárdságot és korrózióállóságot biztosít az ötvözetnek. A tárgy jellegéből és az ötvözetből is adódik, hogy a hideg képlékeny alakítás kulcsszerepet játszott a készítésében. Ennek ellenére lágyított szemcseszerkezet látunk az ötvözetben, amit újrakristályosodott szemcsék építenek fel (9c. kép). Ez arra utal, hogy a tárgy magas hőmérsékleten volt a készítés után. A szemcséi viszonylag nagyok. A cinkötvözés egyik kedvező tulajdonsága, hogy rendkívül lassítja a réz magas hőmérsékleten bekövetkező szemcsedurvulását. A szemcseméretet tekintve akár huzamosabb időt is tölthetett a tál magas hőmérsékleten. Az optikai mikroszkópi felvételeken zárványokat nem látunk, azonban a SEM felvételen feltűnnek az ólomfázis fehér foltjai (9b. kép). Ami a tál anyagát megkülönbözteti az előző vizsgált töredékektől, hogy az ólomfázis szinte teljesen szabályos gömb alakot vett fel. Ez is abban az esetben lehetséges, ha a tál anyaga huzamosabb időt töltött magas hőmérsékleten a készítés után. A lágyító hőkezelést kizárjuk, mert annak nem kell hosszúnak lennie, hogy a tárgy a kalapálás után újra-kristályosodjon, vélhetően ez a használat során következett be. Azaz az edényben főztek, melegítettek. Erre utaló jel a korrózió is. A felülettől induló szemcsehatármenti korrózió indult meg. Látható, hogy a lemez két felületét nem azonos mértékben terheli a korrózió, a képen a felső felület erősebben korrodált (9d. kép). A réz termékekbe az oxigén a szemcsehatárok mentén bediffundál oxidáló környezetben, ahol Cu-Cu₂O eutektikumot képezhet, ami a korróziós folyamatot gyorsítja. Természetesen azon a felületen erősebb ez a folyamat, amit nagyobb mértékben ért az oxidáló közeg, azaz ami szabadon volt a tűzhely felé. A vizsgálatok alapján feltételezzük, hogy a tálat főzésre is használták.

A 30. ház ülőgödében fellelt tál (4. kép, 10a. kép) esetében is hasonló eredményeket találunk. A mikroszerkezet nagyméretű újrakristályosodott szemcsékből áll (10b. kép). Nagyobb mennyiségben látható ólomfázis a SEM felvételen. Ugyan nem szabályos gömbök, de nyújtottak sem (10c. kép). Ez az ólomfázis által kis mértékben oldott ötvözőelemeknek köszönhető, továbbá a rövidebb idejű magas hőmérsékletű kitétség is okozhatja a be nem fejeződött gömbösödést. Az ötvözet 4,85w% cinket és 2,4w% ónt tartalmaz. Kisebb ötvözőtartalom mint az előző tál. Ez is az oka annak, hogy kisebb feltételezett hőkitettséggel mellett hasonlóan nagyméretű szemcséket látunk a mikroszerkezetben. Ebben az esetben sokkal intenzívebb korróziós hatást azonosítunk, azonban a lemez két felületének eltérése jól látható. Ennek okán – akárcsak a másik tál esetében – itt is feltételezhetjük, hogy főzésre is használták. Maga az összetétel elég pontos párhuzamot mutat Biczó Piroska bátmonostori román kori táltöredékeivel.³⁶

A vizsgálatsorozat utolsó darabja a 48. objektumból került elő (5. kép, 11a. kép), feltételezésünk szerint valamely tárgynak a bronzból készült köpús szárvége lehetett. A minta mikroszerkezetét megvizsgálva azonban egy nagyon érdekes anyag tárul elénk. Rendkívül vékony, ~0,2mm bronzlemez és ~1mm vaslemez váltották egymást szendvicsszerkezetben (11c. kép). Természetesen a vas erős korróziója miatt a rétegek pontos vastagsága nem állapítható meg (11b. kép). Annyi bizonyos, hogy az egyik réteg a korábban már bemutatott vas tartalmú bronz lemez, 4,1-4,4w% ón és 1,8-2,0w% közötti vastartalommal. A korrózió miatt a vaslemezeken helyén vasoxidokat találunk, és részben a korrózió, részben az előkészítés miatt mindenhol kimutatható a réz és ón tartalom is. Azonban lágvas lemezekről van szó. Egy helyen még fayalitos zárvány³⁷ is megfigyeltünk a mintában. A lemezek mikroszerkezete már nem mutatható ki, nem vizsgálható, csakúgy, mint a tárgy eredeti külső megjelenése. Ennek a felépítésnek azonban más magyarázatát nem találjuk, minthogy díszes megjelenést biztosítson a tárgynak. Maga az elkészítése nagy hozzáértést, mestermunkát igényelt. Mindenképpen különleges tárgynak tekinthetjük. A mintában három-három réteget látunk a különböző lemezekből, azonban a vastagabb részein akár több réteg is válthatta egymást.

Összegzés

A tárgyak fenti leírásából látható, hogy szinte mindegyikük különböző alapanyagból készült. Találunk köztük fémtechnológiai szemmel egyszerű és bonyolult szerkezetű különleges darabot is. Egyszerű bronz, sárgaréz és különleges vasötvözés is azonosítható. Mindez arra enged következtetni, hogy a településnek nem volt saját fémművessége, a tárgyak máshol készültek, illetve vásárolt termékek, amelyek különböző helyekről származtak. A speciális tárgyak azt mutatják, hogy a településen élénk kereskedelem folyt, a helyiek pedig elég tehetősek voltak ahhoz, hogy a különlegesebb darabokat is megvásárolhassák.

Visszatérve a két nagyobb, díszítés nélküli tálunkra: megállapíthatjuk, hogy minden kétséget kizárólag háztartási eszközök voltak, főztek bennük. Ugyanakkor formájuk, méretük, készítéstechnikájuk és amint a fentiekből kitűnik, alapanyagösszetételük is megegyezik a vésett díszű tálakéval. Ezt a bátmonostori darabok egyértelműen igazolják.

³⁶ Biczó 1992. 94. o.

³⁷ Fayalitos zárvány: kohósodási eredetű vas-szilikát salakbezáródás.

Úgy véljük tehát, hogy a vésett díszű és díszítetlen tálak ugyanabba a típusba tartoztak, ugyanazok a műhelyek készíthették őket. A kérdés azonban továbbra is az, hogy a díszítetlen és a vésett díszű tálakat eleve különböző felhasználók számára gyártották, vagy a felhasználás módja kizárólag a vásárlótól függött.

A további táltöredékek megerősítik, hogy a késő Árpád-korban a falusi háztartások is meglehetősen jól felszereltek voltak. A kerámia és egyéb, romlandó anyagú (fa, háncs stb.) eszközökön kívül távolsági kereskedelemből származó, a korban jelentős értéket képviselő fém tárgyakat is használtak, mert a fegyverek nem elsősorban az itt élő a falusiak, hanem a muhi csatából menekülők hagyatékaik. Nem bizonyult tehát időtállóknak az a megállapítás, miszerint a korszak falvainak ránk maradt leletanyaga kevés és nem változatos, háztartásokban pedig ugyancsak kevés és nem változatos formájú edényt használtak.³⁸

BIBLIOGRÁFIA

- Biczó* 1992. *Biczó Piroska*: Román kori táltöredék Bátmonostorról. Schalenbruchstücke aus dem romanischen zeitalter aus Bátmonostor. *Cumania*, 13. (1992) 87–111. o.
- Bóna – Nováki* 1982. *Bóna István – Nováki Gyula*: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. • Alpár eine bronzzeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania*, 7. (1982) 17–106. o.
- Даркевич* 1966. *Даркевич, В. П.*: Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). (Археология СССР. Свод археологических источников Е1-57.) Москва, 1966.
- Даркевич* 1970. *Даркевич, В. П.*: Новые находки романских бронзовых чаш. In: Древние славяне и их соседи. (Отв. ред. Ю. В. Кухаренко. Материалы и исследования по археологии СССР 176.) Москва, 1970. 150–153. o.
- Gulyás* 2014. *Gulyás Gyöngyi*: Egy elpusztult falu Cegléd határában (Pest megye) In: A tatárjárás (1241–42). Szerk. *Ritoók Ágnes, Garam Éva*. Budapest, 2007. 52–53. o.
- Gyöngyössy* 2006. *Gyöngyössy Márton*: Magyar pénztörténet (1000–1526) In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerk. *Ferenczi László, Laszlovszky József, Szabó Péter*. Budapest, 2006. 227–286. o.
- Hatházi* 2004. *Hatházi Gábor*: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. (Opuscula Hungarica V.) Budapest, 2004.
- Hóman* 1916. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916.

³⁸ *Méri* 1964. 45. o.; *Kovalovszki* 1980. 43., 46. o.

- Horváth* 1970. *Horváth Béla*: Előzetes jelentés az 1965–68. évi tiszaoérvényi feltárásról. – Vorbericht über die Freilegungen in Tiszaoérvény 1965–68. *Archaeológiai Értesítő*, 97. (1970) 126–134. o.
- Kovács* 1961. *Kovács Éva*: Vésett díszű románkori bronztálak Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 10. (1961) 1–13. o.
- Kovalovszki* 1980. *Kovalovszki Júlia*: Településátadások Tiszaeszlar–Bashalmon. – Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlar–Bashalom. (Bronzezeit, 3–4. und 11–13. Jahrhundert.) (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest, 1980.
- Kövé* 1904. *Kövé Béla*: Középkori fémtálak. *Archaeológiai Értesítő*, 24. (1904) 47–50. o.
- Laszlovszky* 2003. *Laszlovszky József*: Tatárjárás és régészet. The Mongol Invasion and Archaeology. In: Tatárjárás. – The Mongol Invasion. Szerk. Nagy Balázs. Budapest, 2003. 453–468. o.
- Lovag* 1972. *Lovag Zsuzsa*: Román kori bronz tál a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményében. – Romanesque bronze dish in the Hungarian National Museum. *Folia Archeologica*, 23. (1972) 215–231. o.
- Lovag* 1979. *Lovag Zsuzsa*: Középkori bronzművesség. Budapest, 1979.
- Lovag* 1999. *Lovag Zsuzsa*: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Budapest, 1999.
- Méri* 1954. *Méri István*: Árpád-kori pénzváltó mérleg. *Folia Archeologica*, 6. (1954) 109–114. o.
- Méri* 1964. *Méri István*: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. *Régészeti Füzetek*, Ser. II. 12. (1964)
- Miklós* 1991. *Miklós Zsuzsa*: XIII. századi nemesi udvarház Tura–Szentgyörgyparton. – Der Herrenhof von Tura-Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert. *Studia Comitatus*, 22. (1991) 433–456. o.
- Müller* 2011. *Müller, Ulrich*: Hochmittelalterliche Bronzeschalen in Ostmitteleuropa. In: Eskluzywne życie dostojny pochówek w kregu kulturny elitarniej wieków srednych. Ed. Rebkowszki, Marian. Wolin, 2011. 233–261. o.
- Poklewski* 1961. *Poklewski, Tadeusz*: Misy brazowe z XI, XII i XIII wieku. (Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis nr. 9.) Lódz, 1961.
- Rosta* 2017. *Rosta Szabolcs*: Árpád-kori kézi mérlegek Pétermonostorán. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István, Weisz Boglárka. Budapest, 2017. 125–153. o.
- Steuer* 1997. *Steuer, Heiko*: Waagen und Gewichte aus dem Mittelalterlichen Schleswig. Köln, 1997.

- Szabó* 1938. *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Budapest, 1938.
- Szatmári* 2014. *Szatmári Imre*: Árpád-kori fém tálak Békés megyei gyűjteményekben. – Árpadian Age Metal Bowls in Collections of Country Békés. *Archaeológiai Értesítő*, 139. (2014) 171–192. o.
- V. Székely* 2014. *V. Székely György*: Tatárjárás és numizmatika. Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai. In: *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. *Rosta Szabolcs, V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 331–344. o.
- Szigeti* 2016. *Szigeti Judit*: Csepel „Ófalu” területén végzett telepfeltárás eredményei 1. (10–13. század) Csepel, Szabadkikötő út 1–3. Ferroport Kft. – Results of the Excavation on the Area of Csepel “Ófalu” 1. (10th–13th Century) Csepel, Szabadkikötő út 1–3. Ferroport Kft. (Budapest Régiségei XLIX.) Budapest, 2016. 89–130. o.
- Topál* 1972. *Topál Judit*: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. – Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd–Madarászhalom. *Studia Comitatus*, 1. (1972) 53–97. o.
- Tóth* 2007. *Tóth Csaba*: A tatárjárás korának pénzekkel kezelt kincsleletei. In: *A Tatárjárás (1241–42)*. Szerk. *Ritoók Ágnes, Garam Éva*. Budapest, 2007. 79–90. o.
- Wolf* 1997. *Wolf Mária*: Hejőkeresztúr–Vizekköze. In: *Utak a Múltba. Az M-3-as autópálya régészeti leletmentései. – Paths in to the Past Rescue Excavations on the M3 Motorway*. Szerk. *Radszky Pál, Kovács Tibor, Anders Alexandra*. Budapest, 1997. 143., 195–197. o.
- Wolf* 1999. *Wolf Mária*: Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában. – Ansiedlung in der Feld für Hejőkeresztúr aus der Arpaden-Zeit. In: *A Népvándorlások Fialat Kutatói 8. Találkozójának Előadásai*. Szerk. *S. Perémi Ágota*. Veszprém, 1999. 166–178. o.
- Wolf* 2007. *Wolf Mária*: Hejőkeresztúr–Vizekköze – Tatárjárás idején elpusztult település (B-A-Z. megye). In: *A Tatárjárás (1241–42)*. Szerk. *Ritoók Ágnes, Garam Éva*. Budapest, 2007. 44–47. o.
- Wolf* 2014. *Wolf Mária*: Régészeti adatok a muhi csata történetéhez. In: *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. *Rosta Szabolcs, V. Székely György*. Kecskemét, 2014. 69–80. o.
- Zhang et al.* 2016. *Junting Zhang, Xiaochao Cui – Jiankai Ma, Youhong Wang*: Study of high-strength and high-conductivity Cu–Sn–Fe alloys. *Materials Science-Poland*, 34. (2016) 1. sz. 142–147. o.

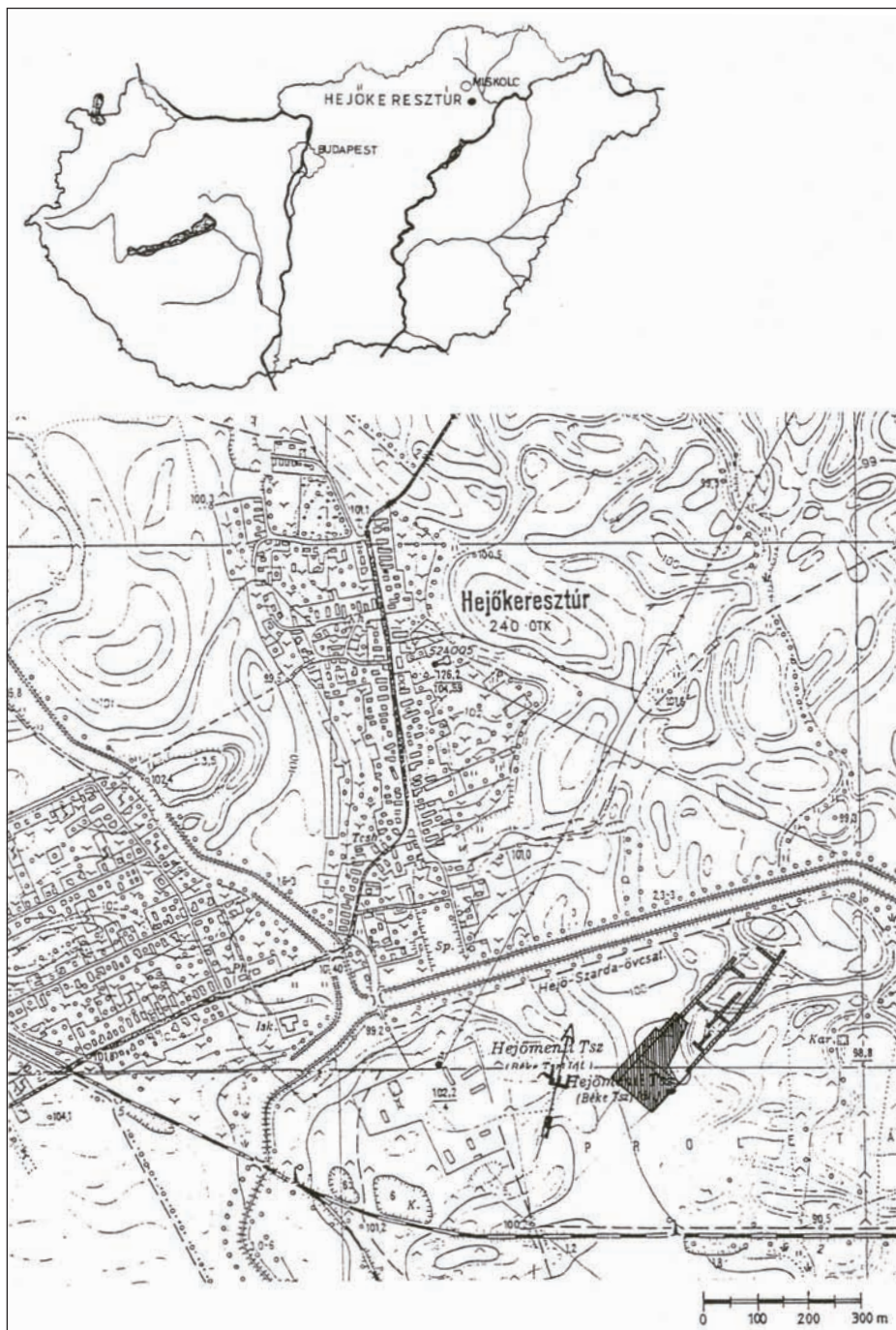
Mária Wolf – Péter Barkóczy

ARCHEOLOGICAL AND ARCHEOMETRIC STUDIES OF COPPER FINDINGS
FROM HEJŐKERESZTÚR-VIZEKKÖZE

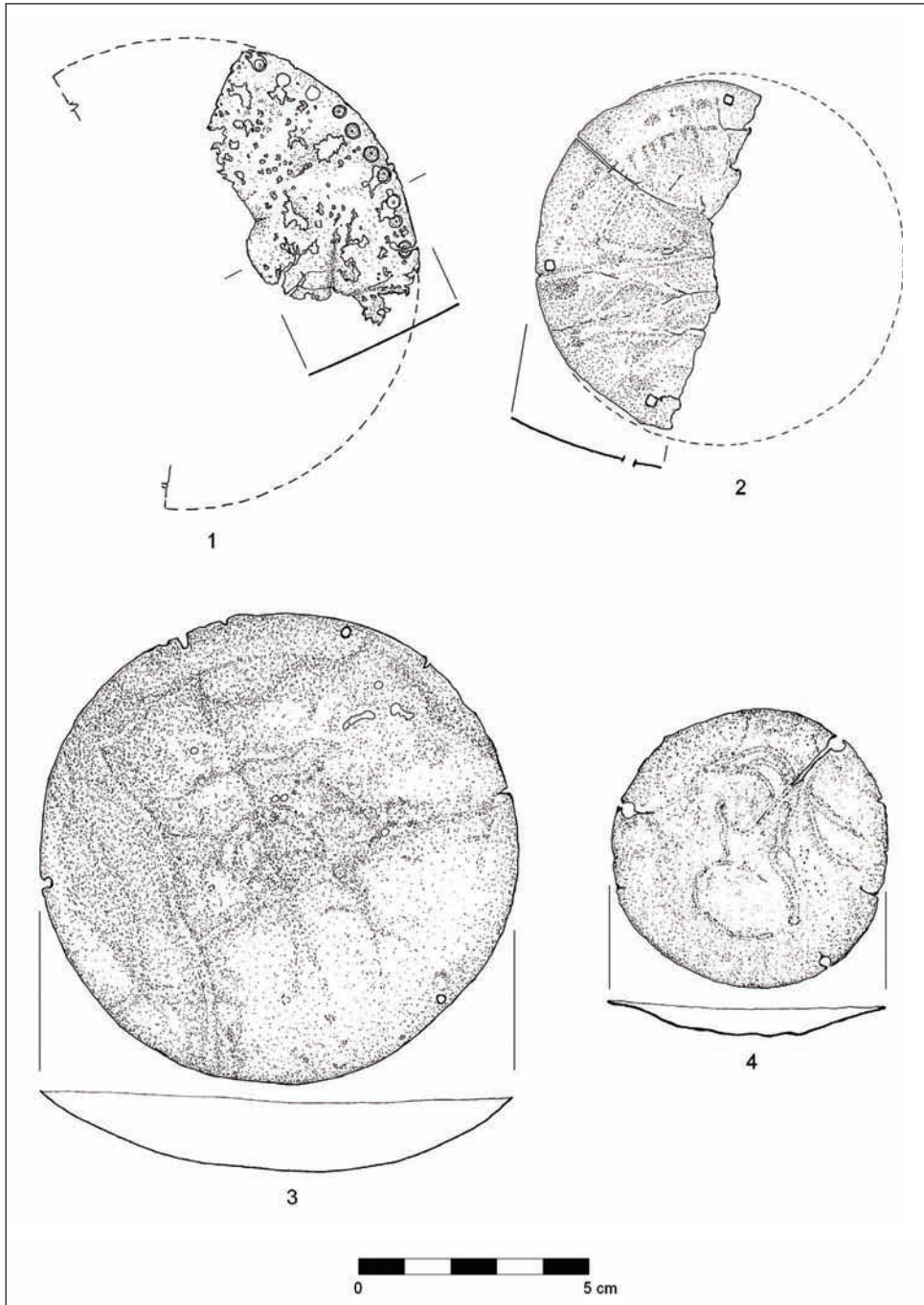
(Abstract)

The site was located about 700 m south of Hejőkeresztúr, on the current location of the M-30 motorway. The excavation was carried out in 1995–1996 and it affected about 12,000 m². The uncovered settlement was most rich in findings and objects from the late Arpad-age, late 12th and 13th centuries. Due to the high number of findings, especially iron tools, one can conclude that the settlement was abandoned very suddenly, potentially when its inhabitants fled. Most likely this was caused by the Battle of Muhi (11. April 1241), which was fought close to this area. The findings represent a combination of tools from the settlement, as well as those left by soldiers from the battle.

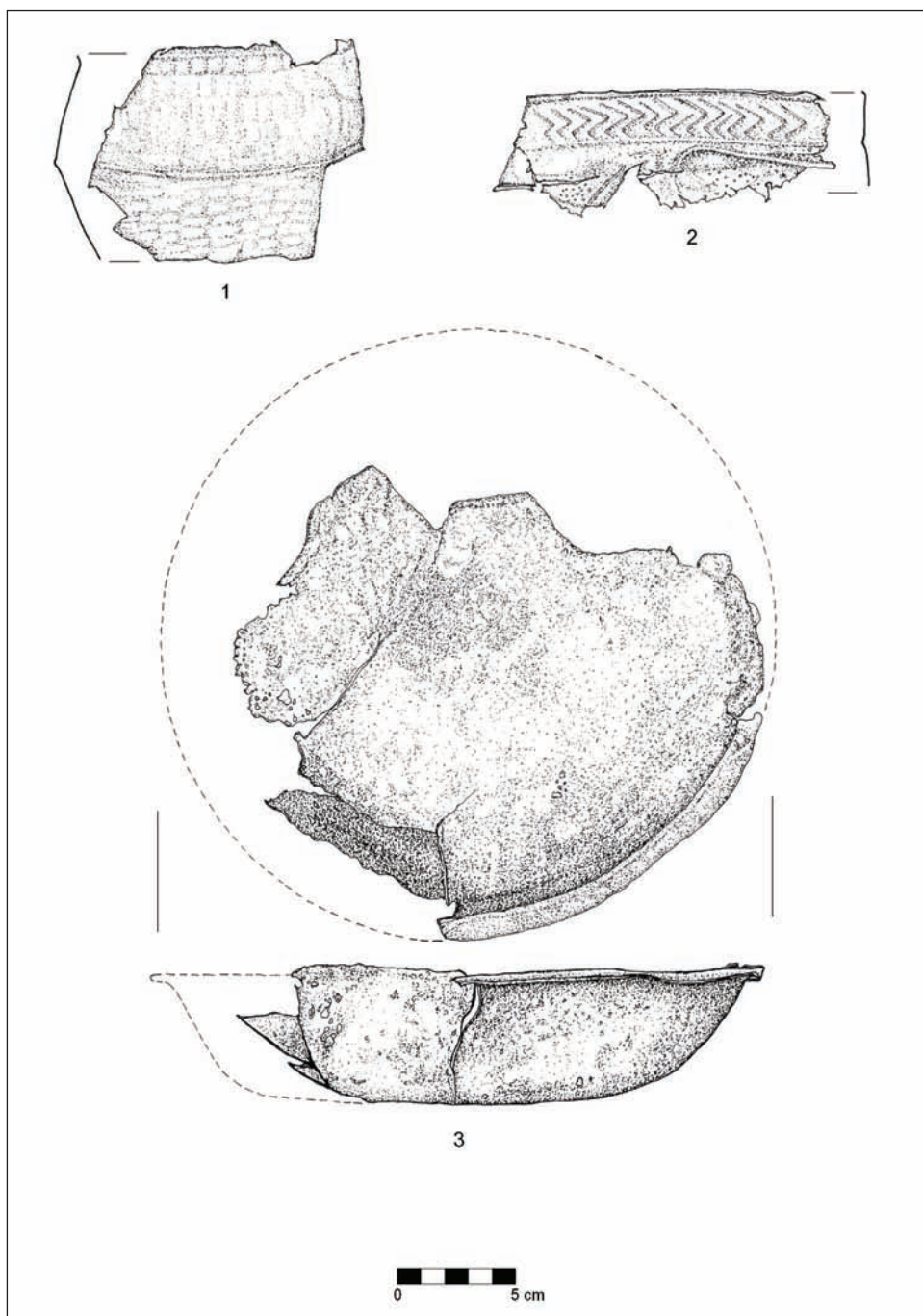
This paper describes the analysis of copper findings using archeological and metallographic methods. These findings had very different purpose. Some of them were used as day to day tools (bowls, plates for scales), jewelry or part of an apparel (rings, belts), furniture (door or chest parts), or as part of religious ceremonies. Some of these were not possible to be identified. These findings are not typical for other excavations from the Arpad-age. Their detailed examination revealed that their composition was not consistent. Some of them were made using simple, while other using more advanced technologies. This suggests, that the village didn't have its own metal workshop, these objects were produced elsewhere, but not all from the same place. Therefore we can conclude that the settlement had a busy commercial activity and the locals were affluent enough to buy cheap mass products as well as more exclusive and good quality products.

1. kép: A lelőhely Hejőkeresztúr határában

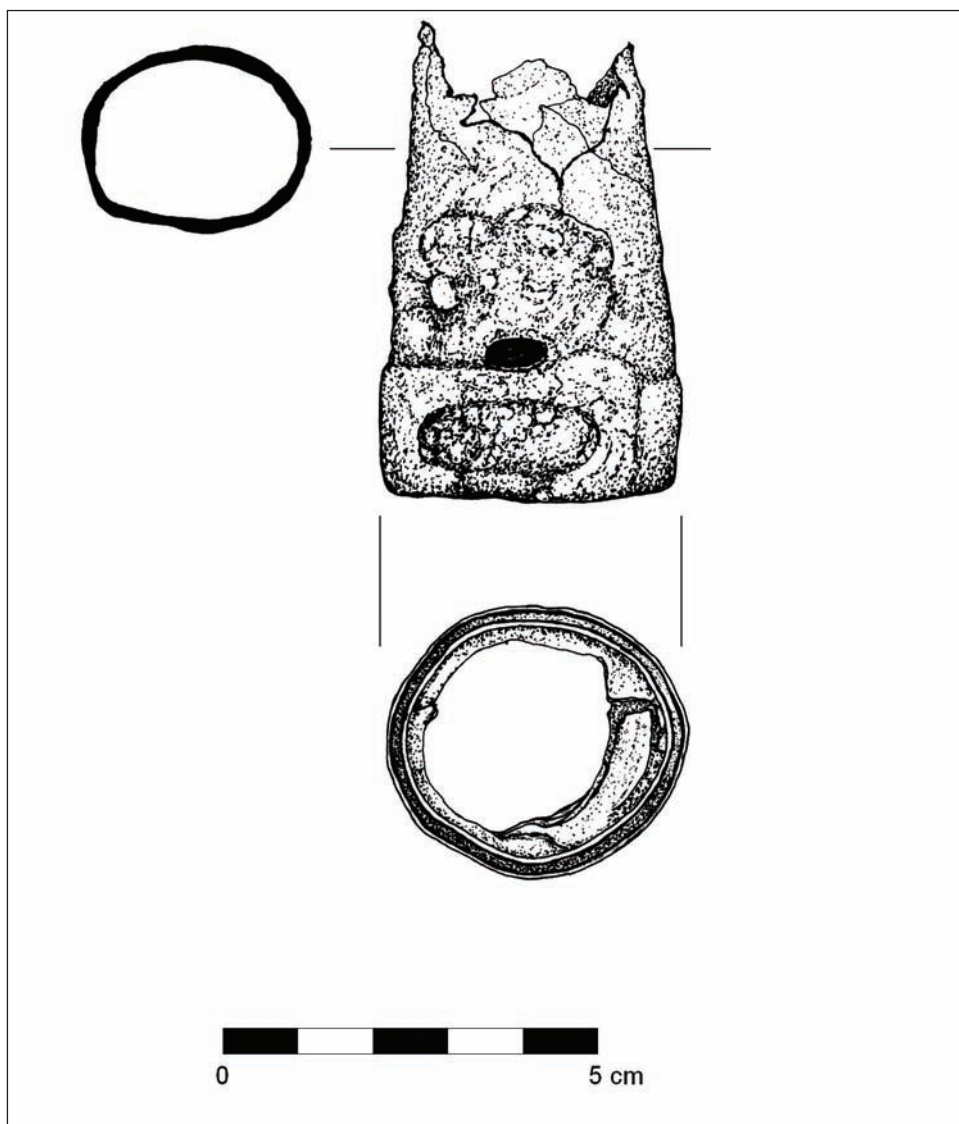
2. kép: Pénzváltó mérleg serpenyők a lelőhelyről

3. kép: A 30. házban lelt táltöredékek

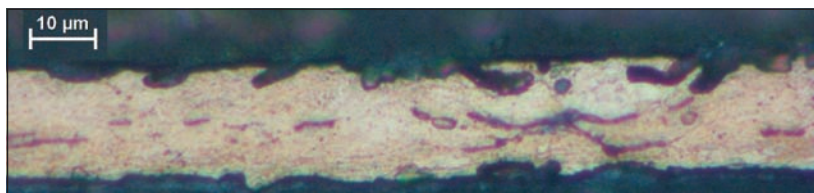
4. kép: A 31. objektumból előkerült tál

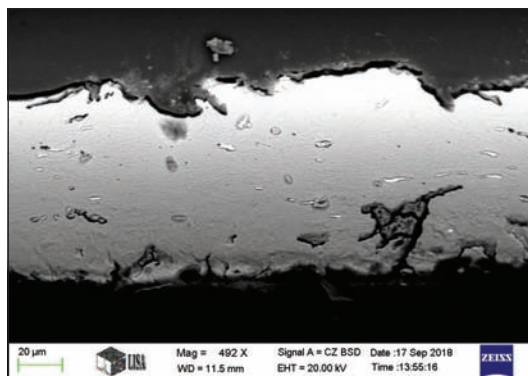
5. kép: A 48. objektumban napvilágot látott köpüs tárgy

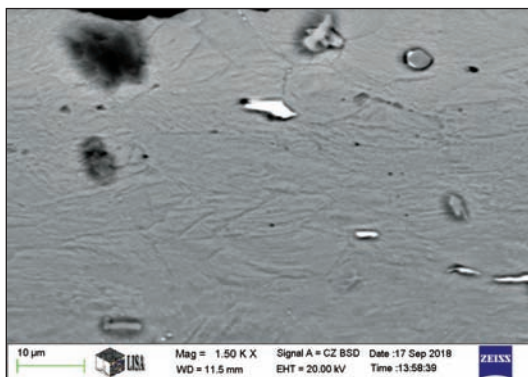
a

b

c1

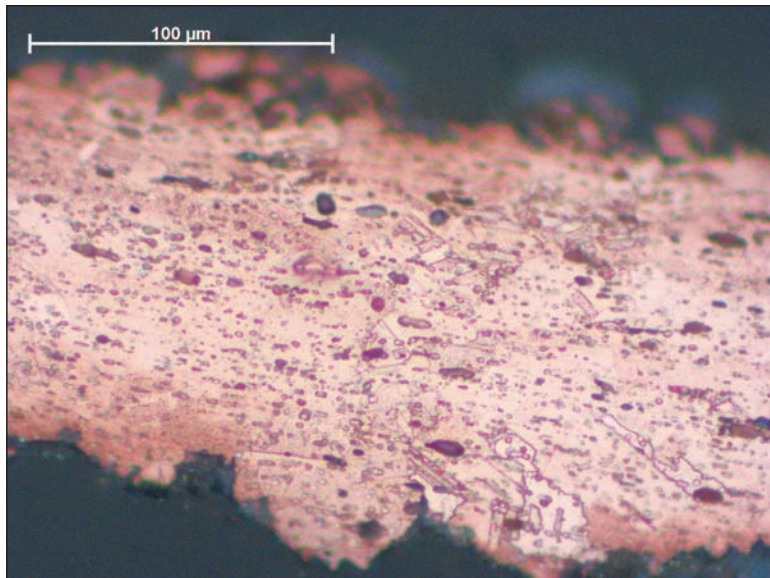

c2

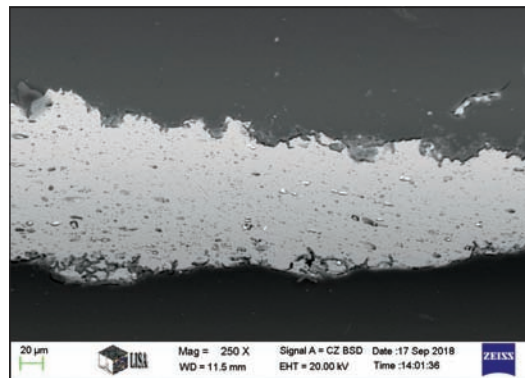
6. kép: A mérlegserpenyő mintázása (a), optikai mikroszkópi (b) és elektronmikroszkópi (c) felvételei. A felvételek alapján hideg képlékenyen alakított állapotot azonosítottunk. A mikroszerkezetben kisebb mennyiségben réz-szulfid, nagyobb mennyiségben ólom zárványok mutatható ki. A mintán utólagos mechanikai hatás hagyta nyom látszik

a

b

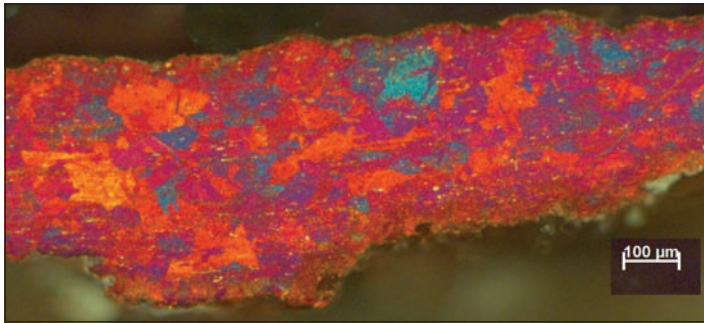

c

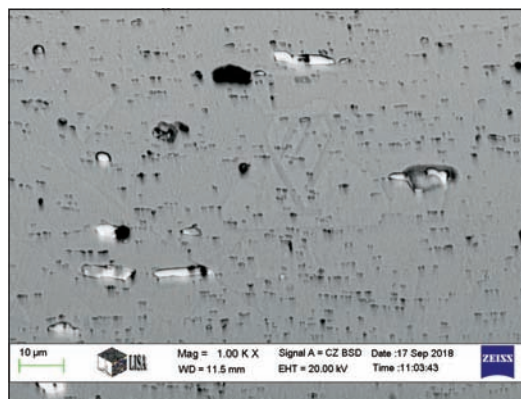
7. kép: A táltöredék mintázása (a), optikai mikroszkópi (b) és elektronmikroszkópi (c) felvétele. A mikroszerkezetet kisméretű újakristályosodott szemcsék építik fel. Emellett sok apró vas kiválás látható a mikroszerkezetben. Az elektronmikroszkópi felvételen apró fehér, ólom zárványok is találhatóak kis mennyiségben

a

b

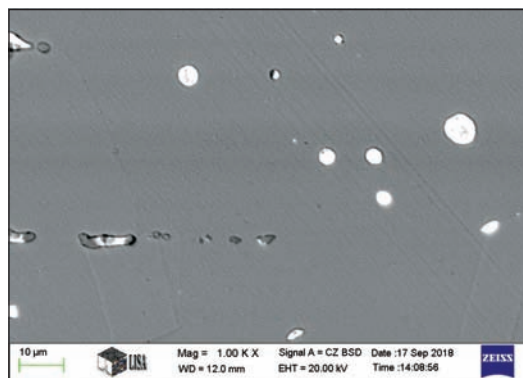

c

8. kép: A mintavétel helye (a), optikai mikroszkópi (b) és SEM (c) felvétele. A minta lágyítás után kismértékű alakítást kapott, ami lehet mindösszesen a fotón látható deformáció.
A minta réz kevés ólom szennyezéssel

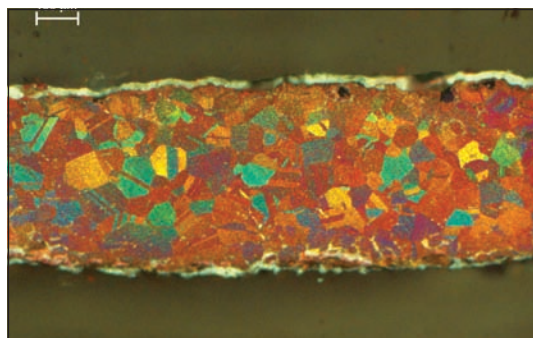

a

b

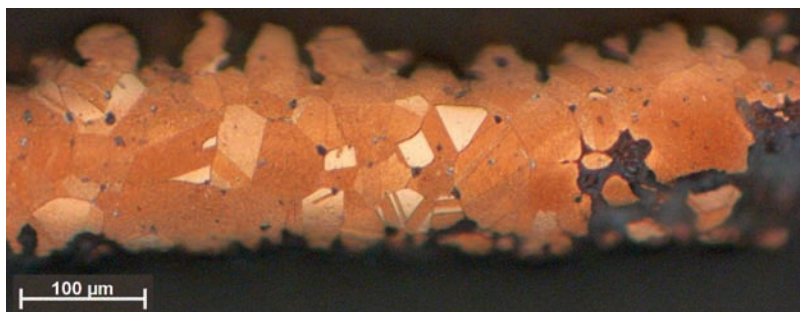
c

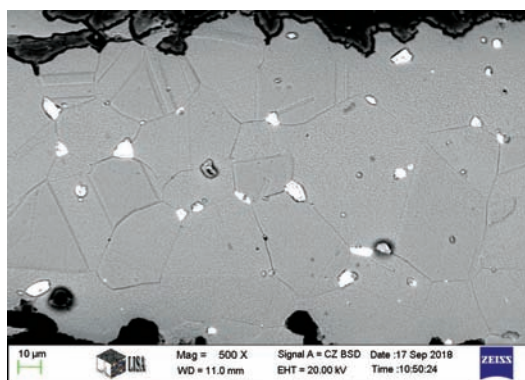
9. kép: A 31. objektumban lelt tál (a), SEM felvétele (b) és optikai mikroszkópi kép polarizált megvilágításban (c) és világos látótérben. A mikroszerkezet újrakristályosodott nagyméretű szemcsékből épül fel. Az ólom külön kisméretű fázisban található. A minta felületéről induló szemcsehatármenti korrózió nyomai láthatók

a

b

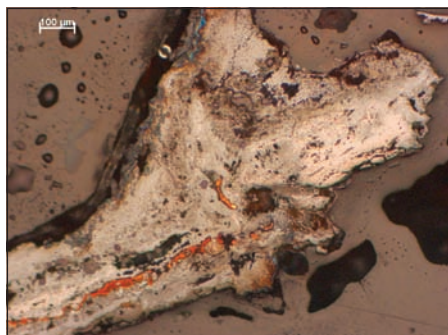

c

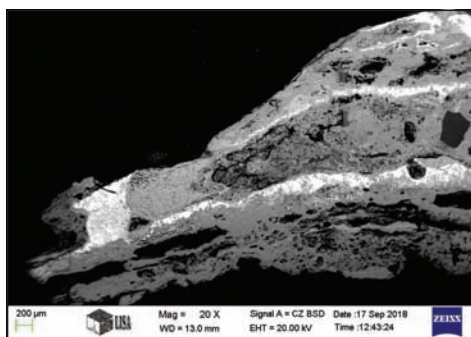
10. kép: A 30. ház üllögödréből előkerült 30. ház-üllögödör bronztál töredék (a) és az optikai (b) és SEM (c) felvétele. A tárgy erősen korrodált. A mikroszerkezete nagyméretű újrakristályosodott szemcsékből áll. Az egyik oldalán a korrózió jelentős mértékben eltér a másik oldalán látottól. Zárványként csak az ólom fázisok azonosíthatók

a

b

c

11. kép: A 48. objektumban talált köpús tárgy (a), SEM (b) és optikai (c) mikroszkópi felvételei. A tárgy valójában bronz és vaslemezek kombinációjából épül fel, azonban a vas anyaga a korrózió miatt nem rekonstruálható

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁR

Kincses Katalin Mária
Rudimenta Militiae

Írások a művelődés és mentalitás
hadtörténeti vonatkozásainak témaköréből

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

BARÁTH DÓRA

HAYTON: LA FLOR DES ESTOIRES DE LA TERRE D'ORIENT / FLOS HISTORIARUM TERRE ORIENTIS

A Kelet történeteinek gyűjteménye. A mongolok 1241–1242-es nyugati hadjáratának emlékezete*

Az örmény Hayton történeti művének bemutatása és az alapvető szakirodalom ismeretése jelen számban Veszprémy László tanulmányában is olvasható. A mű iránt az utóbbi évtizedekben nyilvánult meg komolyabb nemzetközi érdeklődés, annak ellenére, hogy kritikai kiadása(i) nem készült el, a kéziratokban pedig számtalan szövegvariáns olvasható. Schütz Ödön készült a munka magyar fordítására, Sinor Dénes pedig a jegyzetek megírására egy új angol fordításhoz. Tudomásunk szerint egyik sem készült el, illetve nem jelent meg, pedig éppen az örmény szerző pontatlanságai, tendenciózus megfogalmazásai miatt erre nagyon nagy szükség lenne. A szöveggel kapcsolatos nehézségek a nagyszámú kézirat mellett alapvetően abból származnak, hogy a művet a szerző franciául diktálta le, amit latinra fordítottak, majd később ebből a latin fordításból is készült egy újabb francia fordítás. Eddig csak ez utóbbinak jelent meg a kritikai kiadása (*Hayton* 1998.), ami az előbbieknél egy nagyon rövidített változata. Jelen fordítás Charles Kohler 1906-os mérvadó kétnyelvű kiadásából készült (*Hayton* 1906.), alapul véve a latin szöveget (Lat), a jegyzeteiben utalva a francia változat jelentősebb eltéréseire, szövegvariánsaira (Fr 1906), s szintén utalva a második francia fordítás kritikai kiadására (*Hayton* 1998.). A nyugati hadjáratra vonatkozó fejezet után azért közöljük három további fejezet szövegét, mert így a szöveg kontextusában lehet képet kapni a szerző jólétesültségéről, ugyanakkor a részletekben rejlő megbízhatatlanságáról.

* A fordítás a PPKE BTK doktori szemináriumán készült.

II. könyv, 14. fejezet¹Baturól, Ögödej kán második fiáról²

Batu azzal a hadinéppel, amelyet az apja a rendelkezésére bocsátott, az északi vidékek felé lovagolt,³ és elérkezett a kunok országába.⁴ A kunok pedig, akik nagyszámú fegyverest gyűjtöttek egybe, úgy gondolták, hogy jól meg tudják védeni saját földjüket és ellenálltak a tatároknak; de a tatárok könnyedén legyőzték őket, és elűzték őket egészen a magyarok királyságáig, és még mindig nagyszámú kun lakja a magyarok királyságát. Miután Batu elfoglalta a kunok országát, az oroszok országába vonult és azt is alávetette, bevette Gazaria földjét és a bulgárok országát;⁵ és azon az úton, amelyen a kunok menekültek, tovább vonult, és eljutott a magyarok országáig. Itt rátalált a kunok közül azokra, akik a folyónál voltak, foglyul ejtette őket, a többi kun pedig elmenekült, mert a tatárok nem tudtak átkelni a folyón. Batu Alemannia⁶ vidékei felé nyomult, amíg eljutott egy folyóig,⁷ amely az Osztrák Hercegség [határán] folyik;⁸ és bár a tatárok úgy gondolták, hogy azon a hídon át tudnak kelni, az osztrák herceg és szomszédjai megerősítették a hidat, s ezzel a tatárok átkelését megakadályozták.⁹ Batu pedig rendkívül haragra gerjedt, megparancsolta az övéinek, hogy keljenek át a folyón [lovaikon] úsztatva. Ő maga elsőként gázolt bele, halálos veszélynek téve ki magát és az övéit. Ugyanis, mielőtt a lovak átértek volna a folyó túlsópartjára, a folyó szélessége és az erős sodrás miatt elfáradtak, így Batu és sok más tatár ebbe az alemánn folyóba fulladt bele.¹⁰

Azok pedig, akik még belementek a vízbe, a nagy fájdalomtól megzavarodva visszatértek az oroszok és kunok országába, amit, ahogy már mondtuk, korábban elfoglaltak. A tatárok soha többé nem törtek be Alemanniába. Batu utódai az elfoglalt földeket folyamatosan birtokolták, tudniillik Hvarezmet,¹¹ a kunok és az oroszok országát. És azt, aki most Batunak a hatalmát birtokolja, Toktának¹² hívják, és ő ezt a hatalmat békében és nyugalomban gyakorolja.

¹ Hayton 1998. más fejezetszámozást ad, itt II. könyv. 11. fejezet.

² Batu (†1255), aki Dzsingisz kán (†1227) unokája, Dzsocsi (†1227) fia, a későbbi Arany Horda kánja, az 1235-ben elhatározott nyugati hadjárat fővezére. Ögödej nem apja, hanem testvére volt. Ögödej (†1241 december 11.) a Mongol Birodalom nagykánja 1229 és 1241 között.

³ A francia szöveg a *chevaucher*, a latin az *equitare* igét használja, mindkettő fordítható *lovagolniként*.

⁴ A középkori szóhasználatnak megfelelően a *regnum* bármiféle önálló hatalmi területet, így királyságot is jelölhet, leggyakrabban az ország szóval szokták fordítani. A fordításban csak Magyarország és Örményország esetében írjuk királyságnak.

⁵ Gazarie et Bulgarie, értelmezésében a kiadók és fordítók nem egységesek. A kazárok nevéből képzett Gazaria terminus a Krím-félszigetet, a később genovai kolóniák területét jelentette, Rubruk is így használja útleírásában. Amennyiben a Volgai Bulgáriához viszonyítjuk elhelyezkedését, akkor az attól délre fekvő Szakszin is lehet. A bolgár név értelmezését a Krímtől való távolság nehezíti meg, talán „Bulgaria maior” értelemben használta.

⁶ Itt nem Svábföld, hanem Németország értelemben.

⁷ A francia fordítások közül több a Dunaként azonosítja a folyót. Hayton 1998.

⁸ Az Osztrák Örgrófság valóban hercegség lett 1156-ban.

⁹ „Bár a tatárok megakadályozták” – hiányzik Hayton 1998. szövegéből.

¹⁰ Nyilvánvaló tévedés, mivel Batu csak 1255-ben halt meg. Erre lásd Veszprémy László tanulmányában a 71. jegyzetet!

¹¹ Az Aral-tótól délre fekvő Hvárezmi Birodalmat a Dzsingisz kán még 1220 körül foglalta el.

¹² Tokta kán (1291–1312) Batu kán unokája, Mönge Temür (1267–1280) fia, az Arany horda élén Telebuga (1287–1291) utóda. Fr 1906 kiegészítése: „Tokta, Ögödej kán második fia”.

15. fejezet¹³

Csagatájról, Ögödej 3. fiáról,¹⁴ aki őt követte¹⁵

Csagatáj, Ögödej kán harmadik fia, az apjától kapott hadinépekkel dél felé tört előre, és elérkezett Kisebb-India vidékéig.¹⁶ Ott pedig nagy pusztaságot talált, nagy hegyeket, kiszáradt és teljesen elhagyott földeket, ezeken a földeken nem is tudott átkelni, sőt igen nagyszámú katonát és állatot veszített. Aztán pedig nyugat felé fordult, és sok küzdelem után eljutott a testvéréhez, Dzsocsihoz,¹⁷ és elmesélte neki mindazt, ami az úton megesett vele. Dzsocsi megsajnálta testvérét, és a földeknek, amiket megszerzett magának és hadinépének egy részét nagylelkűen átengedte, és ezután a két testvér így együtt élt, és az utódaik mindmáig együtt élnek. A kisebb testvér örökösei a nagyobb testvér örököseinek mindig megadják a tiszteletet, és meg vannak elégedve a részükkel, és békében és nyugalomban élnek. És azt, aki most Dzsocsi hatalmát birtokolja, Baraknak nevezik¹⁸

16. fejezet¹⁹

Möngge kán elküldte a testvérét, Hülegüt²⁰ az örmény király kérésére a Szentföld megsegítésére és a kalifátus elpusztítására²¹

Az Úr 1253-ik évében, a boldog emlékezetű örmény király Hetum úr,²² látván hogy a tatárok alávetettek minden országot, vidéket és földet egészen a törökök országáig,²³ megfogadva a bölcsek tanácsát, úgy döntött, hogy maga megy a tatárok nagy császárához, hogy könnyebben meg tudja szerezni a jóindulatát és szeretetét, és örök békét és szövetséget kössön vele. Először azonban testvérét, Sempad urat,²⁴ az Örmény Királyság lovászmesterét²⁵ küldte el, hogy – általa megszerezvén a tatárok császáranak engedélyét

¹³ Hayton 1998. II. könyv, 12. fejezet.

¹⁴ Csagatáj (1226–1242) Dzsingisz kán fia, névadója a közép-ázsiai Csagatáj kánságnak. Bajdar nevű fia részt vett Batu nyugati hadjárataiban, így az Magyarországra is eljutott.

¹⁵ A franciából hiányzik.

¹⁶ Kisebb-India: India északi része, ahol a mongolok az 1221-es Indus menti csatától jelen vannak, és váltakozó sikerű hadjáratokat vezettek a Delhi szultanátus ellen.

¹⁷ Dzsocsi (†1227), aki Dzsingisz kán (†1227) fia és Csagatáj testvére volt.

¹⁸ Barak, a Csagatáj kánság kánja (1266–1270) Mubarak Sah utóda, Csagatáj kán dédunokája. A fejezet végén Hayton 1998. kiegészítése: „Most térjünk vissza történetünk fő témájához, a kánokhoz és tetteikhez”.

¹⁹ Hayton 1998. II. könyv, 13. fejezet.

²⁰ Möngge kán, a Mongol Birodalom 4. nagykánja (1251–1259). Hülegü, Möngge kán testvére, az Ilhán kánátus megalapítója (1256–1265). 1259-től támadták Szíriát, Damaszkuszt 1260-ban foglalták el. Hülegü anyja keresztény volt.

²¹ Fr 1906, a fejezet címe: „Hetum úrról, az örmény királyról. A tatárok királya miként engedélyezett és adott meg kegyesen hét dolgot a király kérésére, ő maga és háza népe pedig keresztény lett.”

²² Hetum (Haiton) I., Kis Örményország királya (1226–1270). 1253–1254-ben indul el a kánhoz, s 1255-ig tartózkodik Karakorumban, melyre lásd *Dashdondog* 2011. 79–88. o.; *Boyle* 1979.

²³ Az anatóliai szeldzsuk törököket 1241 és 1243 között győzték le, amit az 1243-as Köse Dağnál kivívott mongol győzelem koronázott meg. Hayton 1998., kiegészítés: „és nincsen hozzá fogható hatalmas úr. Össze gyűjtötte királysága bölcseit, eléjük tárta gondját és kérte a tanácsukat”.

²⁴ Sempad (1208–1276), Kis-Örményország lovászmestere, öccse I. Hetum királynak. 1243-ban jár a mongoloknál először, majd 1246 és 1250 között ismét, a kán udvarába még Güjük halála előtt odaérhetett. A behódolás után nyerhette el feleségül a mongol nagykan rokonát. Szintén elhallgatja, hogy Hetumot a mongolok hívták, rendelték az udvarba. A szöveg elhallgatja, hogy utazásának célja az örmények behódolásának a tolmácsolása volt.

²⁵ Örmény forrásban „Gunstable”, azaz marsallját, fővezérét.

– nagyobb biztonsággal tudjon majd menni. Így a király testvére gazdag ajándékokkal és szép népes kísérettel a tatárok urához járult, és a legjobban teljesítette a feladatát, amiért őt útra bocsátották. Azonban négy esztendőn keresztül ott időzött, mielőtt a saját hazájába visszaindult. És miután visszatért, mindent, amit csak látott és elintézett, töviről hegyire elmesélte testvérének, a királynak. Ezután az örmények királya haladéktalanul szerény kísérettel²⁶ titokban útra kelt.²⁷ Attól félt, hogy felismerik őt a törökök országában,²⁸ amelyen mindenképpen keresztül kellett haladnia, de Isten akarata szerint a török szultánra a tatárok egy vezére megalázó vereséget mért. Vele találkozott az örmény király, és neki fedte fel magát. Miután a tatárok kapitánya megtudta, hogy ő az örmény király, aki a császárhoz igyekszik, tisztelettel fogadta, és biztosította útját egészen a kunok országáig, még a Vaskapun²⁹ is túl. Ezután a király találkozott a tatárok további vezéreivel és kapitányaival, akik őt kísérték, amíg Almalech városába³⁰ nem érkezett, ahol Mönge kán, a tatárok császára és ura tartotta székhelyét. Megörült Mönge kán az örmény király érkezésének, különösképpen azért, mert mióta a tatárok átkeltek a Belgian hegyen,³¹ egyetlen nagy fejedelem sem járult eléjük.³² És ezért nagy jóindulattal és tisztelettel fogadta az örmény királyt, és a császár házának előkelői közül többeket a király tiszteletére társaságául rendelt. Maga a császár igen megtisztelő ajándékokat adott a királynak, olyannyira, hogy egészen máig mesélnek ezekről a neki juttatott megtisztelő ajándékokról.

Az örmény király pedig, miután néhány napig pihent, kérelemmel fordult a császárhoz, hogy méltóztassék azokban az ügyekben döntést hozni, amelyekért jött, és adjon neki engedélyt visszatérni. A császár kegyesen azt válaszolta erre, hogy szívesen és örömmel megteszi, és mivel örömeire szolgált, hogy szabad akaratából jött a birodalmába, a király bizton kérhet bármit, amit csak akar.³³

A király aztán – jól megfontolva – hét kérést fogalmazott meg. Az örmény király először azt kérte és kérelmezte, hogy a császár a saját népével térjen át a keresztény hitre, minden más felekezettől elfordulva,³⁴ őt magát és az övéit vesse alá a keresztységnek. Másodszor azt kérelmezte, hogy örök béke és barátság köttessen³⁵ a keresztények és tatárok között. Harmadszor azt kérte, hogy minden földön, amelyet a tatárok elfoglaltak és

²⁶ Hayton 1906., kiegészítés: „szinte kíséret nélkül”.

²⁷ Az utazás más forrásokból, így Kirakos Ganjakeci krónikájából is ismert, és e munkákban sok egyező pontot lehet találni. Az utazásra 1253 és 1255 között került sor. A kán udvarában 50 napot töltött, a visszaút nyolc hónapot vett igénybe.

²⁸ Hayton 1998., kiegészítés: „amely egy szomszédos és ellenséges ország”.

²⁹ Vaskapu: Derbent, város a Kaszpi partján, Dagesztánban. A Kaukázus keleti felének egyetlen átjárója észak felé.

³⁰ Almalech (Armalecco, Armalick): fontos település az Ili folyó mellett, a későbbi Kulja közelében Feltelezik, hogy a király eljutott a legfőbb székhelyre, Karakorumba is. (Almalik=’Almás’) *Osipian* 2014. 69. o.

³¹ Belgian: a tatárok eredeti mondai lakhelye. Talán Baljuna nevéből, ahova Dzsingisz kán visszavonult Ong kánnal folytatott csatája után. A hegyen való áttörésre lásd még Hayton 1906. 152–153. o.; Boyle 1979. 127. o.; Hayton 1998., kiegészítés: „Dzsingisz kán, az első kánjuk”.

³² II. Jaroszlav (Jaroszlav Vszevolodovics, 1238–1246) vlagyimiri nagyherceg már járt Batunál és Gjúknél, igaz nem önszántából.

³³ A kutatók mindmáig vitatkoznak a megegyezés, szerződés hitelességén, mivel erre – különösen az egyházi pontokra – Hayton szövege az egyetlen forrás. Minden bizonnyal pontosan ebben a formájában a megegyezés nem létezett, amire lásd *Dashdondog* 2011. 79–88. o.

³⁴ Hayton 1998., kiegészítés: „elfordulva minden egyéb Írástól és tévelygéstől, minden más vallástól, minden más törvénytől, hiedelemtől és bálványtól – és mindezt nem csak az ellenség megtévesztésére”.

³⁵ Hayton 1998., kiegészítés: „esküvel megerősített szövetség”.

meg fognak szerezni, a keresztények templomai összes klerikusukkal, legyenek laikusok vagy szerzetesek, minden szolgálattól legyenek szabadok és mentesek, senkinek³⁶ se tartozzanak semmiféle [adófizetési] kötelezettséggel. Negyedik kérelme az volt, hogy a császár méltóztassék támogatást és segítséget adni ahhoz, hogy az Úr sírját és a Szentföldet kiragadhassák a szaracénok kezei közül és visszajuttassák a hívő keresztényeknek. Ötödik kérése, hogy utasítsa a törökök országát elfoglalva tartó tatárokat, hogy segítsenek elpusztítani Bagdad³⁷ városát és a kalifát, aki Mohamed hitetlen szektájának tanítója és feje. Hatodszor azt kérte, hogy egy különleges kiváltságot kapjon, hogy a megfelelő időben bármely tatár, de különösképpen az Örmény Királyság közelében lévők, segítséget nyújtsanak neki.³⁸ Hetedik kérése pedig az volt, hogy az Örmény Királyság fennhatósága alá tartozó összes földet, amelyet a szaracénok elfoglaltak, és később a tatár erők hatalma alá jutott, kapja vissza az örmény király, és azonfelül, ha az örmény király bármiféle területet elfoglalna a szaracénoktól, azt békében és nyugalomban tarthassa meg és birtokolja.³⁹

17. fejezet⁴⁰

Möngke kán válasza az örmény királynak⁴¹

Möngke kán pedig megismerve az örmény király minden kérését egybehívatta az főembereit és tanácsadóit, meghallgatván véleményüket, a színe elé rendelt örmény királynak minden jelenlevő előtt így felelt: „Mivel az örmény király nem kényszerből, hanem jóakarattal jött messzi földről a mi birodalmunkba,⁴² illő, hogy mi az ő kéréseibe beleegyezzünk, különösen azokba, amelyek jogosak és méltányosak.

Ezért mi, ó örmény király, azt mondjuk, hogy kéréseidnek eleget teszünk, mindent megteszünk, hogy Isten áldásával azokat teljesítsük. Először is én, a tatárok császára és ura, megkeresztelkedem, és Krisztus igaz hitében fogok hinni, és mindazok, akik az én házamban az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében megkeresztelkedtek, éppúgy fogják megtartani a hitet, ahogy ma a keresztények; és a birodalmam minden alattvalójának azt fogom tanácsolni, hogy így cselekedjen. Nem szándékozunk azonban erőszakot alkalmazni, mert a hithez⁴³ nem szükségeltetik erőszak. A második kérdésre adott válaszuk: akarjuk, hogy örökös béke virágozzék a tatárok és keresztények között, azzal a kikötéssel, hogy – mivel Ti vagytok az első keresztény király, aki birodalmunkba eljöttetek – nektek kell leginkább jót állni azért, hogy a keresztények a mi és a mieink irányába, miként mi is feléjük, a békét híven és minden időben megőrizzék.

Éppúgy akarjuk, hogy a keresztények összes temploma és az összes klerikus, bármiféle állapotú is, világiak vagy szerzetesek, birodalmunk egész területén élvezzék a sza-

³⁶ Hayton 1998., kiegészítés: sem a kánnak, sem más uraságnak”.

³⁷ Bagdadot Hülegü serege a keresztény Kitbuga vezérrel az élen 1258 elején foglalta el, élvezve I. Hetum és I. Hetum vejének, VI. Bohemund Antiochia hercegének és Tripolisz grófjának támogatását.

³⁸ Hayton 1998., kiegészítés: „késedelem nélkül és haladéktalanul”.

³⁹ Hayton 1998., kiegészítés: „a tatárok és bárki más ellenkezése nélkül”, Fr 1906: „a tatárok ellenkezése nélkül”.

⁴⁰ Hayton 1998. folytatódó fejezet, változatlanul 13. fejezet.

⁴¹ Fr 1906: Miként járult hozzá Möngke kán az örmény király összes kéréséhez”.

⁴² Hayton 1998. A birodalom itt „császári felség” értelemben.

⁴³ Hayton 1998., kiegészítés: „Jézus Krisztus hitéhez”.

badság kiváltságát, és közülük senki se szenvedjen el bármiféle zaklatást vagy sérelmet. A Szentföld ügyéről kijelentjük, hogy ha módunkban állna, szépen elmennénk oda személyesen, a mi Uruk Jézus Krisztus iránti tiszteletből. De mivel sok a tennivalónk erre felé, ezért testvérünknek, Hülegünek adjuk parancsba, hogy ezt a feladatot annak rendje módja szerint teljességgel hajtsa végre, szerezzé vissza Jeruzsálem városát és az egész Szentföldet a pogányok kezéből és adja vissza a keresztényeknek. A bagdadi kalifa ügyéről parancsba adjuk Batunak, a tatárok kapitányának – aki most a törökök országában van – és a többieknek, akik a környező vidékeken vannak, hogy mindenben engedelmeskedni tartoznak testvérünknek, Hülegünek, és azt akarjuk, hogy a kalifa, mint a mi főellenségünk, teljesen pusztíttassék el.

Arra az előjogra vonatkozóan pedig – amelyet az örmény király arra vonatkozóan kér, hogy megkaphassa a tatárok támogatását – úgy akarjuk, hogy ezt a kiváltságot mindenben az ő szándéka szerint fogalmazzák meg, és azt örömmel jóvá fogjuk hagyni. Legutoljára pedig arra vonatkozóan, amikor az örmény király azt kéri, hogy a szaracénok által elragadott és később a tatárok által elfoglalt földjeit visszakapja, abba szintén szívesen és örömmel beleegyezzünk, és azt akarjuk, hogy testvérünk, Hülegü az összes ilyen földet⁴⁴ adja vissza. Ráadásként azt is akarjuk és megparancsoljuk, hogy a hitetlen szaracénoktól megszerzett földjeinken számos várral különleges kegyünkből a mondott királyság erősödjön és gyarapodjon.

BIBLIOGRÁFIA

- Boyle 1979. *John Andrew Boyle: Alexander and the Mongols. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 23. (1979) 2. sz. 123–136. o.
- Dashdondog 2011. *Bayarsaikhan Dashdondog: The Mongols and the Armenians (1220–1335)*. Leiden–Boston, 2011.
- Hayton 1906. *Hayton: La flor des estoires de la terre d’Orient*. In: *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens. Tome second*. Publ. par les soins de l’Académie royale des inscriptions et des belles-lettres. Ed. *Charles Kohler*. Paris, 1906. 111–253. o. (francia változat), 255–363. o. (latin változat).
- Hayton 1998. *Hethum von Korykos (Hayton): La flor des estoires de la terre d’Orient. Die Geschichte der Mongolen des Hethum von Korykos (1307) in der Rückübersetzung durch Jean le Long, Traitiez des estas et des conditions de quatorze royaumes de Aise (1351)*. Hg. *Sven Dörper*. (Kritische Edition, mit parallelem Abdruck des lateinischen Manuskripts Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, R 262.) Frankfurt am Main, 1998.

⁴⁴ Hayton 1998., kiegészítés: „haladéktalanul”.

- Hayton* 1999. Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en terre sainte XII–XVI siècle. Éd. *Danielle Régnier-Bohler*. Paris, 1997. 803–880. o.
- Hayton* 2004. Het'um the Historian's History of the Tartars. Transl. *Robert Bedrosian*. (Sources of the Armenian Tradition.) New York, 2004.
- Osipian* 2014. *Alexandr Osipian*: Armenian Involvement in the Latin–Mongol Crusade. Uses of the Magi and Prester John in Constable Smbat's Letter and Hayton of Corycus's "Flos historiarum terre orientis," 1248–1307. *Medieval Encounters*, 20. (2014) 66–100. o.

Dóra Baráth

HAYTON: LA FLOR DES ESTOIRES DE LA TERRE D'ORIENT /
FLOS HISTORIARUM TERRE ORIENTIS

Remembrance of the Western Campaign of the Mongols in 1241–1242

(Abstract)

The introduction of Hayton's historical work and the fundamental literature is also available in this issue in László Veszprémy's study. There has been an increasing interest for this work, although a critical edition has not been published yet and the manuscripts have numerous text variations. The work had been dictated by the author in French and it was translated to Latin then it was translated back to French again. The only critical edition was made from this version (*Hayton* 1998.); however, it is significantly shorter than former ones. Our translation was made from the bilingual edition of Charles Kohler (*Hayton* 1906.), based on the Latin text (Lat) and referring to the significant differences and variants of the French version (Fr 1906) and the critical edition of the second French translation (*Hayton* 1998.) The 14th chapter of the second book is about Batu and the Western campaign. After this chapter we publish three more chapters in order to show in context how well informed the author seems, yet how untrustworthy he was regarding the details. These chapters are about the visit of the Armenian king in the court of the Mongols, his requests and the answers of the Khan.

19. SZÁZADI ERŐDÖK MÚLTJA *és* JELENE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

HADTÖRTÉNETI
INTEZET ÉS
MÚZEUM

SZEMLE

KEMÉNY KRISZTIÁN

LESZ ÁGYÚ! LESZ MUNÍCIÓ!

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc 170. évfordulója alkalmából tartott, közel két esztendő határon inneni és túli programsorozat ismét számos előadás és kiadvány létrejöttét eredményezte. Ez utóbbiak közül is kiemelkedett az erdélyi Kovászna Megye Tanácsa által támogatott „Háromszék nem alkuszik!” elnevezésű emlékévk, amelynek keretében 2018. november 16. és 2019. augusztus 1. között több megemlékezést és konferenciát tartottak, amelyek Háromszéknek a szabadságharcban betöltött szerepét vizsgálták. A fenti alkalmakon elhangzott előadások és az ahhoz köthető írások közül a legjobbak most egy tanulmánykötetbe lettek összegyűjtve,¹ amely igyekszik a témával kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket bemutatni.

Ahogy a bevezetőt jegyző Tamás Sándor, Kovászna Megye Tanácsának elnöke írja, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc egyik máig ható üzenete az az elszántság és határozottság, amellyel a korabeli háromszéki lakosok kiálltak a saját jogaik mellett, és képesek voltak ezért akár súlyos áldozatokat is hozni. Ennek a küzdelemnek lett a helyi, de egyben az egyik országos hőse is Gábor Áron, a székely tüzérség megteremtője, akinek a mai napig töretlen tisztelete egyben a székely jogokért való kiállással is egyenértékű.

A kötet első tanulmánya az erdélyi '48-as kutatás történész doyenjének, Egyed Ákosnak az írása, aki Gábor Áron híres fogadalmának („Lészen ágyú!”) történetét dolgozta fel. Ebben a szerző előbb bemutatja, milyen események vezettek a fogadalom elhangzásáig, melyre valószínűleg 1848. november 16-án a sepsiszentgyörgyi megyeházán került sor, amikor az ellenállás vagy megadás kérdésében a felszólalás volt a döntő érv az előbbi mellett. Ezt követi a bodvaji öntödében lezajlott ágyúgyártás folyamatának végig követése a kortársak visszaemlékezésein keresztül, melynek köszönhetően november 28-án Sepsiszentgyörgyön Gábor már felvonultathatta első ágyúit, melyek működőképességét aznap céllovással is bizonyította. Ezzel végképp eldőlt, Háromszék felveszi a harcot a cs. kir. csapatokkal, így Gábor Áron szerepe megkérdőjelezhetetlen lett a székelyföldi ellenállás motorjaként. A fejezet záró részében Egyed Ákos az előbbitől eltérő véleményeknek is helyt ad, ám hősének elsőse mellett határozottan kiáll, Bodor Ferencnek, a magyarhermányi vasgyár vezetőjének az első, bodvaji ágyúöntésben való szerepét teljesen negligálja, lényegében csalónak állítja be, aki utólag igyekezett „elorozni” Gábor Áron jogos dicsőségét.

¹ Lesz ágyú! Lesz muníció! A Háromszék nem alkuszik! – emlékévk során elhangzott előadások, tanulmányok. Szerk. Váry O. Péter. Kovászna Megyei Művelődési Központ–Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2019. 184 o. ISBN 978-606-8598-43-7.

A második tanulmányban Csikány Tamás hadtörténész az előbbiektől eltérően nem egy szabadságharcos témát mutat be, hanem egy rövid, Bereket és a Gábor családot érintő kitérő után a székely határőrgyalogosok részvételét elemzi a francia forradalmi háborúk időszakában. A székely határőrséget 1762 és 1764 között elvileg a Keleti-Kárpátok határszakaszának védelmére hozták létre, de a Habsburg-hadvezetés hamarosan más harctereken is alkalmazni kezdte őket. Így kerültek hazájuktól messze, a Rajna mellé a székely határőrök a Nagy Francia Forradalom miatt Franciaország és az első koalíció tagállamai között kitérő háborúban is, melynek 1793 és 1796 között lezajlott hadieseményeit most kifejezetten a székelyek szempontjából mutatja be a szerző. A két székely határőrgyalogezred századaiból létrehozott „kombinált” zászlóalj az első cs. kir. vereségek után, 1793 augusztusában került a hadsziqntérre, hogy aztán azt lényegében a háború befejezéséig el se hagyja. A könnyűgyalogos-harcmodort kiválóan értő székely határőrök elsőrangú ellenfelei voltak a francia hadügyi forradalom miatt egyre mozgékonyabb, a csatárharcot kiválóan alkalmazó ellenséges gyalogságnak, így alighanem érthető, hogy az egymást váltó cs. kir. hadvezérek miért is ragaszkodtak megtartásukhoz. Az állandó előrsi összecsapásokban, illetve a nagyobb ütközetekben és csatákban a székelyek általában megállták a helyüket, akárcsak a visszavonulások fedezésénél; szemlátomást egyedül csak az ostromoknál szükséges sáncmunkákhoz nem fűlött a foguk. Legnagyobb sikereiket alighanem a legendás cs. kir. hadvezér, Károly főherceg alatt érték el az 1796-os hadjáratban; igaz, ekkor szenvedték el a legnagyobb veszteségeiket is.

A harmadik tanulmányt Kedves Gyula hadtörténész jegyzi, aki Czetz Jánosnak, a szabadságharc legfiatalabb honvédtábornokának állít emléket. A háromszéki Gidófalván 1822. június 8-án született fiú egy határőr katonacsaládban látta meg a napvilágot, majd apja korai elvesztése után a kézdívasárhelyi katonai nevelőintézetbe került. Innen kiváló képességei előbb a cs. kir. bécsújhelyi katonai akadémiáig, majd egy rövid csapatszolgálat után a bécsi Katonai Térképészeti Intézetig repítették. Itt érte a „Népek Tavasza”, és az új magyar hadügyminiszter, Mészáros Lázár vezérőrnagy – aki 1844-ben a *Magyar Hadnyelvtan* Czetz általi kiadásakor figyelt fel a tehetséges fiatal tisztre – 1848. július 12-én előléptette főhadnaggyá és beosztotta a hadügyminisztérium tábornokari osztályára. Czetz pályafutása ezzel új lendületet vett: előbb Mészáros hadsegéde századosként, majd 1848. október végétől őrnagyként az erdélyi hadsereg tábornokari főnöke lett. Részt vett a Kolozsvár környéki harcokban, s a város feladása után fontos szerepe volt a határszélre szorult csapatok újjászervezésében. 1848 decemberétől az új hadtestparancsnok, József Bem tábornok jobbkeze, akivel együtt végigharcolta a téli és tavaszi hadjáratot, és több alkalommal kitérte képességeivel. Ezért előbb alezredes, majd ezredes, végül 1849. május 8-tól vezérőrnagy és Bem hivatalos helyettese lett az erdélyi hadsereg élén. Ennek átszervezéséért sokat tett, ám május végi lovasbalesete miatt lényegében a szabadságharc végéig szolgálatképtelen volt. Világos után kimenekült, és az 1850-es években a magyar emigráció egyik leghasznosabb tagja volt. 1859-ben részese az itáliai magyar légió megszervezésének, de a villafrancai béke után csalódottan elhagyta a kontinenst, argentin származású felesége hazájában lelt új otthonra. Itt a helyi katonai akadémia megszervezésével, valamint az ország feltérképezésével szerzett magának hírnevet és megbecsülést. Bár szeretett volna hazalátogatni, végül Buenos Airesben hunyt el 1904. szeptember 6-án.

A következő tanulmány Nagy Zoltán tollából a 11. (Székely) határőr-huszárezred 1848-as ruházatával és felszerelésével foglalkozik. A Sombori Sándor ezredes vezette ala-

kulat a szabadságharc során fontos szerepet játszott mind a Székelyföld védelmében, mind pedig az erdélyi harcokban, így a huszárok pontos kinézetének ismerete a helyi hagyományőrök és a kor iránt érdeklődők számára egyaránt hasznos olvasmány. A szerző a huszárokat egyrészt a cs. kir. hadsereg 1837-es tiszti, illetve 1840-es légénységi egyenruha-szabályzatai, valamint az ezek betartását előíró, Sombori ezredes által 1847. november 15-én kiadott ezredparancsban foglaltak alapján mutatja be. Itt előbb a tisztek, majd őrmesteri rangtól lefelé a légénységi állomány egyenruháját és felszerelését ismerhetjük meg pontos korabeli mértékek és aprólékos leírások alapján a csákok tollforgójától egészen a csizmákra rögzített sarkantyúig. Sombori parancsból az is kiderül, hogy a legújabb cs. kir. előírásoknak mennyiben sikerült megfelelnie az ezrednek 1847-ben, és hol szorult kisebb változtatásokra az alakulat állománya.²

Az ötödik tanulmányban Váry O. Péter Háromszék hadilapját, a *Székely Hírmondót* mutatja be. Előbb röviden összefoglalja a magyar sajtó kezdeti történetét, majd a Háromszék lapkiadásának első száz évét (1849–1949) tekinti át. Ezt követi magának a *Székely Hírmondó* történetének a bemutatása, amelynek első száma végül 1849. június 7-én jelent meg, és összesen 4 (vagy 5) száma ismert. A laphoz természetesen helyben szükség volt egy nyomdára, így Kézdivásárhely városa komoly küzdelmet folytatott 1849 februárjától azért, hogy saját nyomdára tegyen szert. Ez áprilusra sikerült, amikor Bem tábornok tábori nyomdája, továbbá Tordáról a korábbi balázsfalvi román görögkatolikus papnevelde nyomdája a város birtokába került. A szerző itt részletesen leírja a nyomda működését, kiadványait, majd a szabadságharc leverése után annak felszámolását. Ám a cs. kir. abszolutizmus elnyomó gépezete Erdélyben sem működött tökéletesen: így fordulhatott elő, hogy Bem tábori nyomdája – sajtótörténeti kuriózumként – egészen a mai napig fennmaradt, előbb Kézdivásárhelyen, majd a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban.

A kötet záró fejezetét Bordi Zsigmond munkája alkotja, aki Háromszék önvédelmi harcának kronológiáját állította össze 1848. november 1. és 1849. augusztus 2. között. Ez a rész nemcsak a terület szűkebben vett szabadságharcos küzdelmének eseményeit mutatja be, hanem kitekint mindazokra az erdélyi történésekre is, amelyek nagyban befolyásolták a szék és lakosai sorsának alakulását a „Nagy Évben”. Kár, hogy a kronológia összeállításakor a szerző – noha szemlélatómat törekedett rá – nem minden esetben használta a rendelkezésre álló legmodernebb munkákat: az erdélyi események ismertetésénél jó néhány datálási és egyéb hibát el lehetett volna kerülni.³

Ebben a szép kiállítású, számos képpel és grafikával díszített, bibliográfiákkal és lábjegyzetekkel ellátott tanulmánykötetben azonban előfordulnak betű- és nyomdahibák, elírások, illetve tévesztések. A hídvégi ütközet (és nem csata) 1848. december 24-én és nem 23-án volt (22. o.). Csány (és nem Csányi) László kormánybiztos természetesen 1849 és nem 1848 márciusában kérette Kolozsvárra Gábor Áront (30. o.). Czetz valóban komoly szervezőmunkát végzett 1848 novemberének végén, de az erdélyi arcvonal megszilárdulásában legalább ekkora szerepe volt a kormány által ide irányított nagyszámú erősítésnek (67. o.). 1848. december 23-án a dési ütközetben Bem személyesen nem volt jelen;

² A fejezetnél használható lett volna *Udovecz György*: 1848–1849 magyar katonáinak öltözete, felszerelése és fegyverzete. Segédanyag katonai hagyományőrök részére. Budapest, 2018. (Második, bővített, átdolgozott kiadás.)

³ Kronologikus szempontból máig a legjobb: 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerk. *Hermann Róbert*. Debrecen, 2009.²

a magyar csapatokat Tóth Ágoston őrnagy vezette győzelemre (69. o.). Bem Vizaknánál nem 2000, hanem nagyjából 3800 fővel rendelkezhetett (71. o.). A piski ütközetben Puchner serege csak kb. 5200 főből és 24 lövegből állt; így valójában nem ő, hanem Bem (kb. 7500 fő és 24 löveg) volt túlerőben (73. o.). A nagyszebeni cs. kir. helyőrség 1849. március 11-én nagyjából 6000-6600 főből és 18 lövegből állhatott; míg a Feketehalomnál vívott ütközet 1849. március 19-én és nem 18-án volt (76., 155. o.). Puchner 1848 novemberében csak cs. kir. altábornagy és nem lovassági tábornok volt (132. o.). 1848. november 26-án nem a 12. honvédszászlóalj, hanem a 15. (2. székely) határőr-gyalogezred 2. százada kapitulált Felsőrákoson (133. o.). Bem 1848. december 7–8-án, és nem 16-án érkezett meg Szilágysomlyóra (139. o.), illetve a cs. kir. Schrutter-dandár helyesen Schurtter-dandár (139., 140., 145., 147. o.). 1848. december 18–19-én Csucsánál Riczko Ignác és Baumgarten József alezredek, december 19–20-án Zsibónál és Szurduknál Czetz János alezredes és Kemény Farkas őrnagy, míg december 22–23-án Kápolnánál és Désnél Tóth Ágoston őrnagy vezette győzelemre a magyar csapatokat, mivel Bem a hadműveletek első szakaszában nem személyesen irányította a hadtest alakulatait a harcmezőn (140. o.). 1848. december 29-én Bethlennél nem vívtak ütközetet, csak a Szamos folyó hídját szerezték meg rajtaütéssel, egy puskalövés nélkül a magyar csapatok (142. o.). Kiliány helyesen Kalliány József cs. kir. vezérőrnagy (145. o.) A szeléndeki ütközet helyesen szelindeki ütközet (146. o.). A Hrabowsky-hadosztály helyesen Hrabovszky-hadosztály (148. o.). A Honvédelmi Minisztérium a korban helyesen Hadügyminisztérium (162–163. o.). A kronológiában a 420-as számnál megszakad a lábjegyzetelés és a következő oldalon 1-es számmal indul újra (176–177. o.). A Sisner-dandár pedig helyesen Eisner-dandár (179. o.).

Végezetül a recenzens két tanulmányhoz fűzne megjegyzéseket. Az első tanulmányban újra felvetült a „Gábor Áron kontra Bodor Ferenc vita”, amely mára már inkább Egyed Ákos és Süli Attila történészek egyre meddőbb szóváltását jelenti. A recenzens minden tisztelete a két, a maga területén egyaránt kiváló szakembernek, ám saját véleménye szerint a két oldal közti különbségek talán nem áthidalhatatlanok. Aligha kétséges, hogy a székelyföldi löveg- és lőszergyártás kimagasló alakja volt Gábor Áron, aki kiváló tüzerképzettségével, szakkönyvekkel való ellátottságával, ezermesterként szerzett tapasztalataival valóban a helyi ágyúöntés megkerülhetetlen személyisége. Igencsak valószínű, hogy a lyukasra öntött lövegcsövek elképzelése, a minták elkészítése is tőle származik.⁴ Ám az elmélet gyakorlatba való átültetése jelenlegi ismereteink szerint egyáltalán nem ment könnyen. Így Gábor Áron és emberei a fémöntésben gyakorlott szakértők segítségére szorultak: a majd a végső megoldást jelentő, lövegyárat alapító Kézdivásárhelyen Turóczy Mózesre és munkatársaira, előtte Sepsiszentgyörgyön Kiss Jánosra és kollégáira, és aligha tévedünk, ha a kezdetek kezdetét jelentő Bodvajon ezt a csoportot Bodor Ferencben, a magyarhermányi vasbánya (ehhez tartozott a bodvaji üzem is) művezetőjében, illetve munkatársaiban véljük feltalálni.⁵ Már csak azért is, mivel Gál Sándor ezredes, a székelyföldi hadosztály későbbi parancsnoka először 1861-ben megjelent visszaemlékezé-

⁴ Erre lásd Egyed Ákosnak a kötetben lévő tanulmányát (9–34. o.), ill. *Süli Attila*: Erdély hadiipara 1848–49-ben. In: *Ágyúdba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*. Szerk. *Hermann Róbert – Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 126–128. o.

⁵ Erre összefoglalóan lásd *Süli* 2014. 132–137. o.

sében is Bodor Ferencet nevezi meg Gábor Áron első segítőjeként az ágyúöntésben.⁶ Bodor későbbi engesztelhetetlen ellenfele, Turóczy Mózes is említ visszaemlékezésében egy német öntő mestert, akinek a segítségével Gábor Bodvajon az első ágyúkat öntette.⁷ Ez pedig Bodor munkatársa, vagy akár maga Bodor is lehetett, hiszen utóbbi egy német származású, illetve nyelvű családban jött a világra a szepességi Lucskán, és 1804. november 9-i keresztelésekor a Franciscus Xaverius Krausz nevet kapta. Noha haladt előre a magyarosodásban, 1846-ban lánya születésekor az anyakönyvbe mégis Franciscus Krauszként került, és a bánya német dolgozóival is anyanyelvükön kommunikálhatott.⁸ Ily módon már az őt ki nem állítható Turóczy nyugodtan titulálhatta „németnek”. Kettejük ellentétén nem csodálkozhatunk: 1848. október–novemberében jó néhányan próbálkoztak Székelyföldön ágyúgyártással, és a hónap elején éppen Turóczit és munkatársait küldte Háromszék vezetősége a Bodvajon kísérletező Gábor Áron segítségére. Turóczy azonban ekkor még a korabeli gyártási elveknek megfelelő, kifúrt csövű ágyúban gondolkodott, így társaival ismét Kézdivásárhelyre távozott, ahol végül egy darab kétfontos bronzágyút készített december elejére.⁹

Alighanem nagy lehetett a meglepetése, miután kiderült, hogy az általa lényegében cserbenhagyott Gábor Áron november 28-án három darab működő hatfontos vaságyút tudott bemutatni Sepsiszentgyörgyön, vagyis mind számban, mind kaliberben felülmúlta az ő alkotását; ezzel pedig Gáboré lett a dicsőség. Miután a löveggyártás központja Kézdivásárhelyre került, Turóczy pedig lényegében Gábor Áron jobbkeze lett, megbékélt helyzetével, de aligha felejtette el a bodvajai vashámor (ahol szerinte „semmi jót nem lehet csinálni”) munkatársainak, főleg pedig vezetőjüknek, Bodor (alias Krausz) Ferencnek, hogy győzni segítették riválisát az első székely ágyúért folytatott versenyben.¹⁰

Ez leginkább a csikmadarasi löpörgyár tevékenységének 1849. június végi értékelésekor érhető tetten: Turóczy visszaemlékezésében ekkor még mindig befejezetlen üzemről, a pénz hiába pazarló Bodorról beszél, noha az más forrásokkal bizonyított, hogy a gyár már május elejétől foglalkozott löpörgyártással.¹¹ Bodor mellett szól az is, hogy sokat emlegetett, valóban utólagos jegyzőkönyvében éppúgy három, Bodvajon öntött vaságyúról beszél, mint a később Gábor Áron bizalmasává váló Turóczy – aki magától Gábortól hallotta az első ágyú történetét –, míg a kortársi visszaemlékezések nagy része csak két ágyút emlegetett.¹² Így Bodor részvétele az első Gábor-ágyú születésénél alighanem biz-

⁶ Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból. Szerk. *Zágoni Zsolt*. Csíkszereda, 2006. 24–25. o.

⁷ Turóczy visszaemlékezésének fenti részét közli *Csikány Tamás*: Kisháború Háromszéken 1848. december. Barót, 2015. 82. o.

⁸ Bodor (Krausz) Ferenc származására és névváltozataira lásd *Komán János*: Bodor Ferenc, a 48-as csíki ágyúöntő és löpörgyártó. In: *Ágyúcső és puskapor*. Bodor Ferenc, a csíki 48-as ágyúöntő és löpörgyártó. Szerk. *Pál-Antal Sándor*. Marosvásárhely, 2017. 174–176. o.

⁹ Utóbbira lásd Turóczy visszaemlékezését. In: *Csikány* 2015. 81–82. o.

¹⁰ Gábor Áron ágyúinak bemutatására és a próbálövészetre lásd *Egyed Ákos*: Háromszék önvédelmi szabadságharcának kibontakozása. Gábor Áron szerepe. In: *Hermann – Benkő* 2014. 56. o.; *Süli* 2014. 128–129. o. A bodvajai üzem leikcsinylésére lásd Turóczy visszaemlékezését: *Csikány* 2015. 82. o.

¹¹ Turóczinak a csikmadarasi üzemre való véleményét idézi Egyed kötetben lévő tanulmánya, 28. o. Az üzem történetére és működésére lásd *Süli Attila*: Csíkszék szerepe a székelyföldi hadiiparban. A csikmadarasi löpörgyár története. In: *Pál-Antal* 2017. 195–202. o.

¹² Bodor jegyzőkönyvének vonatkozó bejegyzésére lásd *Süli Attila*: Bodor Ferenc bányaművezető és löpörgyár igazgató jegyzőkönyve az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc alatti tevékenységéről. In: *Pál-Antal* 2017. 220–221. o. Turóczy visszaemlékezése. In: *Csikány* 2015. 83. o. A többi korabeli visszaemlékezést összefoglalja Egyed kötetben lévő tanulmánya, 13–20. o.

tosra vehető. Hogy aztán miért hangsúlyozta ki, értékelte túl a saját szerepét? Ezt alighanem a korabeli sajtó túlzásai, saját bodvaji szerepének elsikkadása, az élete művének tekintett csikmadarasi löporgyár lerombolása, a szabadságharc leverése, a totális egzisztenciális összeomlás, és a várható hadbíróvási vizsgálat váltotta ki, melynek köszönhetően a jegyzőkönyvben, mintegy öngazolásaként, saját technikai segítségét már megkerülhetetlennek állítva be, magát vélte utólag az „igazi ágyúöntőnek”.¹³ Ennek azonban ellene szól, hogy maga Bodor egyedül sem korábban, sem pedig később nem készített ágyúkat, csak Gábor Áronnal együtt Bodvajon 1848 novemberének második felében.¹⁴

A recenzor a harmadik tanulmánnyal kapcsolatban is tenne néhány megjegyzést. Kedves Gyula igazán lendületesen mutatja be Czetz János pályafutását, akiből szinte „igazi Grál-lovagot” farag. Ám e kiváló képességű tisztnek is megvolt a maga „emberi, gyarló oldala”, amiről nem igazán esik szó. 1848. november elején például Bauer Lajos főhadnagy, báró Baldacci Emánuel tábornok, az erdélyi hadsereg akkori parancsnoka segédtszjtjének visszaemlékezése szerint Czetz tábornoki főnökként „éppen nem volt erélyesnek mondható”, és „bűnös mulasztást követett el, miután azt (mármint Baldaccit) a legkevésbé sem támogatta, sőt, szinte kárörömmel nézte, ha a zavar csomósodott.”¹⁵ Czetz tábornoki kinevezése körüli huzavona is inkább annak volt köszönhető, hogy az ezredes nem nyert önállóan egyetlen komoly ütközetet sem, ami akkor a vezérőrnagyi kinevezés ki nem mondott előfeltételének számított. Kossuth és Csány is ezért támogatta inkább erdélyi viszonylatban a szintén kiváló képességekkel rendelkező Tóth Ágoston ezredet, aki ezt a feltételt az 1848. december 22–23-i kápolnai, illetve dési ütközetek megnyerésével már teljesítette. Így Bem határozott fellépése mellett az ügyben a döntő áttörést alighanem az jelentette, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat után Kossuth elvárta nemcsak a civil, hanem a katonai hatóságoktól is a döntést támogató tisztelgő iratok beküldését. Ez azonban a katonák részéről igen csak gyéren csordogált; Czetz viszont az elsők között nyújtotta be a „hódolati nyilatkozatot”, ami aztán a *Közöny*ben május 9-én meg is jelent, és az ezredes egy nappal korábban a várva várt tábornoki kinevezést is megkapta.¹⁶ Végezetül Czetz valóban elsőként írt összefoglalót Erdély 1848–49-es hadtörténetéről és Bem hadjárataról, ám ez hemzseg a valótlan adatoktól és a téves állításoktól; két esetben pedig (az 1848. december 29-i, Bethlennél le nem zajlott „sorsdöntő” ütközet, Bem nem létező „zseniális” terve 1849 áprilisában a Bánságban a cs. kir. Leiningen-dandár bekerítésére) a tudatos hamisítást sem lehet kizárni. Persze, Czetznek művével határozott szándéka volt: az európai közvélemény támogatásának a megszerzése; ezért festhette a történeteket a valóságosnál „szébre.”¹⁷

A fenti hibákért kár; ettől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja ezt a munkát mindenkinek, aki csak érdeklődik a „legendás Háromszék” valódi 1848–1849-es küzdelmei iránt.

¹³ A vitatott jegyzőkönyvi bejegyzésre lásd az előbbi lábjegyzetet; Bodor szabadságharc végi összeomlására *Komán* 2017. 187–189. o.

¹⁴ Utóbbira lásd Egyed Ákos kötetben lévő tanulmányát, 23. o.

¹⁵ Erre lásd Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből. S. a. r. *Makray László*, Pest, 1870. 69–70. o.

¹⁶ Czetz kinevezésére lásd: *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, 2007. 93–95. o.; MNL OL H2 OHB: 1849:5784.

¹⁷ Czetz „költeményeire” lásd *Johann Czetz*: Bem’s Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Hamburg, 1850. 46–47., 279–281. o. A cáfolatokra: *Bauer* 1870. 92. o. (tévésen 31-re datálva); *Hermann Róbert*: Goromba tábornokok, goromba költő. A Bem–Vécsey- és a Klapka–Petőfi-affér. In: *Ki vagyok én? Nem mondom meg...* Tanulmányok Petőfiről. Szerk. *Szilágyi Márton*. Budapest, 2014. 136–138. o.

**ÉSZREVÉTELEK, KIEGÉSZÍTÉSEK MIHÁLYI BALÁZS
„BUDAPEST OSTROMA – A POLGÁRI ÁLDOZATOK” CÍMŰ KÖNYVÉHEZ**

Az idén januárban megjelent kötet,¹ amelyet a recenziens – és valószínűleg rajta kívül az ostrommal foglalkozó történészek és az érdeklődő olvasóközönség – nagyon várt a témája miatt, az ötvenegy napos ostrom polgári veszteségeinek részletes feldolgozására vállalkozott. A szerző célként tűzte ki, hogy „a zömében feltáratlan, a Budapest 1944–1945-ös ostromához köthető civil veszteségeket áttekintse, a korábbi felszínes adatokon felül mélyebben ismertesse a polgári lakosságot ért atrocitásokat.” (7. o.). Írásunkban sorra vesszük a kötet főbb állításait, és megvizsgáljuk, hogy a szerzőnek mennyiben sikerült elérnie a kitűzött célokat.

Az előszóból megtudhatjuk, hogy Mihályi kutatásához a legfontosabb forráscsoportot az 1944 és 1950 közötti halotti anyakönyvi kivonatok, valamint az azokból összeállított adattár jelentette. Utóbbi elkészítése valóban hiánypótló, és mind az ostromot kutató történészek, mind a családjuk története iránt érdeklődők nagy haszonnal fogják forgatni. A szerző munkájának másik alapját a korszakból fennmaradt visszaemlékezések, valamint a megjelent szakirodalom alkotta. A kötet három részből áll: az elsőben a szerző kísérletet tesz arra, hogy meghatározza az ostrom polgári áldozatainak számát, a második részben hosszabb-rövidebb elemzéseket közöl az áldozatokról. A könyv harmadik részét a már említett adattár képezi, amely rendhagyó módon nem jelent meg nyomtatásban, hanem online érhető el a <http://budapest-ostroma.hu/adattar/> oldalon. Az adattár kerületenkénti bontásban áll a kutatók rendelkezésére, a kerületi listák utcánként (a mai elnevezésüknek megfelelően), házszám szerinti lebontásban tartalmazzák a háború polgári áldozatainak adatait. Az egyes személyekre vonatkozó adatok közül az elhunyt neve, foglalkozása, életkora, valamint a halál ideje és oka ismerhető meg. Amennyiben az elhalálozás helye eltért a lakhelytől, utóbbi külön feltüntetésre került.

Mihályi Balázs az I. fejezetben számba veszi a közvetlenül a háborút követő években publikált, Budapest lakosságának veszteségeire vonatkozó statisztikai adatokat. Kutatásai során 8021 olyan személy adatait gyűjtötte ki a halotti anyakönyvekből, akik közvetlenül a harcselekmények következtében vesztették életüket, azonban hozzáteszi, hogy az adatbázis minden bizonnyal nem teljes. Mindezek alapján a statisztikai munkákban megjelent adatok közül a 9477 fős veszteségadatot fogadja el, amely azonban csak a korabeli Budapest területére vonatkozik. A főváros mai területét tekintve Mihályi 10 100 főben adja meg a harcselekmények következtében meghalt polgári áldozatok számát.

A II. fejezetben a szerző a Budapest ostromára vonatkozó szakirodalomban megjelent veszteségadatokat tekinti át. Vitába száll az Ungváry Krisztián által megadott 38 000 fős veszteségadattal. Részletesen kitér arra, hogy az Ungváry könyvében olvasható adat azért

¹ *Mihályi Balázs*: Budapest ostroma. A polgári áldozatok. Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2020. 134. o. ISBN: 978 615 5374 19 7.

nem tekinthető mérvadónak, mert az a teljes 1944. és 1945. évi többlethalálozást, valamint a fővároson kívül elhunyt mintegy 2000 budapesti halálesetet is tartalmazza.

Ezt követően a szerző kísérletet tesz annak meghatározására, hogy kik tekinthetők polgári áldozatoknak a főváros ostroma során. Szerinte azok számítanak az ostrom áldozatainak, akik 1944 karácsonyát követően vesztették életüket, ugyanakkor az időbeli határ végpontja már nem ilyen egyértelmű, ugyanis még hónapokkal 1945. február 13. után is történtek olyan halálesetek, amelyek Budapest ostromához köthetők. A harcselekmények közvetlen áldozatain kívül a szerző az ostrom polgári áldozataihoz számítja azokat, akiknek a visszamaradt lőszeres és robbanótestek vették el életüket, a szovjet megszállást követően öngyilkosságot elkövetőket, a szovjet katonák atrocitásainak áldozatait, valamint a betegségek és alultápláltság következtében elhunytakat. A szerző kutatásai szerint az áldozatok legnagyobb részét a különböző betegségekben elhunytak teszik ki, ugyanakkor hozzáteszi, hogy ezen áldozati csoportnál nem lehet eldönteni, hogy az adott haláleset az ostrom következménye-e, vagy anélkül is bekövetkezett volna. Mihályi úgy véli, hogy az ostrom közvetlen következtében fellépő többlethalálozás időbeli határát 1945. június-júliusánál lehet meghúzni. Mindezek alapján 25-30 ezer fő közé teszi az ostrom polgári áldozatainak számát (Budapest mai területét tekintve).

Mihályi külön fejezetben (III.) tekinti át a zsidóság veszteségeit. Korabeli statisztikai adatokra hivatkozva körülbelül 120 ezer főre teszi az ostrom után Budapesten élő zsidóság létszámát, amely a főváros lakosságának mintegy 14%-át tette ki. Stark Tamás kutatásai, valamint korabeli statisztikai adatok alapján úgy véli, hogy az Ungváry Krisztián által megadott 15 ezer fős veszteségadat „semmi esetre sem tekinthető a budapesti zsidóság ostrom alatti veszteségének.” (32. o.) Mihályi kutatásai szerint az anyakönyvekben mintegy 2500 zsidó vallású személy halálesete jelenik meg, amihez hozzá kell még számítani azt a 2180 főt, akiket az ostrom ideje alatt a zsinagóga udvarán temettek el (utóbbiak a szerző kutatásai szerint nem jelennek meg az anyakönyvekben). Ez a szám a harcselekmények áldozatait is tartalmazza. Mihályi szerint az így kapott 4680 főhöz kell még hozzászámítani a nyilas terror áldozatait. Ezzel kapcsolatban vitatja azt a Lévai Jenő által 1948-ban publikált adatot, amely 6200 nyilasok által elkövetett gyilkosságot említ. Mihályi Tabajdi Gábor kutatásai alapján 3600 főben adja meg a nyilas terror zsidó áldozatainak számát, de kiemeli, hogy nem tudni, közülük hányan haltak meg az ostrom ideje alatt. Mindezek alapján a szerző 8280 főben adja meg a zsidóság veszteségét, ami a 25 ezer fős összveszteséghez viszonyítva az ostrom áldozatainak 33%-át jelenti. Ha ezt a veszteségadatot összevetjük a zsidóság lakosságon belüli számarányával, azt látjuk, hogy ahhoz képest a zsidóság 2,5-szer nagyobb veszteséget szenvedett.

A IV. fejezetben a szerző napi lebontásban vizsgálja a polgári lakosság veszteségeit. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy mintegy 16 500 fő esetében ismert a halál helye és ideje; ezen belül pedig 50% az aránya azoknak, akik közvetlenül a harcselekmények következtében vesztették életüket. A szerző több grafikonon is megjeleníti adatait, amelyek érzékletesen szemléltetik a harcok intenzitása és a polgári veszteségek közötti időbeli és térbeli összefüggéseket. Így például az egyik grafikonon jól megfigyelhető, hogy az ostrom első szakaszában – ami a főváros bekerítésétől a pesti hídfő elfoglalásáig tartott – a harcok intenzitásának megfelelően jelentős különbség mutatkozik a budai és a pesti oldal polgári veszteségei között. A fejezet végén pedig egy érdekes táblázatot találunk,

amely az ostrom áldozatainak, valamint a harcesemények áldozatainak életkor szerinti megoszlását mutatja.

A könyv első részének utolsó fejezete nemzetközi viszonylatba kívánja helyezni Budapest ostromának polgári veszteségeit. Megtudhatjuk, hogy a magyar főváros ostroma során naponta átlagosan 480 civil vesztette életét, ugyanekkor hasonló adatot más városok esetében nem olvashatunk. Összehasonlításként Mihályi a varsói felkelés polgári áldozatainak számát és Berlin ostromának civil veszteségeit adja meg, valamint megemlíti, hogy a német–lengyel síksággal ellentétben sem Magyarország, sem Budapest nem számított főhadszíntérnek. Ugyanakkor ezen felül más adatokat, így például az egyes városok teljes lakosságszámát, a hadműveletek időtartamát stb. nem adja meg a szerző, melynek következtében hiányoznak a megfelelő összevetéshez szükséges alapadatok.

A kötet második része a halotti anyakönyvekből összeállított adatbázis alapján készült elemzéseket tartalmazza. Mielőtt ezek részletesebb ismertetésére rátérnénk, szólnunk kell a könyv legnagyobb hiányosságáról: nem tér ki az anyakönyvek forrásértékére, valamint az anyakönyvezés korabeli folyamatát és szabályozását sem ismerteti. Ezek hiányában az olvasó nem jut semmiféle információhoz arra vonatkozóan, hogy Mihályi pontosan milyen adatokra építi egyes elemzéseit és következtetéseit. Így például az sem derül ki, hogy bár a halotti anyakönyvek legfontosabb rendeltetése a halálesetek közhitelű nyilvántartása, mégis, további források bevonása szükséges bizonyos következtetések levonásához. Ilyen példaként említhetjük azt, hogy azoknál a személyeknél, akik az ostrom során vagy azt követően saját kezükkel vetettek véget életüknek, az anyakönyvek „halál oka” rovatában csak az öngyilkosság ténye és az elkövetés módja szerepel, az ahhoz vezető külső és belső indokok azonban rejtve maradnak. Ebből következik az is, hogy pusztán az anyakönyvi adatok alapján nem lehet az öngyilkosságok okaira vonatkozó következtetést levonni.

Mіндеzek alapján fontosnak tartjuk, hogy röviden bemutassuk a korabeli jogszabályoknak a halotti anyakönyvezésre vonatkozó szabályozását és magának az anyakönyvezésnek a folyamatát, valamint részletesen ismertessük a halotti anyakönyvek kutatásában rejlő lehetőségeket és korlátokat. Jelen sorok szerzője korábban a polgári halotti anyakönyvek másodpéldányai alapján dolgozta fel Esztergom második világháborús embervesztését,² és úgy véli, hogy az ekkor szerzett tapasztalatok a Budapest ostromára vonatkozó veszteségkutatások esetében is relevánsak lehetnek.

Az állami anyakönyvezés bevezetéséről az 1894. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett, amely 1895. október 1-jén lépett hatályba.³ A törvény kimondta, hogy a születések, házasságok és halálesetek közhitelű nyilvántartására és tanúsítására kizárólag az állami anyakönyvek szolgálnak. Az ország területét ezért anyakönyvi kerületekre osztották fel. Minden kerületben egy anyakönyvvezetőt, szükség esetén pedig egy vagy több anyakönyvvezető-helyettest kellett alkalmazni.

A születésekről, házasságokról és a halálesetekről az anyakönyvvezető két anyakönyvet volt köteles vezetni (első és másodpéldány).⁴ A születésekhez hasonlóan a halálesete-

² Ez alapján lett összeállítva a névsor, amely Esztergom második világháborús központi emlékművére került fel. A Borosházi Tamás által tervezett emlékmű 2019-ben készült el.

³ 1894. évi XXXIII. tc. In: Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar – 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. *Márkus Dezső*. Budapest, 1897. 195–214. o.

⁴ 1894. évi XXXIII. tc. 20. §.

ket is annál az anyakönyvvezetőnél kellett bejelenteni, akinek a kerületében a haláleset történt.⁵

Az anyakönyvben helyesbítést bejegyezni csak a lap szélére, a bejegyzés szabályszerű lezárása és aláírása előtt volt lehetséges. Tilos volt az egyszer már beírt bejegyzés kivevője, törlése, felülírása vagy a sorok közé beírás.⁶ Az anyakönyvvezetőnek kötelessége volt még aznap az anyakönyv másodpéldányába is bejegyezni az életseményt és azt aláírásával hitelesíteni.⁷

A naptári év végével az anyakönyvvezető az adott évi bejegyzések számának feltüntetésével lezárta az anyakönyv mindkét példányát. Az első példány az anyakönyvvezető őrzetében maradt,⁸ a lezárt másodpéldányt pedig átvizsgálás végett a közvetlen felügyelő hatóságnak kellett bemutatni, ahonnan az a törvényhatóság levéltárába került.⁹ Ha a másodpéldány beszolgáltatása után került sor utólagos bejegyzésre az első példányban, akkor azt hiteles másolat alakjában be kellett szolgáltatni az alispánhoz, illetve a törvényhatósági joggal felruházott városok esetében a polgármesterhez, akik gondoskodtak arról, hogy a bejegyzést a másodpéldányba is átvezessék.¹⁰

A törvény külön rendelkezett az egyes anyakönyvekről, így a halotti anyakönyvekről is. Ennek értelmében minden halálesetet a legközelebbi hétköznapon jelenteni kellett az anyakönyvvezetőnek.¹¹ Bejelentési kötelezettsége a családfőnek, a családtagoknak, valamint a lakás- és háztulajdonosoknak volt. Ha a haláleset valamely közintézményben (kórház, laktanya stb.) történt, akkor az intézet elöljáróságának kellett jelentenie a halálesetet.¹² Bejelentéskor fel kellett mutatni a halottkém által kiállított halottvizsgálati bizonyítványt.¹³ Részletesen szabályozták azt is, hogy mit kellett tartalmaznia a halálesetre vonatkozó anyakönyvi bejegyzésnek. Abban az esetben, ha bármelyik adat nem volt megállapítható, azt bejegyzésben kellett megemlíteni.¹⁴ Ezen felül a haláleset tényét abban az anyakönyvben is fel kellett jegyezni, amelyben az elhunyt születése korábban bejegyzésre került.¹⁵

Holtta nyilvánítás esetén a bíróságnak a jogerős határozatot hivatalból kellett közölnie a holtta nyilvánított személy községi illetősége szerinti anyakönyvvezetővel. Amennyiben ez nem volt ismert, a holtta nyilvánított személy születési helyén illetékes anyakönyvvezetőnek kellett eljuttatni az adatokat. Az anyakönyvi bejegyzésnek tartalmaznia kellett az eljáró bíróság megjelölését, a bírói határozat keltét és számát, valamint azt a napot, amely mint a vélelmezett elhalálzási nap lett megállapítva.¹⁶ A törvény végrehajtását a belügyminisztérium által kiadott anyakönyvi utasítás szabályozta részleteiben.¹⁷

⁵ 1894. évi XXXIII. tc. 17. §.

⁶ 1894. évi XXXIII. tc. 21. §.

⁷ 1894. évi XXXIII. tc. 24. §.

⁸ 1894. évi XXXIII. tc. 25. §.

⁹ 1894. évi XXXIII. tc. 24. §.

¹⁰ 1894. évi XXXIII. tc. 26. §.

¹¹ 1894. évi XXXIII. tc. 68. §.

¹² 1894. évi XXXIII. tc. 69. §.

¹³ 1894. évi XXXIII. tc. 70. §.

¹⁴ 1894. évi XXXIII. tc. 71. §.

¹⁵ 1894. évi XXXIII. tc. 72. §.

¹⁶ 1894. évi XXXIII. tc. 74. §.

¹⁷ 60.000/1895. B. M. Utasítás az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 29. (1895) I. sz. 452–529. o.

Az anyakönyvi törvény rendelkezéseit az 1904. évi XXXVI. törvénycikk reformálta meg, amely 1907. január 1-jével lépett hatályba.¹⁸ Most nem térhetünk ki a törvény által eszközölt minden módosítás ismertetésére, csupán a halotti anyakönyvek kutatása szempontjából legfontosabbat emelnénk ki, miszerint az anyakönyvek korábbi jegyzőkönyvi formáját a rovatok rendszer váltotta fel,¹⁹ amely egészen 1952. december 31-ig használatban maradt.²⁰ 1907. január 1-jétől kezdve a halotti anyakönyv rovataiba az alábbi adatokat kellett beírni: a bejegyzés idejét (év, hó és nap); a haláleset idejét (év, hó, nap és óra); az elhalt családi és utónevét, állását (foglalkozását), lakhelyét, vallását, életkorát; az elhalt élő, elhunyt vagy elvált házastársának családi és utónevét; az elhalt szüleinek családi és utónevét; a haláleset helyét, a halál okát.²¹

Az 1904. évi XXXVI. törvény végrehajtásaként jelent meg a belügyminiszter 80.000/1906. B. M. sz. rendelete, amelyben a már ismertetett rendelkezéseken felül további fontos részleteket találunk a halotti anyakönyvekkel kapcsolatban.²² Ezek közül a veszteségkutatás során a legfontosabbak: az anyakönyvi utasítás 109. §-a az elhalálozás idejének bejegyzését szabályozta, melynek értelmében az éven, hónapon és napon kívül a napszakot és az órát is meg kellett jelölni. A 111. § a halál okának bejegyzésére vonatkozott, a jogszabály H melléklete pedig az 1895. évi 54.919. szám alatt belügyminiszteri körrendelettel megállapított halálokokat tartalmazta.

A második világháborús polgári veszteségek kutatása során különbséget kell tennünk közvetlen, illetve közvetett veszteségek között. Az előbbieket közé tartoznak azok, akik a szárazföldi és légi harcsemenyeknek, a különböző hadviselő felek atrocitásainak és a nyilas terrornak lettek áldozatai, de ide soroljuk azokat is, akiknek a harcok véget érte után – akár évekkel a háborút követően – a visszamaradt robbanótestek oltották ki életét. Ezekben az esetekben a halotti anyakönyvek egyértelműen utalnak a háborús veszteségre (például lövés, szilánksérülés, gránátrobbanás, bombatámadás stb.). A háború közvetett áldozatainak azokat tekintjük, akik a háborús nélkülözés, alultápláltság és a rossz higiéniai viszonyok miatt veszítették életüket. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez az áldozati csoport nem jelenik meg egyértelműen a halotti anyakönyvekben, ugyanis egy-egy végelgyengülés vagy betegség okozta halálesetnél nem lehet megállapítani, hogy az adott haláleset békés körülmények között ugyanúgy bekövetkezett volna.

Amint az itt leírtakból is kiderül, a háborús veszteségkutatásoknak a halotti anyakönyvek 10. rovatán (A halál oka) kell alapulnia. Fontos azonban megjegyezni, hogy az itt bejegyzett halálokok csupán a halál beálltának módját jelölik, az ahhoz vezető okokat, valamint a pontos körülményeket nem ismerhetjük meg ezekből az adatokból. Ebből következik az is, hogy bizonyos következtetések levonásához további források bevonása szükséges.

¹⁸ 1904. évi XXXVI. tc. In: Magyar Törvénytar – 1904. évi törvénycikkek. Milleniumi emlékkiadás. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső. Budapest, 1905. 186–197. o.

¹⁹ Kárpáti Orsolya: A papíralapú állami anyakönyvezés története Magyarországon. *Magyar Közigazgatás*, 2018. 4. sz. 62. o.

²⁰ Az 1894. évi XXXIII. törvénycikket és annak módosításait az 1952. évi 19. törvényerejű rendelet helyezte hatályon kívül.

²¹ 1904. évi XXXVI. tc. 11. §.

²² 80.000/1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 40. (1906) 1778–1947. melléklet, 1948–2079. o.

A halotti anyakönyvekben az elhalálozás helye rovatot csak akkor kellett kitölteni, ha a haláleset nem az elhunyt lakásán történt.

Mihályi Balázs helyesen mutatott rá könyvében arra, hogy azok a korabeli statisztikai feldolgozások, amelyek a főváros polgári lakosságának veszteségeit összegezték, az események és a feldolgozás között eltelt rövid időből kifolyólag nem nyújthatnak teljes képet. A szerző ezért a halotti anyakönyvek kutatásának időhatárát 1950-ig terjesztette ki. Ezzel kapcsolatban megjegyeznénk, hogy saját esztergomi kutatásunk – és más kutatók – tapasztalatai is azt mutatják, hogy az anyakönyvek feldolgozása esetében nem csak érdemes, hanem célszerű a lehető legkésőbbi kutatható időpontig kitolni a vizsgálódás időhatárát, ugyanis nagy számban fordulnak elő olyan halálesetek, amelyek csak évekkel később kerültek be az anyakönyvekbe.

Visszatérve a kötetre, Mihályi Balázs a könyv második felében a nyitófejezetben foglalkozik a Budapest ostroma során megjelenő öngyilkossági hullámmal. Állítása szerint „Budapest bekerítése, majd az elhúzóó ostrom, végül a főváros eleste a lakosság egy részét tömeges öngyilkosságra készítette.” (45. o.) Ennek okairól az alábbiakat olvashatjuk: „A várható szovjet megszállásra a civilek közül nagyon sokan szorongva tekintettek, melyet csak fokozott a propaganda által sugallt kép. Pontosán ma már lehetetlen megmondani, hogy mi volt az egyes esetekben az öngyilkosságot elkövetők indítéka, azonban nem járunk távol az igazságtól, ha ezt a szempontot az első helyen említjük.” (46. o.) A szerző 172 olyan öngyilkossági esetet gyűjtött ki a halotti anyakönyvekből, amelyek az ostrom alatt, illetve közvetlenül az ostrom után történtek. Véleményünk szerint Mihályi helyesen állapítja meg azt, hogy az ostrom idején és azt követően megnövekedett az öngyilkosságok száma, azonban olyan adatot már nem közöl, amihez ezt a számot viszonyítani lehetne.

Bár a kötet többször is hivatkozik Török István statisztikusra, mégis úgy tűnik, hogy a szerző figyelmét elkerülte Török egyik 1947-ben írt tanulmánya, amely kifejezetten a budapesti öngyilkosságokkal foglalkozik és igen fontos megállapításokat tesz a témával kapcsolatban.²³ Török tanulmányából kiderül, hogy a Budapesten elkövetett halállal végződő öngyilkossági kísérletek száma az 1930-as évektől egészen 1944-ig évi 500 körül ingadozott. Ez a szám 1944-ben közel két és félszeresére, 1367-re nőtt, 1945-ben pedig 656 fő vetett önkezelést véget az életének. Az 1944. évi öngyilkosságok havi lebontásának tanulmányozásakor három, egymástól jól elkülönülő hullám figyelhető meg. Az első öngyilkossági hullám 1944 márciusában, a német megszállást követően kezdődött, áprilisban pedig „a különböző jogfosztó rendeletek nyomán és a bombázásoktól való félelem miatt már ugrásszerűen emelkedett az öngyilkosságok száma.”²⁴ A következő és egyben a legnagyobb hullám júniusban következett be, amely egybeesik a zsidók összeköltöztetésével, lakásaik és ingóságaik lefoglalásával, valamint a vidéki zsidóság deportálásáról szóló hírek terjedésével. Ekkor 292 fő lett öngyilkos. A harmadik öngyilkossági hullám azonban nem a főváros ostromával, hanem az októberi nyilas hatalomátvétellel kezdődött, és még 1945 februárjában is tartott. Csúcspontját 1944 novemberében érte el 221 öngyilkossággal. Ha az ostrom időszakát kiemeljük, a halálos kimenetelű öngyilkossági kísérletek száma ekképpen alakul: 1944 decemberében 122 fő, 1945 januárjában 93 fő, 1945 feb-

²³ Török István: Az öngyilkosságok Budapesten. *Városi Szemle*, XXXIII. (1947) 7–8. sz. 467–484. o.

²⁴ Uo. 473. o.

ruárjában 77 fő vetett önkezeléssel véget életének. További fontos megállapítása Töröknek, hogy az 1944–45-ös években jelentősen megnőtt a halállal végződő öngyilkosságok aránya az öngyilkossági kísérletekhez viszonyítva. Az öngyilkosságok okát illetően Török kiemeli, hogy azokat nem pusztán a külső körülményekben vagy eseményekben, hanem a belső okokban is keresni kell.²⁵

Mihályi megállapítja, hogy legalább 27 esetben történt olyan öngyilkosság, melynek során az egész család végzett magával, legalább 4 esetben pedig csoportos öngyilkosságra került sor. A családi öngyilkosságokkal kapcsolatban ajánljuk az olvasók figyelmébe Lukács Anikó 2019-ben megjelent tanulmányát, amely a Mihályi könyvében is szereplő Dáni család tragédiáját dolgozza fel, és az egyes családtagok életútjának rekonstruálása mellett az általuk írt és a róluk íródott személyes források segítségével tárja fel az öngyilkossághoz vezető életutakat. A Dáni család tragédiája is azt mutatja, hogy ezeket az öngyilkosságokat nem lehet csupán egy-egy okra leszűkíteni.²⁶

A következő, II. fejezet a német és nyilas csapatok keresztények elleni atrocitásait tárgyalja. A címadást némileg szerencsétlennek tartjuk, ugyanis véleményünk szerint Mihályi itt a keresztény szót egyértelműen a „nem zsidó” szinonimájaként értelmezi. Úgy véljük, helyesebb lett volna a fejezet címében a polgári lakosság kifejezést használni, ugyanis a polgári lakosságot ért túlkapások okai mögött nem magát a keresztény felekezetekhez való tartozást kell keresnünk. (Míg ezzel szemben a polgári lakosságtól látványosan elkülönített, gettókba zárt és sárga csillagot viselő zsidók valóban nagy eséllyel válhattak és váltak razzizáló nyilasok és németek áldozataivá.) Itt is meg kell jegyeznünk, hogy a halotti anyakönyvek az atrocitások valódi okaira vonatkozóan nem adnak támpontot, pusztán a gyilkosságok tényét rögzítik. Véleményünk szerint az, hogy a fejezetben ismertetett túlkapások elszenvedői római katolikus vallásúak voltak, önmagában még nem támasztja alá, hogy a vallásuk miatt szenvedtek erőszakos halált. Ehelyett a gyilkosságokat kiváltó okok között – ha az egyáltalán ismert volt – olyanokat olvashatunk, mint például „december 24-én a Szemere-telepen két német katonát lelőttek”, egy másik esetben pedig a német katonák azt feltételezték, hogy „ezek az emberek jeleket adtak az oroszoknak”. (58–59. o.) Ezt a szerző is elismeri, amikor az alábbiakat írja: „Az ostrom során számos rendelet jelent meg, melyek megszegése mind halálbüntetést (felkoncolást) vont maga után. Mindez »jogalapot« adott a nyilasok számára egy-egy gaztetthez.” (59. o.) Úgy véljük tehát, hogy a kérdés behatóbb vizsgálatához és további következtetések levonásához más források bevonása is szükséges lenne.

Ugyanakkor valóban ismerünk olyan példákat Budapest ostromából is, amikor valaki a hitéért és embertársai védelméért kész volt a halált is vállalni. Ennek egyik példája Hummel Kornél római katolikus pap mártíuma, amelynek részleteit Mihályi a szovjet atrocitásokkal foglalkozó elemzésben ismerteti. De itt említhetnénk meg Ruppert István újpesti káplánt is, aki többször példát mutatott felebaráti szeretetből. 1944-ben a Gestapo börtöneiben fogvatartottnak vitt élelmiszert és fehérneműt, a papoknak ostyát és bort a misézéshez. Budapest ostroma idején az óvóhelyek lelkipásztorja volt. 1945. január 18-án

²⁵ Uo. 475. o.

²⁶ Lukács Anikó: Családi öngyilkosság az ostrom végén. Budapest, 1945. február 12. In: Az érzelmek története. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gödöllői konferenciájának tanulmánykötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 31.) Budapest, 2019. 99–122. o.

szovjet katonák lőtték agyon a Károlyi-palota parkjában, miközben nőket próbált védelmezni.²⁷

Mihályi Balázs külön fejezetben (III.) foglalkozik a Vörös Hadsereg áldozataival. Kutatásai során az áldozatok három, jól elkülöníthető csoportját azonosította. Az első csoportot az egyenruhát viselő polgári személyek alkotják, ugyanis a szovjetek sokszor nem tudtak különbséget tenni az egyes egyenruhák között, melynek következtében több tüzoltót és BSZKRT-alkalmazottat lelőttek. (Megjegyeznénk itt, hogy szívesen olvastunk volna erre vonatkozó adatokat, sajnos azonban a fejezet végén közzétett névsor nem tartalmazza az áldozatok foglalkozását.) Külön csoportot képeznek azok, akik a fosztogató szovjet katonák áldozataivá váltak. A harmadik áldozatcsoportba a megszálló katonaság által elkövetett nemi erőszak áldozatai tartoznak. Több esetben váltak ennek áldozatává azok a férfiak is, akik a megtámadott nők segítségére siettek, és megpróbálták megakadályozni a szovjet katonák erőszakoskodását.

Mihályi Balázs a halotti anyakönyvek vizsgálata során elsősorban azt vette figyelembe, hogy mikor érte el az arcvonal az adott területet. A front átvonulását követő néhány nappal vagy egy héttel később bekövetkezett lövés általi, vagy közúti baleset (gázolás) okozta haláleseteket a szerző általában a Vörös Hadseregnek tulajdonítja. A fejezet végén közölt névsor összeállítása során a szerző – igen helyesen – nem vette figyelembe a különböző kórházakban elhunyt személyeket, ugyanis az ő esetükben csupán a halotti anyakönyvek alapján lehetetlen megállapítani azt, hogy a szovjet atrocitások, vagy a korábbi harcsemenyek következtében vesztették-e életüket. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közzétett lista ennek ellenére legalább 10 olyan személy adatait tartalmazza, akik kórházban hunytak el, ugyanis a halál helyeként feltüntetett VIII. kerület Fiumei út 17. valójában a Baleseti Intézet címét takarja. Ha Mihályi Balázs részletesen áttanulmányozta volna a hatályos anyakönyvi utasítást, feltűnt volna neki, hogy az imént említett halálesetknél a megjegyzés rovatban az anyakönyvi utasítás 107. §-ra való hivatkozás szerepel, amit abban az esetben kellett feltüntetni, ha a haláleset közintézetben történt.²⁸

A fejezetben Mihályi Balázs több olyan forrást is citál, amely a szovjet atrocitásokra vonatkozik. Majdnem teljes terjedelmében idézi többek között a XIV. kerületi rendőrkapitányság 1945. június 2-ai jelentését, amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „Medve Lajos és Pál István nem is található az anyakönyvekben, őket a listába sem vettem be, de a fenti jelentés kapcsán ők is a szovjet csapatok áldozatai voltak.” (64. o.) Ám téved ezzel kapcsolatban, mert mindkét személy megtalálható a XIV. kerület halotti anyakönyvének másodpéldányában. Medve Lajos kovácssegéd és feleségének halálesetét 1945. május 13-án anyakönyvezték, a halál okaként előbbinél agyroncsolást, utóbbinál gerincvelőroncsolást jegyezték be. A korabeli jelentésben említett Pál István nagy valószínűséggel azonos az 1945. április 25-én meggyilkolt Paál István rendőr főtörzsőrmesterrel, akinek halálesete csak 1945. május 8-án került be az anyakönyvbe. Gyanítható, hogy az említett haláleset után több hónappal összeállított rendőrségi jelentés téved a haláleset idejét és a vezetéknev pontos alakját illetően, ugyanis a jelentésben szereplő haláleset többi részlete (hely-

²⁷ Magyar Katolikus Lexikon. XI. k. (Pob–Sep) Főszerk. *Diós István*. Budapest, 2006. 777. o.

²⁸ 80.000/1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről, 107. §. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 40. (1906) 1895. o.

szín és a körülmények) megegyezik Paál István rendőr főtörzsőrmester halotti anyakönyvi bejegyzésével.

Amint a Medve házaspár példája is mutatja, bizonyos esetekben a halotti anyakönyvek bejegyzései nem utalnak egyértelműen háborús veszteségre, és a teljes igazság csak más források révén válhat megismerhetővé. Ebből következik az a megállapítás is, hogy a veszteségek feldolgozása során a kutatómunkát a lehető legszélesebb forrásbázis feldolgozására kell alapozni.

Mihályi Balázs megközelítőleg 500 áldozat adatait gyűjtötte ki a fejezet végén, de véleménye szerint ez a szám minden bizonnyal sokkal magasabb lehetett, és összességében mintegy 1000 főre becsüli a Vörös Hadsereg áldozatainak a számát.

Külön elemzés (IV) tartalmazza azoknak a polgári áldozatoknak a névsorát, akik 1944 karácsonyán veszítették életüket a szovjet tüzérségi belövések és légítámadások következtében. A szerző a 76. oldalon egy érdekes térképet is közöl, amelyen megjelöli az egyes halálesetek helyszíneit.

A következő fejezet a budapesti gettóval foglalkozik, melynek területén mintegy 70 ezer ember élt összezsúfolva az ostrom időszakában. Ehhez a fejezethez egy adatokban gazdag alaprajzot készített a szerző, amelyen nemcsak a gettó egyes épületei lettek feltüntetve, hanem az azokban meghalt személyek száma, valamint az épületekben esett anyagi kár nagysága is. Külön megjelölte, ha bombatalálat ért egy-egy lakóházat. 649 személyt azonosított az anyakönyvekben, akik a gettó területén veszítették életüket. Ehhez hozzá kell venni azt a 2180 főt, akik a Klauzál téren lettek tömegsírokban eltemetve. Mihályi megállapítása szerint így legkevesebb 2829 fő halt meg a gettó területén, ami az ottani lakosság 4%-át jelenti. Az itt elhunytak többsége a különböző betegségek és az éhezéskövetkeztében vesztette életét, a háborús eseményeket tekintve pedig a bombázások és a tüzérségi belövések követelték a legtöbb áldozatot.

A kötet külön fejezetet (VI) szentel az ostrom során elhunyt csendőröknek és rendőröknek. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy – az első világháborúval ellentétben – a második világháború során az ország egész területe hadművelési területté vált, melynek következtében a légi és a szárazföldi harcesemények közel egyformán érintették a polgári lakosságot és a katonaságot is. Ebből következik, hogy a polgári és katonai veszteségek sok esetben nem különülnek el élesen egymástól. Mivel a különböző csendőr- és rendőralakulatok harcoló alakulatként az arcvonalban (is) teljesítettek szolgálatot, véleményünk szerint érdemesebb lett volna ezeket a veszteségeket a polgári lakosság veszteségeitől elkülönítve tárgyalni.

A szerző megemlíti, hogy a bekerítésből csupán egyetlen csendőr, név szerint Komár Andor csendőr hadnagy jutott ki a kitérést követően. A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy Komár nem egy csendőralakulat, hanem egy rögtönzött honvéd alakulat, az úgynevezett Hajdu csoport kötelékében vett részt Budapest ostromában. Szerencsénkre az utókorra maradt a Hajdu csoport 1945. februári névsora, amelyből azt is megtudhatjuk, hogy az alakulat egy szűkebb és egy tágabb zászlóaljtorzsból és két szakaszból állt, állományát 6 tiszts és 58 főnyi legénység alkotta. Harcosállománya mindössze három tiszts és 41 főnyi legénységet számlált. Az alakulat legénységét különféle alakulataiktól elszakadt

honvédekből állították össze. Jól példázza ezt a Komár Andor csendőr hadnagy vezette I. szakasz is, amely mindössze 11 főnyi legénységből állt. Közöttük három csendőr volt, s eredetileg hárman a Vannay csoporthoz, öten a 6/I. karhatalmi zászlóaljhoz tartoztak.²⁹

Mihályi Balázs a továbbiakban közli az ostrom során elhunyt vitézek névsorát. Sajnos ebben a fejezetben is találunk pontatlan megfogalmazást, ugyanis a szerző szerint 1945-ig „több mint 23 ezer főt avattak vitézzé, akik földbirtokot kaptak, és jogosultak lettek az előnév használatára.” (93. o.) Az idézett állítással szemben a Vitézi Rend története során folyamatos problémát jelentett a földkérdés. 1930-ban, tehát 10 évvel a Vitézi Rend megalapítását követően, a vitézi telekre jogosultaknak mindössze 30,7%-a rendelkezett vitézi telekkel.³⁰ Még 1943-ban is, a tisztí vitézeknek kevesebb mint 10%-a, a legénységi vitézeknek pedig csupán 46%-a rendelkezett vitézi telekkel.³¹

A VIII. fejezet az ostrom során elhunyt nyugalmazott honvéd-, csendőr- és rendőrtisztek névsorát adja közre. Mihályi Balázs kitér arra, hogy az általa feldolgozott adatok alapján a honvédség 82 aktív tisztje vesztette életét a főváros ostroma során, „de a lista messze nem teljes.” (95. o.) (Szeretnénk jelezni, hogy a Dávid Zsolttal közös, több forráscsoportot feldolgozó és egyelőre publikálatlan kutatásunk alapján legalább 146 főre tehetjük a körülzárt Budapesten elesett és meghalt tiszték számát.)

Külön fejezetet (IX.) kaptak az I. egyetemi rohamzászlóalj elesettjei. Itt megismétel-nénk azt a véleményünket, amelyet a csendőralakulatokkal kapcsolatban már kifejtettünk, miszerint a harcoló alakulatok veszteségeit célszerűbb lenne a polgári veszteségektől elkülönítve tárgyalni. Az I. egyetemi rohamzászlóalj szervezésére 1944. október 5-én adott engedélyt a Hadügyminisztérium. Az alakulat október végén már a honvédség hivatalos hadrendjében is szerepelt. Budapest ostroma során a zászlóalj aktívan részt vett a harcokban. A jelentkezők nagy száma miatt állították fel a II. egyetemi rohamzászlóaljat, amely főleg járőrtevékenységet folytatott.³²

Sajnos az itt közölt adatoknál sem találunk hivatkozásokat. Egyetlen kivétel Szebenyi Klára feljegyzése, de nem derül ki például az, hogy mi alapján írja a szerző, hogy Nagy Zsombor csendőr százados, az I. egyetemi rohamzászlóalj parancsnoka katonái saját döntésére bizta, hogy részt vesznek-e a kitörésben, és ezzel lehetővé tette számukra, hogy polgári ruhába átöltözve várják ki az ostrom végét. A Budapest ostromát behatóbban ismerők számára valószínűleg nem ismeretlen a fenti eset, de az érdeklődő olvasó kedvéért elmondjuk, hogy ez az adat Árvay Rezső visszaemlékezéséből ismert és Józsa Béla *Egyetemisták az ostromgyűrűben* című kötetében jelent meg.³³ (A kötet egyébként szerepel Mihályi irodalomjegyzékében.)

További észrevételünk: a könyvben állítottakkal ellentétben Both Attilának nem sikerült a kitörés. Ennek az állításnak a forrása valószínűleg Józsa Béla imént említett könyvének 187. oldala, ahol szintén tévesen szerepel ez az adat. Józsa később, a *Militaria* című

²⁹ Dávid Zsolt – Miklós Tamás: Bocz Géza hadnagy naplója Budapest ostromáról és a kitörésről, 1945. Január 1. – március 28. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 1. sz. 113. o.

³⁰ Mike Gyula: A Vitézi Rend statisztikája. *Statisztikai Szemle*, VIII. (1930) 4. sz. 338. o.

³¹ Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1113. (2000) 1. sz. 56. o.

³² Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Budapest, 2005. (Hatodik, átdolgozott kiadás.) 96–98. o.

³³ Józsa Béla: *Egyetemisták az ostromgyűrűben*. A Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944 októberétől 1945. február 14-ig. Budapest, 1999. 210. o. Lásd továbbá: 163. o.

kiadványban közzétette Villányi Ferenc (I. egyetemi rohamzászlóalj, 2. század) visszaemlékezését, amelyből kiderül, hogy Both ugyan megpróbálkozott a kitöréssel, de nem jutott ki az ostromgyűrűből: Tinnye előtt szovjet hadifogságba esett.³⁴

A fejezet végén Mihályi 55 személy halálesetének adatait közli, ám nem derül ki, hogy mi alapján kerültek be az egyes személyek a táblázatba. Az I. egyetemi rohamzászlóalj hősi halottjainak névsorát a szerző minden bizonnyal a Józsa Béla könyvének 327–328. oldalán található lista alapján állította össze, ugyanis a halotti anyakönyvek csak a legritkább esetben nevezik meg a hősi halált halt katonák alakulatát. Jól mutatja ezt a Mihályi által összeállított listában hiányos adatokkal szereplő, ugyanakkor a II. kerület halotti anyakönyvének másodpéldányába 466/1945. szám alatt bejegyzett 1945. január 26-án robbanás okozta sérülés következtében elhunyt Peller Károly esete is. A vonatkozó anyakönyvi bejegyzésben ugyanis csak Peller „foglalkozása” (gépezsmérnök hallgató) szerepel, katonai szolgálatra való utalás nem. Egyetemi hallgató szerepel Rác László foglalkozásánál is, akinek halálesetét 2040/1945. szám alatt jegyezték be a II. kerületi halotti anyakönyvbe. A bejegyzés alapján tovább pontosíthatjuk a 18 éves korában hősi halált halt Rác személyes adatait, valamint halálának körülményeit is. Rác 1945. február 11-én este 8 órakor esett el aknasérülés következtében a Bajvívó u. 4. számnál. Az anyakönyvek alapján vitéz Szendrőy Kálmán Károly Andor adatait is pontosíthatjuk (Szendrőy neve egyébként pontatlanul szerepel Mihályi listájában). A 20 éves műegyetemi hallgató halálát mindkét kezének, arcának és jobb térdkalácsának I., II. és III. fokú égési sérülései okozták.³⁵

A X. fejezet az ostrom során meghalt írókra, művészekre és tudósokra vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket gyűjti egybe, valamint több személy rövid életrajza olvasható. Külön erény, hogy felhívja a figyelmet a főváros ostroma során elpusztult kulturális értékekre és a kulturális, tudományos életet ért hatalmas veszteségekre.

A következő fejezet (XI.) az ostrom során meghalt egyházi személyekkel foglalkozik. Az itt szereplő táblázat 44 személy halálesetének adatait tartalmazza. A listában szereplő Farszky Imre, Frater Szalvátor halálesetét a budai Háztörténet is megörökítette 1945. február 5-ére datálva³⁶ a tragikus eseményt: „Február 5-én a délutáni órákban szörnyű kiabálásra lettünk figyelmesek, majd azt a hírt hozták, hogy Szalvátor testvérünket lelőtték az oroszok. A dolog úgy történt, hogy három orosz a dombalatti óvóhely vészkijáratán keresztül behatolt az óvóhelyre és kereste a tolmácsot. Tőle kérdezte meg, hogy merre van az átjáró a németekhez. Már az felizgatta őket, hogy nem tudott választ adni. Amíg a tolmács segítségével megkérdezték a testvért, Szalvátor testvér is oda került. Törte a szlovák nyelvet és beszédbe elegyedett velük. Tőle is megkérdezték, merre van az átjáró a németekhez. Szalvátor testvér, aki Vácról jött csak nem régen és a kertben nem is járt, azt válaszolta: »nem tudom«. »Te nem is vagy szerzetes« – rivallt rá, a tiszt és mellbe verte. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy szerzetes, aki az ő felfogása szerint el nem hagyja a kolostort, ne tudná merre vannak az átjárók. A testvéren csizma volt, azt is katona lábelinek nézte. »Te katona vagy« – és ráfogta a revolvert. A testvér beszaladt a folyosóra és

³⁴ Józsa Béla: Újabb adatok az Egyetemi rohamzászlóalj történetéhez. *Militaria*, 29. (2003) 1025. o.

³⁵ Vitéz Szendrőy Kálmán Károly Andor halálesetét a 2094/1945. szám alatt jegyezték be a Budapest II. kerületi halotti anyakönyv másodpéldányába.

³⁶ A II. kerület polgári halotti anyakönyvének másodpéldányába az 1356/1945. szám alatt 1945. február 6-ai dátummal jegyezték be Farszky Imre Fr. Szalvátor halálesetét.

igyekezett bejutni a konyhába, ahol az ismerős tisztek tanyáztak. Az ajtóban utolérte és visszarántotta, majd maga előtt kergette az óvóhely felé. Ott a kert kapun egérutat akart nyerni. A kert kapuban fejbe lőtte. Azonnal meghalt. Az egyik őrt álló katona jelentette a konyhában levő parancsnoknak, akkor tört ki belőlük a szörnyű kiáltozás. A három orosz rögtön lefegyverezték. Megható volt, hogyan adtak fájdalomknak kifejezést. Nyolc nap múlva egy hadbíró őrnagy szállt ki és kihallgatta az orosz katonákat, a tolmácsot, majd az óvóhelyen elnézésünket kérte a történetek miatt.”³⁷

Külön elemzésben (XII.) veszi számba a szerző azokat az eseteket, amikor a szovjet légitámadások során egy-egy épület találatot kapott és legalább kilenc fő vesztette életét. Azokat az eseteket, amikor az óvóhely is beomlott, maga alá temette az összedőlt épület, szintén önálló fejezetben tárgyalja a szerző (XIII.). Mihályi kutatásai szerint 60 épület esetében történt ilyen tragédia. Ezek többsége a budai oldalon található, főként az I. és XI. kerületben.

Az utolsó elemzés (XIV.) az ostrom után visszamaradt lőszeres és fegyverek okozta halálesetek helyszíneit és áldozatait veszi számba, név szerint 42 áldozat esetét. Kiemeli, hogy az áldozatoknak több mint 60%-a kiskorú volt. Ezeknek a tragédiáknak egy része a háború utáni mentesítés során történt, de sok esetben követelték gyermekek életét a visszamaradt robbanóeszközök.

A kötet végén egy felsorolás található, amely a közterületek korabeli és mai elnevezését tartalmazza, s a könyvet egy rövid összegzés zárja.

Összességében elmondható, hogy Mihályi Balázs egy valóban keveset kutatott téma feldolgozásába fogott, s nagy és értékes munkát végzett a halotti anyakönyvek feldolgozásával, közzétételével. Ugyanakkor véleményünk szerint az általa kitűzött célokat sajnos nem sikerült teljes mértékben megvalósítania, az ismertetett pontatlanságok és hiányosságok sokat levonnak a könyv értékéből. Reméljük, egy esetleges második kiadásban megjegyzéseinket, kiegészítéseinket hasznosítani tudja majd.

³⁷ *Hír Harang – Az Országos Ferences Templom Hirdető Lapja*, XVII. (2016. április 3.) 9. sz. 2–3. o.

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHRISTOPH HAACK

DIE KRIEGER DER KAROLINGER: KRIEGSDIENSTE ALS PROZESSE GEMEINSCHAFTLICHER ORGANISATION UM 800

*(Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 115.
Berlin–Boston, MA, De Gruyter, 2020. 273 o. ISBN 978-3-11-062614-8)*

A Karoling hadtörténelem és hadszervezet, különösen a magyar honfoglalást megelőző időszakban, talán csak Váczy Péter kivételével, nem tartozott a hazai kutatók érdeklődésének a homlokterébe. Jelen kötet azonban széles szakirodalmi és társadalomtörténeti kitekintés birtokában szerencsésen kapcsolja össze a VIII–IX. századi nyugat-európai forrásoknak az oklevelek szintjéig eljutó vizsgálatát a középkori hadtörténelem alapvető kérdéseivel, kitekintéssel a mindmáig ható XIX–XX. századi német jogtörténet és hadtörténet klasszikus műveinek kritikai bemutatásáig. A kötet kiinduló felvetése az, hogy a szinte folyamatosan, évente hadjáratokat indított Karoling kori hadjáratok vonatkozásában, annak ellenére, hogy nagyszámú elbeszélő és okleveles forrás maradt fenn róluk, a vezérek és a méltóságviselők kivételével szinte semmit sem lehet tudni a hadjáratokban résztvevőkről. A címben jelzett „hadakozók” (*Krieger*) azok, akik e hadjáratok névtelen tömegeit alkották, akiket leginkább „emberekként, hivekként” (*homines, fideles*) emlegettek, s csak ritkán, véletlenszerűen hívtak katonának (*militēs*).

Haack 2018-ban a tübingeni Eberhard Karls Universitätén megvédett doktori értekezése a hadjáratok résztvevőire, a mobilizációra vonatkozó legelterjedtebb elméleteket tekinti át, és egyúttal cáfolatukra is törekszik. A Karoling kori mobilizációt illetően a szabadok „általános hadkötelezettsége” (*Wehrpflicht*) – ez bármennyire is modernül hangzik – szinte mindmáig az egyik legelterjedtebb magyarázat. Nem meglepő módon, a hűbériség, vazallusi függőség elméleti kidolgozásánál a jogtörténészek bábáskodtak, akik a maguk idejében a közéletben és a tudományos életben aktív politikusként, frontharcosként nagy tekintélyre és hatásra tettek szert, amit német területen egészen a XX. század második feléig meg is őriztek. Felfogásuk szerint a szabad germánok joga volt a fegyverviselés, s ebből következett hadkötelezettségük is – amint azt a szövegkiadásairól is ismert történész, Georg Waitz *Német alkotmánytörténetében* (1865) máig hatóan megfogalmazta. Igaz, volt aki a jogi értelemben vett szabadsággal, mások, így Waitz a birtok meglétével magyarázta elsődlegesen a hadkötelezettséget. Persze tudnunk kell, hogy a német közéletben a hadkötelezettség bevezetése a korban rendkívül aktuális volt, erre már 1848-ban komoly kezdeményezések voltak, ami majd a birodalom megalapításával, 1871-ben vált valóra. Nem véletlen, hogy a modern hadtörténetírás egyik megteremtője, Hans Delbrück az 1900-as évek elején is a jogtörténészek megdönthetetlennek tűnő felfogását követte, de éppen úttörőnek számító kritikai szemléletével felismerte, hogy a középkornak ezekben az évszázadaiban nagy létszámú hadseregek képtelenek voltak mozogni. A hadra kötelezett tömegekkel szemben így ő csak egy vékony hadakozó rétegről írt, s hadtörténetében a létszámbecsléseknél mindig is alacsony számokkal dolgozott. Ugyanakkor ő tette általá-

nosan elfogadottá azt a felfogást, hogy a hűbériségnek katonai, hadtörténeti gyökerei vannak; a hadviselés feudalizációját már jóval a poitiers-i 732-es ütközet elé vetítette, azok sikerét már ennek a folyamatnak tulajdonítva.

A szabadok hadkötelezettségével, mint meghatározó tényezővel számolnak a hadtörténetírás időben következő klasszikusai is (Lots 1946, Contamine 1980). A szerző – joggal – külön figyelmet szentel Bernard Bachrach, majd tanítványa, Leif Petersen munkásságának, akik – ismét a német jogtörténeti iskola hatására – a nagy létszámú tömeghadseregek elméletéhez nyúltak vissza, egyúttal vélelmezve egy késő antik harcászati folyamatosságot, a falanx harcot használó, nem-szabad jogállásúakat is tömegesen magában foglaló gyalogság meghatározó szerepét és egy fejlett ostromtechnika továbbélését.¹ Ennek megfelelően a Karoling Birodalom hadi potenciálja több tízezres seregek mozgására nyújtott volna lehetőséget, amit látszólag Karl Ferdinand Wernernek II. Ottó 981-es itáliai hadjárataéhoz kapcsolódó, az úgynevezett *Indiculus loricatorum*on alapuló klasszikus, de a kötetben jogos kritikával említett elemzése (1968) is támogatott.

Egy másik nagyhatású elmélet a német származású oxfordi tudós, Karl Leyser nevéhez kapcsolódik, aki a „*warband*/hadurak háborúi” elméletre alapozta érvelését. Ezt először az augsburgi csata kapcsán a magyarok törzsfőire dolgozta ki, majd az Ottó kori német birodalomra, annak előkelő nemzetségeire és családjaira is alkalmazta. Ezt a gondolatot követte Timothy Reuter, aki szerint a frank hadigépezetet a zsákmány és a hadakozó csoportok tagjai között a zsákmány további szétosztása (*Gabentausch*) mozgatta. E felfogás szerint az utolsó nagy avar kori zsákmányt követően 800 körül állt be az a fordulat, amikor a zsákmányszerző harcokról a védekező háborúkra kellett áttérni, s a frank kapitulációkban ez az állapot olvasható. A történészek egy része mindmáig a zsákmányban látja azt a momentumot, ami a hadakozás társadalmi háttérét, szociológiai aspektusát megragadhatóvá teszi – vesd össze Guy Halsall sorozatával (*Warfare and Society*), nem kevésbé Hans-Henning Kortüm kézikönyvével (2010),² vagy Rudolph Keller munkájával (2013). Jelen mű szerzője az utóbbi vélemény népszerűsége miatt hangsúlyosan kritizálja a zsákmányszerzést kizárólagosan értelmező nézeteket, többek között utalva arra, hogy az a forrásokból, de még a régészetiékből sem támasztható alá meggyőzően. Egyúttal lebecsüli a hatalomgyakorlás vallási és ideológiai kereteit, arról nem is beszélve, hogy egy XX. századi politikatudomány terminusokat (*warband*, *warlord*) vetít vissza a középkorba.

A szerző új megközelítésének lényege, hogy próbál leszámolni a korábbi, a forrásoktól sokszor elrugaszkodó, leegyszerűsítő toposzokkal, úgymint a közhatalmat megtestesítő király és a magánhatalmat képviselő nemesség ellentéte, a rosszul fegyverzett tömeghadsereg vagy professzionális elítéltek szembeállítás, a muszlimok ellen a korábbi gyalogos hadseregből megszülető lovas-lovag sereg képe, vagy éppen a Karoling kori páncélos sereg mítosza. Tézisének foglalata, hogy a királyi felkérésnek, parancsnak engedelmes-

¹ Ennek már a kalandozó magyar seregek jellemzésénél is szerepe lett, amelyre korábbi ismertetésekben utaltunk. *Torma Béla Gyula – Veszprémi László: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 3–30. o. Könyvismertetésünket lásd *Bernard S. Bachrach – David S. Bachrach: Warfare in Medieval Europe c. 400–c. 1453*. Routledge, London–New York, 2017. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 1. sz. 139–141. o.

² Kortüm másik munkájára lásd ismertetésünket *Hans-Henning Kortüm: Krieg im Mittelalter. Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 3. sz. 606–607. o.

kedő számtalan főúri és főpapi csapat maga volt a mobilizálás eredménye. Azt, hogy (egy-fajta szociológiai *pool*ként) a potenciálisan bevonultathatók közül ezekben hányan és személy szerint kik jelentek meg, a személyi kapcsolatok hálója határozta meg – helyi szinten. Egy képlékeny és rugalmas társadalmi mechanizmus eredményeképpen állt össze alkalomról alkalomra a hadban megjelenők köre. (Egyszerre cáfolva ezzel a rosszul felfegyverzett, egy általános hadkötelezettségnek engedelmeskedő tömeghadsereg vagy éppen ellenkezőleg, egy közel állandó létszámú, professzionális, már-már állandó hadseregeknek tekinthető és azonnal bevethető harcos, hadakozó réteg meglétét.) A korábbi történetírásban használt, s mára idejétmúltak és megcáfoltak tekinthető hűbérúr–vazallusi kapcsolatrendszer helyébe a „patrónus” és „klientúra” fogalmait vezeti be: a „patrónus” és a befolyása alá vonható „kliensei” viszony rendszerétől függött a mindenkori mozgósítás hatékonysága és sikere. Ezt a viszonyt a viszonylagos önkéntesség, a kettejük közötti viszony egyenlőtlensége (asszimetriája) és a kapcsolat társadalmi kölcsönössége (reciprocitása) jellemzi.

Az elemző fejezetekben éppen azt igyekeznek a források minuciózus elemzésével igazolni, hogy az egyes kontingensek vezetői és a hadakozók között ilyen kapcsolat állt fenn. A 800 körüli időszak legnagyobb újítása az írásbeliség súlyának hirtelen megnövekedése volt az államigazgatásban és az adminisztrációban. Ez teszi a kapitulárákat páratlan forrásokká, bár hangsúlyozza, hogy ezeket nem lehet egy átgondolt politikai program (közlönszerű) dokumentumainak tekinteni, hanem mindig egyedi eseteket kezeltek és igyekeztek megoldani. Ez párosult a 820-as évek extrém szélsőséges, inkább lehüléssel járó időjárás anomáliáival, az ezáltal előidézett elszegényedéssel, amire a központi adminisztráció is felfigyelt, és éppen a rendkívüli viszonyok között megszületett dokumentumok nyújtanak egy korábinál megfoghatóbb – bár még mindig töredékes – képet a katonaaállítás folyamatáról.

Az esettanulmányok sorában kitér – a Nagy Károly-életírás szerzőjének – Einhardnak 830 előtti leveleire, jelezve, hogy a mobilizációban való kétségtelen részvétele ellenére még biztosan nem játszott „hadúri” szerepet. Rendkívül érdekes egy bizonyos hispániai Johannes szerepe, aki 795-ben jelent meg Aachenban Nagy Károlynál. *Narratio*s oklevélből értesülünk hispániai hőstettéről és arról, hogy a szerzett zsákmányból ajándékot küldött Jámbor Lajos, akkor még aquitán királynak. Mindezek ellenére nem lehet vazallusnak tekinteni, sokkal inkább a hű alattvalók, a *fideles* körébe tartozott. Egyúttal ő maga is vezető szerepet játszik, akinek „emberei” (*homines*) vannak, akiket szükség esetén Johannes „patrónusként” képvisel az aacheni udvarban. Külön kitér az állandó katonaság melletti érvként hivatkozott *De ordine palatii* című műre. Hincmar írásának *milites expediti* kategóriája azonban nem „fegyveresként”, hanem, méltóság, hivatal nélküli udvari emberekként értelmezhető, miként egy magában álló *vicus militum* (katonák telepe) szókapcsolatból sem lehet egy helyőrség típusú katonai telepre következtetni. Joggal következtet arra, hogy professzionális kontingensek egyszerűen nem léteztek, a hűbériség pedig nem szolgált a rendszer alapjául. Olyanok vonultak hadba, akik egyébként mással is foglalkoztak, alkalmanként váltak hadakozókká. Ettől még a kötelezettségük közjogi (*publicus*) jellege megmaradt, a személyi viszonyrendszer és kapcsolatok a közjog által szabályozott társadalmi rendszer részei voltak.

A szerző árnyalt, forrásokon alapuló, a korábbi jogtörténeti eredetű merev modellekkel leszámoló konklúziójával egyet lehet érteni. Összefoglalva eredményeit: a vizs-

gált jelenséget, a katonaiállítást a királyi hatalom, a politikai elitek és a helyi közösségek közötti tárgyalás és alku folyamatoként, a különböző társadalmi szinteket képviselők közötti interakciós folyamat eredményeként írja le. Az uralkodó által megkövetelt hadkötelezettség és hadbavonulás a közösségbe teljes joggal integrálódottak egészét (*homines liberi*) érintő, transzperszonális, közjogi (*publicus*) kötelezettség volt, szemben a korábbi felfogással, ami a személyes kötelezettségre helyezte a hangsúlyt. A „szabad emberek” közössége azonban társadalmilag és gazdaságilag egy rendkívül tagolt kategóriát fedett le, amiből a személyes kapcsolati hálók szűrőjén keresztül választódott ki esetről esetre a ténylegesen hadra kötelezettek köre. Az általa felvázolt modell éppen ennek az általános kötelezettségnek az útját és technikáját valószínűsíti, amíg az elvek szintjén megfogalmazott uralkodói parancsból a hadjáraton megjelenő tényleges harcosok lesznek.

Jelen kötetet éppen az teszi jól használhatóvá, hogy a kurrens IX–X. századra, azaz a kalandozó magyarok nyugati ellenfeleire vonatkozó hadtörténeti feldolgozások módszertani, elméleti hátterébe enged egy forrásokon alapuló, kritikus szellemű bepillantást, ha úgy tetszik „kezelési utasítást”.

Veszprémy László

PÓSÁN LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET LOVAGREND A KÖZÉPKORBAN

(*Memoria Hungariae* 10. DTE, Debrecen, 2019. 438 o. ISBN 978-963-508-917-8.)

Pósán László, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense és a Német Lovagrend nemzetközileg elismert hazai jeles szakértője több mint két évtizedes kutatómunkáját összegezte újonnan megjelent monográfiájában, amelyben figyelemmel követhetjük a Magyar Királyság és a Német Lovagrend viszonyának alakulását három évszázadon keresztül. A „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport *Memoria Hungariae* című sorozatának 10. részeként megjelenő munka hiánypótlónak mondható annak ellenére, hogy a Német Lovagrend magyarországi tevékenységével kapcsolatos történelmi érdeklődés jóval nagyobb volt, mint a többi lovagrenddel kapcsolatban. Az eddigi kutatások középpontjában a II. András és Zsigmond király alatti 22 éves magyarországi tartózkodásuk állt. Pósán László kutatása azonban nem korlátozódik erre az időszakra, hanem egy teljes képet akar megrajzolni a két állam kapcsolatáról 300 évet megvizsgálva. A szerző a magyar és lovagrendi állam viszonyának diplomáciai, politika- és hadtörténeti vizsgálata mellett a középkori Magyarország és Poroszország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokról, közlekedési együttműködésekről, kulturális hatásokról is ír.

A könyv hat fejezetre tagolódik, amelyeket két függelék követ. A Német Lovagrend utolsó magyarországi visszatérési kísérlete (1702–1731) címet viselő első függelék egy külön fejezetnek is értelmezhető mind terjedelmét, mind pedig tartalmát tekintve, azonban a címben lefektetett időintervallumba nem fér bele, ezért is kerülhetett a függelékbe. Ez azonban nem von le semmit a kiegészítő fejezet értékéből. A második függelékben két saját szerkesztésű térképet találhat az olvasó, amelyek a Német Lovagrend barcasági és szörénységi birtokait ábrázolják. A 438 oldalas mű végén terjedelmes forrásjegyzék és

irodalomjegyzék található, amelyben egyaránt találunk elbeszélő forrásokat, kiadott és kiadatlan levéltári forrásokat, továbbá a témához felhasználható magyar, német, angol, lengyel és litván nyelvű szakirodalmat. Ezen felül a szövegben található lábjegyzetek száma imponáló, közel három ezer, ami jól jelzi, hogy a szerző alapos munkát végzett a könyv megírása során.

Jelen ismertetésben nem a kötet által követett kronológiai felbontás alapján fogjuk tárgyalni a munkát, az ugyanis szétfeszítené a recenzió terjedelmi kereteit. Ehelyett három részre bontjuk az elemzést. Külön tárgyaljuk a bevezető, a kereszties eszme terjedésével foglalkozó első fejezetet. Ezután az Árpád- és Zsigmond-kori fejezetek következnek, mivel ebben a két időszakban tényleges területtel rendelkezett a Német Lovagrend a Magyar Királyságban, ami teljesen más szintű kapcsolatot feltételez a két állam között. Végezetül az Anjou-, Hunyadi- és a Jagelló-kori fejezetek kerülnek bemutatásra.

Az első fejezetben a kereszties eszme magyarországi elterjedését és a szerzetes lovagrendek megjelenését vizsgálja a szerző. A történeti irodalom szerint a kereszties eszme a XII. században még nem volt különösebben népszerű a Magyar Királyságban. Az elképzelés alapjául részben James Ross Sweeney 1984-ben megjelent *Magyarország és a kereszties hadjáratok a XII–XIII. században* című tanulmánya szolgál, amelyben három szakaszt különböztetett meg a kereszties hadjáratokban történő magyar részvételtől, a kereszties eszme lassú megjelenését viszont a XII. század közepétől számítja a régióban. A szerző ezt az állítást hosszasan és példákkal gazdagon illusztrálja árnyalja. Többek között felhívja a figyelmet a kereszties háború és a *peregrinatio* párhuzamosságára, melynek okán Magyarország – Álmos herceg jeruzsálemi zarándoklatával – már igen korán és kifejezetten magas rangú résztvevővel kapcsolódott be a kereszties eszmevilágba. A következő bizonyítékként a Szent Lászlóval kapcsolatos történeti hagyományt hozza fel, amit a III. Béla házassága révén kialakult szentföldi kötődés követ. Pósan László ugyanakkor tárgyalja II. András kereszties háborúja elindításának „halogatását”, azonban bebizonyítja, hogy ebből nem következethetünk a kereszties eszme hiányára a korban. A szerző következő vizsgálati szempontja a szerzetes lovagrendek magyarországi megjelenése. II. Géza a XII. század közepén nemcsak a Szentföldön alakult nagy, nemzetközi lovagrendek magyarországi megjelenését támogatta, hanem az 1150-es években egy magyar „kereszties” rendet is alapított, a Stefanitákat, amely további bizonyítékként szolgál a kereszties eszme jelenlétének. Ugyanakkor azt is megemlíti a fejezetben, hogy Nyugat-Európával ellentétben a Magyar Királyságban nem léptek be tömegével a rendbe, amit egyrészt az nyugatitól eltérő öröklési joggal magyaráz, másrészt pedig azzal, hogy hazánkban a lovagság (miles) nem jelentett magas társadalmi státuszt.

A bevezető fejezet után a szerző rátér Magyarország és a Német Lovagrend kapcsolatának Árpád-kori vizsgálatára, középpontba helyezve a teutonok barcasági jelenlétét. Teljeskörű, forrásokon nyugvó, a legújabb történelmi és régészeti eredményeket felhasználó leírást kapunk a Német Lovagrend magyarországi tevékenységéről, megismerjük a magyar királlyal és az erdélyi püspökökkel eleinte kiváló, majd fegyveres konfliktusig fajuló kapcsolatait, amelyek a teutonok Barcaságból való kiűzéséig eszkalálódtak. Nagy erénye a fejezetnek, és egyben az egész könyvnek, hogy az eseményeket nem kizárólag magyar szemszögből vizsgálja, hanem nemzetközi kontextusba helyezve egy átfogó esemény- és diplomáciatörténeti keretet állít fel. Így a munka nem korlátozódik Magyarországra és a Német Lovagrend közötti diplomáciára, hanem a Pápai Állammal,

a Lengyel és Cseh Királysággal és a többi közép-európai állammal folytatott kapcsolatokat is átértékeli.

Az Árpád-korhoz hasonló helyzet állt elő a Zsigmond-korban, mivel délről ismét pogány ellenfél ellen kellett behívni a Lovagrendet. A Zsigmond és a lovagok közötti kapcsolat az uralkodása alatt végig intenzív volt, a király számított a rend katonai és pénzügyi támogatására egyaránt, ahogy a teutonok pedig Zsigmond katonai és diplomáciai segítségére. A kapcsolat 1422-ben még szorosabbá vált azzal, hogy Nicolaus von Redwitz lovag személyében állandó diplomáciai képviselő lett Zsigmond király udvarában. Ennek a széleskörű kapcsolatnak és a hozzá tartozó nagy mennyiségű, főleg Németországban található forrásnak a feldolgozásával a magyar történetírás ezidáig adós maradt. Pósnán László ezt a hiányosságot is pótolta. A két ország diplomáciáján kívül a középpontba a rend szörényi működése került. Pósnán bizonyítja, hogy a lovagok behívása nem ugyanolyan helyzetet eredményezett, mint II. András idejében. A Lovagrend nem csapatokat küldött a Szörénységbe, hanem csak a védelmi rendszer megszervezéséhez szükséges néhány tucat hozzáértő lovagot vezényelt Magyarországra.

Az esemény- és diplomáciatörténeti részekon kívül nagy figyelmet fordít a szerző a Barcaság és a Szörényi bánság térségére, vagyis a Német Lovagrend Magyarországon bírt területeinek történeti földrajzi, társadalomtörténeti, demográfiai, gazdaságtörténeti és hadtörténeti elemzésére, amely a recenzens szerint a könyv legerősebb része. A szerző többek között pontosan körülhatárolja a rend barcasági és a szörénységi birtokait, melyeket térképeken is ábrázol, amelyek a legfrissebb eredmények alapján készültek. Rekonstruálja és táblázatba rendezi a szörényi bánságban a teutonok kezén lévő várakban szolgáló haderő létszámát és összetételét, ami értékes adalékokkal szolgál a Zsigmond kori határvédelem megismeréséhez. Megvizsgálja a lovagok barcasági telepítéspolitikáját is. Mindezek mellett a források teljes körű felhasználásával ismerteti a Német Lovagrend kunokkal és törökökkel folytatott harcait. Az általános vélekedéssel szemben bebizonyítja, hogy az 1432-es török támadás után a Német Lovagrend nem hagyott fel várai védelmével, hanem még évekig, 1437-ig a király szolgálatában állt (275–279. o.).

A munka további részeiben foglalkozik a Magyar Királyság és a Német Lovagrend Anjou-, Hunyadi- és Jagelló-kori kapcsolataival. Mivel ezekben a korszakokban a rend nem rendelkezett Magyarországon területekkel és a két állam több száz kilométer távolságra volt egymástól, közvetlen érintkezési pontok értelemszerűen nem léteztek, így itt a diplomáciai kontaktusok kerülnek előtérbe. Viszonyukat alapvetően azok a szövetségi kapcsolatok befolyásolták, amelyeket saját vagy dinasztikus érdekeik alapján kötöttek és emiatt folyamatosan változtak. Egyszer szövetségesek, máskor az egymással ellentétes szövetségi rendszerben voltak az évszázadok során. A magyar történettudomány a múltban hajlamos volt „elfelejteni”, hogy a Lovagrend állama a korszak egyik regionális vezető hatalma, és a két ország közötti kapcsolattal a lengyel–magyar politika egyfajta függelékeként csak mellékesen foglalkozott. Pósnán ezen lépett túl, és munkájában egy eddig ismeretlen, de igen gazdag diplomáciai kapcsolatot mutat be az olvasóknak. A Hunyadi- és Jagelló-kori fejezetek fontos alkotórészei a könyvnek, ugyanis az 1466-os II. toruńi béke következtében a rend nagy területeket veszített és az ereje is nagymértékben megcsappant, melynek következményeként a továbbiakban jelentéktelenebb státusszal rendelkező Lovagrendet nem kutatták. A munkában a szerző ennek az ellenkezőjét bizonyítja be: a békét követően egészen a rend 1525-ös szekularizációjáig a lova-

gok továbbra is elegendő tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy részt vegyenek az európai nagyhatalmi politikában.

Az előbbiekben tárgyalt korszakokban a diplomáciatörténeten kívül egy-egy alfejezet erejéig a két állam közötti gazdasági kapcsolatok vizsgálata is helyet kapott. A szerző felderíti a két állam közötti kereskedelem volumenét és a közvetített áruk teljes spektrumát. Így megtudhatjuk, hogy a magyar kereskedők a réz, a vas és az ezüst mellett viaszt, prémekeket és bőrt szállítottak a Német Lovagrend városaiba, a porosz kalmárok pedig többnyire posztót és sózott heringet hoztak a magyar piacokra (296. oldal). A két állam közötti kereskedelem jelentőségét jól jellemzi, hogy a kereskedőknek megérte a célországban ingatlant vásárolni és akár oda is költözni. A szerző magyar részről Stoyan Jakab kassai bírót emeli ki, aki gyakran személyesen vitte el áruit Poroszországba és Thorn városában ingatlant is vásárolt. Porosz részről pedig Hannos Fellensparre thorni polgárt, aki 1390-ben települt Kassára, ahol tizenkét évig élt (285–286. o.). Mindemellett rekonstruálja a Kassa és Thorn közötti kereskedelmi utat, azt, hogy a tárgyalt korszakban milyen útvonalon és módon juttatták el a magyar és porosz kereskedők az áruikat egymás piacára, és felhívja a figyelmet az útvonal változásaira is, melyek legtöbb esetben a lengyel király Krakkónak adományozott árumegállító jogával voltak összefüggésben.

Végezetül elmondhatjuk, hogy Pósnán László hiánypótló művet adott ki, amely a jövőben nemcsak a Német Lovagrenddel foglalkozó történészek és egyetemi hallgatók számára lesz megkerülhetetlen, hanem azok számára is hasznos lesz, akik Közép-Európa középkori diplomáciatörténetéről szeretnének olvasni. A munkára végig jellemző, hogy Pósnán László „német” szemmel nézi az eseményeket, a Lovagrend német irodalma felől, nem csupán magyar történészként, ami alapvetően új látásmódot ad a műnek. A munka terjedelme, témája és a rengeteg személynév azonban mindenképp igényelt volna egy személynév mutatót.

Véber Zoltán

B. SZABÓ JÁNOS

ERDÉLY TRAGÉDIÁJA 1657–1662*

(Budapest, Corvina, 2019. 318 o. ISBN 978 963 13 6616 7)

B. Szabó János hadtörténész legújabb könyve már nem az első, szintézisszerű összefoglalója egy-egy témának, hiszen jelentek meg munkái immáron több kiadásban is a tatárjárásról, a mohácsi csatáról, illetve a Magyar Királyság Bizánccal való viszonyáról. A mostani kötetben II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és annak következményei kerülnek terítékre a legújabb kutatások fényében. A szerző a rövid bevezető után a kötetet ötletes megoldásként *A theátrum* címmel ellátott fejezettel indítja, amelyben az Erdélyi Fejedelemség kialakulását és korabeli szerepét, valamint a tágabb politikai kontextust is ismerteti az olvasóval, amiből nyilvánvaló, hogy munkáját a szakmán kívüli szélesebb olvasóközönségnek (is) szánta. A könyv címében szereplő „tragédia” kifejezés és a bevezető címében található „theátrum” szó egyaránt azt sugallja, hogy B. Szabó

* A recenzió az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkájának keretében, az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP 2020-4-II pályázat támogatásával jött létre.

János a korabeli politika színpadára repíti el az olvasót, és ugyanígy ezt a benyomást erősíti az is, hogy a fejedelmek uralkodását a *II. Rákóczi György először*, *Barcsay Ákos először*, *II. Rákóczi György harmadszor* stb. címekkel látta el, vagyis tulajdonképpen „felvonásonként” vezeti fel azokat. Ugyanerre utalhatnak az említett, felvonásszerű fejezetek elején található Shakespeare-drámákból (Hamlet, Macbeth, Julius Caesar, III. Richárd) vett idézetek is, mint például az alábbi idézet: „A nagyság visszaél hatalmával, midőn azt elszakítja a lelkiismerettől” (*Julius Caesar*, itt: 104. o.).

Ami a tartalmat illeti, a kötet az általános bevezetőt követően kronologikus felépítésben halad, II. Rákóczi György uralkodása első szűk évtizedének (1648–1657) rövid bemutatásával kezdve az események ismertetését (*II. Rákóczi György először*). Ez a rész a lengyelországi hadjáratot is magában foglalja, olykor kissé megállva, nemzetközi kitekintést nyújtva a hadjáratot kapcsolatos diplomáciai helyzetre a tájékozódni vágyó olvasó számára. Ezen a szakaszon belül a szerző egy hosszabb egységet szentel a lengyelországi hadjárat előzményeinek is, ahol is hangsúlyozza, hogy a hadjárat előtt egyáltalán nem volt bizonyos az ismert szomorú végkimenetel, sőt, a fejedelem addigi külpolitikai sikerei alapján méltán gondolhatta, hogy kísérletét újabb diadal koronázza majd. Ezt követően a hadjárat részletes, szintén nemzetközi kontextusba ágyazott leírása következik. B. Szabó János egyúttal azt is tárgyalja, hogy az erdélyi sereg igen nagy teljesítményt mutatott fel az adott körülmények és a megtett út hosszának tekintetében. Amint említettem, az ezt követő szakaszokban a szerző az aktuálisan regnáló fejedelmekkel kapcsolatos eseményeket ismerteti több „felvonás”-ban. Rhédey Ferenc csak egy rövidebb fejezetet kapott, hiszen ő ténylegesen csak két hónapot uralkodott, Rákóczi pedig katonai erejének köszönhetően visszavette a trónt. A *II. Rákóczi György másodsor* című fejezet egy európai kitekintéssel indul, amelyben a szerző Zrínyi Miklós korabeli szemüvegén keresztül mutatja be a nagypolitika alakulását az 1658. esztendőben, különös tekintettel a Német-római Birodalomban zajló császárválasztásra. Ezután a hadtörténész a fejedelem diplomatáinak I. Lipótnál, a Magyar Királyság főméltóságainál, illetve az oszmán méltóságoknál (krími tatár kán, nagyvezír) folytatott diplomáciai manővereit, majd a budai pasával vívott párlási csatát és annak következményeit elemzi, szintén a nemzetközi kontextusba és az oszmán belpolitikai történésekbe beágyazva azokat. Ugyanígy részletes betekintést nyerhetünk az Erdély területén zajló tatár pusztításokba és Barcsay Ákos fejedelemmé való kinevezésének körülményeibe is. A *Barcsay Ákos először* címet viselő következő „felvonás” az újdonsült fejedelem korábbi – a szerző szerint hibás – lépéseit, illetve a kinevezése révén megváltozott politikai helyzetet vázolja, ahol B. Szabó János végigveszi Barcsay Ákos Kemény Jánossal és II. Rákóczi Györggyel való kapcsolattartását, illetve Rákóczi további diplomáciai manővereit is. Ezt követően, a *II. Rákóczi György harmadszor* című fejezetben a fejedelem utolsó visszatérésének eseményei kerülnek terítékre, amely hatalomvisszavétel már a magyar királysági politikai elitben is megöröknyodést keltett. A fejedelem a román vajdaságok segítségével reménykedett, azonban ezek a remények kútba hullottak, többek között Haszán pasa anatóliai lázadásának leverése miatt. A fejedelem ellenlábasa, Barcsay ellen vezetett katonai akcióit is részletezi a szerző. Szintén itt kerül bemutatásra Szejdí Ahmed újonnan kinevezett budai pasa Partium ellen 1660 tavaszán vezetett büntetőhadjárata, amelynek jelentősége abban rejlett, hogy az Erdélyben tartózkodó fejedelmet a bázisától próbálta meg elvágni, a visszatérő fejedelemmel pedig Szászfenesnél ütközött meg, ami Rákóczi számára egyúttal

a végzetet jelentette. A *Barcsay Ákos másodszer* című fejezet a törökök által kinevezett fejedelem és a magyar királysági politikai elit annak érdekében tett kétségbeesett próbálkozásait tartalmazza, hogy Várad ne kerüljön török kézre, azonban a vár végül az ostrom következtében elesett. Ebben a fejezetben válik világossá a hódoltságban tartózkodó oszmán tisztviselők – Szejdi Ahmed budai pasa és Kösze Ali szerdár valamint közvetve Köprülü Mehmed nagyvezír – között feszülő ellentét is, ami végül Szejdi Ahmed kivégzéséhez vezetett. „Erdély kapujának” elvesztése pedig Kemény János malmára hajtotta a vizet, így a következő fejezetet az ő uralmának szentelte B. Szabó János (*Kemény János*). Kemény vezetésével Erdély elpártolt a Habsburgoktól, a szerző pedig bemutatja, miként reagált az eseményekre az ekkor a katonai akciók szükségessége és azok gyakorlati megvalósítása terén szintén megosztott bécsi udvar, illetve milyen hibákat követett el Kemény János, ami végül Apafi Mihály törökök általi kinevezéséhez, fejedelemmé választásához és a Habsburgokhoz pártolt Kemény János halálához vezetett. B. Szabó János megállapítása szerint – miután röviden ismerteti a tiszavirágéletű fejedelem korábbi karrierjét – Kemény János vesztét bizonyítási kényszere okozta. A hadtörténész végszóként a következő mérleget vonja a Rákócziak és a korabeli erdélyi politikai elit döntéseiből fakadó eseményekből: „A fejedelmi család és klientúrája által túsul ejtett Erdély pedig könnyű prédája lett az olcsó sikerekre vágyó konstantinápolyi »héjákknak»”.

Néhány mondat erejéig szükséges kitérni a könyv külső megjelenésére is. A Kiss Béla által tervezett kötet kivitelezése igényes, a fejezeteket különféle metszetek, ábrázolások tarkítják, amelyek jó része a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokából való, néhány pedig a *Historia di Leopoldo Cesare* című munkából. Az illusztrációk összeválogatása arányosan illeszkedik a könyv terjedelméhez. A kötet végén pedig a szerző által tervezett és Nagy Béla kivitelező munkáját dicsérő szemléltető térképeket találhatunk, amelyek többek közt az európai politikai helyzetet, 1656. évi radnóti szerződésben foglaltakat, Rákóczi hadjáratát és az azt követő erdélyi hadműveleteket ábrázolják, és egyúttal segítik a térben való tájékozódást az események kapcsán. Ezt követi a témához kapcsolódó válogatott bibliográfia, amely szintén hasznos segítség az olvasó számára. Azonban a kötetben sajnos – feltehetően elsősorban ismeretterjesztő mivoltának és a kiadó elvárásainak következtében – csak a forrásokból és olykor a szakirodalomból vett idézeteknél találunk lábjegyzeteket, ami egyrészt természetesen gördülékenyebbé teszi az olvasást, másrészt viszont így megnehezíti a szakmabeli olvasók számára bizonyos információk forrásának pontos visszakéreshetőségét. A kötet néhány fejezetében feltűnően sok az elütés és az értelemzavaró hiba. Csak néhány apróbb, formai és tartalmi vonatkozású példát emelnék ki: A 237. oldalon például az alábbi mondat szerepel: „Úgy tűnik, hogy a csödbe jutott a politikushoz hozzá nőtt a »kereszténység bajnokának« álarca.” A 279. oldalon Lippay György esztergomi érsek (1642–1666) kancellárként szerepel, pedig 1661-ben Szelepcsényi György töltötte be a kancellári posztot (1644–1666), és a szerző Lippay és Szelepcsényi aktuális tisztségét a 118. és a 272. oldalon például helyesen szerepelteti.¹ Ezek az apróságok azonban alkalomadtán egy második, javított kiadással – mint említettem, B. Szabó János korábbi könyvei is megérték már több kiadást – természetesen köny-

¹ Lippay György és Szelepcsényi György kancellári működésére lásd *Fazekas István: A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között.* (Akadémiai Doktori értekezés. Kézirat.) Budapest, 2018. 294–295., 340–342. o.

nyedén orvosolhatók. Meglátásom szerint a meglehetősen sok eseményt és nagy mennyiségű személynevet tartalmazó munka – szintén elsősorban a könnyebb kereshetőség végett – megérdemelt volna egy hely- és személynévmutatót is.

Összességében a B. Szabó János nevével fémjelzett kötet hiánypótló szintézisnek számít az Erdélyi Fejedelemség 1657 és 1662 közötti történetét illetően, hiszen ehhez hasonló, II. Rákóczi György, Barcsay Ákos és Kemény János fejedelemségét egy nagy ívben bemutató munka nem látott napvilágot a közelmúltban, és a szerző egyúttal saját újabb kutatásait is (lengyelországi hadjárat értékelése, Portával való kapcsolat) beépítette a kötetbe. Végszóként pedig szükségesnek tartom magát a szerzőt idézni, aki R. Várkonyi Ágnes egyik korábbi megnyilvánulására hivatkozva a következő megállapítást tette: „Nincs azonban okunk azt hinni, hogy ezzel a könyvvel a történet részleteinek feltárása végképp lezárult volna.” (12. o.) Hiszen II. Rákóczi György politikája és annak következményei kapcsán még számos feltáratlan forrás és kérdés vár a jelen és a jövő kutatóira, hogy dolgozzák, illetve megválaszolják azokat.

Szabados János

RAIMONDO MONTECUCCOLI

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚKRÓL

(Ford. Domokos György és Nagy Levente. A bevezetőt írták: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János, Tóth Ferenc. Dialóg Campus Kiadó, 2019. 420 o. ISBN: 978-615-5945-06-9)

A Nemzeti Közszerzői Egyetem *Pro Militum Artibus* névvel Padányi József kezdeményezésére indított könyvsorozata a magyar és egyetemes hadtudomány elfeledett vagy ismeretlen munkáit dolgozza fel. A sorozatban eddig Tokaji Zsolt és P. Szabó Sándor gondozásában a kínai hadtudomány klasszikusai láttak napvilágot 2018-ban, majd a tavalyi évben jelent meg a most ismertetett munka, mellyel kapcsolatban egyáltalán nem közhelyes az a fordulat, hogy a magyar történetírás régi adósságát törleszti. Raimondo Montecuccoli és Zrínyi Miklós közismert vitájában a történeti emlékezet az olaszra osztotta a „nehézkés metodista” szerepét, aki lassúságával és/vagy rosszindulatú magyarellelenségével gáncsolta a magyar hadvezér erőfeszítéseit, és tétlenül nézte, ahogy a török elfoglalja Zrínyi-Újvárat. Ezt az igen sematikus képet már Perjés Géza is megkérdőjelezte az 1970-es években, aki kimutatta, hogy Zrínyi és az olasz hadvezér elvei között lényeges különbség nem volt.¹

Egyik főművének jelen kiadása azonban remélhetőleg végleg „rehabilitálja” Montecuccolit, aki Bécsben az Udvari Haditanács elnökeként egyike volt azon személyiségeknek, akik a török kiűzését Magyarországról a Habsburg dinasztia fő céljának tekintették, és katonai reformjaival nagy szerepe volt abban, hogy 1680-ban bekövetkezett halála után pár évtizeddel a császáriak és szövetségeseik végül felszámolták a sokáig legyőzhetetlennek tűnő oszmán hatalmat hazánkban. Montecuccoli munkájának mai magyar nyelvre való átültetése azonban nem kis vállalkozás. Domokos György

¹ A tanulmány (A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita) legújabb kiadását lásd *Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 149–188. o.*

nem elégedett meg Alois Veltzé 1899-ben megjelent német fordításával, hanem a bécsi Hadilevéltárban őrzött kéziratot, továbbá a mű francia és olasz kiadásait is segítségül hívta, hogy a lehető leghitelesebb Montecuccoli-kiadást tegye le az asztalra. Ebben kiváló „olaszos” filológus, Nagy Levente volt segítségére, míg a latin idézetekkel kapcsolatos filológiai munka Tóth Gergely és Benei Krisztina szakértelmét dicséri. A mégoly kiváló nyelvismeret azonban nem lett volna elegendő ehhez a vállalkozáshoz, hiszen a tábornagy által a XVII. századi katonai fogalmakra használt német, olasz és francia szavak magyarítása vagy legalább körülírása a korszak hadtörténetében és forrásaiban való elmélyült jártasságot igényelt. A másik nehézséget a barokk értekezés elképesztő szellemi rétegezettségének visszaadása és a Montecuccoli által hivatkozott ezernyi antik, reneszánsz és korabeli referenciamunka visszafejtése és azonosítása jelentette. A katonai tudás mellett tehát nem csekély filológusi munkát kellett *A magyarországi török háborúkról* értő tolmácsolásába fektetni.

A Raimondo Montecuccolit és művét bemutató előszó és bevezető tanulmány kiváló és tömör összefoglalása a tábornagy eseménydús életének, amelyben a „Mars” mellett a Krisztina svéd királynővel folytatott viszony miatt a „Vénusz” is szerepet kapott. Ebből megtudhatjuk, hogy a hercegi családból származó hadvezér legalulról kezdte a szolgálatot, idősebb rokona, Ernesto keze alatt és fokozatosan haladt előre a ranglétrán. Montecuccoli nem kevesebb, mint 41 hadjáratban vett részt hosszú élete során. Harcolt Németalföldön, a harmincéves háború németországi hadszínterein, a Rajna mentén, Itáliában, Lengyelországban és végül Erdélyben, illetve Magyarországon. Utóbbi hadszínterek bemutatásával jó képet kapunk a korszak magyar és erdélyi politikájának „boszorkánykonyhájáról” is. Volt tehát bőven tapasztalata, melyet összevethetett alapos klasszikus műveltségével. A bevezetőben bőséges információkat kapunk a mű keletkezéséről, első kiadásairól, európai elterjedéséről. Annyi hiányérzetünk maradhat csupán, hogy Montecuccoli recepciójáról a hadtudomány későbbi klasszikusainál csak egy rövid bekezdésben, felsorolásszerűen olvashatunk, jóllehet az olaszt szívesen idézték Földartól Clausewitzten át Delbrückig.

A magyarországi török háborúkról szerkezete dedikációra (természetesen Lipót császárnak címezve), előszóra és három könyvre tagolódik. A könyveken belül fejezeteket és szakaszokat találunk, melyeket Montecuccoli latin számokkal jelölt bekezdésekre (*caputokra*) tagolt tovább. Ezeknek a bekezdéseknek, gondolatoknak a számozása folyamatos a könyveken belül, mely azt sugallja, hogy ezek a tételek önállóan, aforizmaszerűen is megállják helyüket.

Az előszóban a tábornagy mintha a korszakában robbanásszerűen fejlődő röpirat-irodalomnak, sajtónak kívánt volna „hadat üzeni.” A professzionális katona és politikus kultúrtörténeti érdekességű kifakadásáról van szó, aki úgy érzi, hogy immáron bárki eljuttathatja a nyilvánossághoz tudósításait, gondolatait, véleményét korának katonai és politikai történéseiről. A tábornagy ugyanakkor a tüzérség és a lőpor alkalmazásától eltekintve, úgy véli a „régii háborúk szabályai ma is érvényesek.” Magam úgy látom, hogy az olasz hadvezér gondolatai, tézisei elsősorban saját tapasztalataiból és megítéléséből származnak, melyek alátámasztására nyúlt az antik auktorokhoz, akiktől néha meglehetősen „szabadon” idéz.

Érdekes ugyanakkor Montecuccoli stratégia-fogalma, mely természetesen még nem a Clausewitz által megszabott felosztást követi. A hadügyről általában értekező első fejezet-

ből is nyilvánvaló, hogy a szerző a politikát és a hadügy világát még egymástól különállóként szemléli, és előbbire nem veszteget sok szót. Valószínűleg ebből a szempontból izgalmasabb Montecuccoli korábbi, *Trattato della Guerra* című munkája, melynek magyar nyelvű kiadása a jövő feladata.

Az első kötetben esik szó „előkészületek” címszóval a szerző elképzeléseiről, a hadseregszervezetről, hadkiegészítéséről, a hadrendről, a tisztikarról és később itt olvashatjuk a híres „pénné, pénz és újfént a pénné” bonmot-t a háborúhoz szükséges legfőbb eszközzel kapcsolatban. A fordító és sajtó alá rendező kiváló jegyzetapparátussal segíti Montecuccoli korának megértését a hadszervezet szempontjából. E sorok szerzője azonban sehol sem találta a kötetben a szövegközi képek származási helyét. Vajon ezek Veltzé illusztrációi vagy esetleg Montecuccoli kéziratában maradtak fent? Erről sajnos nem találunk információt. Figyelemreméltóak a tábornagy viszonylag konzervatív elképzelései a fegyverzettel kapcsolatban. Ez annál is különösebb, mivel az olasz nem csak a hadsereg kézi lőfegyvereinek, de tüzérségének reformja terén is élénk tevékenységet fejtett ki. Montecuccoli elképzelései szerint a vértet és sisakot viselő pikások még mindig a gyalogság egyharmad részét alkotják, sőt felveti, hogy hasznos lenne karddal és pajzsral felszerelt katonákat is csatasorba állítani. Megjelennek már a gránátosok, akik ekkor még valóban azt teszik, amit a nevük sugall: kézzel vagy parittyával robbanóeszközöket juttatnak fedett célok mögé. A lovasságot illetően Montecuccolinál a dragonyosok egyértelműen a lovasított gyalogos kategóriába tartoznak. Rossz véleménnyel van a lovas arkebúzos avagy karabélyos csapatnemről, amely hamarosan el is tűnik a császári hadseregből, de a „horvátok” avagy a huszárok már feltűnnek nála, mint a sereg fontos alkotóelemei. A későbbiekben, a csatákról szóló részben, igaz, csak egy lábjegyzetben (a jelen kiadásban a 165. oldal 515. jegyzetében) óva int attól, hogy a magyar lovasságot nyílt csatában vessék be.

Nem meglepő módon sokat olvashatunk a tüzérségről is, mely éppen Montecuccoli erőfeszítéseinek következtében indult el a különféle löveg típusok egységesítésének és szabványosításának röggös és hosszú útján. Összegezve, az első könyv fejezeteiben a korabeli hadviselésről rengeteg információt és érdekességet találunk. Érdekesek Montecuccoli gondolatai a „diszpozíciókról”, mellyel a szerző a stratégia és taktika határterületén mozogva, mai fogalmainkkal a hadművelleti művészet, avagy nagyobb léptékű taktika területén ad tanácsokat. A szerző ezután a hadműveletek folytatásának és az erődök létesítésének tárgyát veszi górcső alá. Az első könyv utolsó (6.) fejezetében olvashatunk a mezei harcokról, avagy a harctéri taktikáról. Ebből világosan kiderül, hogy az olasz a XIX. századi vádakkal ellentétben egyáltalán nem tartozott a csatáktól „betegesen” ódzkodó, az ellenséget mindenáron manőverekkel térdre kényszeríteni szándékozó hadvezérek közé. A „kerüljük a csatát: ha a vereség több hátránnyal jár, mint amennyi haszonnal a győzelem” alaptétellel pedig nehéz lenne vitába szállni. Montecuccoli állítólagos metodizmusát és nehézkes tehetetlenségét Perjés Géza már megcáfolta, de hadvezéri működése is ellentmond e vádaknak.

A második könyv szól voltaképpen a magyarországi török háborúkról, vagyis az 1661/1662. évi balsikerű erdélyi hadjáratról és az 1663/1664. évi dunántúli harcokról, melyek a szentgotthárdi győzelemben érték el tetőpontjukat. Montecuccoli nem törekedett arra, hogy e hadjáratokat átfogó részletességgel leírja, inkább aforizma-gyűjteményként, elmélkedésként használta fel a történeteket, amivel tetteiket kívánta alátámasztani. Ennek ellenére páratlanul érdekes, ha nyilván nem is elfogulatlan beszámolókat kapunk

e tragikus évek történéseiről. A császári sereg főparancsnoki posztját betöltő Montecuccoli az 1661-es erdélyi küldetés során, mondhatni „megégette magát”, és az ő helyzetében kézenfekvő volt mindenért a magyarokat hibáztatni, ugyanakkor vádjában a kizárólag a kiváltságaikkal törődő hazai elitet illetően sajnos sok keserű igazság található. A magyar rendekkel való konfliktusát árnyaltan mutatja be a Czigány István által írt fejezet a bevezetésben. Az erdélyi küldetést illetően azonban nyíltan kritizálja a bécsi udvart is, amiért seregét minden előkészület nélkül küldte a távoli tartományba.

A következő évben Érsekújvár elvesztése újabb kínos csapást mért Montecuccoli repulációjára, de mentségére szolgáljon, hogy a nagyvezíri sereg nyomasztó túlerőben volt a császáriakkal szemben. Az 1663/64-es események értékelése radikálisan eltér attól a képtől, amit a magyar történetírók vázoltak fel. Zrínyi téli hadjáratát, Pécs és Kanizsa ostromát, az eszéki híd felégetését ugyanis sommásan károsnak, az erőforrások pazarlásának titulálta. Montecuccoli igyekszik cáfolni a korabeli vádakát Zrínyi-Újvár feladásával kapcsolatban. Egyrészt igyekszik kétségbe vonni az erőd katonai értékét. A „katonák közönségesen juhakolnak hívták” – hangzott az olasz lesújtó értékelése. Ugyanakkor azt is igyekezett hangsúlyozni, hogy az általa vezetett sereg mindent megtejt a „juhakol” védelme érdekében.

A szentgotthárdi győzelemmel (1664. augusztus 1.) kapcsolatban a tábornagy elsősorban a fegyvernemek és csapatnemek (elsősorban a pikások és muskétások) hatékony együttműködését emelte ki. Természetesen saját hadvezetését és döntéseit is alaposan megdicsérte, de nagyvonalú módon a birodalmi, francia és „horvát” (vagyis jórészt magyar) csapatok és vezéreik bátorságát sem hallgatta el.

Az utolsó, harmadik könyv tartalmazza az „aforizmusokat”, melyeket a törökkel folytatott magyarországi háborúban lehet alkalmazni, vagyis Montecuccoli a háború általános törvényszerűségeit (1. könyv) és a magyarországi hadi események tapasztalatait (2. könyv) összegyűrve ad gyakorlati tanácsokat a jövőbeli oszmánellenes háborúkra. (Talán szerencsésebb lett volna az aforizmusokat a magyarban elterjedtebb aforizmákkal visszaadni). A tábornagy ebben a fejezetben vissza-visszatér az első könyv téziseihez, és a fejezetek címei lényegében megegyeznek, így olvashatunk a háborúról, az előkészületekről, a diszpozícióról stb. Elképzelései azonban jóval konkrétabb formában a magyarországi hadszíntérhez és az ellenséghez igazítva köszönnek vissza. Montecuccoli talán legfontosabb célja egy állandóan fegyverben tartott, fegyelmezett hadsereg létrehozása volt a török ellen. Bár a szakirodalom az állandó császári sereg kezdeteit a harmincéves háború utánra, 1649-re teszi, elgondolkodtató, hogy az olasz szerint az 1650-es, 1660-as és 1665-ös stb. leszerelések során gyakorlatilag az egész haderőt szélnek eresztették és az újabb háborús veszélyek alkalmával újra lehetett kezdeni a szervezést. Montecuccoli azt vallotta, hogy ennél jóval olcsóbb lenne egy ütőképes fegyveres erő fenntartása béke idején is. Elképzelése szerint az osztrák–cseh tartományok 10 ház után fizetnének annyit, amennyiből egy katonát zsoldban lehetne tartani. A Magyar Királyság ebben a kalkulációban még véletlenül sem kerül elő, a szerző ezt az országot egy teljesen más rendszer részének tekinti. Érdekesekek, bár kissé bizarrok Montecuccoli elképzelései a „katonai akadémiaokról”, ahol az „árvákat, fattyúkat, a koldusokat és a kórházban meghúzódo szegényeket” képezik át katonákká. Az olasz szemé előtt nyilván a janicsáriskolák példája lebegett, de kora társadalmában ennek nem volt realitása.

Ezután a tábornagy a nyugati és a török fegyverzetet hasonlítja össze. Érdekes az a megállapítása, hogy mivel „nem használják a gyalogsági fegyverek királynőjét”, vagyis a pikát, a török gyalogság sokkal sebezhetőbb a lovassággal és a pikás gyalogsággal szemben. Montecuccoli a török ellen követendő lovassági taktikát is tárgyalja. Elképzelése szerint az oszmánok elleni hadviselésben a magyar, avagy horvát könnyűlovasságnak lényegében csak a portyázásban és felderítésben juthat szerep. Ugyanakkor „ne legyenek túl sokan”, mivel a török lovasság fő erényében, a gyorsaságban úgyszólván felülmúlja őket. Ezután a tábornagy összehasonlítja a különféle török katonatípusokat és a nyugati csapatnemeket.

A szerző talán némi irigységgel veti össze a nagyvezír teljhatalmát a keresztény főparancsnokok autoritásával. Előbbi nem gátolja befolyásos tanácsadók, szövetségesek, tanácskozások stb. (Valószínűleg azért az olasz nem minden esetben cserélt volna a török főparancsnokokkal, akikre pályafutásuk végén rendszerint nem a nyugállomány, hanem a selyemzsinór várt.) Montecuccoli ezután arra a kérdésre keresett választ, hogy miért nem sikerül a keresztény seregeknek tartós győzelmet aratni a törökök felett. A felelet szerinte a barbárok tartott oszmánok lebecsülésében rejlik és abban, hogy a császárnak ritkán sikerült kellően erős sereget felvonultatni Magyarországon.

Montecuccoli ritka objektivitással szemléli az ellenség erényeit és hibáit. A hadkiegészítés, a katonai fegyelem és az utánpótlás, logisztika terén bizony még mindig erősebbnek látta a törököket, mint a nyugatiakat. A törökök némi „feldicsérésével” Montecuccoli talán nagyobb erőfeszítésre kívánta sarkalni a bécsi udvart az elkerülhetetlen újabb oszmán háborúban.

A török elleni stratégia és hadműveleti tervezés területén talán Montecuccoli volt az a személy, aki felkészültsége és tapasztalata révén a legjobb tanácsokat adhatta. Ennek megfelelően a harmadik könyv „diszpozíciói” előrevetítették a XVII. század végi felszabadító háborúk fejleményeit. Az oszmánok hatalmát Magyarországon valóban csak hosszúságos és véres harcok után lehetett megtörni. A nehézségeket azonban maga is talán kissé alábecsülte. Hosszan idézhetnénk még az olasz tábornagy saját tapasztalatából és széleskörű történelmi műveltségéből fakadó gondolatait és tanácsait a törökök elleni hadviselés kapcsolatban, de talán a legjobb, ha a korszak iránt érdeklődő saját maga veszi kezébe az online² is elérhető művet, mert valóban az egyetemes hadtudomány egyik legfontosabb alkotásáról van szó, egy igazi gondolkodó katona tollából, hazánk történelmére nézve is számtalan értékes adattal és megfigyeléssel.

A könyv önmagában is használható roppant hasznos mellékletekkel látott napvilágot, melyek alátámasztják, magyarázzák a szerző mondanivalóját és eligazítják az olvasót a korabeli katonai rangok és fogalmak világában. Különösen az erődítés és ostromtechnika tárgyköréből kapunk rendkívül informatív glosszáriumot, amely nem csak Montecuccoli korára, hanem a korábbi és a későbbi évszázadok várharcaira vonatkozóan is jól használható. Látványosak és igényesek a térképmellékletek, melyek éppen annyi információt tartalmaznak, amennyi a tárgyalt hadjáratok megértéséhez szükség van. Az olasz várépítészeti rendszert és a lövegeket bemutató ábrák pedig „habok a tortán.”

Lázár Balázs

² https://akfi-dl.uni-nke.hu/pdf_kiadvanyok/web_PDF_PMA_Montecuccoli_Magyarorszag_i_torok_haboruk.pdf

RAIMONDO MONTECUCCOLI

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚKRÓL

(Ford. Domokos György és Nagy Levente. A bevezetőt írták: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János, Tóth Ferenc. Dialóg Campus Kiadó, 2019. 420 o. ISBN: 978-615-5945-06-9)

Raimondo Montecuccoli emléke a magyar köztudatban kimerül a szentgotthárdi csata győzelmese hadvezéréként, amit sokszor beárnyékol a „szégyenteljes vasvári béke” fals mítosza is, s amely nemcsak a győzelemre, de az azt megnyerő hadvezérre is rávetette árnyékát. Nem is oly régen volt, a gimnáziumban még tétova, tehetségtelen hadvezérként állították be előttünk Montecuccoli személyét, aki csupán elkeseredett kényszerből ütközött meg Szentgotthárdnál a törökkel. A tankönyvi kép, mely generációkba ültet negatív és hamis képet, amely még ma is él, természetesen nem helytálló. E most megjelent könyv alapján egy kimért, művelt, emberséges, határozott és bátor katona képe bontakozik ki előttünk Montecuccoliról, a zseniális hadvezérről, aki minden tudását bevetve, magát nem kímélve szállt szembe a törökkel.

A könyvét Montecuccoli a császárnak ajánlva jelentette meg, majd több nyelven is kiadták az elkövetkezendő évtizedekben. A magyar fordítást Domokos Györgynek és Nagy Leventének köszönhetjük, akik a Veltzé-féle német szöveget fordították le az eredeti kézirattal és a Luraghi-féle olasz fordítással összevetve. A fordítás embert próbáló munka volt a többnyelvű szöveg és az író túlzás nélkül mondható, „macskakaparásnak” is beillő kézírása miatt.

A fehér borítóról Montecuccoli marcona tekintettel figyeli az olvasót, elegáns egyszerűséggel ábrázolva. A könyv nem túlzottan terjedelmes, alig több mint 300 oldal, ehhez kapcsolódik a katonai rendfokozatok, korabeli mértékegységek és szakszavak magyarázata, továbbá az irodalomjegyzék, a személy- és helynévmutató. A könyv legvégén szép és könnyen értelmezhető képek, ábrák és térképek segítenek az olvasónak a kiigazodásban. A bevezető tanulmány után a fordítás következik, két könyvre osztva. Az első könyv lényegében egy általános hadtudományi tankönyv vagy traktátus, a második pedig célzottan a magyarországi török elleni harcra készít fel. A könyvek a XVII. századi elméleti kézikönyveket követve tovább tagolódnak; hat-hat fejezetre oszlanak, ezen belül pedig szakaszokra, s a szakaszokat a gyakran római és arab betűvel jelölt részek tovább tagolják.

Montecuccoli művének ebben a kritikai kiadásában a közreadók meghagyták Montecuccoli saját jegyzeteit, az érthetőség kedvéért azokat lábjegyzetben jelenítették meg. Ezek rendkívül fontosak, hiszen visszatükrözik többek között az író széles műveltségét is. Állításait szintén a korabeli írói hagyományokon haladva rendszerint a Biblia és ókori írók idézeteivel támasztja alá, illetve szemlélteti, hozzá kell tenni azonban, hogy sokszor módosított az eredeti idézeteken, ami a példázatok értékéből természetesen semmit sem von le.

A bevezető széles munkatársi gárda: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János és Tóth Ferenc közös alkotása, Raimondo Montecuccoli katonai pályafutását, valamint a könyv korábbi és jelen kiadásának történetét tárják fel.

A bevezető tanulmány nyomán pár mondatban hadd mutassuk be az író életútjának néhány fontosabb állomását! Dallamos nevéből tudhatjuk, hogy itáliai származású; a Modena melletti Montecuccolo várában látta meg a napvilágot 1609-ben. Jelleme már

fiatal korában megmutatkozott és előre vetítette a katonai életpályát. Apja, Galeotto széles katonai és politikai ismerettséggel rendelkezett, hiszen ő maga is magas rangú katonatiszt volt. Fiát egy vértess ezred parancsnokának a kezei közé adta, aki bölcsen a serdülő ifjút nem a származása és életkora alapján kijáró zászlós rendfokozatba helyezte, hanem a ranglétra legaljára. A fiatal Montecuccolinak, hogy egyszer majd parancsolhasson, meg kellett tanulnia előbb parancsot teljesíteni – a lecke tanulása a könyvében is vissza-visszaköszön. Montecuccoli „egy hosszú pikával a kezében” került a harmincéves háború poklába. Végigjárta a katonai ranglétrát a pikától a muskétán át a magasabb tisztirangokig. Szolgált gyalogságban és lovasságban, elszenvedett sebesülést és fogságot. Svéd fogsága kifejezetten előnyére vált, ugyanis Stettin várába internálták, ahol a pomerániai herceg könyvtárában gyarapította tudását.

Szabadulása után visszatért a sereghez, és a háború szinte minden színterén viaskodott. 1645-ben a Haditanács tagja lett, de két évre rá már lemondással fenyegetőzött, mondván, nem képes elviselni a császári hadvezetés általa alkalmatlannak minősített parancsnokait. III. Ferdinánd császár a maradásért cserébe a lovassági tábournoki rendfokozatot ígerte neki. A rangemelés, a kihívások meggyőzték; Dachaunál már ebben a státuszban harcolhatott 1648-ban az utolsó császári győzelemért. Ezt követően diplomáciai feladatokat látott el, majd a harmincéves háború után a lengyelek oldalán harcolt az északi háborúban (1655–1660). Montecuccoli bekerült a Titkos Tanácsba is, a Habsburg Birodalom legfelsőbb irányító szervébe.

Magyarországra vezényelték, a német birodalmi és a császári csapatok magyarországi főparancsnokaként. Kemény János oldalán beavatkozott az erdélyi török háborúba 1661-ben – a sikertelen erdélyi hadjáratért a „hagyomány” szereti Montecuccolit okolni, pedig a végsőkig ellenezte a vállalkozás tervét. Érsekújvár 1663-as elvesztése, valamint Zrínyi-Újvár eleste után 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárdnál a császári, birodalmi és francia egyesített sereg legyőzte a törököket. A csata után a küzdőfelek békét kötöttek Vasváron, melynek mulékonyságával Montecuccoli tisztában volt. E könyve elsősorban a törökkel vívott háborúban szerzett tapasztalatainak hatására íródott abból a célból, hogy elősegítse a majdani sikeres felszabadító háborút. Kívánsága teljesült, amikor Lotaringiai Károly húsz évvel később a felszabadító háborúk idején, a Montecuccoli által leírtakra támaszkodott.

1668-ban elérte katonai pályafutása csúcspontját, kinevezték az Udvari Haditanács elnökének. Ekkor kezdte írni a könyvét, amit 1670-ben fejezett be. Modernizációs törekvései, melyeket pozíciójánál fogva véghezvitt, előrelendítették a császári hadsereget, melynek eredményeképpen megteremtődtek a sikeres török elleni háborúzás alapvető feltételei. A végső sikert már nem érte meg, 1680. október 16-án Linzben elhunyt.

Montecuccoli művében az alapoktól vezet végig az olvasót katonai tapasztalatainak tárházán, oly lényegretörően és egyszerűen, hogy a leírtakat az is megértheti, aki még sosem tájékozódott a témában. Első könyvének középpontjában a regularizáció áll: hogyan kell ütőképes, hatékony, a kor viszonyai között korszerű hadsereget szervezni. Mondanivalóját a fegyvernemek: a gyalogság, lovasság és a tüzérség bemutatásával kezdi. Részletesen leírja szervezetüket, felszerelésüket. Célja e tekintetben az egységesítés, a legalsó szintektől kezdve. A fegyvernemek hatékony gyakorlati alkalmazásáról is ír. A szárazföldön vívott háború minden lehetséges formáját végigveszi, a védekező, a tá-

madó és a felmentő hadmozdulatokat egyaránt. Kész receptet nem ad, de a sikeres háború sarokköveit lefekteti utódai számára.

Beszél a hadsereg ellátásának problémájáról és a finanszírozásról. Szól a hadműveletek megszervezéséről, a titoktartás fontosságáról és a gyors döntéshozatalról. Csodálatosan írja le a viaskodás különböző módszereit, legyen az ostrom vagy nyílt mezei csata.

Mint említettük, műve megírásának fő motivációja az állandó hadsereg megeremtésének szükségessége volt, a korban bevett gyakorlattal szemben, miszerint a hadseregeket Európában csak az adott feladat elvégzésére toborozták, a hadjáratok végeztével azok jórészt feloszlatták. Montecuccoli előbb hosszasan érvel a könyvben az állandó hadsereg fenntartása mellett és ellen, végül a saját ellenérveit is megdöntve, állításait stratégiai és pénzügyi oldalról is megtámogatva teszi le voksát az állandó hadsereg égető szükségessége mellett.

A második könyv már speciálisan a magyar hadszíntérre, a törökellenes háborúra koncentrál. Az első fejezetek az 1661 és 1664 között vívott török háborúról szólnak. Sorra veszi a háború eseménytörténetét, majd levonja a tanulságokat. Talán Montecuccoli eme művének az eszéki híd felégetésével kapcsolatos véleménye lehet az egyik forrása annak a mára legendává vált, az utókor által konfliktussá, legalábbis versengéssé alakított történeti toposznak, ami Montecuccoli és Zrínyi Miklós ellentétén alapul: a híd felégetésének jelentőségét kicsinyíti, amikor leírja, hogy az csupán „egy ledeszkázott, mocsaras út”, melyen van ugyan pár kisebb híd, de a védműben komoly kárt nem lehet tenni. Továbbá, a bán által emelt Zrínyi-Újvárat olyan erődnék minősíti, amely alkalmatlan a védelemre – a törökök is ezért robbantották fel állítása szerint.

Montecuccoli írása alapján részletesen megismerhetjük ez ellenséges oszmán hadsereget is: szervezetüket, felszereltségüket, hadi szokásaikat. Elismerően szól a törökökről, nem volt rest tanulni tőlük. Ismerte erejüket és hibáikat egyaránt, és ehhez igazította saját stratégiáját. Az ellenük viselt korábbi sikertelen háborúzást annak tudja be, hogy a keresztények lebecsülték valós erejüket. Seregük nagyságát illetően még túlzásokba is esik, tudatosan túlozza el a létszámot, hogy széles összefogásra buzdítson. Példaképpen, Mohácsnál a magyar sereg szerinte azért veszített, mert a hadvezetés lebecsülte a törökök erejét és „csak” 25 000 emberrel állt ki a több százezres török haddal szemben. Remek érzékkel látta meg Montecuccoli az oszmánok gyenge pontjait is, rámutatva és tanácsokat adva, hogyan lehet őket legyőzni ott, ahol nem tudnak védekezni és miként kell elkerülni őket ott, ahol nem lehet felettük győzedelmeskedni. Gyakran említi a török sereg despotikus vezetéséből származó előnyöket, a fegyelmet, szembeállítva azt a császári hadvezetésben lévő örökös vitatkozással. Véleménye szerint a despotikus vezetés előnyére válik a hadseregnek.

Sok meglátása közül végül kiemeljük: kiválóan felismerte a magyarországi vízrajz adta előnyöket, a védelmet a folyók vonalára koncentráltta. A kelet–nyugat irányú és a felső-magyarországi észak–déli irányú folyók stratégiai védelmet jelentettek Bécsnek.

Montecuccoli munkája a következő generáció katonai vezetése számára, akik az író által jósolt háborút megvívták, valóban alapvető támpontot jelentett, de a kései utókor számára is érdekes és hasznos olvasmány lehet. A könyvet ajánljuk mindenkinek, aki érdeklődik a hadtörténet iránt, attól függetlenül, hogy melyik korral szeretne behatóbban megismerkedni, hiszen maga Montecuccoli is, a kor más hadtudományi íróihoz hason-

lőan, az ókori csatákat és taktikai fogásokat, példákat is tanulmányozva tett szert arra a tudásra, amely őt kiváló hadvezérré, egyben kiváló hadtudóssá tette. Remélem, hogy ez a könyv eléri egyik célját, ami a szakma előtt már Perjés Géza óta köztudott, de a köztudatban még nem: a valósághoz közelítő kép rögzül végre Montecuccoliról, a hadvezérről és a hadtudósról.

Timár Péter

SÜLI ATTILA

A 11. (SZÉKELY) HUSZÁREZRED AZ 1848–49-ES FORRADALOMBAN ÉS SZABADSÁGHARCBAN

(Tortoma Könyvkiadó. Barót, 2019. 247 o. ISBN 978-973-8995-77-2)

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc irodalma lassan egy kisebb könyvtárat is megtölt, ám az azóta eltelt 170 év szorgalmas kutatásai ellenére még mindig vannak olyan témák, amelyekről aránylag keveset tudunk. Így van ez a magyar szabadságharc hadseregében szolgálatot vállaló, korábban a cs. kir. haderő részét képező sorgyalog-, határőr-, illetve huszárezredek esetében is. E patinás alakulatok többségének ugyan még 1914 előtt megjelent a hivatalos ezredtörténete, de a „Gesamtmonarchie” iránt elkötelezett, császárhű szerzők értelemszerűen csak kevés esetben tértek ki bővebben az illető egységnek a „magyar lázadásban” való részvételére. Ez a helyzet a Székelyföldön a XVIII. század második felében létrehozott, később 11. hadrendi számmal ellátott székely (vagy inkább Székely) huszárezreddel is, melynek ezredtörténete 1848–49 kapcsán csak a cs. kir. oldalon maradó, román többségű 2. őrnagyi osztály vitéz tetteinek leírásával foglalkozik.¹ Ezért is fontos, hogy az ezred többségének szabadságharcos szereplésével kapcsolatban e fontos munkát Süli Attila, Erdély 1848–49-es magyar hadtörténetének jeles kutatója most elvégezte.

Ahogy azt az előszót jegyző Pál-Antal Sándor, a kötet szakmai lektora, illetve a bevezetésben maga a szerző is megjegyzi, Erdély 1848–49-es történetével kapcsolatban az utóbbi időben számos új monográfia és forráskiadvány is megjelent, ugyanakkor a téma nagysága és az eltérő forrásadottságok miatt a kutatók sok esetben nehéz feladatokkal szembesülnek, különösen az itteni alakulatok történetének megírása során. Ez a helyzet a cs. kir. 11. huszárezred esetében is, amellyel kapcsolatban csak töredékes forrásanyag, illetve alig fél tucat visszaemlékezés ismert, míg például az utóbbiból a szintén erdélyi 15. (Mátyás) huszárezred kapcsán legalább 20 emlékirat áll rendelkezésre.

A folytatásban Süli Attila előbb röviden összefoglalja a honvédhadsereg huszárságának szerkezetét és felépítését, majd a cs. kir. 11. (Székely) határőr-huszárezred vázlatos történetét ismerteti 1848-ig. Az ezredet (két székely határőr-gyalogezreddel együtt) a cs. kir. szervek 1762 és 1764 között hozták létre, elvileg az erdélyi székelyföldi határszakasz védelmére. A huszárezred székhelye a háromszéki Sepsiszentgyörgyön volt, ezredesi és alezredesi osztálya itt, az 1. őrnagyi osztály Csíkban és Gyergyóban, míg a 2. őrnagyi osztály századai Aranyosszékben, illetve a vármegyékben állomásoztak. Az alakulatot

¹ *Gustav Ritter Amon von Treuenfest: Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes Herzog Alexander v. Württemberg 1762 bis 1850 Székler Grenz-Huszaren. Wien, 1878.*

szabad székelyek és kismértékben románok alkották, akik fölbirtokukért és adómentességükért cserébe katonai szolgálattal tartoztak az Udvari Haditanácsnak. A katonáskodással kapcsolatos terhek azonban folyamatosan nőttek, míg a rendelkezésre álló földterület nem; így a XIX. század közepére a határőrök zöme már szabadulni igyekezett a rájuk kényszerített szolgasorból. Ennek ellenére becsülettel igyekeztek helytállni, és mind a török elleni harcokban, mind pedig a napóleoni háborúk harcterein vitézségükkel tűntek ki.

1848 elején az ezred századai mind Erdélyben állomásoztak, bár az 1815 óta tartó hosszú békeidőszak rajtuk is nyomott hagyott: az alakulat feltöltöttsége mindössze 80%-os volt, és a meglévő loállomány minősége sem volt jónak mondható. E helyzetben érte az egységet a „Népek Tavasza”, amelyet Székelyföldön majdnem egyöntetű lelkesedés fogadott, mivel a határőrök terhes szolgálattuk végét remélték a forradalmi eseményektől és az azt követő polgári átalakulástól. A szerző 1848 tavaszától az év őszéig mutatja be az eseményeket, a székely székek polgári vezetőségének, valamint a határőrezredek cs. kir. parancsnokainak az együttműködését. Noha az alakulatok irányítói (köztük Sombori Sándor huszár ezredes) magánemberként nem elleneztek a változásokat, ezredeik felbomlását igyekeztek elkerülni, ezért megtiltották katonáiknak az újonnan alakult nemzetőrsekbe való belépést. Ugyanakkor a rendfenntartást, majd a nyártól szervezett honvéd- és önkéntes alakulatok kiképzését igyekeztek segíteni; az unió létrejötte után pedig végrehajtották a magyar hadügyminisztérium utasításait. Az új magyar kormány ugyan elismerte a székely határőrök igazságát, ám az ország válságos helyzete miatt egyelőre a határőri rendszer fenntartása mellett döntött.

Mivel közben a Délvidéken kitört a szerb felkelés, a magyar kormányzat kénytelen volt a székely határőrség egy részét is mozgósítani. A felszerelési nehézségek, illetve a krónikus lóhiány miatt ez a 11. huszárezredből csak az alezredesi osztályt érintette, amely végül alig kétharmados feltöltöttséggel 1848. július 26-án indult el a harctérre. Süli Attila e részben végigköveti az osztály felvonulását egészen a délvidéki Futakra való megérkezéséig, majd részvételét a szerbek elleni hadműveletekben. A székely huszárok e harcokban igyekeztek helytállni, ám jelentős siker az október 9-i, feketehegyi akciót leszámítva nem fűződött a nevükhöz. Végül az általános hadihelyzet romlása miatt 1848 novemberében az osztályt Nagyváradra vezényelték, ahol az erdélyi hadsereg alárendeltségébe került.

Ősszel ugyanis Erdélyben kitört a polgárháború, és a román, illetve a szász felkelő csapatokhoz Bécs és Pest-Buda nyílt szakítása után hamarosan a cs. kir. haderő is csatlakozott. A szerző előbb az északon zajló harcokat ismerteti, ahol 1848 őszén az ezred 2. őrnagy 1. százada 1. szárnya Aranyosszék, Nagyenyed, Torda és Kolozsvár környékén küzdött becsülettel, majd Kolozsvár kiürítése után a többi csapattal együtt a határszélre szorult vissza. Itt egyesült a beérkező alezredesi osztállyal, amellyel együtt vett részt József Bem tábornok decemberi hadjáratában, amely Észak-Erdély visszafoglalását eredményezte.

Következik a Székelyföld védelmének bemutatása, amelyben az ezred három százada (valószínűleg az ezredesi 1. század, illetve az 1. őrnagy 1. osztály) vett részt. Az 1848. október 16–18-i agyagfalvi nemzetgyűlés után alakult székely tábor a kezdeti sikerek után felbomlott, és csak Háromszék tartotta magát egészen 1849 elejéig. Süli Attila igyekszik részletesen ismertetni a 11. huszárezred tevékenységét. A fejezet zárása a cs. kir. oldalon

maradó, román többségű 2. őrnagyi osztály (ezredesi 2. százada 2. szárnya, a 2. őrnagyi 1. század 2. szárnya, illetve a 2. őrnagyi 2. század) 1848 őszi–téli tevékenységét mutatja be.

A következő fejezet az ezred 1849. évi téli–tavaszi harcait ismerteti. A szerző előbb az alezredesi osztály küzdelmeit mutatja be Nagyszeben január 21-i sikertelen ostromáig (a 2. őrnagyi 1. félévszázad Kolozsvár–Beszterce vidékén maradt hátra), majd a Székelyföld teljes mozgósítását elemzi, melynek keretében az ezredesi és 1. őrnagyi osztály február közepén az erdélyi hadsereg kötelékébe került. Ennek részeként vett részt február végén az 1. őrnagyi osztály Karl Urban cs. kir. ezredes csapatainak kiszorításában, melynek végeztével a besztercei hadosztály alárendeltségébe került. Az ezredesi osztály a főserg részeként harcolt a Nagyszeben március 11-i bevételét eredményező hadjáratban, ami március végén a cs. kir. és orosz csapatok az országrészből való kiszorításával végződött. A fejezetet a bánsági hadjárat bemutatása zárja, amelyben az ezredesi osztály vett részt, majd ez utóbbi helyőrségként hátra is maradt a területen, így az 1849-es nyári hadjáratban is a déli hadsereg kötelékében küzdött, egészen a fegyverletételig.

Ezután Süli Attila az 1849. március végétől június közepéig tartó békeidőszak eseményeit ismerteti, amikor az erdélyi hadsereg bővítésével együtt a 11. huszárezredet is igyekeztek újjászervezni és feltölteni. Ez azonban minden erőfeszítés ellenére csak részben sikerült, az alakulat 1849. június közepén még csak 6,5 századból állt, és a felállított századok is komoly felszerelés-, fegyver- és lóhiánnyal küszködtek. Mivel tartalék és kiképző századot sem sikerült létrehozni, az ezred állományának jelentős része alig kiképzett újoncokból és remonda (nyers) lovakból állt, ami jelentősen csökkentette az alakulat harcképességét.

Ebben az állapotban érte az ezredet az orosz intervenció, melynek eseményeit a következő rész taglalja. A szerző előbb a besztercei hadosztály sorában küzdő 1. őrnagyi osztály harcait mutatja be a szibói fegyverletételig, majd a dévai hadosztály alárendeltségébe került 2. őrnagyi 1. félévszázad tevékenységéről ejt szót. Ezt követi az alezredesi osztály küzdelmeinek ismertetése, amely a Tömösi-szorostól a Székelyföldön át a moldvai betörésig, majd a segesvári és nagycsúri ütközetig számos összecsapásban vett részt, míg végül Dévánál kapitulált 1849. augusztus 18-án. A fejezetet a 11. huszárezred tisztikárának ismertetése és elemzése, a cs. kir. oldalon küzdő 2. őrnagyi osztály 1849. évi harcainak rövid összefoglalása, valamint az utószó zárja.

A kötet kisebbik felét egy 60 tételből álló okmánytár alkotja, amely számos iratot és újságcikket tartalmaz, amelyek jelentősen megkönnyítik az események megismerését, megértését. Kiemelkedik Nagy Eleknek, a 11. huszárezred számvevő századosának két, 1848. június 20-án, illetve augusztus 28-án Mészáros Lázár hadügyminiszternek írott memoranduma, amelyben a százados részletesen kifejti a meglévő határőr-rendszer viszásságait, valamint javaslatot tesz az átszervezésre. Itt pontos adatokat találunk a határőrök valós terheiről, valamint magyarázatot arra, miért is igyekeztek attól mielőbb megszabadulni a székelyek.

Az igényes kiállítású, nívós kiadványt név- és helynévmutató, egy bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, valamint számos ábrázolást tartalmazó képmelléklet és tartalomjegyzék zárja.

A kötetben sajnos nyomdahibák, elírások és tévesztések is előfordulnak. A 11. honvédszázalaj krónikása előfordul Csehi Szigeti Miklósként, illetve Szigethy Miklósként egyaránt (8. o., 5. jegyzet, 231. o.). Szalay Elek Mátyás-husár visszaemlékezésének nem

csak az első fele jelent meg dr. Lenkefi Ferenc gondozásában 1993-ban (HK, 106. évf. 1. sz. 145–173. o.), hiszen ugyanő a befejezést is megjelentette 2017-ben (HK, 130. évf. 3. sz. 816–826. o.) (12. o., 21. jegyzet). Mészáros Lázár hadügyminiszternek az alezredesi osztályt illető kritikájánál meg lehetett volna jegyezni, hogy az egykori huszár ezredest az háborította fel, hogy a hosszú menetektől elszokott székely huszárok lovaik nem megfelelő tartásával maguk tették tönkre hátasaikat; ettől lett „túros” (föltört, felsebzett) a lovak háta (33. o.). Litsken Lajos százados Licsken Lajosként is előfordul (34., 45. o.). Az idézett augusztus 9-i hírlapi tudósítás első két mondata hiányzik (35. o.), és a szövegben említett „Erre 2 tizedes arra visszaküldetett” helyesen „Erre 2 tizedes allja (azaz két szakasz) visszaküldetett” (36., 154. o.). Friedrich Edler cs. kir. vezérőrnagy neve helyesen Friedrich Eder (37., 40. o.). A cs. kir. 17. (2. román) határőr-gyalogezred (II. román) határőr-gyalogezredként is előfordul (45–46. o., 115. jegyzet). Bauer Lajos őrnagy Bauer Alajosként is előfordul (53. o.). A 11. (székely) huszárezred (Székely) huszárezredként is előfordul (53., 66–67., 103. o.). A cs. kir. 2. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas-ezred valójában a 3. sorozatot viselte (59. o., 185. jegyzet). A székely határőr-gyalogság „messze hordó puskáival” kapcsolatban a jobb érthetőség kedvéért meg lehetett volna jegyezni, hogy itt valószínűleg a határőr-lövészek huzagolt csövű, 1842 M kamrás puskáiról van szó (65. o.). A cs. kir. Schurtter-dandár északról a Székelyföldre való vezénylése nem megeremtette, csak tovább növelte az erdélyi határszélen kialakult magyar erőfölényt, mivel József Bem tábornok hadteste még az előbbi cs. kir. alakulatok maradása esetén is kétszeres túlerőben lett volna (69–70. o.).² A „Háromszéki Kormányzó Hivatal” „háromszéki kormányzó hivatalként” is előfordul (70., 72. o., 259. jegyzet). 1848. december 2-án Új-Aradnál nem volt ütközet; itt valójában a Zám melletti összecsapásról van szó (74. o.). Bem serege 1849. február 4-én Vizaknánál valójában nem 2000 fő, hanem nagyjából a duplája volt (80. o.). A királynémeti ütközet 1849. február 18-án és nem 17-én zajlott le (82. o.). A Vaskapuban létrehozott vízierőmű természetesen 1972-ben és nem 1872-ben épült (91. o., 324. jegyzet), valamint Josip Jellačić 1849 nyarán már cs. kir. tábornagy és nem tábornagy volt (91. o., 326. jegyzet). Az erdélyi hadsereg lovasságát bemutató táblázatnál a századok és az állomáshelyek rovatai felcserélődtek (97–98. o.). Ivan Fjodorovics Paszkievics orosz tábornagy neve helyesen Ivan Fjodorovics Paszkevics (112. o.). Az 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközetben az orosz csapatokat Adlerberg vezérőrnagy, nem pedig Hasford altábornagy vezette (113., 120. o.). Bem serege Segesvárnál körülbelül 3300 főből és nem 2400 főből állt (123. o.). A vizaknai, valamint a szászhermányi ütközet egyaránt 1849. február 4-én és nem 9-én, valamint 5-én volt (134. o.). A cs. kir. hadseregben nem volt Ezüst Bátorságkereszt, itt valószínűleg a Legénységi Vitézségi Érem ezüst fokozatának I. és II. osztályáról van szó (135. o.). Az utószóban említett, felállított új század valószínűleg az ezredesi 2. század 2. szárnyának pótlásaként értendő, mivel az ezred 1849 nyarán is csak 6,5 századdal rendelkezett (135. o.). A képmellékleteknél a marosényi rajtaütés nem 1849. február 5-én, hanem 6-án volt (242. o.), Josip Jellačić bán, cs. kir. tábornagy neve helyesen így írandó, nem egy l-lel (243. o.), és az 1849. augusztus 5-én lezajlott összecsapás helyes elnevezése szőregi, nem pedig szegedi csata (245. o.).

² Utóbbira összefoglalóan lásd *Kemény Krisztián*: Erőviszonyok az Észak-Erdélyi hadszíntéren 1848. december közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 2. sz. 430–452. o.

A recenzens itt szokásától eltérően még tenne néhány megjegyzést. A kötetnek igen kiváló szakmai lektora volt; ugyanakkor a korrektúra valószínűleg elmaradhatott, mivel a fenti hibák jó részét (például a Nagy Elek-féle memorandum leközölt szövegében egy jó féloldalnyi rész felesleges ismétlődését, lásd 30., illetve 138–139. o.) el lehetett volna kerülni.

Süli Attila szinte minden munkájában törekszik a legújabb eredmények publikálására, azonban most, az ezredtörténet írása kapcsán a mellékesnek tekintett események ismertetésekor gyakrabban támaszkodott a mára már elavultnak tekinthető kiadványok megállapításaira, illetve a rövidítésekre. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a valójában inkább magyar sikerrel záruló 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközet nála még mindig vereség (113., 120. o.), és ezt „sikerült” összemosnia a július 5-i epresterői-sepsiszentgyörgyi, valóban súlyos vereséggel járó ütközetrel (120. o.)³ Hasonló értelemzavaró rövidítésnek esett áldozatul az 1849. évi nyári délvidéki hadjárat legnagyobb magyar győzelmének, a július 14-i kishegyési ütközetnek a bevezető szakasza is (95. o.), vagy a Háromszék visszafoglalását eredményező július 17–21-i harcok ismertetése (121. o.). Sematikusként tekinthető Bem 1849. július 31-i segesvári ütközetének leírása, ami a „régí recept” szerint az „elsöprő orosz túlerővel” igyekszik a vereséget magyarázni, bár erről már régen nincs szó;⁴ illetve itt sajnálatosan elmaradt a Székely-huszárok tevékenységének ábrázolása, noha a Daczó Zsigmond őrnagy vezette huszároknak jelentős szerepük volt abban, hogy a lengyel tábornok egyáltalán élve kikerült az összecsapásból (123–124. o.). Hasonlóképpen meghaladottnak tekinthető az elképzelés, miszerint Bem a bánági hadjáratban elszándékozott vágni a cs. kir. Leiningen-dandár visszavonulási útját – ezt utólag Czetz János találta ki visszaemlékezésében 1850-ben – így Vécsey csapataira valójában csak a további előrenyomulás miatt volt szüksége (89. o.)⁵

A szűkebb ezredtörténettel kapcsolatban két megjegyzés kívánkozik ide. Az alezredesi osztály 1849. január 21. után már nem vett részt a téli hadjáratban, mivel a székelyek kívánságára valószínűleg még január 23-án Bem a 15. (2. székely) határőr- gyalogezred 1. zászlóaljával együtt Háromszékre indította, ahol aztán mindkét alakulat feloszlott, és újra fel kellett állítani őket (79., 80–81., 106. o.)⁶ A bánági hadjáratban pedig valóban a 11. huszárezred ezredesi osztálya vett részt, de ez szemlátomást egy „vegyes” osztály volt, mivel az alezredesi 1. századból, illetve az ezredesi 2. századból állt (89. o.)⁷

³ Az események modern feldolgozására lásd *Bordi Zsigmond Lóránd*: Gábor Áron utolsó csatája. 1849. július 2. In: *Agyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*. Szerk. *Hermann Róbert – Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 192–220. o.

⁴ Erre például lásd *Hermann Róbert*: A segesvári ütközet, 1849. július 31. In: *A magyar függetlenségi háború 1849. („Nagy csaták” sorozat 16. kötet.) Szerk. Uő.* Budapest, 2013. 55–64. o.

⁵ Erre lásd *Hermann Róbert*: Goromba tábornokok, goromba költő. A Bem–Vécsey- és a Klapka–Petőfi-affér. In: *Ki vagyok én? Ne mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*. Szerk. *Szilágyi Márton*. Budapest, 2014. 122–187. o.

⁶ Erre legújabban lásd *Kovács István*: Bem tábornok. Az örök remények hőse. Budapest, 2014. 158. o., illetve Gál Sándor ezredes 1849. február 26-i létszámkimutatását (MNL OL H2. 1849: 2170.), amely a 11. huszárezred 3. (vagyis alezredesi 1.) századát Csíkszeredán, újjászervezés és feltöltés alatt írja. Közli: *Süli 11. huszárezred*, 79. o.

⁷ Erre lásd *Hermann 2014.* 127–128. o., valamint a IV. hadtest tisztikarának névsorát. Törökbecse, 1849. július 2. MNL OL H 75. 1849: 31207. Közli: *Hermann Róbert – Németh György – Süli Attila*: Iratok Tóth Ágoston 1848–1849. évi működésének történetéhez. In: *Tóth Ágoston honvéd ezredes, a katona és a térképész*. Szerk. *Hermann Róbert – Tóth László*. Budapest, 2015. 278–291. o.

Végezetül: a recenzens ismét szembesülni kényszerült egy olyan „vándorhibával”, amely a szerző munkáiban folytonosan ismétlődik. Így ismét kénytelen leszögezni, hogy a 2. (Sándor) sorgyalozezred 1. zászlóalja (1–4. század) harcolt az erdélyi hadszíntéren, nem a 3. zászlóalj, amely ekkor a feldunai hadsereg, majd a komáromi várórség kötelékében szolgált (58–59. o., 191. jegyzet, 82. o., 300. jegyzet).⁸

A fent említett hibákért egyértelműen kár, mert csökkentik ennek az egyébként alaposan megírt munkának az értékét. Ennek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja ezt az úttörő munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a 11. huszárezred székely legényeinek helytállásával a szabadságharc embert próbáló küzdelmeiben.

Kemény Krisztián

SÜLI ATTILA

A 15. (MÁTYÁS) HUSZÁREZRED TÖRTÉNETE

(*‘48as Könyvtár sorozat, Line Design Kiadó, Budapest, 2019. 288 o. ISBN 978-963-480-010-1*)

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc irodalma az elmúlt két évben a 170. évfordulónak köszönhetően ismét jelentősen bővült, és akár azt is hihetnénk, hogy a „Nagy Év” kapcsán tudásunk teljes. Ám még mindig számos olyan terület van, ahol további kutatásokra szorulunk. Így van ez a honvédsereg alakulatainak, különösen az újonnan alakított, 13–18. honvéd huszárezredek történetével kapcsolatban is. Noha a régi, cs. kir. huszárezredek még 1914 előtt majd mind megírták a saját történetüket (bár az 1848–1849-es események leírását, amelyben többségük a „lábadó” oldalon harcolt, érthetően nem vitték „túlzásba”), addig előbbieik kapcsán – néhány rész tanulmányt leszámítva – eddig csak egyetlen, áttekintő jellegű munkával rendelkezünk.¹ Ezért is fontos, hogy most Süli Attila hadtörténész egy egész kötetben állított emléket a legendás, erdélyi alapítású 15. (Mátyás) huszárezrednek.

Ahogy az előszót jegyző Hermann Róbert, a sorozat szerkesztője is írja, a ’48-as kutatások kezdettől számos problémával küszködtek; például az elsődleges bécsi hadilevéltári forrásanyag csak az események után jó 70-80 éves késéssel vált hozzáférhetővé. Ezt követően pedig elsősorban a politikátörténeti megközelítés vált uralkodóvá, a had- és alakulattörténeti kutatások lényegében fáziskéséssel kezdődtek, és e területen a mai napig sok az adóság. Ezért is öröndetes ennek az új kiadványnak a megjelenése.

A bevezetőben Süli Attila előbb röviden összefoglalja az 1848-as erdélyi cs. kir., illetve honvéd alakulatokra vonatkozó munkákat, forrásokat, majd kifejezetten a 15. huszárezred szempontjából veszi górcső alá ezeket és megállapítja, hogy ez utóbbi esetében (különösen a visszaemlékezések szempontjából) az átlagnál jobb a forrásadottságok, amelyek jelentősen megkönnyítették könyve elkészítését.

⁸ A 2. sorgyalozezred 1. és 3. zászlóalja eltérő sorsára összefoglalóan lásd *Kemény Krisztián*: „Sorgyalogosok kontra határőrök” – avagy a rajtaütés művészete. (Marosény, 1849. február 6., Pozsonyepérs, 1849. február 7.) Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. *Haditörténelmi Közlemények*, 126. (2013) Különszám. 102–111. o.

¹ *Csikány Tamás*: A 16. (Károlyi) huszárezred története. In: Kecskemét is kiállítja... Kecskemétiek a szabadságharcban II. Szerk. *Székelyné Kőrösi Ilona*. Kecskemét, 2002. 131–162. o.

A kötet első fejezete a huszárezred 1848-as megszervezésének előzményeit, folyamatát mutatja be. A szerző előbb vázolja Erdély politikai és katonai viszonyait 1848 tavaszától október elejéig, majd a honvédsereg huszárságának szerkezetét és felépítését ismerteti. Ezt követi az első alegység, a kolozsvári önkéntes lovasscsapat (később 1. őrnagyi osztály) megalakulásának bemutatása, amely gróf Mikes Kelemen, illetve gróf Bethlen Gergely 1848. július 11-i felhívása következtében jött létre. A két gróf tevékenységének, valamint a magyar és a cs. kir. hatóságok támogatásának köszönhetően ez az eredetileg egy századnak tervezett csapat hamar osztállyá nőtt, amit november elejéig lényegében teljesen sikerült feltölteni, felszerelni és kiképezni. Az ezred zömét alkotó négy székelyföldi osztály esetében ezt már nem lehetett elmondani, noha itt a szervezést a Kossuth Lajos akkori pénzügyminiszter bizalmi emberének számító Berzenczey László irányította kormánybiztosi minőségében. Az igencsak agilís, már '48 előtt is az erdélyi reformerek közé számító marosszéki képviselő 1848. augusztus 17-én személyesen Kossuthtól kapott megbízást arra, hogy a székelyek között egy 1500-3000 főre menő szabad könnyű lovassereget („Kossuth-lovagok”) szervezzen, ami a későbbi elképzelések szerint egy 10 (vagy 12) százados, 1500 fős huszárezredből, egy 1200 fős gyalogzászlóaljából, egy hatfontos gyalog- és egy fél lovasütegből, valamint utászosztágból állt volna. Ebből azonban – az anyagi és pénzügyi problémák miatt – végül csak a lovasság állt fel, mely utóbb a 15. (Mátyás) huszárezred néven sorolt be a honvédség állományába. Noha Berzenczey az adott körülmények között igyekezett minden tőle telhetőt megtenni, és 1848. október közepére Székelyföldön fel is állt a négy tervezett osztály, ezeknek azonban csak egy része volt felszerelve és felfegyverezve. Így a legnagyobb sikernek alighanem az tekinthető, hogy az eredetileg önálló kolozsvári osztályt is sikerült az alakulatba beolvasztani.

A második fejezet a Mátyás-husárok 1848-as őszi harcaival foglalkozik. A szerző itt előbb a kolozsvári osztály szeptember–november hónapok alatti szereplését ismerteti, és joggal állapítja meg, hogy a csapat mind a román felkelők, mind a reguláris cs. kir. csapatok ellen helytállt a Nagyenyed–Torda–Kolozsvár körzetében megvívott összecsapásokban. Mindez azonban már nem volt elmondható az agyagfalvi székely gyűlés után létrejött székely tábor keretében működő huszárosztályokra nézve. A felszerelési problémák miatt a harcokban csak a marosszéki osztály és az udvarhelyi osztály egyik százada vett részt, ám az 1848. november 5-i marosvásárhelyi vereség után jobbára ezek is felbomlottak. A székely székek zömének cs. kir. megszállása, illetve pacifikációja pedig az ott hon maradt husárok felszerelését is megakasztotta. A fejezetet a szabadcsapat-szervezés magyarországi visszhangjainak ismertetése, a szervezés eredményeinek összegzése zárja.

A harmadik fejezet a 15. huszárezrednek az 1848–1849-es téli hadjáratban való szereplését mutatja be. Süli Attila itt előbb a Mátyás-husároknak a Háromszék önvédelmében vívott harcait ismerteti, ahol az ott lévő, illetve a marosvásárhelyi vereség után oda menekülő husárokból egy „vegyes” osztály állt fel, amely jobbára már megállta a helyét a jó egyhavi összecsapás-sorozatban. Ezt követi a kolozsvári osztály küzdelmeinek bemutatása, amely Kolozsvár feladásától Nagyszeben első, sikertelen ostromáig az immár József Bem tábornok vezette erdélyi hadsereg majd minden fontosabb ütközetében részt vett, és egyenletesen jó teljesítményt nyújtott. Noha 1849. január 21-én Nagyszebennél parancsnoka, gróf Mikes Kelemen ezredes is elesett, ez az alakulat harci szellemét egyáltalán nem törte meg, és a felszabadított területeken megkezdődött a teljes ezred újjászervezése.

A negyedik fejezet a Mátyás-huszároknak az Erdély felszabadítását eredményező harcokban mutatott részvételét részletezi. A szerző itt mind az erdélyi főseregnél, mind a székelyföldi csapatoknál szereplő huszárok küzdelmeit igyekszik részletekbe menően ábrázolni. A sorsdöntő ütközetekben (Vizakna, Piski, Medgyes, Nagyszeben, Feketehalom) a Mátyás-huszárok minden esetben kitüntették magukat; így nem csoda, hogy a hadjárat végére a kortársak joggal a legjobb „régí” huszárezredekkel együtt emlegették őket.

Az ötödik fejezet a „bánsági intermezzót”, a következő ennek folytatását, az 1849. nyári délvidéki harcokat ismerteti. 1849. április közepén ugyanis Bem – Kossuth kormányzó kérésére – egy közel 10 000 fős hadtesttel indult a Bánság felszabadítására. Ennek az erőnek a részeként került az ezred 1. őrnagyi osztálya, illetve a 2. őrnagyi 2. század is a Délvidékre. A Mátyás-huszárok becsülettel végigharcolták mind a bánsági, mind a nyári hadjáratot, noha utóbbiban már csak az 1. őrnagyi osztály vett részt a helyőrségi feladattal hátramaradó Bánffy-hadosztály alárendeltségében. A huszárok tavaszal kitüntek Temesvár zárolásánál és a Fehértemplom körüli harcokban, a nyáron pedig a bácskai összecsapásokban, főleg a kishegyesi ütközetben vitézkedtek, és ott voltak a temesvári döntő csatavesztésnél is.

A hetedik fejezet az erdélyi békeidőszakot mutatja be a Mátyás-huszárok szempontjából 1849. április közepétől június közepéig. Miközben a szövetséges erők már készültek a Magyarország elleni invázióra, a magyar fél is igyekezett erőit növelni; így volt ez Erdélyben is. Az erdélyi hadsereg megerősítésének a részeként került sor a 15. huszárezred feltöltésére is, amelynek létszáma június közepére már elérte az 1377 főt, és 4 táborigi osztálya mellett immár egy 5. (tartalék) osztállyal is rendelkezett. Ám ebből az impozáns számból 600 fő egyáltalán nem rendelkezett fegyverrel, míg közel 225 fő nyeregszer számmal sem. Így az alakulatnak valójában alig több mint a fele volt egyáltalán bevethető; az újonc huszárok és lovak kiképzettsége pedig szintén hagyott maga után kívánnivalót az ezred tisztikarának minden erőfeszítése ellenére is.

Ez már előrevetítette az 1849. nyári erdélyi hadjárat végeredményét, melynek eseményeit a nyolcadik fejezetből ismerhetjük meg. A szerző részletesen végigviszi olvasóit a hadműveleteken, ahol a Mátyás-huszárok a különböző magyar hadosztályok között lényegében századonként szétosztva vették fel a harcot a szövetséges túlerővel és morzsolódtak fel az egyenlőtlen küzdelemben. Noha a 15. huszárezred tagjai például a besztercei hadosztály küzdelmeiben, valamint Nagyszeben 1849. augusztus 5-i visszavételénél is kitüntek, ez már nem tudott új fordulatot adni a háború menetének, így a huszárok végül részben Dévánál, részben pedig Zsibónál tették le a fegyvert a szabadságharc végén. Ezt a részt az ezred tisztikarának részletes bemutatása és elemzése, majd az összegzés zárja le.

A kötet közel egyharmadát kitevő okmánytár 87 iratot tartalmaz, amelyek 1848 júliusától egészen a következő év nyaráig segítik megismerni az ezred megszervezését és harcait. Ezek közül méreteiben és tartalmában is kiemelkedik az erdélyi szabad lovas sereg kiképzési szabályzata 1848 szeptemberéből, amelyből mindenki képet alkothat magának a korabeli lovas katona egyéni és kötelékben való kiképzésének bonyolultságáról és nehézségeiről. Hasonlóan érdekesek többek között az ezred egyéni kitüntetési javaslatai 1849 júniusából.

Az igényes kiállítású, számos képpel, grafikával és táblázattal ellátott kiadványt bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, valamint név- és helynévmutató zárja.

A kötetben a következő nyomdahibák, elírások és tévesztések vannak. A tartalomjegyzékben, az okmánytárban a 76. okmánynál szereplő címszövegben a „nem képtelen” szóösszetétel értelemzavaró (10., 259. o.). A 11. honvédszászlóalj krónikása előfordul Csehi Szigeti Miklósként, illetve Szigethy Miklósként egyaránt (14. o., 5. jegyzet, 276. o.). Szalay Elek Mátyás–huszár visszaemlékezésének valóban csak az első fele jelent meg dr. Lenkefi Ferenc gondozásában 1993-ban (HK, 106. évf. 1. sz., 145–173. o.), de ugyanő megjelentette a befejezését is 2017-ben (HK, 130. évf. 3. sz., 816–826. o.) (17. o., 22. jegyzet). Az erdélyi cs. kir. hadsereg 1848-as állapotát bemutató táblázatnál a „rendszeresített állomány” helyett talán célszerűbb lett volna „rendelkezésre álló állományról” beszélni, hiszen például egy magyarországi sorezredi zászlóalj „rendszeresített” tábori létszáma 1416 fő volt (23. o.). A Székely határőr-nyalogság „messze hordó puskáival” kapcsolatban a jobb érthetőség kedvéért meg lehetett volna jegyezni, hogy itt valószínűleg a határőr-lövészek huzagolt csövű, 1842 M kamrás puskáiról van szó (82. o.). Háromszék levéltárában nem „arany csákányokat”, hanem aranyat és egy csákányt őriztek (91., 241. o.). A cs. kir. Schurttner-dandárnak északról a Székelyföldre való vezénylése nem meglepettette, csak tovább növelte az erdélyi határszélen kialakult magyar erőfölényt, mivel József Bem tábornok hadteste még az előbbi cs. kir. alakulatok maradása esetén is kétszeres túlerőben lett volna (95. o.). A 102. oldal 567. jegyzetének szövege („Visszatérve”) valószínűleg elírás. Bem serege 1849. február 4-én Vizaknánál valójában nem 2000 fő, hanem nagyjából a duplája volt (115. o.). A két Mátyás–huszár futárszolgálatának története inkább az 1849. január 21-e előtti időszakra, mintsem az utána datálható, hiszen Nagyszeben ostroma előtt tartózkodott egy olyan magyar tábor (mégpedig Czetz vezetésével) Torda–Balázsfalva körzetében, aminek a Kress-svalizserek is a tagjai voltak (117–118. o.). Piskiné az 55. és nem az 53. honvédszászlóalj harcolt (123. o.). A királynémeti ütközet 1849. február 18-án és nem 17-én zajlott le (127. o.). Bem 1849 áprilisában nem tervezte bekeríteni a cs. kir. Leiningen–dandárt; ezt visszaemlékezéseiben Czetz János csak utólag találta ki (137. o.). A Vaskapuban létrehozott vizierőmű természetesen 1972-ben és nem 1872-ben épült (143. o., 719. jegyzet). A Rózsa Sándor-féle csapat felbukkanása 1849 tavaszán Temesvár ostrománál érdekes történet, ám az egységet még 1848. november 27-én feloszlatták, és nincs hivatalos dokumentum arra nézve, hogy újra alkalmazták volna őket (144–145. o.). 1849. júniusában a Délvidékről nem az ellenség, hanem a magyar hadvezetés szándékozott 12 000 főt a főhadiszintre indítani (146. o.). Az 1849. július 14-i kishegyesi ütközet előzményeinek ismertetésénél az időrend kissé felborult, és magának az összecsapásnak a bevezető szakasza is hiányzik (150–152. o.). Az idézett visszaemlékezésben említett huszárezredek közül a többség (1., 6., 11., 13., 16.), illetve a lengyel légió ulánusai nem vettek részt a kishegyesi ütközetben (152. o.). Az 1849. augusztus 5-én lezajlott összecsapás helyes elnevezése szőregi, nem pedig szegedi csata (154. o.). Ivan Fjodorovics Paszkievics orosz tábornagy neve helyesen Ivan Fjodorovics Paszkevics (156. o.). Az erdélyi hadsereg lovasságát bemutató táblázatnál a századok és az állomás-helyek rovatai felcserélődtek (157–158. o.). Az 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközetben az orosz csapatokat Adlerberg vezérőrnagy, nem pedig Hasford altábornagy vezette, és itt inkább magyar siker született, semmint orosz (168. o.). A 15. huszárezred 5. (tartalék) osztálya harcainak ismertetésekor kimaradt az 1849. július 31-i segesvári ütközet megemlézése (169. o.). Az 1849. augusztus 5–6-i, Nagyszeben környéki összecsapásokban a cs. kir. erők nem vettek részt (175. o.). Az okmánytárnál (valószínűleg az utólagos irat-

beszúrások miatt) a hivatkozások néhol elcsúsztak: például a 215. oldal 66. jegyzetében említett 29. irat valójában a 31. számú; a 269. oldal 183. hivatkozása pedig egyszerűen eltűnt. Végezetül: Czetz 1850-ben Hamburgban megjelent munkájának teljes címe: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.*

A fent említett hibák ellenére a recenzius ajánlja ezt a valóban alapos kutatásokra épülő munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a legendás 15. (Mátyás) huszárezred katonáinak az 1848–1849-i évi szabadságharcban mind az erdélyi, mind pedig a délvidéki hadszíntéren nyújtott kiváló teljesítményével.

Kemény Krisztián

HERMANN RÓBERT (FŐSZERK.)

**AZ ISMERETLEN GÖRGEI
KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN,
2019. JANUÁR 15. – JÚNIUS 23.**

(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 445 o. ISBN 978-615-5978-06-7)

Görgei Artúr a XIX. századi magyar történelem egyik legnagyobb formátumú személyisége és egyben legkiválóbb magyar tábornoka. Az őt megillető helyet azonban sokáig nem foglalhatta el a nemzeti köztudatban; ezt először az 1849 után igaztalanul ráaggatott „áruló” címke, majd némi konszolidációs időszak után ennek 1948–1949-ben felmelegített, „marxista” változata akadályozta meg. Egészen az 1980-as, 1990-es évekig kellett várni arra, hogy a történettudomány tisztázza 1848–1849-ben játszott valódi szerepét és elismerje teljesítményét. Ám a fentiek miatt a közgondolkodásban még mindig vegyes a megítélése, és épp ezért részletes, egész életpályáját feldolgozó, modern életrajz sem született még róla. A fenti kiállítás és az ezt bemutató, a tárlat eredményeit összefoglaló kötet nemcsak kiállítási katalógus egy felvezető tanulmánnyal, hanem hat tanulmányt is tartalmaz, amely e gazdag életút bemutatására tesz kísérletet.

Ahogy Varga Benedek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója is írja a kötet bevezetőjében, az intézmény régi adósságát törlesztette. Noha 1916 májusában Görgei Artúrt a halála után éppen itt ravatalozták fel, innen kísérték utolsó útjára, valamint a hozzá tartozó relikviák gyűjtésében, illetve megőrzésében és feldolgozásában is mindig jeleskedett a múzeum, a fent említett viszonyok miatt önálló kiállítást eddig nem szentelt a személyének. Most azonban ez megtörtént, ami egyszerre célozza a modern történettudomány tábornokkal kapcsolatos álláspontjának minél szélesebb körben való terjesztését, valamint magának a „Nagy Évnek”, 1848–1849-nek a minél alaposabb megismertetését, hiszen utóbbi volt a magyar modern polgári állam eredője.

A következő rész magának a kiállítás főszereplőjének a pályafutását mutatja be. Hermann Róbert történész, akinek a tábornok rehabilitálásában játszott szerepe elévülhetetlen, áttekinthető, mégis részletgazdag pályáivet igyekszik húzni a toporci kúriától a Nemzeti Múzeum rotundájának halotti ravataláig. Szinte minden fontos Görgei életútját meghatározó fordulópontonról szó esik. Így olvashatunk a család kettős, nemesi-polgári identitásáról, Artúr kapcsolatáról szüleivel és három testvérével, a némileg anyagi kényeszerből következő katonáskodásról, a tudatosan vállalt magyarságáról, a saját elhatáro-

zásból eredő kémikusi pályáról, ahol első sikereit aratta, házasságáról Adéle Auboinnal, majd a hazatérésről 1848 tavaszán. Életének ezt követő időszaka a legjobban ismert, ám itt is új értelmezésben értesülhetünk a honvédségbe való belépésének körülményeiről, az első, hadianyaggyártást érintő megbízatásokról, gróf Batthyány Lajos miniszterelnökkel és Kossuth Lajossal való kapcsolatáról, a „Zichy-ügyről”, első parancsnoki ténykedéséről, tábornoki megbízatásáról és persze hadjáratairól a téli visszavonulástól a tavaszi hadjáraton át egészen a nagy nyári visszavonulásig, s az őt megbélyegző világosi (szőlősi) fegyverletételig. Az ezt követő 67 életév a nagyközönség számára talán a legkevésbé ismert; itt olvashatunk a klagenfurti száműzetés gyötrelmeiről, az árulási váddal való megküzdésről és az ehhez kapcsolódó publikációs tevékenységről, a kiegyezés utáni hazatérésről, a sikertelen munkakeresési kísérletekről, a családi élet megbomlásáról, a rehabilitációs mozgalomról, a „visegrádi évekről”, az „élő vértanú” haláláról és temetéséről. Ezt a részt az árulási vád magyarázata és utóéletének leírása zárja.

A következő fejezetet Radnóti Klára főmuzeológus jegyzi. Itt kerül bemutatásra a tulajdonképeni kiállítás, amelynek célja Görgei Artúr valós alakjának, pályafutásának, változó megítélésének bemutatása volt. A kiállítás egy markáns ellentéppárral indított: a bejáratnál ugyanaz a Kossuth Lajos nevezi 1848. november 9-én a „szabadság hű szolgájának” a tábornokot, aki szűk egy évvel később „ő a hazának gyáván hóhérjává lön” váddal illeti a vidini levélben. Ezt követte Görgei pályafutásának felvázolása a családi gyökerektől a szabadságharcon át egészen az élete végéig tartó kényszerű „belső száműzetésig”, majd a különböző korok vele kapcsolatos eltérő értékítéletei is bemutatásra kerültek egészen a jelenkorig. A kiállítás, amelybe szinte minden nagyobb magyar közgyűjtemény (MNM, HM HIM, MNL OL, OSZK, PIM, BTM, MNG stb.) adott anyagot, nemcsak különböző tárgyakkal, relikviákkal, képekkel, térképekkel, terepasztalokkal, ruhákkal, szobrokkal és szövegekkel igyekezett lekötöni, illetve vezetni a látogatót, hanem a legújabb audiovizuális eszközökkel is. Így többek között látható volt az idős Görgei hajóúttjáról készült korabeli film, meghallgatható volt számos híresség róla alkotott véleménye, érintőképernyős megoldások szolgálták a további információkra vágyók, illetve a fiatalabb, játékosabb kedvű látogatók igényeinek kielégítését. A tárlat végén szereplő hagyományos vendégkönyv bejegyzései pedig jól tanúsították a kiállítás sikere mellett, hogy még sok munka vár a magyar tudományosságra, amíg a tábornok alakja és tettei méltó módon beépülnek a hazai közgondolkodásba. E részhez kapcsolódik a kiállítás katalógusa, amely összesen 418 tételt tartalmaz, melyek döntő többségét be is mutatja. Az ismertebb darabok mellett pedig olyan ritkábban látott relikviák szerepelnek benne, mint például a Caroline von Moro által a klagenfurti száműzöttről rajzolt, szeretetteljes karikatúrák, Görgei Artúr szipkája, vagy a tábornok egyik tisztelője, Kozma Andor által Görgei 90. születésnapjára ajándékozott koszorú.

A kötet második felét összesen hat tanulmány alkotja, melyek Görgei Artúr pályafutásának kevésbé ismert részleteit és a vele kapcsolatban létrejött művészeti alkotásokat mutatják be. Az első Görgei vegyészeti tevékenységét ábrázolja 1848 előtt, alatt és után. A szerző, Riedel Miklós professzor előbb felvázolja, milyen előzmények után választotta hőse a katonai szolgálatból való kilépés után a kémiát vizsgálódása tárgyául, majd a prágai egyetemi tanulmányok, a mentor, a híres Josef Redtenbacher professzor bemutatása után rátér Görgei kókuszszírral kapcsolatos kutatómunkájára. A XIX. század első felében a szerves savak és zsírok vizsgálata a szerves kémia egyik fő kutatási területe volt. Görgei

tevékenysége, melynek során a fenti anyagban sikerült azonosítania a mirisztinsavat, illetve a palmitinsavat, valamint tudományos módszere az etil-laurinát előállítására és a laurinsav olvadáspontjának, illetve a bárium-laurinát oldhatóságának meghatározására forradalmi eredménnynek minősült a korban. Ily módon kutatásairól szóló cikke megjelent a bécsi Tudományos Akadémia közleményeiben, valamint egy neves kémiai szaklapban, illetve ő lett az első magyar kémikus, akinek munkájára nemzetközi hivatkozások történtek. Noha a lebergi egyetemről asszisztensi állásajánlat is érkezett, 1848 tavaszán pedig maga Görgei igyekezett elhelyezkedni a pesti egyetem kémia tanszékén, végül mégis katona lett, de egy gyutacsgyár tervének elkészítésekor kamatoztatta kémiai ismereteit is. 1849 után Klagenfurtban is próbálkozott kémikusi pályafutásának folytatásával, de ezt előbb a cs. kir. szervek, majd 1867-es hazatérése után itthoni elutasíttósága akadályozta meg. Élete vége felé érdeklődése csökkent a téma iránt, de a természettudományos, illetve a kémiai szakfolyóiratoknak előfizetője maradt. A fejezet zárásaként Riedel ismerteti a szakma értékelését és emlékeztet, joggal jegyzi meg, hogy Görgei személyében egy igencsak tehetséges vegyész vesztett a magyar kémia tudomány, aki azonban hadvezéri pályafutása során (ahogy maga is mondta) végül hasznát vette tudományos gyakorlatának és módszereinek.

A második tanulmány Vajda László művészettörténész Görgei alakjának a képzőművészetben való ábrázolását ismerteti. Ahogy a szerző is írja, a tábornok emlékezete az elmúlt 170 év alatt jelentősen befolyásolta, hány és milyen ábrázolás készült róla. A szabadságharc végéig közel 70 rajzon és metszeten szerepelt, ezt azonban hosszú szünet követte a századfordulóig, amikor ismét megszapordtak a róla készült művek. Halála után 1945-ig csak néhány emléktábla, illetve a budai várban felállított lovasszobra emlékeztetett rá, majd újra „árulóvá” válása után ismét (el)hallgatás következett, noha meglévő ábrázolásait összegyűjtötték és ismertették. 1990 után ismét új művekkel gyarapodhatott ikonográfiája, noha különböző szakmai színvonalon. Vajda ezt követően három csoportban (fiatalkori, időskori, illetve emléket megőrkítő alkotások) mutatja be a műalkotásokat. Megállapítja, hogy magát a gyakorló hadvezért igen ritkán ábrázolták valóságghű módon, ellentétben az időskori alkotásokkal, az emléket őrző műveknél pedig elég vegyes a kép. A tanulmányhoz kapcsolódó katalógusban összesen 95 tétel szerepel, amely az összes jelentősebb művészi alkotást (festmény, grafika, érem, halotti maszk, szobor, dombormű, bélyeg) felöleli, Barabás Miklós és Orlai Petrich Soma képeitől egészen a szabadságharc 150. évfordulójára kiadott 24 forintos bélyeg Görgei-portréjáig.

A harmadik tanulmány Lengyel Beatrix főmuzeológus írta: Görgei fotókon való ábrázolásait mutatja be. Az ismert alkotások időbeli eloszlása ebben az esetben is egyenetlen: míg 1849-ből mindössze egy-két fotográfia, a Strelisky Lipót által készített dagerrotípiák ismertek (ezek is csak másolatban) és a klagenfurti időszakból sincs sokkal több, addig az idő előrehaladtával folyamatosan növekszik ezek száma. A csúcspontnak itt is a századforduló körüli időszak tekinthető, amikor számos műtermi és az agg „diktátort” otthonában, szerettei, illetve barátai körében bemutató műalkotás készült. Ezek történetét részletesen ismerteti Lengyel Beatrix, aki munkáját két aránylag kevésbé ismert fotóval (Görgei Visegrádon séta közben a Dunánál, illetve a beteg Görgei toloszékben ápolójával) zárja.

A negyedik tanulmány Szilágyi Márton irodalomtörténész tollából Görgei magyar költészetben való megítélését vázolja a XIX. század második felében. A szerző ismerteti, hogy a magyar irodalomban milyen gyorsan vált a szabadságharc mitologikus küz-

delemmé, vagyis a jó és a rossz harcává, majd ebből a szemszögből mutatja be Görgei alakjának, szereplésének értékelését. Az „áruló-mítosz” kialakulásában ugyanis jelentős szerepe volt ennek a véletemes felfogásnak, és ebből eredtek olyan, egyébként értékes irodalmi alkotások is Világos után, mint Vörösmarty Mihály: *Görgeinek híják a silány gazembert...* vagy Bajza József: *Honáruló* című versei is. Noha az 1850-es években született néhány Görgeit védelmező munka is (például Szász Károly: *Görgei Artur*), az általánosan elítélő felfogás a magyar lírában egészen a század 70-es, 80-as éveig megmaradt, és csak Gyulai Pál és baráti körének fellépése kezdte megváltoztatni a helyzetet az irodalom berkein belül.

Az ötödik tanulmány immár a szépirodalom Görgei-képét ábrázolja 1900 és 2019 között. Zimonyi Zoltán irodalomtörténész előbb az agg diktátor körül élete utolsó évtizedeiben kialakult irodalmi kört ismerteti, majd a XX. század vele kapcsolatos lírájának felvillanása után a tábornok alakját megrajzoló, jelentősebb prózai munkákat mutatja be Sárközi György: *Mint oldott kéve* című regényétől Illyés Gyula: *Fáklyaláng*, Németh László: *Az áruló* című, közgondolkodást meghatározó drámáin keresztül egészen Kerékgyártó László György: *A magyar példakép* című, a közelmúltban megjelent munkáig. A szerző minden egyes írást külön elemez, megvilágítva, hogy az adott kor, illetve maga a szerző személyisége hogyan alakította a munka Görgei-ábrázolását. Végezetül néhány jelentősebb író (Arany László, Herczegh Ferenc, Krúdy Gyula, Ottlik Géza, Móricz Zsigmond) véleményét villantja fel az „élő vértanúról”.

Az utolsó tanulmányt Deák-Sárosi László filmesztéta jegyzi, Görgei Artúr filmekre való megjelenését mutatja be. A szerző előbb a maga Görgeivel és sorsával kapcsolatos véleményét osztja meg velünk, majd sorba veszi a tábornokot ábrázoló dokumentum-, illetve játékfilmeket, tévéjátékokat és tévéfilmeket. Ezeket, valamint megvalósításuk körülményeit is részletesen elemzi, és számos kulisszatitkot mond el e munkák létrejöttéről, a színészválasztásokról, az irodalmi és színpadi művek filmes adaptálásának korabeli nehézségéről. Véleménye szerint Görgei filmes megszemélyesítésére csak az 1953-ban elkészült *Föltámadott a tenger* című munkában sikerült megfelelő színészt találni (ekkor Szakáts Miklós alakította a tábornokot), ám a marxista történetnézet miatt nem sikerült reális képet rajzolni róla. Éppen ezért ideje volna már egy modern szemléletű nagyjátékfilmmel is adózni Görgei személyiségének és sorsának.

Az igényes kivitelezésű, számos kiváló képpel, grafikával, és modern térképpel díszített kiadványt egy rövidítésjegyzék, a kötet szerzőinek, illetve a kiállítás készítőinek, valamint az őket támogató szervezeteknek a felsorolása zárja.

A kötetben előfordulnak nyomdahibák, elírások és tévesztések is. Görgey György Doloviczenyi Anna Máriának nem a fia, hanem csak az unokája volt (11. o.). 1849. január-februárjában a Komáromot védő VIII. hadtest megközelítőleg 12 000 és nem 8000 fővel, a Horváth-Benitzky-dandár 2000 és nem 1000 fővel, a Damjanich-hadosztály 5500 fővel, illetve 20 löveggel, míg a Vécsey-hadosztály 6500 fővel, illetve 21 löveggel rendelkezett az ábrázolt körülbelül 5000 fő és 16 löveg helyett. Az alsóturceki ütközet pedig január 16–17-én, és nem csak 16-án zajlott (30. o. és a 92. o. térképe). 1849. április-májusában a VIII. hadtest nagyjából 10 000 és nem 8000 fővel, az Asbóth-hadosztály pedig kb. 1700 fővel, illetve 14 löveggel és nem 2500 fővel és 8 löveggel rendelkezett (38. o. és a 96. o. térképe). A németági (újsági) ütközet 1849. augusztus 10-én és nem 11-én volt, míg az 1849. július 25-i felsőzsolcai és a július 26-i körömi ütközetek ábrázolása elmaradt (47. o.).

és a 109. o. térképe). Az 1848. decemberi eseményeknél a december 11-i budetini ütközet inkább döntetlen volt, mint cs. kir. győzelem. A komáromi VIII. hadtest nagyjából 12 000 fővel rendelkezett, míg a december 16-i parndorfi, illetve vulkapordányi összecsapások, valamint a december 18-i mosoni és az 1849. január 3-i tétényi ütközetek ábrázolása lemaradt (91. o. térkép). Az április 6-i isaszegi csata ábrázolásánál megjegyzendő, hogy a cs. kir. Mihić- (korábban Dietrich-) dandár és a Sternberg-lovasdandár fele nem a harctéren, hanem Monornál volt aznap (97. o. térkép). A II. hadtesthez a 39. (Dom Miguel) soryalozegred 1. és nem 2. zászlóalja tartozott (100. o. térkép). Az 1849. július 15–17-i második váci csatát ábrázoló térképek sorrendje kissé összekeveredett (110–112. o.). 1849 augusztusának közepén az észak-erdélyi magyar erők létszáma nagyjából 3-4000 fő lehetett és nem 8000 (113. o. térkép). Répásy (és nem Répássy) Mihály vezérőrnagy a hadügyminiszterium és nem a külügy osztályfőnöke volt (135. o., 43. jegyzet). Az általános katalógus 178. oldalán szereplő 146–147. tételeknél a tárgyleírások felcserélődtek: valójában a 146. tétel az 1824 M német lovassági altiszti pallos, míg a 147. tétel az 1845 M lovastiszti szablya (utóbbira lásd még a 85. tételt). A képzőművészeti katalógus 92. és 93. tételeinek tárgyleírásai szintén felcserélődtek (340–341. o.) Száraz György: *A nagyszerű halál* című munkájának ismertetésében Leiningen–Westerburg Károly egyszerre bízik magas rokonságában, illetve illúziótlan sorsát illetően, ami önellentmondás (389. o.). Végül, a HL rövidítés feloldása nem Hadtörténeti, hanem Hadtörténelmi Levéltár (443. o.).

A fenti hibáktól eltekintve a recenzens csak ajánlani tudja ezt a nagyon színvonalas munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a „valódi” Görgei Artúrral, a hadvezérrel, a polgárral és a magánemberrel, aki hol tetteleg, hol csak „élő vértanúként”, de mindvégig hűségesen szolgálta tudatosan választott hazáját.

Kemény Krisztián

HEGEDŰS JÁNOS – VENDREI (ASCHERMANN) FERENC

KISS ERNŐ ALTÁBORNAGY, „A BÁNSÁGI NÁBOB”

(Line Design, 2018. 318 o. ISBN: 973-963-480-008-8)

Hermann Róbert szerkesztésében 2018-ban jelent meg az *Aradi Vértanúk* sorozatban a negyedik kötet, amely Kiss Ernő (1799–1849) honvéd altábornagy, aradi vértanú életét mutatja be. Ez a könyv több szempontból is érdekes, hiszen egyfelől egy szakmailag szerkesztett forráskiadvány, másfelől tanulmánykötet is, amely okmánytárral zárul.

Érdekes a címválasztás, hiszen Kiss Ernőt, „a bánási nábob”-ot nevezi meg a szerkesztő, vagyis egy olyan tisztre utal, aki az egykori Magyar Királysághoz tartozó Bánási/Bánát gazdag földrajzi, történelmi régió egyik személyisége volt. (A hangzatos címadás kétségtelenül emlékezni kívánt Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényére.) Ha megnézzük Kiss Ernő származását, összeáll a kép, ugyanis a „főhős” egy vagyonos örmény család sarja volt, aki Temesvárott született. Vélhetően innen ered a címösszetétel.

Miért is indokolt egy ilyen munka kiadása? Egyszerűen azzal magyarázhatjuk, hogy a történettudomány mind a mai napig adósa a magyar társadalomnak az aradi mártírok életének szakszerűen feldolgozott biográfiáival, amint ezt Katona Tamás is megemlítette még 1979-ben *Az aradi vértanúk* című kötetében (5. o.): „...az aradi vértanúk többségé-

ről mindmáig nem született kritikái, alap kutatásokon nyugvó életrajzi munka.” A kötet ismertetőjéből megtudhatjuk, hogy egy sokszínű, több szempontra alapozott életrajznak készült. Célja a hiánypótlás, amely azonban még egyelőre nem alap kutatás, hanem több értekezés, tanulmány egybegyűjtött kiadása. Hermann Róbert közzé teszi benne például Hegedűs Jánosnak 1906-ban Kiss Ernőről írt életrajzát, amely a mai helyesírás alapelvek szerint lett átírva, illetve a napjainkban használt hivatkozásokkal került közlésre.

A könyv öt fő részből és egy kiegészítő okmánytárból áll: Hegedűs János: *Kiss Ernő az aradi vértanú hős emléke* (A tábornok máig ismert legrészletesebb életrajza); Asserman Ferenc: *Nagybecskerektől Pákozdig* című írása (Kiss Ernő segédtisztjének visszaemlékezése parancsnokának szabadságharc alatti tevékenységéről); Vendrei (Aschermann) Ferenc: *Kiss Ernő és Damjanich* (kéziratos emlékeanyag forrásközlése a két főtiszt kapcsolatáról); Tóth-Bence Tamás: *Kiss Ernő és a Balatonfüredi Anna-bál – ami a legendák mögött van* (Kiss tábornok tollából való leírás az első Balatonfüredi Anna-bálról, melyen a legenda szerint megismerte feleségét, szentgyörgyi Horváth Krisztinát, a főszervező lányát), valamint Gyalóky Jenő: *A perlaszi tábor megvétele* című írása, a Kiss Ernő legnagyobb diadalát bemutató tanulmány.

A kötet első nagyobb egységében nem véletlenül kapott előkelő helyet Hegedűs János Kiss Ernő életpályájának felvázolásához napjainkig fontos forrásnak számító műve. Hegedűs közölte Kiss Ernő jellemzését, bemutatta a Hannover-huszárok élén töltött időszakát, elénk tárta Kiss ’48-as szerepvállalását is. Hegedűs munkásságát számon tartják, de nagybecskereki köteteknek listája mind a mai napig hiányos. A mű Kiss Ernő életpályájának felvázolásához napjainkig fontos forrásnak számít, nem véletlenül kapott előkelő helyett a kötetben.

Kiss Ernő portréja kapcsán azonban lehet némi hiányérzete az olvasónak, hiszen nincs a kötetben Kiss Ernő unokája, Bobor Gyula 1879-ben megjelent *Kiss Ernő altábornagy és főhadi kormányó élete és halála* című munkája. A hiány viszont nehezen kérhető számon a könyv szerkesztőjén, mert igazi könyvritkaságról van szó, ami ráadásul kis példányszámban, magánkiadásként jelent meg és nehezen felelhető. A kiadványt sem Szinnyei, sem Petrik nem ismerte, mindössze Gulyás Pál említi meg a Szinnyei-pótlások harmadik kötetében, magyarázva, hogy a műre a Nemzeti Múzeumban akadt rá Kossuth Lajos könyvei között. Megtalálása valószínűleg értékes adalékokat szolgáltatna a Kiss Ernő portréjához, hiszen Bobor tiszta forrásokból dolgozott Kiss Ernő kivégzésének 30. évfordulója alkalmából. Az 1879-es munkában Bobor Gyula felhasználta az akkor még létező családi levéltár iratanyagát, illetve a hozzátartozók visszaemlékezései is rendelkezésre álltak. Családi alapon foglalkozott Kiss Ernő alakjával; 1891-ben egy részletesebb életrajzon dolgozott. Ennek megjelenéséről nincs tudomásunk, de az bizonyos, hogy Hegedűs találkozott Bobor kéziratával.

A kötet tartalmazza Kiss Ernő egykori segédtisztje, Vendrei (Aschermann) Ferenc visszaemlékezését Kiss Ernő délvidéki tevékenységéről, illetve Kiss és Damjanich János viszonyát is elénk tárja. E visszaemlékezések eredetileg a *Budapesti Szemle* hasábjain láttak napvilágot; e munkának köszönhetően a katona Kiss Ernőről is árnyaltabb képet kapunk. Az első memoár a *Nagybecskerektől Pákozdig* címet viseli: Kiss Ernőt, a parancsnokot mutatja be és délvidéki tevékenységét tárja elénk, a másodikban a két aradi vértanú viszonyát.

A kötetben helyet kapott Tóth-Bence Tamás balatonfüredi helytörténész munkája *Kiss Ernő és a Balatonfüredi Anna-bál – ami a legendák mögött van* címmel. A tanulmány kiegészítése Kiss Ernő portréjának, hiszen egy legendát vizsgál, mely szerint az első Anna-bálon ismerte meg későbbi feleségét, Horváth Krisztinát.

A kötet újra közli Gyalókey Jenőnek a *Századokban* 1915-ben megjelent munkáját *A perlaszi tábor megvétele* címmel. A tanulmány Kiss Ernő talán legszebb katonai sikerét tárja elénk a perlaszi tábor bevételeinek vizsgálatával. Gyalókey Jenő pontos képet festett az ütközet alakulásáról, bemutatta a terepviszonyokat és a harc menetét, függelékében közölte a perlaszi táborból zsákmányolt lőszeres, szekeres és készletek listáját, valamint az 1848. szeptember 2-i veszteségi jelentést.

Az utolsó nagyobb részbe a válogatott okmánytár került, amely a Kiss Ernővel kapcsolatos levelezéseket, okmányokat, újságcikkeket tartalmazza az 1844–1849 közötti időszakból. Olyan dokumentumok szerepelnek itt, mint például Kiss Ernő végrendelete, hadijelentései, Kossuth Lajos hozzá szóló levelei, az Országos Honvédelmi Bizotmány rendeletei, haditörvényszéki tárgyalásának jegyzőkönyve. Kiss Ernő levelei között találunk Mészáros Lázárhoz, Klapka Györgyhöz, az aradi mártírtársakhoz íródott dokumentumokat, melyek segítségével katonai portéjáról árnyaltabb képet kaphatunk. Ezeknek a primer forrásoknak a közlése a kötet értékét nagyban növeli.

A könyvben szereplő illusztrációk Hermann Róbert magángyűjteményéből származnak, s e gazdag illusztráció a kötet minőségét emeli. Összességében elmondható, hogy az egy-két helyen előforduló nyomdahiba semmit sem von le a kötet tartalmából, a mű tökéletesen illeszkedik a sorozatba, mely inspirálja a kutatókat a vértanúk sorsának alapos feltárására, az eddig ismert kép árnyalására. Az adott munka teljesítette feladatát: több nézőpontból mutatja be Kiss Ernő életét, pályáját, személyiségét, méltó emléket állítva a „bánsági nábobnak”.

Ress Zoltán

KAJON ÁRPÁD – SUSLIK ÁDÁM

A MONARCHIA KATONÁJA SCHAMSCHULA REZSŐ TÁBORNOK ÉLETE

(*Magyar Napló, Budapest, 2019. 358. o. ISBN: 978 615 5721 9 84*)

Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés az első világháborúban szolgált osztrák–magyar tábornokok életrajzai iránt. Ebben jelentős szerepe van annak, hogy a hadtörténészek korábban viszonylag kevés figyelmet szenteltek a témának. A vonatkozó magyar biográfiák alapvetően két csoportra oszthatók: az egyikbe az illető tábornok meghatározó szerepe, illetve a szerző személyes érdeklődése indokolta a munka megírását, a másik csoportba pedig azok az életrajzok sorolhatók, ahol egy leszármazott vagy a család állt a kezdeményezés élére. Ez utóbbi sorba illeszkedik jelen életrajz is: a kötet bevezetését, valamint négy fejezetét a tábornok unokája, Schamschula György volt miniszter jegyezte, emellett tevékenyen támogatta a szerzőket.

A kötet elején Schamschula Rezső boldog békeidőkbeli életével ismerkedhetünk meg. Az 1858-ban Nagyatádon született, gyermekkorát Simontornyan töltő későbbi tábornok öt gimnáziumi osztály elvégzése után 1874-ben lett a budapesti cs. és kir. gyalogsági

hadapródiskola növendéke. 1878-ban frissen végzett hadapródként részt vett Bosznia-Hercegovina okkupációjában, de ütközetbe nem került. Schamschula 1897-ig a császári és királyi haderő kötelékében szolgált, ezt követően pályafutása végéig a magyar királyi honvédség beosztásait töltötte be. 1900-ban törzstisztté vált, majd 1914-ben, közvetlenül a világhégés előestéjén lett tábornok. Vezérőrnagyként a 82. honvéd gyalogdandár élén Schamschulát az északi hadszíntérre vezényelték.

A tűzkeresztségen a tábornok az augusztus 28-án megvívott uhnóvi csatában esett át: hasonlóan más alakulatokhoz, az ő dandárja is jelentékeny veszteségeket szenvedett. A következő nyolc fejezetben Schamschula oroszokkal szembeni harcait ismerhetjük meg: diszlokációinak megfelelően képet nyerhetünk az 1914. szeptember 11-én elrendelt általános visszavonulásról, az őszi galíciai harcokról, a kárpáti ütközetekről, az 1915. évi galíciai tavaszi–nyári hadjáratról, majd a volhíniai állásharcokról, a Bruszilov-offenzíváról. Ezen időszak alatt Schamschula csapatai is több alkalommal szinte teljesen lecserelődtek: például 1914. november 27-én a magyar királyi 41. honvédhadosztály két dandárjának – közte a 82-esek – puskalétszáma egy ezredét se érte el (96. o.).

Schamschula 1915. július 1-jén átvette a magyar királyi 41. honvédhadosztály parancsnokságát, amelyet egészen 1918 szeptemberéig töltött be. Az 1917. május 1-jén altábornaggyá előléptetett katona 1918 januárjában magyar nemesi címet kapott simontornyai előnévvel. Egységével 1916 decemberében átvezényelték a délnyugati hadszíntérre, ahol részt vett az utolsó három isonzói csatában, majd 1918 júniusában a piavei offenzívában. Itt divíziója a hadművelet egyik legnagyobb sikerének, a Montello elfoglalásának lett részese. Az a tény, hogy Schamschulát hadosztályával átvezényelték az olasz hadszíntérre az akkor már nyugodtabb keleti hadszíntérről, elismerését is jelentette a tábornok, valamint katonái addigi teljesítményének. Ezt a frissen trónra lépett Károly császár 1916. december 17-i hadosztályánál tett látogatása is jelezte, amelyre magyar királlyá történő koronázása előtt két héttel került sor.

1918 szeptemberében az altábornagyot kinevezték a cs. és kir. XXIV. hadtest parancsnokává: ezzel a világhégés végére tehát Schamschula a Monarchia tábornoki karának elitjébe lépett: dandárparancsnokból hadtestparancsnokká léptették elő az évek folyamán. Amennyiben a háború nem ér véget, 1918-ban minden kétséget kizáróan megkapta volna a gyalogsági tábornoki rendfokozatot: ezt végül három évvel később, a Horthy-korszakban ki is érdemelte, ahogy elsőik között ütötték vitézzé. A tábornok a háború folyamán számos kitüntetést kapott, többek között a Lipót Rend lovagkeresztjét, valamint a Vaskorona Rend 2. osztályát is. A németek pedig a Vaskereszt I. és II. osztályával tüntették ki.

Schamschula a padovai fegyverszünet körüli káoszban olasz hadifogságba esett, ahonnan csak 1919 augusztusában térhetett haza. Sajnos az iratanyagok alapján nem volt rekonstruálható, hogy a korabeli híreszteléseknek megfelelően az olaszok valóban gondolkodtak-e magyar hadifoglyokból alakítandó és a Magyarországi Tanácsköztársaság ellen bevethető egységekben, illetve számítottak ezek vezetésében az egyik legmagasabb rendfokozatú magyar tábornokra.

A kötettel kapcsolatban felhozható legnagyobb kritika egyben a munka nagy eredményének tulajdonítható: nevezetesen a hadműveletek igen részletes feldolgozása során az *ember* Schamschula talán sokszor elveszik a részletekben. Ez azonban nem róható fel a szerzőknek hiba gyanánt, hiszen a tábornok után sem emlékirat, sem napló nem maradt

fenn, így aztán többnyire a katonai jelentésekre, információkra lehetett támaszkodni a kutatás során.

A biográfia lapjain alapvetően egy jó és tehetséges, de mindenekelőtt lelkiismeretes tábornok képe bontakozik ki, aki a legnehezebb körülmények között is erélyesen tudta irányítani csapatait – különösen igaz ez az 1915 elején vívott kárpáti téli csata, valamint az 1916 nyarán indított Bruszilov-offenzíva időszakára. 1915 nyarán egyik parancsában például így fogalmazott: „A védővonalat ismételten végigjárva, tapasztalataimat alábbiakban foglalom össze... Többször előfordult, hogy tábori őrsök, erős járőrök azzal jöttek vissza (vonultak be), hogy ellenséges rajvonal nyomul előre, vagy innen tüzet kaptak. Ez teljesen helytelen, hisz épp most kezdődik a szolgálata, most kellene megállapítani, mi jön, honnan, hová? Ne fusson hát meg gyáván az első orosz láttára, az első lövés hallatára, hátha csak egy járőr jön, hogy az éjszakán a csapatot a pihenésében zavarja... Ha valakinek egy feladatot adunk, annak azt úgy kell megmagyarázni, hogy azt meg is értse... Ha az emberek még nem érték el azt a színvonalat, amelyen állaniuk kell, úgy ez tisztán csak a parancsnokok hibája, miért nem nevelte őket arra, amire ő magát a háború megtanította” (124–125. o.). Schamschula gyakran meglátogatta az első vonalakat is, egy ízben pedig 1914 novemberében meg is sebesült. Mindent egybevetve: katonáival mindig igyekezett emberségesen bánni, ami sajnos nem nagyon volt jellemző a Monarchia tábornoki karára.

A szerzők számára további gondot jelentett, hogy a háború utolsó két évének, de különösen az 1918-as időszak ismertetése során jóval csekélyebb iratanyag alapján dolgozhattak, mint a háború első szakaszának bemutatásakor. Ez a hiátus szükségszerűen fajsúlyosabbá tette Schamschula dandárparancsnoki időszakának tárgyalását.

Mindezen tényeknek megfelelően a monográfia nem pusztán a tábornok életébe enged bepillantást, hanem ezen keresztül az általa vezetett alakulatok háborús működését is megismerhetjük – különösen igaz ez a m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztályra. Ilyen alappal első világháborúban szolgált magyar alakulat történetét csak az 1945 előtti időszak során dolgoztak fel. Mindent összevetve, a monográfia klasszikus – ugyanakkor ma kevésbé divatos – hadtörténeti munka, amely nem könnyű olvasmány. Az olvasó olyan ismereteket szerezhet e kötetből, amelyek a világháború egészben vagy részben ismeretlen aspektusait tárják föl; mások mellett egy alakulat lőszerellátásának folyamatát, vagy a harctéri kommunikáció tematikáját. További érdekes adalékokkal is szolgál a kötet, például a tábornok beosztott tisztjeként szolgáló Hautzinger (későbbi nevén Jány) Gusztáv első világháborús pályafutását érintően.

A térképekkel és releváns képekkel gazdagon illusztrált kötet a magyar katona első világháborúban nyújtott teljesítményének is méltó emléket állít. E tény miatt is minden hadtörténelem érdeklődő olvasó figyelmére igényt tarthat.

Ligeti Dávid

LIGETI DÁVID

ELŐRE, ARZ!

**A Monarchia Vezérkarának utolsó főnöke,
bárártur Arz von Straussenburg cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása**

(Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2019. 219 o. ISBN 978-973-26-1226-2)

A Nagy Háború centenáriuma alkalmából az elmúlt években egy kisebb könyvtárat megtöltő publikáció látott napvilágot hazai szerzők tollából. A korszak iránti nem szűnő érdeklődést mutatja, hogy a századik évforduló lezárulását követően is folyamatosan jelennek meg az első világháború kiemelkedő személyiségeinek életrajzait, pályáját a nagyközönséggel megismertetni kívánó kötetek.

Ligeti Dávid Arz Artur császári és királyi vezérezredesről 2019-ben Kolozsvárott kiadott könyve a Nagy Háború osztrák–magyar tábornokainak életét és katonatiszti pályafutását tárgyilagosan, részletesen és körültekintő alaposággal összefoglaló, az utóbbi két évtizedben magyar nyelven napvilágot látott lexikonok, életrajzi kötetek, feldolgozások sorába illeszkedik. A mű hiánypótló, hiszen korábban szinte kizárólag csak idegen nyelven (főként németül) megjelent művek szerzői foglalkoztak Arz tábornok életútjával.

A kötet bevezetőjében a szerző megindokolja, miért választotta Arz személyét a monográfiája témaként, továbbá leszögezi, hogy könyvének alapját a 2013-ban megvédett, azonos témájú doktori disszertációja képezi.

A kötet első nagy fejezetében Ligeti egy Arz tábornokra vonatkozó historiográfiai áttekintést ad, felidézve a német nyelven az utóbbi 80 évben róla megjelent kiadványokat, valamint röviden elemezve a tábornok által a két világháború közötti időszakban publikált két monográfiát és a világháború történetéről, csatáiról írt újságcikkeit. A könyv szerzője fontosnak érzi, hogy foglalkozzon Arz Artur vezérezredes névhasználatával (csak 1903-tól használta azt ebben a formában), valamint a magát alapvetően német identitásúnak valló tábornok nemzetiségi hovatartozásával. Utóbbi kérdéskörnek a Monarchia létezésének idején semmilyen jelentősége sem volt a hadseregen belül, viszont a birodalom utódállamokra történt szétesése után már nagy fontosságot tulajdonítottak neki. (Arz erdélyi születése miatt 1918 előtt magyar állampolgár volt, azután Románia állampolgára lett.) Ebben a fejezetben foglalkozik a mű írója Arz ifjúságával, családjával és származásával, katonai szolgálatának kezdetével a császári és királyi 23. tábori vadászzászlóaljnál. Kiderül, hogy csak 21 évesen, gimnáziumi és egy éves jogi tanulmányok, valamint az egyéves önkéntesség és a tartalékos tiszti vizsga, továbbá a hivatásos tiszti kiegészítő vizsga letétele után kezdte meg pályáját a haderőben. Arz tisztársaihoz és a későbbi első világháborús tábornoki kar tagjaihoz képest átlagosan két-három évvel később kezdte meg szolgálatát, azonban ez a tény tiszti karrierje során nem jelentett hátrányt. Ligeti tárgyalja a későbbi tábornoknak a Monarchia vezérkari szakképző intézményében, a bécsi császári és királyi Hadiiskolában 1885 és 1887 között végzett tanulmányait, majd összefoglalja a majdani vezérkari főnök katonai pályafutásának és szolgálati beosztásainak főbb állomásait az 1887 és 1914 közötti időszakban. A leírtakból megtudjuk, hogy Arz – tiszti pályafutását főbb pályatársaiéval összevetve – szokásos vezérkari tiszti pályát futott be 1914 előtt. Folyamatos vezérkari beosztásait egy-egy évig tartó csapatvezetési szolgálattal, minden év

őszén pedig a jól bevált sémák szerint végrehajtott, általában az uralkodó vagy a trónörökös részvétele mellett lezajlott, több hétig tartó császárgyakorlatokkal szakították meg.

A könyv második nagy témaegysége a Nagy Háború időszakát veszi górcső alá Arz tábornok pályafutásának szempontjából. A szerző előrebocsátja, hogy Arz számára (hasonlóan pályatársaihoz, akik csak a békebeli gyakorlatokon edződtek és hosszú évtizedeken át szolgáltak vezérkari vagy csapattiszti beosztásokban a Monarchia hadseregében) az első világhégés kitörése teremtett megfelelő alkalmat és lehetőséget katonai pályájának szédlítő felemelkedésére, kiteljesedésére, valamint pályája végén a Monarchia fegyveres ereje vezérkari főnöki beosztásának elnyerésére. A háború kirobbanása nélkül, békeidőben nem tudott volna néhány év alatt ilyen szép karriert befutni, s Arz valószínűleg hadtestparancsnokként, valamint gyalogsági tábornokként fejezte volna be nyugdíjazással végződő pályafutását.

A szerző jóvoltából megismerjük az 1914 augusztusában kitört Nagy Háború első hónapjaiban – a tulajdonképpeni mozgóháború időszakában – az orosz hadszíntéren a kassai VI. hadtest élére altábornagyként kinevezett Arz (békében csak gyalogsági tábornok állhatott volna egy hadtest élén) szerepét és tevékenységét a határcsatákban, majd a San és a Visztula menti harcokban. Ligeti kidomborítja a tábornoknak az oroszok ellen az 1914. decemberi limanowai csata során hadteste élén elért első jelentős hadvezéri sikereit, amelyekért 1917 augusztusában a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki kereszttel tüntették ki. A mű írója összefoglalja Arz tábornok harctéri és hadvezéri ténykedését a veszteségteljes kárpáti téli és a kárpáti húsvéti csata során, majd rátér mindazon harci sikereinek ismertetésére, amelyekkel tulajdonképpen megalapozta hírnevét az osztrák–magyar hadseregen belül. Mindenekelőtt seregteste élén oroszlánrészt vállalt az 1915. május 2-án bekövetkezett gorlicei áttörés során, majd a központi hatalmak azt követő tavaszi–nyári hadjárata folyamán elért sikersorozata fontosabb állomásait is megismerhetjük (például Breszt-Litovszk elfoglalása a német szövetségesekkel együtt 1915. augusztus 26-án, amelyért 1915. október végén megkapta az igen rangos porosz Pour le Mérite Rendet). Ligeti bemutatja Arz hadtestének az orosz front bukovinai szakaszán, 1915 őszétől 1916 nyaráig folytatott állásharcat, továbbá részletesen körüljárja az 1916. június 4-én megindult Bruszilov-offenzíva következtében a tábornok által elszenvedett első komolyabb kudarcot is, amit a közvélemény később elfeledett. A kötetből megtudjuk, hogy Arz tábornok neve az 1916. augusztus végi, Erdély elleni román támadás után (az osztrák–magyar 1. hadsereg frissen kinevezett parancsnokaként) szorosán összeforrott a tartomány és szülőföldje védelmével, valamint az 1916 őszétől 1917 elejéig ott folyó harcokkal, mivel sikeresen kötötte le a jelentős túlerőben lévő román és orosz erőket. Az auktor külön alfejezetben foglalkozik azzal, már a kortársakat is élénken foglalkoztató kérdéssel, hogy miért éppen Arz tábornok került számos rangidős generálist megelőzve, a háború első felében az osztrák–magyar haderőt Frigyes főherceg helyett irányító, nagy tekintélyű Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy utódeként a Monarchia összes fegyveres ereje vezérkari főnökének posztjára. Erre a dilemmára a szerzőtől kimerítő választ kapunk. Az okok közül a legdöntőbb, hogy IV. Károly még trónörökösként ismerte meg Arz tábornokot a román fronton, a kettejük között kialakult kollegiális és bizalmi viszony alapozta meg az új uralkodó döntését. Nagy súllyal esett továbbá a latba, hogy Arz szoros kapcsolatot ápolt a német szövetséggel, továbbá jó katonadiplomata, lojális, apolitikus és kiváló szervező volt.

A mű írója elemzi Arz több mint másfél éven át tartó vezérkari főnöki működésének első hónapjait, külön kitér az olasz fronton 1917 májusában lezajlott 10. és az 1917 augusztusában–szeptemberében folyt 11. isonzói csatára, továbbá az orosz hadszíntéren 1917. június végén megindított Kerenszkij-offenzíva sikeres elhárítására, amelyek jelentős mértékben igénybe vették a Monarchia fegyveres erejét, rohamosan csökkenő anyagi és emberi erőforrásait. Külön alfejezetet szentel a szerző a központi hatalmak olasz hadszíntéren aratott legjelentősebb győzelmének, az 1917. október 24-én a német csapatokkal közösen végrehajtott caporettoi áttörésnek és a Piave folyóig történt előre törésnek, melyek megtervezésében és előkészítésében Arznak jelentős szerepe volt, továbbá vezérkari főnöki működésének is ez a hadművelet volt a legnagyobb fegyverténye. Ligeti kitér arra, hogy 1918 januárjában Arz ellenállást tanúsított az uralkodó környezetéből származó tervekkel szemben, melyek szerint a fontosabb miniszteri posztokat a birodalom osztrák felében megbízható tábornokok vették volna át, továbbá elutasította a császári és királyi hadsereg kettéválasztásának, vagyis az önálló magyar hadsereg létrehozásának tervét. Az auctor értékeli Arz és a hadsereg szerepét az orosz hadszíntéren a bolsevikokkal megkötött fegyverszünet és a breszt-litovszki béke után (például az Ukrajna megszállásában való részvétel jelentőségét). Megismerjük az úgynevezett Sixtus-affér (IV. Károly az antant irányában tett önálló és félresikerült béke-tapogatózása) kirobbanásának 1918. áprilisi fogadtatását Arz részéről, mely egyúttal arra is rávilágított, hogy az uralkodó csak a haderő operatív irányításában számított a tábornokra, politikai jellegű ügyekben viszont nem. A szerző kihangsúlyozza Arz szerepét és felelősségét a Monarchia hadserege által 1918 júniusában az olasz fronton indított utolsó nagy támadás, a piavei offenzíva megtervezésében, előkészítésében és az elszenvedett óriási veszteségek mértéke miatt abban, hogy a dunai birodalom tulajdonképpen elveszítette a támadókéességét a háború hátulévő részében. Ligeti véleménye szerint a piavei balsiker Arz (aki az események ránehezedő súlya alatt többször is felajánlotta lemondását, de azt az uralkodó nem fogadta el) és a hadsereg számára egyaránt a végső vereség nyitányát jelentette. Jelentőségéhez mérten foglalkozik a mű írója Arz vezérezredes tevékenységével és meghatározó szerepével az Osztrák–Magyar Monarchia végóráiban, példának okáért az olasz és a balkáni fronton 1918. október végén–november elején bekövetkezett katonai összeomlással, a már 1918. október elején összeállított osztrák–magyar fegyverszüneti bizottság tárgyalásaival, a padovai fegyverszünet aláírásának következményeivel történt szembesülésével.

A kötetből azt is megtudhatjuk, hogy a vezérezredes katonai pályafutásának csúcspontját 1918. november 3-án érte el, amikor az uralkodó az osztrák–magyar fegyveres erők főparancsnokává nevezte ki, de ő azt nem fogadta el, és a felajánlott beosztást azonnal átadta Kövess Hermann tábornagynak. Ugyanakkor megbízott főparancsnokként vitte a hivatali ügyeket Kövess november 11-én Bécsbe történt megérkezéséig.

A kötet utolsó fejezetében Ligeti összefoglalja Arz világháború utáni életének főbb állomásait. Kitér az 1918. december 1-jén bekövetkezett nyugdíjazása utáni létfenntartási problémáira a román állam által folyósított nyugdíjának megszüntetése következtében, majd az 1925-től Magyarországtól kapott kegydíjára, amely biztosította további megélhetését. A szerző összefoglalja Arz 1935. július 1-jén Budapesten bekövetkezett halálának és négy nappal későbbi budapesti temetésének körülményeit. Részletesen ismerteti a tábornok jelentős szellemi hagyatékát, nyomtatásban megjelent művei és visszaemlékezései alapján, majd Arz vezérezredes emberi jellemvonásainak összegzésére

vállalkozik, kiemelve többek között engedelmességét, lojalitását, szorgalmát, fejlett diplomáciai érzékét, bajtársiasságát és éles eszét. A témaegység végén Ligeti az életrajzból levonható következtetéseit summázza: aláhúzza, hogy több ponton is sikerült árnyalnia a korábban megjelent szakirodalomban, illetve a közvéleményben Arzról kialakult képet; rámutat a tábornok több személyiségbeli hibájára és tévedésére; hangsúlyozza, hogy Arz a Monarchia egyik legsikeresebb hadvezére volt az első világháború során, bár stratégiai képességei hivatali elődjével (Conrad) összevetve átlagosnak mondhatók, ezért nem tudott teljes mértékben megfelelni a vezérkari főnöki beosztásából adódó kihívásoknak; rámutat, hogy a vezérezzredes uralkodóhoz fűződő feltétlen hűsége nem minden esetben jelentette a IV. Károly politikájával való egyetértést, azonban ez nem jutott el soha a nyílt konfrontációig; véleménye szerint Arz végsőkéig hitt a katonai győzelemben és nem fogadta el a birodalom bukásának koncepcióját; a vezérezzredes legfőbb erényének azt tartja, hogy a háború utolsó másfél évében reorganizálta a Monarchia haderejét, amely szervezői munkája következtében alapjaiban újult meg 1914-es állapotához képest; végül kiemeli, hogy Arz tábornok vezérkari főnöki tevékenységének köszönhetően a Monarchia hadserege a háború végéig kitartott és még akkor is folytatta a küzdelmet, amikor a birodalom politikai értelemben már nem is létezett.

A kötet függelékében az annak megírásához felhasznált levéltári források és a tekintélyes mennyiségű szakirodalom felsorolását, továbbá az eligazodást segítő névmutatót találja az olvasó.

Végezetül engedtessek meg néhány észrevétel a recenzensnek, amelyek mellett nem mehet el szótlánul a kötet kapcsán. A könyv kiállításán és külső megjelenésén nagymértékben javított volna, ha annak borítójára egy Arz vezérezzredesről készült portré, esetleg az osztrák–magyar katonákat a fronton meglátogató vezérkari főnököket ábrázoló korabeli fénykép került volna, az első világháborús brit katonákat előre nyomulás közben mutató jelenlegi borítókép helyett. Úgy vélem sok olvasó egyetért azzal a megállapítással, hogy néhány, a vezérezzredes életpályájának állomásait felvillantó, öt különböző életkorokban és beosztásokban ábrázoló korabeli fénykép, illetve rajz, továbbá az első világháborús osztrák–magyar hadsereg hadműveleteit az orosz, a román valamint az olasz hadszíntéren bemutató vázlat és korabeli térkép mellékletként történő beillesztése mindenképpen jól illusztrálhatta és segíthette volna Arz pályafutásának és tevékenységének jobb megértését. A kötet főhősével történő vizuális találkozás a tábornok kitűnően összefoglalt emberi és jellembeli tulajdonságainak bemutatását is árnyalhatta volna. A könyvben előforduló számos, a mai és a történelmi Magyarország határain túli településnév közötti eligazodást segíthette volna a hiányzó földrajzi névmutató. Arz nemzetközi összehasonlításban is meghatározó személyiségére tekintettel hiányolom, hogy a szerző nem egészítette ki a kötetet egy-egy rövid, német és angol nyelvű tartalmi összefoglalóval.

Az Arz Artur vezérezzredes katonatiszti és életpályáját jól összefoglaló, személyiségét, emberi jellemvonásait kitűnően bemutató kötet méltán tarthat számot a Nagy Háború történetével, a világháborús meghatározó személyiségeivel foglalkozó szaktörténészek, továbbá a korszak iránt érdeklődő széles hazai, valamint határon túli magyar olvasóközönség érdeklődésére és figyelmére.

Balla Tibor

GERMUSKA PÁL – HORVÁTH MIKLÓS

A MAGYAR HONVÉDELMI IGAZGATÁS TÖRTÉNETE 1945–1990*(Elektronikus könyv, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020. 501 o. ISBN 978-963-631-282-4)*

Rendhagyó módon, elektronikus formában látott napvilágot az 1945 utáni korszakkal foglalkozó magyar hadtörténetírás egyik új eredménye, a II. világháború és a rendszer-változás közötti időszak katonai igazgatásának történetét bemutató monográfia. A munka egyben forráskiadvány is, hiszen *Dokumentummellékletében* közzé teszi a témával kapcsolatos legfontosabb válogatott iratokat. A kötet megszületése szorosan kapcsolódik a Hadtörténeti Intézet és Múzeum keretén belül a 2017–2018. évben működő kutatócsoport munkájához, amely a Nemzeti Közszolgálati Egyetem által támogatott, *A magyar hadügyi szervezet története és adattára az állandó hadsereg korában 1688–1990* című kutatási projekt megvalósításán dolgozott. A program vezetője Hermann Róbert, az intézmény parancsnokának tudományos helyettese volt. A kutatómunka eredményeként már eddig is több tanulmány látott napvilágot, várható egy tanulmánykötet megjelenése is, és az 1945 utáni korszak vonatkozásában több elkészült adatbázis tanulmányozható az intézmény, ezen belül a Hadtörténelmi Levéltár honlapján.

Germuska Pál és Horváth Miklós e projekt keretében a honvédelmi igazgatás 1945 és 1990 közötti történetének feldolgozását tűzte ki célul. Munkájuk eredményeként kötetük elektronikus formában történő megjelentetését a Magyar Nemzeti Levéltár vállalta magára. Természetesen hangsúlyozni kell a kiadás módjának rendkívüli újszerűségét. Bár az open acces hozzáférési mód ma már egyre inkább teret hódít, a történettudomány berkein belül azonban még nem túl gyakori az új művek azonnali elektronikus közzététele. Ebben Magyarországon talán az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézete jár az élen. A hagyományos könyvformátummal szemben persze egy kicsit nehezebb a tartalomjegyzék, a forráshivatkozások, vagy a rövidítésjegyzék olvasás közbeni használata, de az állandó online hozzáférés, vagy a kötet pdf-formátumban történő letöltési lehetősége bőven kárpótol mindezért.

A mintegy 500 oldalas munka két fő részből áll. Az első 230 oldal a téma monografikus feldolgozása négy fejezetben, a további 270 oldalon pedig egy 54 dokumentumból álló forrásválogatás található. A szerzők közötti munkamegosztás szerint két-két fejezetet írt mindkét történész, a forráskiadvány pedig közös munkájuk. A kötet alkotóit a *Hadtörténelmi Közlemények* olvasóinak nem kell bemutatnunk. Mindketten több évtizede jeles kutatói az 1945 utáni politika- és hadtörténetnek. Munkájuk ugyan nem áll előzmények nélkül, de a magyar katonai igazgatás 1945 és 1990 közötti történetének tudományos módszertanon és széles forrásbázison alapuló, teljességre törekvő feldolgozására elsőként vállalkoztak.

A kötethez Földesi Ferenc nyugállományú ezredes írt ajánlást, aki korábban maga is a téma egy aspektusát, a magyar területi katonai igazgatási rendszer XX. századi történetét dolgozta fel 2004-ben megvédett doktori (PhD) értekezésében. Földesi írásában felhívja a figyelmet a téma speciális tulajdonságára: bár a honvédelmi igazgatás a közigazgatás része, mégsem látványos formában jelenik meg az állam polgárai előtt. A kifejezetten honvédelmi igazgatási célra létrehozott szervek száma csekély, de a honvédelmi igazgatás speciális feladatainak végrehajtásával szinte minden államigazgatási szerv foglalko-

zik valamilyen mértékben. Ebből következik a témára vonatkozó iratanyag összegyűjtésének nehézsége, a kutatómunka igen szerteágazó volta. Hiszen a források igen széles forrásbázison találhatók, ezek áttekintése, rendszerezése, elkerülhetetlen. Nem véletlen, hogy e munka két tapasztalt kutató tevékenysége nyomán született meg. A honvédelmi igazgatás történetének, feladatrendszerének alapos bemutatásához kellett a korszak kutatásában már felhalmozott tapasztalat és gyakorlati ismeret is.

A kötet *Bevezetésében* a szerzők hangsúlyozzák, hogy a közigazgatás és a honvédség szoros együttműködésben tevékenykedik az országmozgósítás céljával, hiszen az állam szerveinek, gazdaságának és társadalmának egy majdan megvívandó háborúra történő felkészítése a polgári közigazgatás és a honvédelmi igazgatás közös feladata. A II. világháború utáni néhány esztendő még a „demokratikus” haderő megszervezésével telt, majd 1949-től kezdődően az országmozgósítás feladata került előtérbe. Az egypárti diktatúra kiépülése után – szovjet elvárásoknak megfelelően – a háborús készülődés, a haderő és a gazdaság mozgósítását célzó felkészülés vált a legfontosabbá, az állami életben és a közigazgatás területén egyaránt. Néhány év alatt „hatalmas létszámú, különálló apparátusok épültek ki a mozgósítás és a légtalomból előkészítésére, valamint az ipar haditermelésre való átállításának kidolgozására.” (15. o.) A két világrendszer összecsapásaként vizionált majdani világháború megnyerésére a korabeli elképzelések szerint csak akkor mutatkozott esély, ha a „szocialista világrend” túlerőben lévő hadsereggel és a népgazdaság teljes militarizálásával készül fel. „A totális mozgósítás elképzelése, a majdani háborús gazdasági tevékenységeknek a legkisebb üzemig és a községi tanácsokig való megtervezése az 1950-es évek közepére kudarcot vallott – azt fokozatosan felváltotta egy realisabb megközelítés, amely a közigazgatás és a gazdaság kulcságazatait igyekezett megfelelő felkészülési tervekkel ellátni.” (16. o.)

Az atomfegyverek tömeges megjelenése alapjaiban változtatta meg az elkövetkezendő háború lefolyásáról alkotott elképzeléseket. Az 1960-as években bekövetkező doktrinális változások így más jellegű felkészülést követeltek meg az egyes katonai szövetségektől, országoktól. Mivel a háború kezdetétől számítani lehetett az ellenség atomfegyverekkel végrehajtott, nagyarányú, a hátszár ellen irányuló rakétacsapásaira, a várható nagymértékű gazdasági veszteségek miatt a mozgósítási felkészülés is átalakult. Jelentős hangsúly helyeződött az azonnal felhasználható tartalékok felhalmozására, melyek már a háború kezdeti időszakában rendelkezésre állnának.

A fentiek alapján a szerzők kötetükben három nagyobb témakört járnak körül. Vizsgálják a honvédelmi igazgatás legfelsőbb szintjét, azaz ki vagy milyen testület hozta (hozta volna) a védelempolitika legfontosabb döntéseit az adott korszakban, béke idején, illetve a háborús jogrend bevezetése esetén. Másodszor kitérnek a fegyveres erők mozgósításához, a gazdaság háborús működéséhez szükséges munkaerő meghagyásához, a légtalomhoz, majd a polgári védelemhez kapcsolódó igazgatási feladatokra. Harmadszor bemutatják a gazdaság háborús felkészítésére vonatkozó, az ipar, a közlekedés és hírközlés háborús körülmények közötti fenntartásával kapcsolatos szabályozásokat.

A téma részletes kifejtése Horváth Miklós: *Magyarország a szovjet érdekszférában* című fejezetével kezdődik. A szerző korábbi tanulmányaiiban, könyveiben már alaposan feldolgozta az 1945 és 1990 közötti korszak politika- és hadtörténetét, így e vázlatos összefoglalójában szilárd alapokra támaszkodhatott. A fejezetben kitér a hadsereg szovjetizálására és politikai ellenőrzésére, 1956 hadtörténeti vonatkozásaira, a pártirá-

nyitás későbbi évtizedeire, a szovjet csapatok magyarországi jelenlétére és kivonulására, a Varsói Szerződés felbomlásának magyar vonatkozásaira.

A második fejezet Germuska Pál tollából *A honvédelem legfelsőbb szintű állami irányításával* foglalkozik. A szerző, aki Nagy Tamással közösen még 2004-ben elsőként publikált tanulmányt az egykor szupertitkosan működő és a közvélemény előtt addig nem ismert Honvédelmi Tanács, illetve Honvédelmi Bizottság működéséről, több évtizedes kutatásai alapján részletes képet ad a honvédelmi igazgatást működtető legfelsőbb döntéshozó szervek fejlődéstörténetéről. A dolog érdekessége, hogy míg a háborús felkészülés, mozgósítás állami irányító szervezete az 1950-es évek elejére kialakult, az 1945 utáni korszak első honvédelmi törvénye csak 1960-ban született meg, és a legfelsőbb irányító szerv (Honvédelmi Bizottság) nevesítésére, honvédelmi törvénybe történő beemelésére is csak 1976-ban került sor. A honvédelmi igazgatás működését tehát addig csak alacsonyabb szintű (jog)szabályok, a Minisztertanács szűkebb kabinetjeinek határozatai, illetve az állampárt legfelsőbb testületeinek (Titkárság, Politikai Bizottság) döntései szabályozták.

A következő tanulmány *Fejezetek a katonai közigazgatás történetéből* címmel Horváth Miklós munkája. A szerző ismerteti a katonai igazgatás 1945 utáni kiépítésének folyamatát, majd a rövid időn belül bekövetkező változásokat. Részletesen leírja a katonai közigazgatás rendszerének 1950-es évekbeli átszervezését, a kiegészítő parancsnokságok létrehozását. Kitér a hátszázágvédelem egységes rendszerének kiépítésére az 1970-es években, az ekkor létrehozott Hátszázágvédelmi Parancsnokság és az újjászervezett hadkiegészítő és területvédelmi parancsnokságok feladatainak bemutatására. Szól a Belügyminisztérium és a Munkásőrség szerveinek a Honvédelmi Minisztérium alárendeltjeivel történő együttműködéséről a hátszázágvédelem tekintetében. Az országmozgósítás részeként a hadsereg személyi és anyagi szükségleteinek biztosításáról is olvashatunk. Egy igen érdekes, de eddig kevésbé ismert témában, a polgári munkakörben meghagyás témakörében is eligazodhatunk. A továbbiakban pedig a légoltalom, majd polgári védelem szervezetének kiépítéséről, annak változásairól olvashatunk.

A negyedik fejezet az *Ország- és gazdaságmozgósítás* címet viseli. Germuska Pál – korábbi monográfiái (*Vörös arzenál. Budapest, 2010.*; *A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. Budapest, 2014.*) tapasztalatai alapján – mutatja be azt a folyamatot, ahogy a II. világháború után a magyar gazdaság fokozatosan bekapcsolódott a KGST keretei közötti nemzetközi hadiipari együttműködésbe, és felkészült a várható háború gazdasági támogatására.

A tanulmányok után a felhasznált források és szakirodalom felsorolása, valamint a rövidítések jegyzéke következik. Ez utóbbi rendkívül fontos kiegészítő, hiszen a korszakban igen sok rövidítést alkalmaztak, melyek teljes körű ismerete az eltelt évtizedek miatt ma már nem várható el az átlagos olvasótól. A levéltári forráshivatkozásoknál sajnos csak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratai szerepelnek fondszámmal és pontos megnevezéssel. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum alárendeltségébe tartozó Hadtörténelmi Levéltár, valamint Központi Irattár iratanyaga fondszámok nélkül és csak általános megnevezéssel került feltüntetésre. Például a Magyar Néphadsereg iratain belül illett volna megnevezni, mely fondok iratait használták fel, annál is inkább mert a kötetben ezek részletesen is megtalálhatók. A Központi Irattár anyagainál nincs megnevezve a felhasznált iratok köre. A felhasznált irodalomból pedig éppen Germuska Pál: *Vörös*

arzenál című 2010-ben megjelent kötete maradt ki, pedig a főszövegben szintén történt rá hivatkozás.

A kötet *Dokumentummelléklete* igen alapos válogatást ad a téma legfontosabb iratanyagából. Az iratok 70%-a (38 darab) első közlés, mindössze 16 olyan volt, melyet már korábban közzétettek. A szerzők igyekeztek lefedni a teljes korszakot, és minden időszak és témakör tekintetében a legfontosabb dokumentumokat publikálni. A válogatás talán legnagyobb érdeme, hogy az érdeklődő egy helyen olvashatja az Üzemgazdasági Tanács, a Honvédelmi Tanács, a Honvédelmi Bizottság, majd a Minisztertanács Védelmi Irodája, illetve a háborús Honvédelmi Tanács felkutatott és immár közzétett ügyrendjeit.

A korábban már közölt iratoknál sajnos nem sikerült minden esetben a *Bevezetés*ben a szerzők által meghatározott helyen (a dokumentum végén) feltüntetni a korábbi megjelenés helyét. Így a Hadtörténelmi Levéltár két forráskiadványából (*A béketábor magyar hadserege*. Budapest, 2001.; *A dolgozó népet szolgálom!* Budapest, 2006.; melyeket Ehrenberger Róbert szerkesztett és látott el lábjegyzetekkel) átvett iratoknál nincs feltüntetve az irat végén a kiadvány, bár a lábjegyzetekből többnyire kiderül, hogy az irat, sőt a lábjegyzetek is abból származnak (1, 5., 15., 17., 20–21., 28–29., 34–35., 38. iratok).

Összességében elmondhatjuk, hogy a jól ismert szerzőpáros ezúttal is egy igen alapos munkát tett le a történettudomány képzeletbeli könyvespolcára, még ha virtuálisan is, és a recenzens olvasásra ajánlhatja e művet a téma iránt érdeklődőknek.

Solymosi József

TÓTH ORSOLYA

Plakátok az utcákon, 1918–1921

*Király,
elnök,
kormányzó*

VITA

B. SZABÓ JÁNOS

MIÉRT IS NEM CSAK *MOHÁCSRÓL* SZÓL EZ A VITA?

Avagy mit látni a Fehér Toronyból a „Pap Norbert-jelenségből?”*

Délidő

Immár meglehetősen hosszúságú tudományos pályafutásom alatt még nem nagyon akadt dolgom olyan írásokkal, mint amit Pap Norbert és szerzőtársai válasznak szántak egy korábbi cikkemre: nem egy tudományos problémán kevesebbet kellett tünődnöm, mint az erre adandó, adható felelet lehetőségein. Tudós kollégáim többnyire irtóznak az általuk csak „sárdobáló” jellegűnek minősített diskurzusokban való bármilyen részvételtől, így Pap Norbert és szerzőtársai válaszát látva engem is többen próbáltak lebeszélni, hogy „méltóságon aluli” ügybe keveredjek – hisz amúgy sem elég fontos a vizsgált probléma a történettudomány „nagy egészének” szempontjából.

De mivel az, ami ebben a válaszban is testet öltött, nemcsak a szerzői egyéb vitaszövegeiben bukkan fel, hanem más tudományos vitakérdések esetén is egyre inkább ez a fajta típusú kommunikáció divik a sajtóban, a konkrét eseten keresztül talán mégis érdekesebbnek tűnik ennek jellegzetességeire felhívni a figyelmet.

Egypercesek

Elsőként a válasz több részletét illetően is kénytelen vagyok „egyperces” méretű tanácsalanságaimat megosztani olvasóimmal.

Bár írásom a Pap Norbert kutatásvezető által adott interjúk vagy azok nyomán készült tudósítások állításaival foglalkozott, a választ mégis négy szerző jegyzi. Tekintettel ennek hangnemére, nem nagyon értem, miért kell Pap professzor úrnak maga mellett a beosztottjait, munkatársait is felsorakoztatnia egy ilyen stílusú íráshoz. Egyedül nem merte vállalni az írás ódiáját? Hiszen, ha szerzőtársai adtak is korábban interjúkat munkájukról a sajtónak, azokat az én cikkem nem érintette – s nem is véletlenül: nem nagyon ismerek ilyen írásokat.¹ Igaz, a projektben rájuk nehezedő publikációs kényszer is szükségessé

* A közlemény az MTA Kiválóági Együttműködési Program „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” kutatási projektnek keretében készült.

¹ Valótlanság tehát már az is, amit arról állít a cikkük, hogy „ebben a műfajban a célpontnak választott személyt sértetjük, gúnyolják. Esetünkben is erről van szó, a szerző elsősorban Pap Norbertet „szemelte ki erre a célra”, hisz Pap Norbertet nem én, hanem önmaga „szemelte ki” arra a feladatra, hogy interjúkat adjon, vagy szakértőként lépjen fel a sajtóban a kollégái helyett is. Ezt pedig utólag nyilvánvalóan nem befolyásolhatta az én bármilyen „választásom”.

teheti a közös írások szaporítását,² a továbbiakban azonban értelemszerűen nem tudok eltekinteni tőle, hogy többen is jegyzik ezt az írást.

A szerzők nehezményezték, hogy – szerintük – vitaindító cikkem hangneme nem méltó ahhoz a tekintélyes tudományos folyóirathoz, ahol megjelent.³ Nem igen értem, hogy vajon igazából mit kívánnának számon kérni rajtam e téren, amikor Pap professzor nemrégiben a széles nyilvánosság előtt – a saját személyes facebook oldalán – nyilvánította ki, hogy valójában mit gondol a „tudományos vitákról” és mire is tartja a *Hadtörténelmi Közleményeket* – az összes többi hagyományos tudományos folyóirattal együtt. (Bejegyzését meglehetősen terjedelemben közlöm, mert több olyan témát is érint, amit lényegesnek látok ebben a diskurzusban.)

„Az én írásaim, posztjaim azoknak szólnak, akiket a téma érdekel. A Fb [facebook] ismerőseim (2370) nagyobbik része ilyen, a csoportok, amelyekbe írok (akadémiai csoportok, online történelemtanárok, mohácsi történelembarátok, hadtörténelmet kedvelők, Duna iránt érdeklődők stb.) a szerveződésük alapja és a visszajelzéseik alapján úgy tűnik, hogy ilyenek. Lehetne persze klasszikus, elefántcsont tornyos vitát is tartani, és csak a *Történelmi Szemle* és a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain is vitatkozgatni, de manapság a print éppen hal meg, így, ha nem 5 embernek akarok kommunikálni, ráadásul féleves reakcióidővel, akkor más utat kell válasszak. Ráadásul azok az intézmények, amelyeknek a keretében a Mohács-projekt fut (PTE, az ELKH BTK) éppen azt várják el, hogy nőjön a tevékenységünk láthatósága. A tudománymarketing is csak olyan, mint a többi: ha nem jut el a felhasználóhoz, akkor nem ér semmit. Az intézmények versengenek a közönség figyelméért és mivel mi 120 millió forint közpénzt használunk el a projekt során, talán nem mellékes, hogy akik az adóforintjaikkal finanszírozzák azt, hadd tudjanak róla, hogy miért is fizetnek.”⁴

Ez a logika épp azt diktálná, hogy ha az én írásom – annak ellenére, hogy „csupán” a *Hadtörténelmi Közleményekben* jelent meg – netán mégis eljutott volna akár több száz emberhez is, ahogyan az meg is történt, akkor professzor úr véleménye szerint nyilván helyesen kellett eljárnom, mert ily módon épp az adófizetők szélesebb körét tájékoztattam arról, hogy mire is költik a pénzüket. De akkor hol itt a probléma? Hogy nem csak Pap professzor éri el időnként a közönség szélesebb körét? Vagy hogy a szakmai közeg talán mégsem csak 5 fős és egyelőre mégiscsak szakfolyóiratokból tájékozódik? (Bár ennek a facebookon folyó „like-vadászathoz” képest nyilván nincs túl nagy jelentősége.)

Természetesen megértem a válaszcikk érzelmi telítettségét is, mert aki nem szokott hozzá, annak bizonyára rosszul esik a nyilvánosság előtt szembesülni a könnyen elröppenő szavak, az „akkor jó ötletnek tűnt mondatok” konzekvenciáival – főleg, ha ezeket korábban nem volt szokás számonkérni rajta. (De azért az mégiscsak tudható, hogy ez sajna – legalábbis tudósok esetében – „szakmai ártalom”). Valószínűleg az ebből táplálkozó vak indulat szülhette azt az állítást, ami sértő, gúnyos megnyilvánulásként érté-

² <https://www.mohacs.btk.mta.hu/publikaciok> (A letöltés időpontja: 2020. augusztus 24.)

³ „A folyóiratban megjelent cikk véleményünk szerint ugyanis egy lejárato cikk. Az ilyen »művek« meglehetősen elterjedtek a szélsőséges nézeteket képviselő blogok világában, és az internetes trollok elszaporodása nyomán sajnálatos módon már szinte hozzájuk is szoktunk.” Pap et al. 2020a. 439. o.

⁴ https://www.facebook.com/norbert.pap.397/posts/10161210898061509?comment_id=10161215430076509 (Közzétéve: 2020. augusztus 22. 11. 02., a letöltés időpontja: 2020. augusztus 23.)

keli, hogy Pap Norbertet és állandó szerzőtársai körét *pécsi földrajzos kutatócsoportnak* neveztém.⁵

Vajon miért is érezhetik gúnyosnak azok a szerzők a földrajzos, a pécsi jelzőt, akik élén Prof. Dr. Pap Norbert, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézetének egyetemi docense, a Politikai Földrajzi, Fejlődés és Regionális Tanulmányok Tanszék vezetője, a Magyar Tudományos Akadémia Politikai Földrajzi Albizottsága elnöke áll,⁶ akinek a vezetésével mindannyian bekapcsolódtak a Magyar Tudományos Akadémia *Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet* című *Kiválósági Együtműködési Programjába*. hogy elkészítsék például *Mohács és környezetének történeti földrajzi rekonstrukcióját*? Hiszen mellette a szerzők között ott van még Gyenizse Péter egyetemi docens, a PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet Térképészeti és Geoinformatikai Tanszékének vezetője, Kitanics Máté a PTE Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke tudományos főmunkatársa,⁷ Szalai Gábor a PTE Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke tudományos segédmunkatársa is.⁸ Az új, Pap professzor által szerkesztett *Mordortól Mohácsig* című kötetben Gyenizse Péter és földrajzkutató szerzőtársai pedig nem kevesebbet, mint négyet jegyeznek az összesen nyolc tanulmányból – és nem kérdés, hogy ez a négy írás a kötet legértékesebb, legidőtállóbb része.⁹

Vajon a Pap Norbert vezette PTE Szentágothai János Kutatóközpont Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrumának céljai és feladatai nem földrajzi jellegűek-e?¹⁰ Ha pedig mindennek dacára mégsem működött, és ma sem működik a pécsi egyetemen az ő vezetésével egy földrajzos kutatócsoport, akkor Pap professzor úr vajon mégis milyen kompetenciákkal, kit képviselve vett részt a pécsi egyetem égíse alatt a Bölcsészettudományi Központ mellett a Magyar Tudományos Akadémia kiválósági pályázatán, s mi okból, kinek az élén állva lett a nyertes pályázat egyik kutatásvezetője? Vagy netán egy-egy történelem szakos diplomával a tarsolyban úgy gondolták, hogy nélkülük nem lenne elég történész, főként szakképzett középkorász a Bölcsészettudományi Kutatóközpont falai között, akik alkalmasak lennének a mohácsi csata környezetének „interdiszciplináris” történeti-földrajzi rekonstrukciójában a történeti kutatások elvégzésére? (Egyébiránt nyilvánvaló, hogy

⁵ „A »Pap-féle«, »pécsi« és ráadásul »földrajzos« kutatócsoport, ami a címben és később a szövegben is megjelenik, nem létezik... A címkézés persze itt nem néhányunk pécsi voltára vonatkozik, hanem inkább arra, hogy a szerző szerint vagyunk páran, akik a Mohács-kutatásba egyfajta »kivülállóként«, földrajzosként keveredtünk bele, amit helytelenít és így kigúnyol a szerző.” *Pap et al.* 2020a. 439. o.

⁶ Azt az akadémiai nagydoktort, aki 2018. március 7-én sikeresen védte meg az MTA X. Földtudományok Osztályához még 2016-ban benyújtott „Magyarország és a Balkán – Kapcsolati helyek és terek” című akadémiai doktori értekezését (<https://www.ttk.pte.hu/hirek/pap-norbert-az-mta-doktora-180312>), minek kellene nevezni?

⁷ http://foldrajz.ttk.pte.hu/munkatars/kitanics_mate

⁸ http://foldrajz.ttk.pte.hu/munkatars/szalai_gabor

⁹ Varga Gábor dr., adjunktus. Természet- és Környezetföldrajzi Tanszék, PTE; Lóczy Dénes dr., egyetemi tanár. Természet- és Környezetföldrajzi Tanszék, PTE; Morva Tamás doktorandusz, PTE.

¹⁰ 1. Történeti földrajzi alapkutatások, 2. Elméleti és alkalmazott humán geográfiai (politikai, fejlesztési és regionális földrajzi) kutatások, 3. Populációgenetikai kutatások (A Pécsi Tudományegyetem Szervezeti és Működési Szabályzatának 34. sz. melléklete. (A Szentágothai János Kutatóközpont Szervezeti és Működési Szabályzata. Pécs, 2018. 2020. június 18. napjától hatályos változat, 12. o.)

egyetlen tudomány, így a földrajztudomány művelése sem lehet gúny tárgya – legalábbis akkor nem, ha valaki azt megfelelő módon végzi.¹¹⁾

Pap Norbert és állandó szerzőtársai számomra értelmezhetetlen módon jártak el az általuk megemlített, nem a földrajz területéről érkező korábbi alkalmi szerzőtársaikkal szemben is,¹² lévén, hogy azok a részletek, amelyeket Pap Norbert sajtószereléseiből szóvá tettem – nyilván nem is véletlenül – ilyen összefüggésekben nem szerepelnek a Fodor Pál, Polgár Balázs által is jegyzett interjúkban, szakkikkekben, illetve a közös munkák vendégszerző által írt részeiben. Fodor Pál, a kiváló oszmanista például soha, semmilyen formában nem adta a nevét ahhoz, hogy milyen érzés Szülejmán harcálláspontjának helyén állni a „Törökdombon” – ellentétben Pap Norberttel.¹³

Azt azonban ezután sem értem, miért kellett jóhiszemű, a tudományos eredmények terjesztése iránt elkötelezett újságírókat megvádolni írásukban Pap Norbert eredeti mandátójának a professzor úr akaratától eltérő módon való megváltoztatásával.¹⁴ Hiszen ez a cikk egy olyan tudományos folyóiratban, a *Hadtörténelmi Közleményekben* jelent meg, melynek jelentős részben még az olvasói is szoktak hasonló interjúkat adni, így tökéletesen tisztában vannak azzal, amit már elsőre is kifejtettem: ha egy újságíró hasonló etikai vétséget követne el, nyilvánvaló módon a következő alkalommal már aligha számíthatna újabb interjúra. Az „anonim újságírókat” ért általános vádaskodás után egy eset kivételével el is maradt a részletek taglalása, hogy valójában ki és mit is módosított Pap Norbert eredeti közlésein, amit a professzor utólag nehezményez – a professzor úr rendíthetetlen „híve”, Elter Tamás pedig a történetek dacára is szemmel láthatóan kitüntetett szerepet játszik a kommunikációban.¹⁵

Az emberi emlékezet csalóka, legalábbis én egy ideje rendre azzal szembesülök, hogy érdekes módon nem ugyanúgy emlékszem eseményekre és történésekre, mint Pap Norbert és állandó szerzőtársai. Ezért sem értem, hogy miért gondolják, hogy olyan események (a kutatócsoport 2018. június 25-i évadzáró workshopja, vagy épp Pap Norbert és szerzőtársai egyik kéziratának belső vitája, 2019. február 8-án), amelyről nem készült bárki számára elérhető video- vagy hangfelvétel, netán jegyzőkönyv, minden további nél-

¹¹ Vö.: „A pellengérré állított földrajzosság, ami egyébként komplex diszciplínát fed, nem valami különös aberráció, hanem természetes a vizsgálatokban. Azt, hogy egy történelmi földrajzi rekonstrukciós feladat megoldásában geográfusok és térinformatikusok is részt vesznek, mi inkább alapvetőnek és nem furcsának gondoljuk.” *Pap et al.* 2020a. 439. o.

¹² „...az eddig megjelent cikkeket, mint a mohácsi Törökdombról, vagy éppen a csata centrumtértségében elhelyezkedő Földvár településről szólókat is, több szakterületről érkező szerzői közösségek írták. A Törökdombról szóló írást a történész-turkológus Fodor Pállal, míg a Földvárról szólót a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kora újkoros régészével, Polgár Balázssal együtt jegyeztük.” *Pap et al.* 2020a. 439. o.

¹³ „Anélkül, hogy az általa felvetettek kapcsán részletekbe menő vitát kezdenénk, szeretnénk leszögezni, hogy az *Origo* újságírója, Elter Tamás a saját intuíciója, valamint a török források (jóval későbből, a XVII. századból való) állításai alapján írta azt, amit írt.” *Pap et al.* 2020a. 445. o. Vö. *Elter* 2018.

¹⁴ „Le kell szögeznünk, hogy sajtó-megjelenéseink nem tükrözik feltétlenül híen a nézeteinket, ugyanis az újságíró több forrásból dolgozik. »Eladja« a történetet, átalakítja, saját meglátásokkal egészíti ki. Az újság-cikk az ő szellemi terméke, megállapításaiért ő a felelős. Ebben az esetben is erről van szó: egyes részeiben, mint a szó szerinti interjúk, pontosak és a véleményünket tükrözik, bizonyos leegyszerűsítésekkel. Más esetekben pedig akár teljesen ellentétesek is lehetnek a mi álláspontunkkal, ami az újságíró szabadsága, hiszen nem mi, hanem ő írja a cikket.” *Pap et al.* 2020a. 440. o.

¹⁵ *Elter* 2020.

kül felhasználhatók egy ilyen jellegű vitában hivatkozási alapként, holott ez etikai szempontból igencsak problémásnak tűnik.¹⁶

Pap Norbert és állandó szerzőtársai úgy vélik, hogy válaszuk bevezetőjében kelőképpen és megnyugtatóan megindokolták, hogy miért is állítottam megalapozatlanul azt, hogy részükről „titkos kutatómunka” folyt volna a csoporton belül, hiszen például „a Földvárról szóló cikkünk vitájára 2019. február 8-án került sor Budapesten, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében.”¹⁷

Nehezen belátható, mit is szántak ez esetben cáfolatnak. Mint írtam, az első néhány szerencsés „kiválasztott” – köztük én is – november 7-én, nagyjából egy héttel a Magyar Tudományos Akadémián a 2018. november 15-én, a tudomány napján megtartott nyilvános előadás előtt hallhatta első ízben Pap kutatásvezető úr nagy bejelentéseit egy „zártkörű vetítésen”. (Részletes írott anyagot, ppt-t „biztonsági okokból” természetesen nem kaptunk róla sem előtte, se utólag.)

A többség ily módon csak a nyilvános, de szintén szűk körben elhangzó előadás után, a sajtóból értesülhetett a „nagy horderejű felfedezésekről”. Azaz, nem kell különösebb kronológiai-segédttudományi képzettség ahhoz, hogy a naptárra nézve lássuk, a kutatócsoport tagjai közül még egy szűk kisebbség is csak nagyjából a hivatalosan 2017-ben induló projekt féldíjénél szembesülhetett csak azzal, hogy min is munkálkodik valójában Pap professzor és csapata – amit aztán alig egy hét múlva már a széles nyilvánosság elé is tártak. Ellenőrizhető írott formában azonban ezzel az anyaggal a kutatócsoport tagjai – mint ezt Pap Norbert és szerzőtársai most nyilvánosan is bevallották – majd csak 2019 januárjában találkoztak első ízben, mint leadásra szánt kézirattal. Ilyenformán nyilván rengeteg lehetőség kínálkozott a professzor úr által állítólag a kutatócsoporton belül rendkívüli módon igényelt intenzív közös „gondolkodásra”¹⁸

Ezek után végképp érthetetlen számomra, hogy a válaszcikk szerzői szerint én miért állítottam volna „valótlanságot” azzal, hogy a kutatócsoport tagjai rendre a sajtó nyilvánosságától értesültek az ő „eredményeikről”.¹⁹ Holott az általuk is említett, II. Lajos halálának „új” helyéről és körülményeiről szóló 2019. szeptember 18-án megkapott cikkük

¹⁶ „A vitálésen elhangzott felvetések alapján jegyzőkönyv, illetve a vitában elhangzottakra válasz is született »Válasz a 2019. február 8-án (11.00–13.45) az MTA BTK-n elhangzott, Földvár-tanulmánnyal kapcsolatos felvetésekre« címmel, 2019. február 25-én.” (Pap et al. 2020b. 6. jegyz.) Mint ez utóbbi helyen kiderül Pap professzor és állandó szerzőtársai időnként hadilábon állnak a fogalmakkal: tudvalevőleg a jegyzőkönyvet egy jegyzőkönyvvezető vezeti és a jelenlévők azt utólag aláírásukkal hitelesítik. A megnevezett jelenlévők közül más nevében nem kívánván nyilatkozni, csak annyit tudok elmondani: nem hogy nem írtam alá semmiféle jegyzőkönyvet, de ilyesféle dokumentumnak még a létezéséről sem tudtam hivatalosan, amíg ezt Pap Norberték írásba nem adták. Mivel azonban sajnálatos módon Pap Norbert és állandó szerzőtársai válaszukban már másodízben tesznek „sajátos” állítást erről az alkalomról, úgy döntöttem, hogy ha netán valakit a tények is érdekelnek, akkor a továbbiakban annak a rendelkezésére bocsátom a megvitattott kéziratot és az ahhoz fűzött észrevételeimet tartalmazó prezentációm.

¹⁷ Pap et al. 2020a. 440. o. „Fentebb világossá tettük, hogy nemcsak hogy nem folyt és nem folyik titokban a kutatómunka, de az előrehaladásról B. Szabó Jánosnak nagyon is pontos és részletes képe volt és van.” Pap et al. 2020a. 441. o.

¹⁸ Annak konkrét részleteivel nem untatnám most az olvasót, hogyan is képzelte el a valóságban Pap professzor „az erők egyesítését, a közös gondolkodást”, de nem kis meghatottsággal olvastam sajnálkozó sorait arról, hogy erre sajnos, legalábbis velem, nem került sor. Bár a fentiek alapján talán érthető, hogy másokkal szintén miért nem. Pap et al. 2020a. 440. o.

¹⁹ „Így láthatóan teljesen alaptalan az állítása, hogy más lehetőség híján „kénytelen” a sajtómegjelenésekből tájékozódni.” Pap et al. 2020a. 440. o.

kéziratát a projekt tagjainak legfeljebb egy működő időgép birtokában állhatott volna módjában több mint egy hónappal korábban, 2019 augusztus végén, a benne foglalt „eredmények” szobásos MTI sajtóhír formában történő közzététele előtt, érdemei szerint véleményezni.²⁰

Épp ez az eset került azután szóba a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja 2019. szeptember 5-én tartott nyilvános pécsi vitaestjén²¹ – mint azt az ott Gyenezse Péter kivételével szintén jelen lévő szerzők jól tudják –, s épp Pap professzor ott elhangzott egyik meghökkentő állítása miatt döntöttem a sajtónyilatkozat-ellenpró-bák mellett.

Az sem igazán időszámítási vagy naptári probléma – viszont tökéletesen illik a Pap professzor úr által mostanság magára öltött álságos „mártír-szerepéhez” –, hogy narratívájuk szerint felháborító módon én épp 2019 karácsonyán küldtem el a professzor úrnak a *Hadtörténelmi Közlemények* az évi 4. számában megjelent – szerintük sértő – cikket.²² Nem nagyon értem ugyanis, vajon min lepődött meg aznap?

Nyilván ő is tudta, hogy nem én intéztem úgy, hogy e cikk rövidebb, jegyzetek nélküli változata – melyet tudomásom szerint maga Pap Norbert ismert már – ne jelenjen meg már jóval korábban egy hozzá talán „illőbb”, népszerű tudományos-ismeretterjesztő magazin lapjain. (Nehéz lenne elképzelni azt is, hogy a professzor úr karácsony előtt nem is tudott róla, hogy már írt egy „válaszcikket” erre a verzióra állandó szerzőtársaival, ami azután meg is jelent – ellentétben az én írással.) Megértem viszont azt az indulatot, ami írásom megpillantása után beárnyékolhatta a harmónia és a szeretet ünnepét: az, hogy nem sikerült még idejekorán teljesen ellehetetleníteni cikkem megjelentetését – még ha az végül „csak” a szerinte öt ember által olvasgatott *Hadtörténelmi Közlemények*ben látott is napvilágot –, valóban komoly érzelmeket válthatott ki.

Az eddig látottak után – azt hiszem érthető okokból – én egészen másként látom, hogy kinél is hibázik a rajtam számonkért „emberi és szakmai korrektség”. A válaszcikk három oldalas bevezetésének rövid áttekintéséből kitűnt, hogy a kommunikációs szempontból Pap Norbert számára nyilván kifizetődőnek tűnő „mártír-szerep”, – no meg a nekem szánt „gonosz agresszor” szerepe – olyan mértékben gátolta a professzor urat és állandó szerzőtársait az „igazság minden részletnek kibontásában”, hogy már cikkük első három oldalán is majd minden bekezdésre jut egy-egy – retorikailag ugyan jól megkomponált, de tartalmát tekintve vagy etikailag aggályos, vagy nyilvánvalóan valótlan – állítás. Ez a második legrégebb alapítású magyar történettudományi szaklap, a *Hadtörténelmi Közlemények* történetében – első cikk szerző(k)nél – alighanem rekordnak számít. Írói bizonyára egyfajta sajátos „tisztelgésnek” szánták mindezt a lap általuk oly nagyra tartott méltósága előtt.

²⁰ „A 2019-es, például a II. Lajos halálával, a csata környezeti rekonstrukciójával kapcsolatos kutatási eredményeink sem voltak számára ismeretlenek. A vizsgálatokat bemutató kéziratunkat Fodor Pál – ahogyan korábban is – megküldte nemcsak számára, hanem a szakértői kör más tagjainak is.” *Pap et al.* 2020a. 440. o.

²¹ <http://ujkor.hu/content/vitak-tortenelemtudomanyban-mohacs-uj-eredmenyek-regi-felvetesek-felevezres-des-utkeresesben> (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 25.)

²² „Az elmúlt év karácsonyán nem kis meglepetéssel olvastuk azt a B. Szabó János által jegyzett írást... Olyan szakcikk viszont, amelyik a témában megjelent más szakcikkek helyett a tudományos eredményekről szóló sajtóhírekkel, újságírói interpretációkkal polemizál, nos, az ilyen szerintünk nem elfogadott a tudományos publikálás világában. Úgy gondoljuk, ez az írás a legelemibb emberi és szakmai korrektségnek sem felel meg.” *Pap et al.* 2020a. 439. o.

Záróra

Amikor az én viszontválaszom is megjelenhet a „régimódi” *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain, már hivatalosan meg fog jelenni Pap Norbert és állandó szerzőtársaitól a tavaly ősszel prognosztizált Opus Magnum, *Mordortól Mohácsig* címmel – aminek tartalmát jó szokásukhoz híven szintén nem mutatták meg előre a kutatócsoport többi tagjának. Ugyanakkor a válasz szerzői többször is megfogalmazták igényüket, hogy reflektáljak tudományos tevékenységükre is. Célszerűbbnek tűnik ezért a Pap Norberték által is felsorolt tematikus csomópontok körüli kutatási helyzet rövid áttekintése, mintsem a tudományos vitacikk határait feszegető válaszuk szövegének kimerítő bogozgatása.

Földvár–Sátorhely

A Brodarics kancellár leírásában a csata centrumában fekvő falu fekvését illető kérdések mostanra lényegében eldőlték. A középkori Földvár fekvéséről folyó érdemi tudományos jellegű vita már véget is ért, mire igazából elkezdődhetett volna: a prekoncepcióikhoz való merev ragaszkodás a történeti források kezelésében megmutatkozó inkompetenciával és titkolózással párosulva eleve kisiklatta a pécsi csoport hipotézisének bizonyítási kísérletét. Szerencsére kutatócsoportunk történész tagjainak bevonásával sikerült korrigálni az eredményt, s egyértelművé vált, hogy a mai Sátorhely nem lehet azonos a középkori Földvárral.²³

A magyar tábor

Örömmel olvastam, hogy Pap Norbert és állandó szerzőtársai továbbra is keresik a magyar tábor helyét. Sajnálatos módon az erről a témáról szóló első tudományos igényű cikkük kéziratát – állításukkal ellentétben²⁴ – csupán írásom befejezése után, 2019 decemberében kaptam kézhez, és még sajnálatosabb módon abban sem sikerült még „a valóság minden részletét kibontaniuk”, hiszen a csata előtti magyar táborhelyre vonatkozó egyik legfontosabb – és tegyük hozzá, legközismertebb forrás – Brodarics István szövege, a benne található távolságadatokkal együtt „valahogy” kimaradt a cikkükből.²⁵

Törökdomb, „nagy árok”, török tábor

Egyes esetekben most már mégis kénytelen vagyok a saját emlékezetemre hagyatkozni: 2018. június 25-én Pap plenáris előadása után a „Törökdomb” oszmán emlékhely jellegét nemigen vitatta senki, annál inkább azt, hogy létezett-e 1526-ban a későbbi, az emlékhely mellett Eszékrol Mohácsra vezető út, és hogy ennek az emlékhelynek volt-e bármi tényleges köze a csata eseményeihez. A kultuszhelyről már korán beszámoló Ibrahim Pecsevi csataleírásával szemben a szultáni hadinapló – melyet nemrégiben épp a

²³ B. Szabó 2019.; B. Szabó 2020.; B. Szabó – Végh 2020.; Sudár – Varga 2020.

²⁴ „A kérdésről véleményünket szakcikkekben írtuk meg, amit egyébként B. Szabó János 2019 őszén kézhez kapott.” Pap et al. 2020a. 441. o.

²⁵ B. Szabó – Máté 2020. 190–191. o.

közös projektünk keretében fordított újra Fodor Pál – ugyanis egyértelműsíti, hogy a szultán nemhogy a csata kezdetén, de még közben sem igen állhatott volna ott.²⁶ A török források „császárdombja” – már ha ténylegesen létezett volna ilyen hely már 1526. augusztus 29-én – tehát ezután sem lehet ez a hely: erre bátorkodtam felhívni a figyelmet, akkor kevés sikerrel.

Azt a lehetőséget pedig, amit a korábbi irodalom alapján én magam is felvettem, a csata után a Törökdombon állhatott volna a szultán sátra – ami több más esetben valóban indokolja a császárdomb elnevezést –, épp Pap Norbert és szerzőtársai bravúros elemzése zárta ki.²⁷ De akkor most mégis mi köze van ennek a helynek magához a csatához? Már azon túl, hogy egy évszázaddal később ott oszmán emlékhelyet emeltek.²⁸

Sajnálatos, hogy szerintük eddig félreértettem a „Törökdomb” közelében húzódo „Nagy Árok” szerepét a csataterén. Történezként azonban egyelőre a forrásszövegek ismertében nagyon nehéz lenne mit kezdeni azzal a megismételt állítással, hogy Brodarics, a cseh szemtanú és Lutfi közlései nincsenek ellentmondásban egymással: mert vagy egy árok volt, vagy több a helyszínen, vagy mesterséges volt ez az árok, vagy nem, vagy volt az árokban víz, vagy nem, vagy akadályozta két sereg között a mozgást, vagy nem. A jelenlegi tudomásom szerint nincs olyan mátrix, amiben a felsorakoztatott különféle szerzők nyilvánvalóan egymásnak ellentmondó állításait Pap Norberték megpróbálták volna ténylegesen közös nevezőre hozni.

Viszont örömmel olvastam végre legalább egy tudományos analógiát a „nagy árok” esetleges eróziójához. A turbéki védművek későbbi eltűnése szempontjából azonban talán érdemes lenne még vizsgálódás alá vetni ezek közvetlen sorsát is a hely bevétele után – lévén az új birtokosnak nem túl szerencsés, ha egy hadműveleti területen fekvő vár körül egy esetleges ellenszomszéd sértetlen erősségeket talál.

Szintén örömmel értesültem, hogy a szerzők szerint elfér 60 000 török azon a helyen, ahová ők ezt a táborot elképzelték a saját rekonstrukciójukban, viszont még mindig nem tudhattuk meg, hogy pontosan hol is. Erre vonatkozott az első tisztázó jellegű kérdés, amit még 2018 novemberében tettem fel; akkor még szerintük minden töröknek a Borzától északra kellett volna sátrat vernie – újabban már találkozhattam olyan verzióval, hogy bizony táborozhattak attól délre is. Sajnos, azóta sem sikerült egyetlen térképvizualitást sem mutatniuk ennek a táborhelynek a pontos fekvéséről – így marad az egyetlen garancia, Pap Norbert professzor becsületszava. Aki – mint rámutattam – a saját előadásán, 2019. március 5-én Gyöngyösön még a Borza medrének fenekét is a török tábor területéhez sorolta.²⁹

Az viszont már komolyabb hiányérzetet hagyott bennem, hogy ezek szerint a projekt végéig sem történt semmiféle érdemi talajvizsgálat Pap Norbert és állandó szerzőtársai

²⁶ B. Szabó – Farkas 2020. 245. o.

²⁷ Pap et al. 2018. 329–343. o.

²⁸ Való igaz, amit Papék állítanak, hogy „mi soha nem állítottuk, hogy a szultán a Törökdombon tartózkodott volna, vagy onnan irányította volna a csatát; ellenkezőleg, ezt határozottan el is vetettük több szakmai fórumon”, hisz ezért is kérdezték meg tőlük kollégáim közül többen a 2018. június 25-i workshop-on, hogy akkor mégis mi értelme van – a kezdetben látszólag – épp a Török dombra fókuszáló kutatásuknak.

²⁹ E helyen Pap professzor elnézést kell kérnem, mivel cikkemben előadása helyszínül nem Gyöngyöst, hanem Egert jelöltem meg.

hipotézisének bizonyítására az általuk vélelmezett „Nagy Árok” medervonalán, amiből kiderülhetne annak 1526. évi mélysége.³⁰ Igaz, ma már értem miért: hiszen ők ugye nem is „földrajzosok”...

Menekülési utak

Hogy a válaszcikk épp úgy végződik, ahogy, azaz egy nagy hiánnyel, mondhatni törvényszerű, a fáradt, valószínűleg sebesült, vértben menekülő uralkodónak és kíséretének a Mohácsi-szigetre való „átúsztatása” ezúttal nem került terítékre. Ez aligha meglepő vagy váratlan: egy ilyen páncélos lovas esetében ugyanis gyakorlatilag eleve kizárt, hogy úsztatni próbáljon egy áradó folyón. (Pap Norbert és állandó szerzőtársai ezért nem is bajlódtak sokat ezzel a számukra sajnálatos „mellékkörülménnyel”)

Lehet persze ezután is tovább méricskélni a folyóágak szélességét, magyarázni a „bizonyítványt”, csak időközben az is kiderült, hogy Papék kissé „eltévedtek” a terepen. Az a XVIII. századi forráscsoport, amelyben Papék „felfedezték” az 1526-ban különösen keskeny, szinte átlábolható mohácsi Duna-ágot jelölő Szakadék Duna kifejezést – amelyen át szerintük a király és a magyar sereg egy része a Mohácsi-sziget felé menekült volna –, sajnálatos módon mégsem a Duna általuk vélelmezett mohácsi ágáról, hanem egy másik, a Kádia-szigetnél húzóódó ágról hordozott információkat.³¹

Természetesen még ezek után is módjukban áll majd magyarázni saját fenntartású honlapjukon, hogy mindez miért nincs így,³² de a magam részéről úgy vélem, hogy a diskurzus ezen a téren (is) megnyugtató eredménnyel zárult. Az ominózus „Szakadék Dunát” emlegető periratok – amelyre Papék feltevéseit alapították – részben ugyanis egy, a Bács vármegye határait érintő vita alkalmából készültek, és Bács vármegye határai nyilvánvalóan nem Mohács városától északra, a mohácsi Duna-ágnál húzódtak a XVIII. században.

Eddigi tapasztalataink alapján azonban Pap Norbert és állandó szerzőtársai soha nem fogják nyilvánosan elismerni, ha netán tévedtek volna is valamiben, ellenben erősen kompenzálnak a nem szakmai nyilvánosság előtt. A nemrégiben indított és elég sajátosan értelmezett „Mohács-vita” honlappal³³ és a professzor úr ellenem személyesen folytatott facebook-os kampányával³⁴ olyan kisstílusú módon járt el, amivel eleddig elképzelhetetlen mélységekbe jutottott egy eddig talán szakmainak nevezhető diskurzust. Ebben nem kívánom követni őket, inkább maradnék a „toronyban”.

Ki fizesse meg „tizenötperc hírnév” árát?

Végezetül örvendetes dolog számomra, hogy végre Pap professzornak is felrémlt válaszcikke írása közben, hogy egy közös kutatócsoportban volt velem (s még sokakkal másokkal is), amelybe a két kutatásvezetőn kívül így talán nem csak az ő állandó közvet-

³⁰ *Négyesi* 2019. 116. o.

³¹ *B. Szabó – Máté* 2020. 194–199. o.

³² <http://www.mohacsivita.hu/felvetesek-es-valaszok/32-kerdes-16> (A letöltés időpontja: 2020. szeptember 9.)

³³ <http://www.mohacsivita.hu/> (A letöltés időpontja: 2020. szeptember 9.)

³⁴ <https://www.facebook.com/814141508/posts/10161207372781509/>; <https://www.facebook.com/norbert.pap.397/posts/10161210898061509> (A letöltés időpontja: 2020. augusztus 21.)

len munka- és szerzőtársai tartoztak bele. Ennek ugyanis eddig, az „együtt töltött” évek alatt nem sok tanújelét adta, hacsak azt nem tekintjük annak, hogy „sorozatszerkesztőként” ráíratta a nevét olyan kötetek sokaságára, amelyeknek kitalálásához, elkészítéséhez a valóságban semmilyen formában nem volt köze.³⁵ De hogy az olvasók számára ne távoli és ellenőrizhetetlen példát említsék, tegyük fel azt az egyszerű kérdést: vajon látjuk-e ennek a „közösségi tudatnak” a jeleit a közös kutatócsoport eredményeiről szóló, idézett sajtónyilatkozatokban?

Ha ugyanis történetesen nem lettünk volna formálisan közös kutatócsoportban, valószínűleg sem ezt a sajtómegjelenéseiről szóló cikket, sem egyéb kritikai észrevételemet nem kellett volna formába öntenem. Az ugyanis, hogy Pap Norbert, mint magánember, mint földrajztudós, mint a pécsi egyetem tanszékvezetője, a szigetvári kutatások „vezetője”, mint tudományos „médiaszár” etc. etc. hol és mit nyilatkozik a mohácsi csatához kapcsolódó bármely részletkérdéséről – vagy épp az időszámítás mikéntjéről –, nem csak személy szerint nekem, de az egész történész szakmának is indifferens. Ám amikor az a megtiszteltetés ért, hogy a korszak egyik legkiválóbb hazai történész kutatója, Fodor Pál felkért, hogy vegyek részt a mohácsi csata kutatására létrejövő akadémiai kutatócsoport munkájában, ez a helyzet sajátos módon megváltozott. Bármilyen hihetetlenül hangozhat is Pap Norbert és állandó szerzőtársai számára, akik jelen pillanatban a nyilvánosság előtt nem tudnak más magyarázatot elképzelni kritikai írásom motivációjaként, mint valamiféle személyes rosszindulatot stb.³⁶ A valós helyzet az, hogy cikkem megírását és megjelentetését is csak az önvédelem motiválta.

Én ugyanis elsősorban szakmai hitelem módszeres aláadását nehezményeztem a történetek kapcsán. A kutatócsoporthoz való csatlakozással ugyanis senkinek nem adtam felhatalmazást arra – ahogy nyilván többi kollégám sem –, hogy a kutatócsoport nevében, tehát a nevünkben bárki rendszeresen olyan elhamarkodott, megalapozatlan, netán téves állításokat tegyen közzé „eredményként”, amelyek szakmai hitelessége – vele együtt pedig a MI szakmai hitelességünk is – nyilvánvalóan megkérdőjelezhető.

Meglátásaimat azonban még így is csak akkor bocsátottam a nyilvánosság elé, amikor a kutatócsoportunkon belül végképp kudarcot vallott minden más próbálkozás, ami a külső kommunikáció konszenzusos kontrolljára irányult. Bár én 2019 őszén feladtam e téren a meddő küzdelmet, úgy tűnik, ez azóta sem vált mások számára könnyebbé, mint azt Pap Norbert 2020 augusztusi „naptár-botránya” és az ügyben megnyilvánuló közel kilencven magyar szakember felháborodott nyilatkozata és kutatócsoportunk másik vezetőjének, Fodor Pálnak az egyértelmű állásfoglalása is jelzi.³⁷

³⁵ <https://www.mohacs.btk.mta.hu/publikaciok>. Mint legutóbbi sajtószereplése jelzi, annyira azért ez mégsem annyira fontos, hogy a szokásos Elter cikkben másról is legyen szó, mint a professzor úr „saját” könyvéről: *Elter* 2020. Vö. <https://btk.mta.hu/hirek/1563-tiszteletadas-megemlekezés-kialtvany-es-konyvbemutato-a-mohacsi-csata-494-evforduloja> (A letöltés időpontja: 2020. szeptember 9.)

³⁶ „Érvelésünkkel azt támasztottuk alá, hogy B. Szabó Jánosnak a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent írása, a sajtóban megjelent újságírói interpretációkkal folytatott vitája csupán a mi lejáratásunkat szolgálja. Őszintén reméljük, hogy nem az olvasók szándékos megtévesztése és félrevezetése volt a célja.” *Pap* et al. 2020a. 447–448. o.

³⁷ http://ujkor.hu/content/az-idoszamitas-es-tudomany-hatarain-tul-mohacsi-csata-idopontjarol?fbclid=IwAR0cCSH9VLE6M7jPyx2BNB7j7YAZL2g_kFBY3O8ssCIWusr6tbYtfgA3Afc (A letöltés időpontja: 2020. augusztus 30.); https://hvg.hu/kultura/20200828_Mikor_volt_a_Mohacsi_csata_egymas_kozt_vitatkoznak_a_torteneszek?fbclid=IwAR1K6O3gfmufuOQspGLI3pubkcMiEGNeHe4I0jgn4oY9Icw5FA-qLJYqweg (A letöltés időpontja: 2020. augusztus 30.)

Szemmel láthatóan mégis sokakban erős a hit: ami jó Pap Norbertéknek, az jó a magyar tudományosságunknak is. Ha pedig a magyar tudományosság neves képviselőinek, a földrajztudósoknak, a Pécsi Egyetemnek, a Magyar Tudományos Akadémiának, a professzor úr által művelt sajátos „marketing”, valamint a pécsi földrajzos kutatócsoport által nyújtott teljesítmény színvonala – úgy mennyisége, mint minősége – nemcsak, hogy megfelel, de egyenesen a Pap professzor által emlegetett adóforintok felhasználásának egyik legjobb módja is, ki vagyok én, hogy gáncsoljam öt/őket további áldásos tevékenységükben?

Igaz, szilárd meggyőződése, hogy a *Pap Norbert-jelenség*, azaz „a drágán adott langyos csapvíz hoz majd csodás gyógyulást” és „a postás harapta meg a kutyát” jellegű „tudománymarketing” bombasztikus hatásai erősen kontraproduktívak: rövid távon előbb ellehetetleníti a valós tudományos eredményeink kommunikációját,³⁸ hosszabb távon pedig segít aláásni a magyar tudomány amúgy is rogyadozó tekintélyét. (A mohácsi csata 500. évfordulója pedig csak egyszer kínál minden eddiginél komolyabb lehetőségeket a hazai kutatás számára.) Ám a magam részéről a továbbiakban nem kívánom – ahogy 2018 előtt sem tettem – figyelemmel követni sem Pap Norbert, sem régi és jövődöbeli társai munkálkodását. A Mohácstól Mordorba vezető rövidke úthoz pedig erőt, egészséget kívánok nekik!

BIBLIOGRÁFIA

- B. Szabó* 2019. *B. Szabó János*: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye”. (Egy évszázados kirakós játék darabjai.) In: Hunyadi Mátyás és kora. Szerk. *Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente*. Debrecen, 2019. 143–159. o.
- B. Szabó* 2020. *B. Szabó János*: Sem nem Majs, sem nem Sátorhely. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához. *Történelmi Szemle*, LXII. (2020) 1. sz. 169–177. o.
- B. Szabó – Farkas* 2020. Örök Mohács. Szövegek és értelmezések. Szerk. *B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas*. Budapest, 2020.
- B. Szabó – Máté* 2020. *B. Szabó János – Máté Gábor*: Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről és az interpretáció határaitól a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán. *Történelmi Szemle*, LXII. (2020) 1. sz. 189–201. o.

³⁸ Ahogy a középkorban a rézzel dúsított „rossz pénz” is kiszorította a forgalomból a tisztább nemesfém-tartalmú „jó pénzt”, amint azt már volt is szerencsénk az elmúlt években kutatócsoportunk „egyéb” eredményeinek ismertetésének lehetőségein is lemérni.

- B. Szabó – Végh 2020. *B. Szabó János – Végh András: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája.* In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila.* (A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 17.) Budapest, 2020. 49–73. o.
- Elter 2018. *Elter Tamás: Hollószárnyain lebegett feletted a zordon enyészet. – Beszélni kezd a mohácsi csatátér.* *Origo*, 2018. december 18. (<https://www.origo.hu/tudomany/20181217-szulejman-az-56os-utfole-emelkedo-magaslatrol-szemlelhette-egykor-a-kiralyi-sereg-rohamat.html>, a letöltés időpontja: 2019. szeptember 25.)
- Elter 2020. *Elter Tamás: Két rejtélyes helyszínt találtak a mohácsi csatátéren.* *Origo*, 2020. szeptember 3. (<https://www.origo.hu/tudomany/2020-0903-kozos-kezdemenyezes-indult-hogy-2026-a-mohacsi-csata-500-evforduloja-legyen-nemzeti-emleke.html?fbclid=IwAR1W1snMSWnmsyLqwdlVXKo8uJcET6wP8q53gxr7uLo0AyZLDR09-DTo60>, a letöltés időpontja: 2020. szeptember 3.)
- Négyesi 2019. *Négyesi Lajos: A mohácsi csatátér kutatásának legfrissebb eredményei.* *Hadtudomány*, 2019. 4. sz. 110–118. o.
- Pap et al. 2018. *Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. Történelmi Szemle*, LX. (2018) 2. sz. 325–345. o.
- Pap et al. 2020a. *Pap Norbert – Kitanics Máté – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: Válasz B. Szabó János „Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténetész szemmel” című írására.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 133. (2020) 2. sz. 439–449. o.
- Pap et al. 2020b. *Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor: Reflexiók B. Szabó János „Egy Mátyás-kori oklevél...” és „Sem nem Majs, sem nem Sátorhely” című tanulmányaiban vázolt koncepciójára.* *Történelmi Szemle*, LXII. (2020) 1. sz. 179–188. o.
- Sudár – Varga 2020. *Sudár Balázs – Varga Szabolcs: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében.* In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila.* (A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 17.) Budapest. 2020. 33–48. o.

A Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége a vitát lezárja.

NEKROLÓG

DOMBRÁDY LÓRÁND (1931 – 2020)

Dombrády Lóránd, a hadtudomány doktora, a két világháború közötti időszak magyar hadtörténetének elismert kutatója, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum egykori tudományos főmunkatársa, 1990 és 1991 között a Hadtörténeti Intézet igazgatója, 2020. június 14-én, életének 90. életévében elhunyt.

A korszak történetét kutató hadtörténészek, történészek között aligha akad olyan, aki ne ismerné Dombrády Lórándot, és ha a helyzet úgy hozta, ne számíthatott volna rá. A Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőbizottságának ülésein rendszeresen megjelent, és amikor elmondta őszinte véleményét egy-egy írásról, minden esetben segítő szándékkal tette azt. Aki ismeri a (had)történész világot, csak azt mondhatja erre: ez több, mint derék dolog. Hiányzik mindannyiunknak; és nem kevesen vannak/vagyunk, akik tisztelettel emlékezünk rá, az idősebb kollégára, a baráti segítséget adóra, a szakmai igényességben példát mutató kutatóra.

Dombrády Lóránd 1931. április 3-án született Szatmárnémetiben, amely várost 1944-ben hagyta el szüleivel. Az ott töltött gyermekévek, Észak-Erdély és a keleti országrészek visszacsatolása, Horthy Miklós kormányzó és a magyar királyi honvédség csapatainak 1940. szeptember 5-i bevonulása Szatmárnémetibe egész életére meghatározó élményt jelentett a számára. Ez az élmény nagy mértékben befolyásolta őt abban, hogy a budapesti Berzsényi Dániel Gimnáziumban tett érettségi vizsgát követően előbb magyar-történelem szakos általános iskolai tanári diplomát szerezzen Budapesten, majd kiegészítő szakon magyar-történelem szakos egyetemi diplomát a Szegedi – későbbi nevén József Attila Tudományegyetem – Tudományegyetemen.

Kezdetben általános iskolai tanárként dolgozott Budapesten, utóbb a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat munkatársa lett, ahol a hadtudomány és a történelem volt a szakterülete. Ezen munkája során ismerkedett meg Nagy Gábor vezérőrnaggyal, aki felfigyelt a tehetséges, szorgalmas fiatalemberre és – ma így mondanánk – mentora (is) lett.

Számos előadás, publikáció állt már mögötte, amikor 1972-ben a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumba került Nagy Gábor és Liptai Ervin jóvoltából.

Itt, az Intézetben vált a két világháború közötti korszak egyik legismertebb, megbecsült kutatójává. Ez az ismertség és megbecsültség azonban nem korlátozódott a Kapisztrán térre. Munkáira a hazai szakemberek mellett külföldön is felfigyeltek.

Az 1919 és 1945 közötti időszak magyar hadigazdaságáról, katonapolitikájáról, a páncélos fegyvernem és a katonai vezetők szerepéről folytatott kutatásainak eredményei mindenki számára megkerülhetetlenek lettek. Ha valaki többet szeretett volna megtudni Werth Henrikről, Nagy Vilmosról, Vörös Jánosról, Szombathelyi Ferencről, vagy netán Horthy Miklósról, akkor nyugodtan fordulhatott Dombrády Lórándhoz és írásaihoz. Ha arról szeretett volna tájékozódni, hogy a magyar királyi honvédség fejlesztésére

milyen összegeket szánt a két világháború közötti időszak politikai és katonai vezetése, hány Rába-Botond rajgépkocsit, mennyi lőszer, repülőgépet és Toldi harckocsit, Nimród páncélvadászt állított elő a magyar hadiipar, ugyancsak Dombrády Lóránd köteteit kellett – és kell ma is – leemelnie a polcról.

Könyvei, tanulmányai, ismeretterjesztő cikkei (had)történészek, kutatók, érdeklődők számára jelentenek napjainkban is megbízható, alapos forrásokat. Sokan és sokat tanultunk tőle: alaposágot, korrektséget, a források tiszteletét és a vitapartnerek érveinek nyugodt végig hallgatását.

Dombrády Lóránd nemcsak kutatott és írt, de tanított is. Az 1980-as években a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának megbízott előadója volt, ahol a mai hadtörténész nemzedék nem egy tagja speciális kollégiumainak hallgatói közé tartozott.

Előbb, 1975. november 27-én a hadtudomány kandidátusa, majd 1990. április 13-án a hadtudomány doktora tudományos fokozatot szerezte meg, és aktív volt a tudományos közéletben is. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem oktatói tevékenységét egyetemi tanári cím – címzetes egyetemi tanár – odaítélésével, míg szakmai-tudományos teljesítményét a honvédelmi miniszter 1990-ben Stromfeld Aurél díjjal ismerte el.

A Hadtörténelmi Közlemények, melynek évtizedeken keresztül szerzője és szerkesztőbizottsági tagja volt, már nem számíthat többé rá. Emlékét azonban megőrzik a bizottsági tagok, ahogy őrizik azt írásai, rádiós és televíziós szereplései, valamint egykori kollegái, barátai és tanítványai is.

Szakály Sándor

TARTALOM

TANULMÁNYOK	
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	A tatárjárás: Magyarország ismét bekerül a nyugat-európai világképbe. Az elbeszélő források tanúsága 459
BÁRÁNY ATTILA	A tatárjárás híre Nyugat-Európában 486
CSIKY GERGELY	A Nagy Mongol Birodalom hadserege a XIII. században 528
KÖZLEMÉNYEK	
B. SZABÓ JÁNOS	„Most rabló Mongol nyilát./Zúgattad felettünk”. Historiográfiai vázlat a tatárjárás újabb kori magyar történeti irodalmáról 559
KOVÁCS SZILVIA	A nyugati keresztény térítés kezdetei az Arany Hordában 572
UHRIN DOROTTYA	Johannes de Plano Carpini és C. de Bridia útibeszámolói 583
TÓTH CSABA	A tatárjárás kori kincshorizontról 592
WOLF MÁRIA – BARKÓCZY PÉTER	Hejőkeresztúr-Vizekköze lelőhely réz alapanyagú leleteinek régészeti és archaeometriai vizsgálata 604
FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
BARÁTH DÓRA	Hayton: La flor des estoires de la terre d’Orient / Flos historiarum terre orientis. A Kelet történeteinek gyűjteménye. A mongolok 1241–1242-es nyugati hadjáratának emlékezete 629
SZEMLE	
KEMÉNY KRISZTIÁN	Lesz ágyú! Lesz muníció! 637
MIKLÓS TAMÁS	Észrevételek, kiegészítések Mihályi Balázs „Budapest ostroma – A polgári áldozatok” című könyvéhez 643
KÖNYVISMERTETÉSEK	
CHRISTOPH HAACK	Die Krieger der Karolinger: Kriegsdienste als Prozesse gemeinschaftlicher Organisation um 800 (<i>Veszprémy László</i>) 655
PÓSÁN LÁSZLÓ	Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban (<i>Véber Zoltán</i>) 658
B. SZABÓ JÁNOS	Erdély tragédiája 1657–1662 (<i>Szabados János</i>) 661
RAIMONDO MONTECUCCI	A magyarországi török háborúkról (<i>Lázár Balázs</i>) 664

RAIMONDO MONTECUCCOLI	A magyarországi török háborúkról (<i>Timár Péter</i>) 669
SÜLI ATTILA	A 11. (székely) huszárezred az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban (<i>Kemény Krisztián</i>) 672
SÜLI ATTILA	A 15. (Mátyás) huszárezred története (<i>Kemény Krisztián</i>) 677
HERMANN RÓBERT (SZERK.)	Az ismeretlen Görgei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2019. január 15. – június 23. (<i>Kemény Krisztián</i>)681
HEGEDŰS JÁNOS – VENDREI (ASCHERMANN) FERENC	Kiss Ernő altábornagy, „A bánsági nábob” (<i>Ress Zoltán</i>) 685
KAJON ÁRPÁD – SUSLIK ÁDÁM	A Monarchia katonája. Schamschula Rezső tábornok élete (<i>Ligeti Dávid</i>) 687
LIGETI DÁVID	Előre, Arz! A Monarchia Vezérkarának utolsó főnöke, báró Artur Arz von Straussenburg cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása (<i>Balla Tibor</i>) 690
GERMUSKA PÁL – HORVÁTH MIKLÓS	A magyar honvédelmi igazgatás története 1945–1990 (<i>Solymosi József</i>) 694
	VITA
B. SZABÓ JÁNOS	Miért is már nem csak <i>Mohácsról</i> szól ez a vita? Avagy mit látni a Fehér Toronyból a „Pap Norbert- jelenségből”? 699
	NEKROLÓG
SZAKÁLY SÁNDOR	Dombrády Lóránd (1931–2020) 711

TABLE OF CONTENTS

	RESEARCH ARTICLES	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	The Mongol Invasion in Hungary: Hungary's Place in the Contemporary Medieval Historiography	459
ATTILA BÁRÁNY	News and Reports of the Mongol Invasion of 1241 in Western Europe	486
GERGELY CSIKY	The Army of the Mongol Empire in the 13 th Century	528
	PUBLICATIONS	
JÁNOS B. SZABÓ	"Now the plundering Mongols' arrows / You swarmed over us". Historiographical Sketch of Modern-Age Hungarian Histories of the Mongol Invasion	559
SZILVIA KOVÁCS	The Beginnings of the Latin Missions in the Golden Horde ...	572
DOROTTYA UHRIN	Reports of Johannes de Plano Carpini and C. de Bridia	583
CSABA TÓTH	About the Find Horizon of the Mongolian Invasion (1241–1242)	592
MÁRIA WOLF – PÉTER BARKÓCZY	Archeological and Archeometric Studies of Copper Findings from Hejőkeresztúr-Vizekköze	604
	SOURCE PUBLICATIONS	
DÓRA BARÁTH	Hayton: La Flor des Estoires de la Terre D'orient / Flos Historiarum Terre Orientis. Remembrance of the Western Campaign of the Mongols in 1241–1242	629
	REVIEW	
KRISZTIÁN KEMÉNY	We'll have canons! We'll have ammunition!	637
TAMÁS MIKLÓS	Observations and Completions to the Book „Siege of Budapest – The Civilian Casualties” by Balázs Mihályi	643
	BOOK REVIEWS	
CHRISTOPH HAACK	Die Krieger der Karolinger: Kriegsdienste als Prozesse gemeinschaftlicher Organisation um 800 (<i>László Veszprémy</i>)	655
LÁSZLÓ PÓSÁN	Hungary and the Teutonic Order in the Middle Ages [Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban] (<i>Zoltán Véber</i>)	658
JÁNOS B. SZABÓ	The Tragedy of Tansylvania 1657–1662 [Erdély tragédiája 1657–1662] (<i>János Szabados</i>)	661
RAIMONDO MONTECUCCOLI	About the Ottoman Wars in Hungary [A magyarországi török háborúkról] (<i>Balázs Lázár</i>)	664
RAIMONDO MONTECUCCOLI	About the Ottoman Wars in Hungary [A magyarországi török háborúkról] (<i>Péter Timár</i>)	669

ATTILA SÜLI	“Székely” Home Defence Regiment 11 in the Revolution War for Independence of 1848–49 [A 11. (székely) huszárezred az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban] <i>(Krisztián Kemény)</i> 672
ATTILA SÜLI	The History of “Mátyás” Home Defence Hussar Regiment 15 [A 15. (Mátyás) huszárezred története] <i>(Krisztián Kemény)</i> 677
RÓBERT HERMANN (ED.)	The Unknown Görgei. Exhibition in the National Museum of Hungary, 15 January – 23 June 2019 [Az ismeretlen Görgei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2019. január 15. – június 23.] <i>(Krisztián Kemény)</i> 681
ÁNOS HEGEDŰS – FERENC VENDREI (ASCHERMANN)	Lieutenant General Ernő Kiss, the Man about the Town of Banat [Kiss Ernő altábornagy, „A bánsági nábob”] <i>(Zoltán Röss)</i> ... 685
ÁRPÁD KAJON – ÁDÁM SUSLIK	The Soldier of the Monarchy. The Life of General Rezső Schamschula [A Monarchia katonája. Schamschula Rezső tábornok élete] <i>(Ligeti Dávid)</i> 687
DÁVID LIGETI	Forward, Arz! The Life and Career of the last Chief of Staff of the Austro-Hungarian Monarchy, Royal and Imperial Colonel General Baron Artur Arz von Straussenburg [Előre, Arz! A Monarchia Vezérkarának utolsó főnöke, báró Artur Arz von Straussenburg cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása] <i>(Tibor Balla)</i> 690
PÁL GERMUSKA – MIKLÓS HORVÁTH	The History of Hungarian Military Administration 1945–1990 [A magyar honvédelmi igazgatás története 1945–1990] <i>(József Solymosi)</i> 694
	DEBATE
JÁNOS B. SZABÓ	Why is this debate not just about Mohács? What to see from the White Tower from the “Pap Norbert phenomenon?” 699
	IN MEMORY OF
SÁNDOR SZAKÁLY	Lóránd Dombrády (1931–2020) 711

A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

A *Hadtörténelmi Közlemények* kizárólag a magyar és a magyar hadtörténelemhez kapcsolódó egyetemes hadtörténet körébe tartozó, első közlésnek számító publikációkat közöl 1-1,5 (kivételes esetekben 2) szerzői ív (legfeljebb 80 000 leütés) terjedelemben. A *Hadtörténelmi Közlemények* referált folyóirat, melynek rovataiban csak két független lektor és a folyóirat impresszumában olvasható Szerkesztőbizottság tagjai által jóváhagyott írások jelenhetnek meg. A Szerkesztőség csak névvel, címmel és elérhetőséggel ellátott kéziratokat fogad el, melyeket kérünk a kézirat elején föltüntetni.

A Tanulmányok, Közlemények, Műhely és Forrásközlemények rovatok valamelyikébe szánt íráshoz magyar nyelvű rezümét kérünk csatolni. A képeket, grafikonokat, térkép-vázlatokat külön (számozott, jól azonosítható) fájlokban, 300 DPI felbontásban, lehetőség szerint JPG fájlként mellékeljük.

Recenziók beküldésénél kérjük, hogy a szemlézett könyv teljes címléírását közöljék (szerző, cím, sorozatcím, ha van, megjelenés helye, kiadó, megjelenés éve, oldalszám, ISBN-szám).

A folyóiratban megjelentetendő írásokhoz (a krónikák, könyvszemlék, nekrológok kivételével) bibliográfiát és szükség esetén (külön) rövidítésjegyzéket kérünk csatolni az írás végén.

A jegyzetekben az idézett műveket, forrásokat rövidítve, a szerző (szerkesztő) vezetéknévvel és a megjelenés évszámával kérjük megadni, amit az írás végére helyezett Bibliográfiában kell feloldani, a rövidítés és annak feloldása között Tab. leütés alkalmazandó (pl.: *Farkas* 2012. → *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 41–90. o.).

A *Hadtörténelmi Közlemények*ben kiemelésre a dőlt betűs szedés (kurzíválás, italic), kivételesen a félkövér szedés (bold) szolgál, aláhúzást és ritkítást ne használjanak. Művek, szakirodalmi írások szövegének átvételét idézőjelek közé foglalásuk jelzi, az idézetek egészének kurzív szedéssel való közlését kérjük mellőzni. A főszövegben kurzívval emeljük ki a műcímeket, az idegen nyelvű terminus technicusokat így: (*terminus technicus*), és ahogyan a jegyzetekben, úgy a főszövegben is kurzíválják a folyóiratok elnevezését.

A szerző család- és keresztnéve kurzívval szedendő. A keresztnévet mindig ki kell írni, nem kezdőbetűvel rövidíteni (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző keresztné- és családnévének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg. Társszerzők nevei között nagyködtőjelet kell használni. A szerző(k) neve után mindig kettőspont következzen, kivétel, ha a név genitivusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. *Erasmii Opera omnia*; *Zrínyi Miklós* Válogatott művei).

A mű címét a jegyzetekben nem kell kurzíválni. Ha a műnek alcíme is van, közéjük pont kerüljön, akkor is, ha az alcím zárójelben van. A cím után, zárójel nélkül következik a kötet szerkesztőjének neve, előtte a Szerk. szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; Ed., ha angol, olasz vagy latin; Éd., ha francia; Hrsg. vagy Hg. (=Herausgeber), ill. hrsg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézések az Ed. helyett a többes számot jelző Eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagyködtőjel van (nem vessző).

A kiadás helye, a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A kiadás helyét mindig eredeti nyelven és teljes egészében ki kell írni (pl. Wien vagy Budapest). A kiadó nevét csak akkor kell megadni, ha az valamilyen szempont miatt feltétlenül szükséges (hely nélkül, csak kiadóval megjelent kötetek, könyvtörténeti tanulmányok stb. esetén) – ekkor a kiadás helye és a kiadás éve közé, vesszővel elválasztva kerül.

Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben kérjük. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét csak akkor kell megadni, ha a címnegyedben kiemelten szerepel a könyvben.

Folyóiratok esetében a folyóirat kurzívval szedett neve után vessző áll, majd normállal szedve az évfolyam, zárójelben megadva a megjelenés éve, majd a folyóirat száma következik és az oldalszámok.

Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után az o. rövidítés áll. Több egymást követő lapra hivatkozás esetén közéjük nagyköjtőjelet kell tenni (33–59. o.), több egymással nem érintkező lapszám esetén ezek közt pont és vessző áll, és az utolsó lapszám után is pont áll (33., 52., 97. o.).

Az évszázadokat – az idézetekben és hivatkozott címekben lévő eltérő változatok kivételével – római számokkal írják.

A jegyzetekben az alábbi rövidítéseket kérjük alkalmazni (másokat nem): vö.: ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); Uő: ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, de pont nincs utána); ti. (tudniillik); sz. (szám); ill. (illetve); jegyz. (jegyzet, jegyzetek); pl. ('például'); stb. (és így tovább); r. ('recto'); v. ('verso'); fol. ('folio').

A személynevek között a nagyköjtőjelet betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén kérjük, adják meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát ebben az alakban, pl.: <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/>; a letöltés időpontja: 2020. január 1., az utolsó megtekintés időpontja: 2020. január 1.

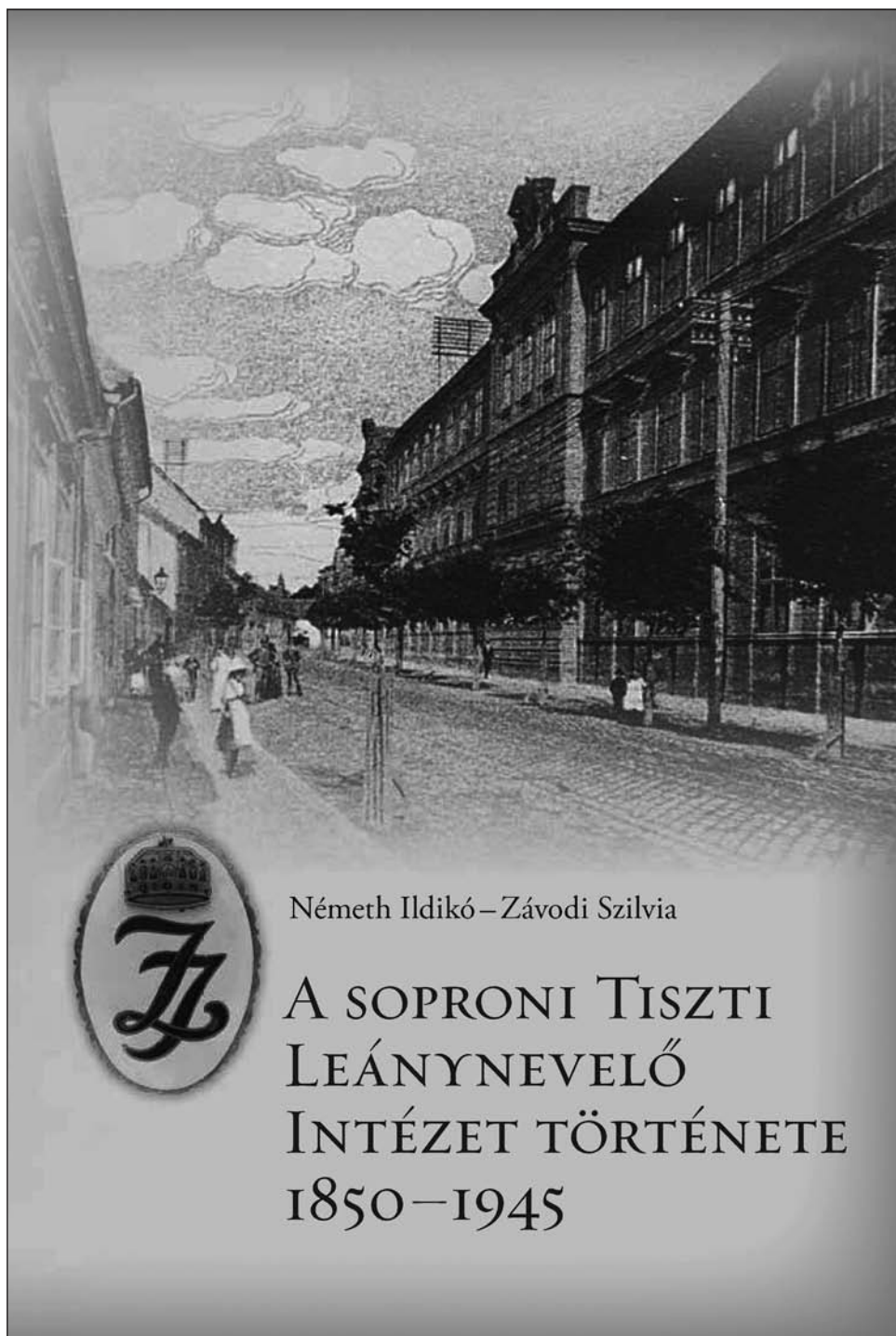
Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége

Sallay Gergely Pál

„Hadiszalagon,
kardokkal”

Az első világháború hatásai
az osztrák-magyar
kitüntetési rendszerre

Németh Ildikó – Závodi Szilvia

A SOPRONI TISZTI
LEÁNYNEVELŐ
INTÉZET TÖRTÉNETE
1850–1945